

J. Meijer

De zoon van een gazzen

Athenaeum—Polak & Van Gennep

Nauwelijks een schrijver heeft tijdens zijn leven zoveel controverses teweeggebracht als Jacob Israel de Haan, zoon van een Zaandamse voorzanger.

Begonnen als onderwijzer, ont-plooid De Haan zich als roman-schrijver, dichter, rechtsgeleerde en zionist, om tenslotte in het toenmalige Palestina door een po-litieke moord de dood te vinden. Leerling en bewonderaar van Os-car Wilde, Van Eeden, Van Deys-sel en Verwey, behoort hij als dichter tot de generatie 1910. Als man van wetenschap en politiek staat hij echter midden in de 20ste eeuw. De vele kanten van dit ver-scheurde leven - verscheurd als Jood en homoseksueel - heeft dr. J. Meijer, bekend door zijn publika-ties op letterkundig en Joods-his-torisch terrein, beschreven in zijn biografie *De zoon van een gazzen*. Steunend op jarenlange navorsin-gen en een schat van tot nu toe ge-heel onbekend gebleven docu-menten, geeft dr. Meijer een aan-grijpend beeld van de jeugd van de jonge De Haan in het arme ge-zin en van zijn emancipatie tot de bewust Joodse dichter en geleerde die hij is geworden.

Betreffende de politieke moord die ook in het buitenland zoveel pennen in beweging heeft gezet, komt dr. Meijer met volkomen nieuw materiaal dat ook op de ontwikkeling van het zionisme licht werpt.

DE ZOON VAN EEN GAZZEN

Dr. Jaap Meijer

DE ZOON VAN EEN GAZZEN

Het leven van Jacob Israël de Haan | 1881-1924

POLAK & VAN GENNEP AMSTERDAM 1967

In 1961 werd dr. J. Meijer vanwege het Ministerie van O.K. & W. een opdracht verleend 'tot het persklaar maken van gedrukte en ongedrukte documenten en de volledige briefwisseling in chronologische volgorde van Jacob Israël de Haan'.

Na voltooiing van deze arbeid volgde in 1963 een tweede regeringsopdracht tot het schrijven van deze biografie.

Deze uitgave kon mede dankzij een subsidie van het Ministerie van C.R. & M. tot stand komen.

© 1965 Polak & Van Gennep, Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgevers.

No part of this book may be reproduced by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publishers.

Boekverzorging: Jacques Janssen, GKf

Druk: Koninklijke Drukkerij Van de Garde N.V., Zaltbommel

AAN DE LATERN

Wat ik geschreven heb, dat blijft geschreven.
Wat ik misdreven heb, dat is gedaan.
Ik sterf getroost. Maar zij die later leven,
Zullen mijn lied, mijn leed en mijn hartstocht verstaan.

Jacob Israël de Haan

INHOUD

ACHTERGRONDEN	9
---------------	---

JEUGD

1 Joodse jongen	41
2 Doodsangst	56
3 Ba'al Tesjoewa	85

DICHTER JURIST WIJSGEER

1 Albert Verwey	103
2 Frederik van Eeden	119
3 Recht en taal	142

ZION ZONDER ZIONISME

1 Chowew Zion	169
2 Jeroesjalajim	219
3 Tsalmawet	255

EINDE

1 Moord	303
2 Epiloog	337

DOCUMENTATIE	341
--------------	-----

BIJLAGEN	393
----------	-----

ACHTERGRONDEN

Niet gering in aantal waren omstreeks 1850 nog de Joodse gemeenten, zoals ze verspreid lagen over heel Nederland. Kleine killes, met een sobere of soms ietwat deftiger sjoel, chewres, parnosem, gazzonem en balbattiem. Een Joods leven van onverdacht zuivere kwaliteit bloeide er in de regel; er werd geleerd en geoordeeld, gediscussieerd en soms getwist. In de intimiteit van de Joodse gezinnen floreerde in dorpen en stadjes nog de oeroude Jiddisjkat; het Joodse jaar werd beleefd met een zeldzame innigheid. Sterker dan in de grotere centra het geval kon zijn waren in zulke killes van de Mediene de Joden nog verbonden door een saamhorigheid, die gebaseerd was op een eeuwenoude, nationale traditie.

In de tweede helft der eeuw zouden vele van deze gemeenten verdwijnen. Een sterke neiging tot urbanisatie tastte het provinciale Jodendom over de gehele linie aan. Demografische onderzoeken van wijlen dr. E. Boekman laten zien, dat in de meeste provincies het aantal Joden bijna voortdurend en in snel tempo is achteruit gegaan, met name in Groningen, Friesland, Drente, Overijssel, Noord-Brabant, Limburg en Zeeland. De daling, die in Friesland en Zeeland ongeveer 60% bedroeg, trad dus op in alle grensprovincies. In de twee gewesten met een overwegend Rooms-Katholieke bevolking was de situatie van meet af aan ongunstig geweest. Stabiël bleven Gelderland en Utrecht.

Ook in het gewest, waar wij ons straks mee zullen bezighouden, werden de plattelandsgemeenten zeldzamer. De zuigkracht van Amsterdam deed haar invloed gelden. De hypothese van Kruijt in zijn *Het Jodendom in de Nederlandse samenleving* (in de verzamelbundel *Antisemitisme en Jodendom* onder redactie van dr. H. J. Pos) dat 'een bloei van het industrieel of handelsleven in een streek hun aantal doet groeien, terwijl een economische inzinking met een vermindering van hun aantal gepaard gaat' wordt door de feiten bevestigd. Wat bleef er tenslotte over van Joodse gemeenten als Uitgeest, Enkhuizen, Hoorn, Medemblik, Uithoorn, Naarden en Monnikendam? Vaak kon zo'n kille bogen op een oude traditie. Kerk sieraden vermeldde de namen van milde gevers uit vroegere eeuwen, toen een opgewekt gemeentelven zich nog concentreerde om gebouwen en instituten, waar men grootvaders en vaders had zien staan en zitten op hoogtijdagen in het kerkelijke en maatschappelijke jaar.

Een overgangsfase naar definitieve ondergang werd soms gevormd door het bijeenvoegen van kleine en nog kleinere resten van Joodse gemeenten. Samen kon men dan op bepaalde dagen in het jaar een quorum van tien meerderjarige mannelijke Joden bijeenbrengen, zoals de Codex verplicht stelt voor een officiële godsdienstoefening. En als zelfs dit quorum, dit

minjan, niet meer bereikt kon worden, dan trad de allerlaatste fase in en werden van elders minjan-mannen gerecruteerd, bijvoorbeeld van het Nederlands Israëlitisch Seminarium te Amsterdam. Het duurde daarna niet lang meer of wederom was een kleine gemeente uit de dunner wordende Mediene in de eeuwigheid opgegaan. Soms verliep de procedure nóg anders.

Reeds in het begin van deze eeuw omvatte de Joodse gemeente van Monnikendam de burgerlijke gemeenten Broek in Waterland, Ilpendam, Katwoude, Marken en Edam. In het jaar 1913 woonden in het laatst genoemde stadje nog vijf Joodse mannen en vijf Joodse vrouwen.

Van een Joodse Gemeente was toen echter geen sprake meer! Zij was in 1886... verkocht. Van deze wellicht unieke procedure verhaalt het Onafhankelijk Israëlitisch Orgaan voor Nederland in zijn nummer van vrijdag 11 juni van dat jaar:

Voor den toekomstigen geschiedschrijver van het Nederlandsche Jodendom in onzen tijd, is het volgende feit, hetwelk dezer dagen voorkwam, belangrijk genoeg om hier te worden opgeteekend. De joodsche gemeente te Edam, welke een reeks van jaren bestond, zoo zelfs, dat hare Synagoge geheel bouwvallig is geworden, in het bezit is van een eigen begraafplaats, alwaar ook de lijken worden ter aarde besteld van de leden, behoorende tot de Israël. gemeente te Purmerend, wijders een schoolgebouw, een drietal heilige wetsrollen met zilveren siertorens en fraaie dekkleeden bezat, heeft eenige weken geleden geliquideerd en al hare bezittingen te gelde gemaakt. Er waren nog slechts vier personen aanwezig, die meenden de opbrengst van een en ander pondpondsgewijze te moeten verdeelen, namelijk B. de Haan Jz., (thans alhier, Raamgracht, woonachtig, alwaar zijn vrouw zich als vroedvrouw gevestigd heeft, terwijl hij manufacturen vent), B. Berlijn, die *nota bene* aan zijn gemeente, Edam, nimmer een cent heeft opgebracht, S. L. Hart, weduwnaar en bij Berlijn inwonende en een juffrouw (naamloos). Het geheel ten verkoop gepresenteerd heeft de niet onaanzienlijke som van f 1600.— opgeleverd. Maar nu restte de vraag: wie zal nu voortaan zorgen, dat de begraafplaats in behoorlijke orde blijve, de zarken niet verwaarloosd worden?

Daar wendde men zich tot de Israël. gemeente te Monnikendam, en bood haar van de uit den verkoop opgebrachte gelden de som van f 500.— aan, onder voorwaarde ten eeuwigden dage met het in orde houden der begraafplaats te Edam zich te belasten. De Israël. gemeente te Monnikendam echter weigerde. Hierop wendde men zich tot den burgemeester van Edam,

den heer Calkoen, die op de hoffelijkste wijze de heeren ontving en tegen betaling van f 800.— op het stadje Edam de verplichting legde, de noodige zorg voor de Israël. begraafplaats aldaar voor alle tijden op zich te nemen. De overige f 800.— werden nu onder de bovengenoemde vier personen verdeeld, zoodat een ieder minstens f 200.— op zijn deel bekwam.

De kille was nooit groot geweest; maar zij had bestaan. En haar bestaan ging terug tot zeker de tweede helft van de 18e eeuw. Toen woonde te Edam Philips de Haan, aldaar geboren in 1773 en in de stukken bekend als 'debitant loterij'. Zijn familie behoorde tot de *Levieten*, ze waren naar oude formulering 'Lewie'iem' en werden met de toenaam 'Lewie' in de synagoge voor de Tora opgeroepen. Hij stierf in het vriendelijke Noordhollandse stadje op 27 december 1834 en was het laatst getrouwd geweest met Beletje Benjamins Mol, die hem overleefde. Zijn zoon Joseph Philips de Haan, geboren 15 augustus 1809 en gestorven te Haarlem op 22 juni 1888, was een man die in de provinciale wereld vrij aardig was geslaagd als koopman en winkelier. Hij huwde op 15 februari 1835 met Duijse van Praag Pigeon, te Amsterdam op 22 juli 1809 geboren als dochter van Isaac Isaacs van Praag Pigeon en Lotje Jacobs Oudkerk.

Uit dit huwelijk werden tien kinderen geboren, van wie meerderen historisch grijpbaar zijn. De oudste dochter Lotje trouwde te Edam in 1864 met de later bekend geworden godsdienstonderwijzer Moses Koekoek. Zij moet een flinke vrouw zijn geweest. Eén zoon Gerson de Haan, in 1846 geboren, werd leraar wiskunde te Haarlem. Ook hij was een energiek en geslaagd produkt van een blijkbaar degelijke opvoeding. Zijn intellectuele kwaliteiten werden door tijdgenoten hoog aangeslagen; ook in zaken des Jodendoms was hij bepaald niet onbedreven. Aan het kerkelijke leven te Haarlem nam hij, die zijn leven lang ongetrouwd bleef, intensief deel.

In het vervolg zal voornamelijk sprake zijn van het derde kind, de tweede zoon, Izak, die te Edam werd geboren op 25 september 1839, een koppige, eigenzinnige jongen, evenmin onbekwaam. Maar het zouden ongemakkelijke karaktereigenschappen zijn, die hem in het leven vaak parten speelden. Aanvankelijk was ook hij 'koopman'.

Het is moeilijk te definiëren, wat Mediene-Joden daaronder verstonden; Izak de Haan zal 'gehandeld' hebben. Waarin? In alles. Hij huwde in eerste instantie Johanna de Vries, die in 1843 te Zwolle was geboren en die te Amsterdam overleed in 1874 en wel op 19 september. Opvallend kort daarna n.l. reeds op 3 december 1874 trouwde Izak met Betje Rubens, die op 20 decem-

ber 1852 te Zutphen geboren was. Een vrouw dus, die bijna 13 jaar jonger was dan hij.

De familie Rubens was wel allerm minst een produkt van de Mediene. De overgrootvader van Betje, Barend Salomon Rubens, geboren omstreeks 1775, was winkelier te Amsterdam. Haar grootvader, Meijer Barend Rubens, was kantoorbediende aldaar. Diens eerste vrouw was van Portugese afkomst en heette Branca Curiel. In dit vroege stadium (het huwelijk werd gesloten op 6 december 1815) moet een alliantie tussen Asjkenaziem en Sefardiem als een hoge uitzondering worden beschouwd. Meijer Barend trouwde in 1827 met Sara Wolff de Jonge, een meisje uit de eerste Asjkenazische stand. Onder de getuigen bij het huwelijk treffen wij o.m. de naam aan van Abr. Em. de Beneditty.

Betjes vader Moses Meijer Rubens, te Amsterdam in 1818 geboren, verliet de hoofdstad, waar zijn familie in aanzien was. Wij kennen slechts simpele feiten en dienen ons bij gebrek aan details te onthouden van ieder commentaar. Hij trouwde te Oss op 12 augustus 1847 met Jetta Levison, afkomstig van Bergen op Zoom. In 1852 vestigde het gezin zich in Zutphen, nadat man en vrouw aanvankelijk te Oss een bestaan hadden gevonden. Daar ook werden de beide oudste kinderen (jongens) geboren. Betje, het derde kind, zag te Zutphen het levenslicht; er volgden nog twee meisjes.

Moses Meijer Rubens was winkelier en na zijn dood in 1857 heet de weduwe 'winkelierster'. Het echtpaar woonde in het pand Rijkshage E 9, dat in 1950 werd afgebroken; een betrekkelijk klein winkelhuis. Jetta Rubens-Levison hield het economisch in de Gelderse stad echter niet uit en vertrok reeds in 1859 wederom naar Oss.

Betje Rubens was een nerveus, neurotisch meisje. Van nature zeker niet onintelligent, had zij naar de normen van die tijd een uitstekende opvoeding genoten. Zij las veel en graag en vertoonde bovendien alle typische kenmerken van een dochter uit een oer-Joodse familie, die kon bogen op een eeuwenlange familie-traditie. Was de grote Amsterdamse Parnas Salomon Rubens niet een van haar voorvaderen geweest? Stamde zij niet af van het Amsterdamse geslacht der 'Boeletjes' en was de kroniekschrijver Salomo Zalman ben Eizek, in de volksmond Zalman Boel genaamd, niet een van haar stamvaders? Waren zij niet geliëerd aan de Lehrens? Had Salomon Barend Rubens niet een prachtige bibliotheek bezeten, waarvan in 1857 een Auctie-catalogus was verschenen, die tot de dag van vandaag ook ons nog kan imponeren?

Nog bij het huwelijk van Betjes ouders straalt iets door van een zekere welstand. Moses Meijer, haar vader, wordt onderwijzer genoemd. Moeten wij

denken aan maatschappelijk onderwijzer of aan gazzen? Het blijft om het even, het milieu is van een zekere standing. Tot de getuigen behoren enkele leden van de families Van der Wielen en Van den Bergh. Even raken wij de boeiende voorgeschiedenis van de margarine-koningen.

Wij vragen ons af, hoe Izak de Haan zijn Betje heeft leren kennen. Wat zag deze familie in de typische 'soucher' uit Edam, die zich zeer gewichtig op het moment van zijn huwelijk 'zaakwaarnemer' noemt. Vermogend zal hij wel niet zijn geweest; en Betje?

Ook Joods gezien was er sprake van een zekere discrepantie. Het Jodendom van de familie Rubens toch was van een geheel andere snit dan dat der De Haans. De omstandigheid, dat Izak jarenlang als vrijwilliger dienst had genomen bij de landmacht, kan erop wijzen, dat hij het niet zo nauw nam met de traditie, in casu de spijswetten. Wij staan met betrekking tot de bruidegom en bruid van 1874 voor raadselen.

Het huwelijk werd rijk gezegend met kinderen. De maatschappelijke welstand hield daarmee echter geen gelijke tred. Izak de Haan, de oorspronkelijke koopman uit Edam, de zaakwaarnemer van 1874, had 12 ambachten. O.m. dreef hij een broodjes-met-vlees-winkel, die echter niet floreerde. Het waren economische drijfveren en toch misschien ook wel het drijven van zijn vrouw, die de 39-jarige man ertoe brachten zijn geluk te beproeven als godsdienstonderwijzer. In 1878 ging hij op (zoals de term luidde) voor de laagste rang van godsdienstonderwijzer; op het seminarium tot in onze tijd gekwalificeerd als het brevet voor amratses (= onwetendheid). En zo kon iedere rechtschapen Jood op de rustige, lange vrijdagavond van de 8ste november 1878 lezen in de ISRAËLIETISCHE NIEUWSBODE,
Wekelijks Orgaan voor Israëlitische belangen.

Uitgever: M. Roest Mzn.

Bureau: Joden Breestraat, 37,
te Amsterdam:

De Permanente Commissie tot de algemeene zaken van het Nederl. Israel. Kerkgenootschap,

Gezien de verbalen der examina, door de algemeene Commissie van Examinatoren voor Nederl. Israël. Godsd. onderwijzers, in de maand Augustus gehouden,

Gelet op art. 13, al. 2 der Verordening No. 4 op de orde en inrichting der algemene Commissie van Examinatoren,

Brengt ter openbare kennis, dat, tengevolge van bovengemelde examina, zijn toegelaten:

a. tot godsd. onderwijzers van den laagsten rang:
de Heeren

Meyer Hijman Heymans	van Groenlo
Isaac Smalhout	„ Amsterdam
Joseph Spier	„ Id.
Abraham Bouwman	„ Utrecht
<i>Izak de Haan</i>	„ <i>Amsterdam</i>

b. tot godsd. onderwijzers van den middelsten rang:
de Heeren

Abraham van Crefeld	van Amsterdam
Isaak Monasch	„ Nijmegen
Elazar van Tijn	„ Borculo

c. tot godsd. onderwijzers van den hoogsten rang:
de Heeren

Mozes Monasch	van Gouda
Simon Salomons	„ Amsterdam
Mozes Wolff	„ Willemsoord

De Permanente Commissie brengt hierbij in herinnering de bepaling omtrent de rechten der toelating, voorkomende in Verordening No. 5 en luidende als volgt:

Art. 8. De godsd. onderwijzers van den hoogsten en middelsten rang kunnen worden aangesteld tot hoofdonderwijzers op alle godsdienstscholen binnen het Rijk.

De godsd. onderwijzers van den laagsten rang:

a. kunnen worden aangesteld in gemeenten, waar niet meer dan veertig Israël. huisgezinnen wonen;

b. zijn bevoegd, om als hulponderwijzers op godsd. scholen te fungeren.

Art. 10. Die eenigen rang als Nederl. Israël. Godsd. onderwijzer of godsd. onderwijzeres verkregen heeft, kan zich overal binnen het Rijk als zoodanig vestigen, doch is verplicht, alvorens openbaar godsd. onderwijs te geven, de acte van toelating te vertoonen bij het schoolbestuur der plaats van vestiging.

De Permanente Commissie
L. P. Jacobs, Voorzitter,
N. L. van Ameringen, Secretaris

Amsterdam, den 6 November 1878.

Zijn omgeving wreef zich even de ogen uit. Men kende hem, de cynische, voor een Joodse man vrij lange, schrale Izak als een spotter. En hij zou rebbe worden? Er werd een beetje gegniffeld, men trok snoetjes . . . Maar aan de andere kant was men toch ook wel verrast, dat deze man van bijna 40, nota bene zonder vooropleiding, buiten het seminarium om, de akte had gehaald. Het zou later de enige akte blijken, die hij – alle inspanningen ten spijt – zou behalen. Maar de levensomstandigheden zouden ook wel sterk tegen hem zijn.

En hij zelf? Wat ging er in hem om, toen hij het papiertje op het Jonas Daniël Meijerplein in handen kreeg? Hij las nog eens de Verordening van het Kerkgenootschap, gedateerd de 25e april 1871, houdende regeling van het examen en de toelating der Nederlandsch-Israëlietische Godsdienstonderwijzers:

Art. 4.

Hij, die als godsdienstonderwijzer verlangt geëxamineerd te worden, is daarenboven verplicht over te leggen eene acte van bekwaamheid minstens als *hulponderwijzer*, verkregen ingevolge de voorschriften der wet van 13 Augustus 1857 (*Staatsblad* no. 103).

De kandidaat voor den *laagsten* rang, die zoodanige acte niet bezit, moet voor de commissie van examinatoren doen blijken, voldoende kennis te bezitten van het lezen en schrijven der Nederlandsche taal, de gronden dier taal, de beginselen der rekenkunde, den regel van drieën ingesloten, van de vaderlandsche geschiedenis en van de aardrijkskunde der Nederlanden.

Het overleggen eener onderwijzersacte wordt niet vereischt, wanneer de examinandus *voor den laagsten rang* bewijst tot het onderrigt op het Nederl.-Israël. Seminarium, een gymnasium, een latijnsche school of eene hoogere burgerschool binnen het Rijk te zijn toegelaten; en *voor den middelsten en hoogsten rang*, een bewijs overlegt, dat hij den leercursus in de afdeeling *onderwijzers* of onderafdeeling *rabbijnen* aan het Nederl. Israël. Seminarium, op een gymnasium, eene latijnsche school of hoogere burgerschool binnen het Rijk, met goed gevolg, *ten einde toe heeft bijgewoond*.

Art. 6.

De kundigheden vereischt om als godsdienstonderwijzer te worden toegelaten zijn:

I. VOOR DEN LAAGSTEN RANG.

a. Het lezen der Hebreeuwse taal met juiste accentuatie en bekendheid met de gronden der Hebreeuwse grammatica tot en met de werkwoorden.

(Bijv. naar de Hebreeuwsche grammatica van Lemans, herzien door Dr. S. I. Mulder).

b. Het in het Nederlandsch vertalen van de dagelijksche en de op Sabbath en feestdagen meest gebruikelijke gebeden, alsmede het uit het hoofd kennen en vertalen der meest gebruikelijke lofzeggingen.

c. Het in het Nederlandsch vertalen van den Pentateuchus.

d. De kennis van de dertien geloofsartikelen en eenige kennis van die geboden en verboden, welke ten huidigen dage van toepassing zijn.

e. Eenige kennis van de Bijbelsche geschiedenis.

f. Het schrijven van Hebreeuwsche cursijf of Rassi-schrift.

g. Aanleg om in bovengemelde vakken onderwijs te geven.

Het was geenszins toevallig, dat hij zich ging verdiepen in de officiële mogelijkheden van dit gewichtige stuk. Hij zou zijn leven lang verzot blijken op bestudering van reglementen van orde, acten van bevoegdheid en andere paperassen.

Een schier pathologische achterdocht maakte hem op zulke momenten verdacht op mogelijke strijdpunten; hij wilde voorbereid zijn op de talloze dagen des oordeels, die zijn levenspad konden verduisteren. Milde levenswijsheid, verlichtende humor bleven hem vreemd. Izak las. De horisonten van de 'laagste rang' lagen nimmer ver. Tussen Oost-Friesland en de Schelde verdroomden wat killetjes in de grijze mist: Oude Pekela, St. Oedenrode, Vlijmen ... Wat zou het worden? Hij kon in een of andere kleine gemeente het ambt gaan uitoefenen van voorzanger, rebbe, beestensnijder, godsdienstonderwijzer; 'gazzen-rebbe-brugophaler' zal hij hebben gespot. Maar Betje zal in ieder geval hebben gedacht en gezegd, dat dat nog altijd beter was dan honger lijden in het grote Amsterdam, waar haar familie eens had geschitterd. Haar familie, die ook nu de weg wist voor een nieuwe toekomst van het steeds groter wordende gezin van Izak de Haan, want ze hadden relaties in Smilde, waar men zat te springen om een rebbe. En zo begon een carrière, die eenmaal – dank zij de boeken van Izaks dochter Carolina Lea en de gedichten van zijn zoon Jacob Israël – in letterlijke zin historie zou maken.

Toen schrijver dezes kort voor de Tweede Wereldoorlog het kleine sjoeltje van Smilde bezocht, bevond zich dit reeds in een verregaande staat van verwaarlozing. Achter de lage huizen zelfs nog weggedoken, stond een klein gebouwtje, waarin hopen dode muggen vloer en houten banken bedekten. Op het Almemor lag een oude sjofar. In die primitieve plattelands-synagoge stond Izak de Haan voor het eerst van zijn leven als gazzen. De ge-

meente was klein. Hij verdiende een schamel loon en had te maken met parnosem, die hem dwars zaten of van wie hij meende, dat zij hem wilden fnuiken. Een ziekelijke neiging tot oppositie dreef hem, die hartstochtelijk zijn onafhankelijkheid wilde bewaren, tot conflicten van allerlei aard. Hij was een typische vechtersnatuur, die zich – zoals dat heet – niets liet zeggen. Een anecdote vertelt, dat hij op Grote Verzoendag midden in de dienst op-hield, omdat zijn synagogale regenten zo geanimeerd aan het converseren waren. Er kwam een boodschap, waarom de gazzen zweeg? Het prompte antwoord van de weleerwaarde luidde: 'Als mijn superieuren spreken, moet ik zwijgen'.

Typerend voor zijn gebrek aan smaak op de grens tussen zulke puntigheid en ongehoorde banaliteit is het verhaal van zijn bezoek bij een kinderloze dame, tegenover wie hij, de vader van een al te groot gezin, zich superieur waande. Hij wilde een van zijn kroost op haar schoot deponeren, hetgeen werd afgeweerd met een 'past U op mijn batisten rok'. De geestelijke voor-ganger reageerde zich af met de woorden: 'Had U maar een bepiste rok...'. Hoogst merkwaardig is het verhaal van zijn gouden medaille, verkregen voor de redding van drenkelingen.

In het Archief van de Maatschappij tot redding van drenkelingen, opge-richt 1767 te Amsterdam, Rokin 114, bevindt zich hierover een uitvoerig dos-sier.

Vergadering 12 Januari 1882

Ontvangen van Directeuren der Maatschappij tot redding van drenkelin-gen eene Premie bestaande in eene gouden medaille voor het redden van Gombert

oud ? jaren

op den 28 November 1881 te Smilde

I. de Haan

De volgende brief licht ons uitvoerig in over deze onwaarschijnlijk lijkende historie.

Aan
de Maatschappij tot redding
van Drenkelingen
te Amsterdam

WelEdele Heeren!

Op Maandag den 28e November 1881, ging de vrouw van H. Gombert met twee kinderen, een op de arm en een naast zich lopende, langs de Rijks-sstraatweg huiswaarts, toen op eens een groote Hond aansprong waarop het

lopende kind, een jongetje van vijf jaar door de schrik zijwaarts sprong, en van de berm der hooge weg afrolde in de Drentsche Hoofdvaart, en naar het midden der vaart afdreef, toen het kind zinkende was, kwam de timmerman B. Bos daar net op aan, en zonder zich te bedenken sprong hij geheel gekleed te water, en had het geluk het kind te grijpen; doch door de harde wind kon hij met het kind het drooge niet bereiken, hierop werd hij geholpen door F. Manak die zich insgelijks te water begaf, en aan Bos een lange stok toereikte, zoo dat de beide in het water zich bevindende, eindelijk gered wierden, het kind gaf geen teeken van leven en ook Bos was uitgeput.

Het kind werd in huis genomen door de vrouw van den timmerman Johannes Kok: daar het in de nabijheid mijner school was ging ik even in dat huis zien, en op mijn vraag hoe het met het kind was kreeg ik ten antwoord dat het kind dood was, terwijl de Moeder als razend door het huis vloog, men had naar den eenigsten hier wonende dokter gezonden, die op twintig minuten afstand woont. ik gaf te kennen dat men bij drenkelingen op den uiterlijken schijn niet moet letten, en verzocht toen dat men het kind op de tafel zoude leggen ik ontkleedde het kind en zag dat het geen vuil in de mond had, maar kon geen braking opwekken (ook was het lichaam niet zeer opgezet) ik beproefde het toen met de herstelling der ademhaling en na verloop van ongeveer vijftien minuten vernam ik een zachte zucht, ik hield nog een weinig aan, en liet een weinig rhum indruppelen hierop ging ik flink aan het borstelen, toen kort daarna een dof kreunen vernomen werd, hierop rolde ik het kind in een wolde deken, en wreef met de vlakke hand met rhum de hartstreek en de ledematen. hierop begon het knaap-je een weinig te schrijven en neiging tot braken te gevoelen, daar de braking echter niet kwam gaf ik het kind aan de Moeder op de schoot, en liet het een weinig rhum drinken, waarop het spoedig de rhum weder uitbraakte, doch toen kwam met de rhum een golf water mede, het geen zich later weder herhaalde met het een en ander was nagenoeg $1\frac{1}{2}$ uur heengegaan en daar de Dr. niet thuis was, ging de Moeder, met haar inmiddels geroepen Moeder naar diens huis het kind echter was niet in staat te lopen maar werd door een oom gedragen. doch de volgende dag waren Moeder en kind weder bij mij, terwijl de jongen hoegenaamd geen letsel had, en best in staat was mij te bedanken Ingevolge UEds voorschrift zend ik deze voor kennisgeving

Ik heb de eer te zijn van UEd de dienstw: dienaar

I. de Haan

Onderwijzer b/d N.I. Gemeente te Smilde

Smilde, December 1881

Wij ondergeteekenden die bij de redding en behandeling tegenwoordig waren, verklaren met onze handteekening dat dit schrijven geheel waarheid bevat

Smilde December 1881

N. Magnus

J. Hovemans

Zoals bij alles in het leven van Izak de Haan traden ook hier conflicten op. De vader van de drenkeling wendde zich tot de Maatschappij met een aanklacht tegen de gazzen, die ten onrechte de buit in de wacht zou hebben gesleept. Diverse autoriteiten als de burgemeester van Smilde (W. J. Boelken) en een enkele Joodse figuur kwamen in het geweer. Uiteindelijk werd een compromis gevonden, volgens hetwelk de redders, een zekere F. Manak en een zekere B. Bos, een som gelds zouden ontvangen; de gouden medaille bleef toegekend aan onze Izak. En voorzover de statuten van de Maatschappij aangeven: volkomen terecht. Het opwekken van de levensgeesten geldt nog steeds als het enige criterium bij het toekennen van het gouden erebewijs.

Niet altijd werd in de moeilijkheden, waarvan deze gazzen een leven lang het middelpunt zou blijven, een redelijk compromis gevonden, dat ten overmate nog berustte op statutaire verordeningen. Tussen de kille en deze gazzen ontstond op den duur een verwijdering, die het wenselijk maakte, dat Izak de Haan Smilde ging verlaten. De lage salariëring schijnt uiteindelijk de doorslaggevende factor te zijn geweest. En in 1882 zou de godsdienst-onderwijzer zijn Drents arbeidsterrein verwisselen voor het Friese Gorredijk. Voordat het zover was, werden aan Izak de Haan en Betje de Haan-Rubens kort na elkander twee kinderen geboren, die van zich zouden doen spreken. Op 1 januari van het jaar 1881 zag Carolina Lea het levenslicht; op 31 december van hetzelfde jaar volgde een jongen, die de namen zou dragen van Jacob Israël.

Er bestond voor de rebbe-functie in de Friese veenstreek blijkbaar een niet al te groot enthousiasme. Ook Gorredijk behoorde tot de oude killes, die op hun retour waren. Reeds in september 1879 had De Haan naar hier gesolliciteerd, toen zelfs een herhaalde oproep van het Kerkbestuur nauwelijks tot enig resultaat had geleid. Maar te elfder ure had ook hij bedankt en zo vermelden de notulenboeken op 24 november van dat jaar 1879:

24 nov. 1879

Van I. de Haan Godsd. onderw. enz. te Smilde te kennen gevende hij voor de aanbieding om alhier de functiën van gazzen te vervullen, bedankt aangezien de Gemeente zijn salaris verhoogd heeft en dientengevolge ook reeds voor Zalt Bommel, waar hij beroepen was, bedankt heeft.

Maar drie jaar later lezen wij:

30 april 1882

Van den Heer I. de Haan te Smilde, correspondentie om weder voor de vacante betrekking van Godsd. onderwijzer, enz. op een salaris van f 700.— benevens vrije woning, in aanmerking te komen. — De discussien hieromtrent in de daaropgevolgde Bestuursvergadering opgelost zijnde, zie men voor het eind-resultaat de Notulen van 3 Mei 82. —

3 mei 1882

Bestuursverg. op 3 Mei 1882. Aanwezig de geheele Kerkeraad. Voorz. de heer B. J. Leefsma. — De vzw. in aanmerking nemende de goede antecedenten hem ter oore gekomen nopens den heer I. de Haan te Smilde stelt den raad voor om dien heer tot het houden eener proefdienst uit-te noodigen op 24 Ijar 5642 (13 Mei 1882) welk voorstel met algemeene stemmen wordt aangenomen.

De proefdienst wordt gehouden en op 14 mei 1882 verschijnt de Heer de Haan ter verg., overlegt zijne getuigschriften, enz. en worden de voorwaarden met ZEd. besproken, welke besprekingen er toe leiden dat hem wordt toegestaan 2½ ct. retributie voor het snijden van gevogelte, acht dagen vacantie per jaar en tien Gulden tegemoetkoming bij eventuele overkomst met gezin. — Met het oog op het genoemd bezwaar van den candidaat betreffende de functie van Leeraar bij de chewre wordt de aanvaarding der betrekking door den Heer de Haan aangehouden tot 17 Mei e.k. Na dat de Thesaurier den Heer de Haan f 10.— restitutie van reiskosten heeft volstaan, sluit de voorzitter deze vergadering.

28 mei 1882

Als nu komt in behandeling letter e en f missives van I. de Haan betreffende het daarin verzoek tot schoonmaken van woonhuis en doordien 1 Juli op Sjabbath valt de verhuisdag op 3 Juli bepaald worde, waartoe de Raad Conform het verzoek besluit.

Een nieuw hoofdstuk in Izaks leven neemt een aanvang. Van beide zijden schijnt men voorlopig vol goede moed. De getuigschriften toch tonen aan, dat de keuze van deze geestelijke voorganger een voortreffelijke moet zijn geweest! Dat de krachtige morele steun, die de ressortale Opperrabbijn Dusnus de nieuwe functionaris biedt, wellicht berust op diens relatie tot de familie van Betje de Haan-Rubens, doorziet niemand. En zo volgt op donderdag 6 Juli een 'gecombineerde vergadering van Kerkeraad Schoolbestuur en Bestuur der Chewre. Aanwezig de Heeren Z. J. v. Leer, v.z., J. M. Hes, B. J. Leefsma, B. v. Berg, M. S. Leefsma en H. S. Leefsma benevens den Heer I. de Haan. De v.z. opend de vergadering waarbij hij de aanwezigen het welkom toeroept, maakt hen bekend met de reden dezer buitengewone vergadering, welke ten doel heeft de installatie des Heeren de Haan als ambtenaar der Gemeente. Z.Ed. spreekt vervolgens den Heer de Haan toe, spreker hoopt dat Z.Ed. steeds met eer als more zijne functien van voorz. Godsd. onderw. Sjoched, leeraar en gazzen bij de Gemeente alhier mag vervullen, dat steeds eendragt en eensgezindheid tusschen Z.Ed. en bestuur als wel Gemeente leden moge heerschen opdat steeds wederzijds met genoegen en welgevallen op de dag van heden, waarop ZEd. zijne functiën aanvaard, moge terug gezien worden. en de Gemeente ten allentijde trots moge zijn den Heer de Haan als leeraar te hebben en eindigd zijne rede, zijne beste heilwensen den Heer de Haan toevoegende. Den Heer de Haan dankt den v.z. voor zijne woorden, en voor de goede ontvangst, die hem hier ten deel valt hoopt, dat de woorden van den v.z. de gevoelens van allen mogen zijn, brengt vervolgens zijne functiën in toepassing met het begin der afdeeling dezer week uit de H. Tora, schetst vervolgens de moeilijkheden die aan zijne functiën verbonden zijn, die hij echter hoopt steeds naar plicht en voorschrift, te vervullen, mogt hij somwijlen in zijne verplichtingen te kort schieten hoopt hij dit hem alsdan gezegd worde, ten einde die fouten te kunnen herstellen, schetst vervolgens op welke wijze spreker zijne verschillende functiën, waarvoor hij geroepen is, denkt te vervullen, en eindigd zijne rede met de bede het verbond dat hij heden sluit, steeds een verbond van vrede moge zijn.

De Heeren Hes, Leefsma en v. Berg spreken vervolgens in gelijken geest als de v.z. den Heer de Haan toe, benevens den Heer M. S. Leefsma in zijn qualiteit als lid van het Schoolbestuur en den Heer H. S. Leefsma als lid van het Bestuur der chewre. alle sprekers worden alsnog door den Heer de Haan beantwoord waarna de v.z., nadat men nog een tijdlang gezellig bijeen blijft, deze hoogst genotvolle vergadering sluit'.

Izak had zelf het verslag gemaakt; het begin van zijn uitvoerige notulen, die intussen reeds spoedig aantonen, dat van het 'verbond van vrede' zo heel veel niet terecht mocht komen. Diverse oorzaken hebben hiertoe geleid. De psychische eigenaardigheden van deze man verdroegen zich kwajlijk met het gewroet der Friese parnosem, die zo gaarne hun strenge gezag handhaafden op de millimeters Joods grondgebied, die waren overgebleven van een eens inderdaad bloeiend Joods centrum. Kende het grote Amsterdam niet eenmaal een gazzen, die de erenaam droeg 'de Gorredieker'?

Maar er was meer. Gorredijk was een Joodse gemeente met een oude inheemse traditie en daardoor wordt het optreden van Izak de Haan aldaar voor ons interessant. Voor het eerst worden hier duidelijk de symptomen merkbaar van een zekere vrijzinnigheid van deze rebbe, een probleem, waarop eerder is gewezen door Jacob Hiegentlich: 'Een zijner chederleeringen (= leerlingen op de godsdienstschool) berichtte mij, dat zij de indruk had gekregen, dat hij in de godsdienst zelf meer twijfelde dan geloofde'.

Dit dan gold voor zijn laatste gemeente Zaandam; maar voor Gorredijk zal het niet anders zijn geweest.

Het eerste conflict concentreert zich om een oud gebruik, dat in vele gemeenten wordt gecultiveerd met betrekking tot het voorlezen van Deuteronomium 28, de zogeheten *Togecha* (= terechtwijzing; vulgo Tougoche). Men vond (en vindt!) het bijzonder onaangenaam bij deze afdeling voor de Tora te worden 'opgeroepen'. Worden in dit Bijbelfragment niet de verschrikkelijkste vloeken voorgelezen? Zoals b.v. in Deut. 28 : 15, 16, 17, 18, 19: Daarentegen zal het geschieden indien gij aan de stem des Heeren uws Gods niet zult gehoorzaam zijn om waar te nemen dat gij doet al zijn geboden en zijn inzettingen die ik u heden gebied, zo zullen al deze vloeken over u komen en u treffen.

Vervloekt zult gij zijn in de stad, en vervloekt zult gij zijn in het veld.

Vervloekt zal zijn uw korf en uw baktrog.

Vervloekt zal zijn de vrucht uws schoots en de vrucht uws lands, de voortplanting uwer koeien en de kudde van uw kleinvee.

Vervloekt zult gij zijn in uw ingaan, en vervloekt zult gij zijn in uw uitgaan.

Ook in Gorredijk bestond de eigenaardige, demonische angst voor de 'keloles' (= de vervloekingen). Maar Izak de Haan lachte erom. Dit alles 'dient slechts om het bijgeloof in de hand te werken daar er volstrekt geen reden voor bestaat, om bevreesd te zijn opgeroepen te worden bij het voorlezen der Tougoche'.

Maar als dit wordt neergeschreven (3 september 1882) is de veldslag op alle minuscule Gorredijker fronten reeds in volle gang. Dan al!

Hij kwam te laat ter synagoge – althans volgens de dienstdoende parnes. Maar ‘de voorzanger zecht dat hij op zijn tijd ter Sijnagoge kwam daar hij zich regelt naar zonsondergang en zich niet kan regelen naar het Horologie van den voorzitter’.

Het was reeds de tweede maal dat hem dit werd verweten en dit gaf hem ‘aanlijding te denken aan opzettelijk daar hij het betreurde dat de voorzitter zich in een herberg had uitgelaten tegen leden eener andere gemeente dat hij den voorzanger wel zoude klein krijgen’. De Heer B. J. Leefsma zegt dat de voorzitter niet te vroeg heeft laten beginnen, ‘en dat bijaldien de voorzanger het ongepast vind dat de voorzitter in een herberg zich uitgelaten heeft dat hij aan den voorzanger wel klein zal krijgen, het even ongepast is, van den voorzanger om zich uit te laten zoo als hij gedaan heeft, aangezien de voorzanger gezegd heeft in het slachthuis van David Cohen, in het bijzijn van twee cristenen dat bij aldien de voorzitter weder te vroeg liet beginnen dat hij (de voorzanger) dan geen drie maanden meer hier bleef de voorzanger zecht dat hij die woorden expres gebezigd heeft in het bijzijn van iemand waarvan hij wist dat hij het verder zoude vertellen opdat zoo doende een herhaling van het voorgevallene zoude voorkomen worden, overigens herroept hij niets van zijn gesproken woorden’.

Als onderwijzer werd hem het leven vergald door stoute kinderen, van wie het wel zeker is, dat ze door malcontente ouders waren opgestookt tegen de eigengereide rebbe, dat ‘versjtopt gemouch’ – zoals zij hem aan tafel zullen hebben geheten. En weer schilderen onbeholpen letters en woorden een zielig tafereel in het leven van de Rebbe aan de sloot.

21 October 1882

de voorzitter zecht dat het hem spijt dat hij deze vergadering moest beleggen, om een onaangename reden, en wel ingevolge een schrijven van den Onderwijzer ontvangen inhoudende klachten over verregaande brutaliteit der leerlingen Joseph en Hartog Cohen kinderen van David Cohen. ook het schoolbestuur geeft kennis van een hun toegezonden schrijven klachten inhoudende over de leerlingen Hartog Cohen en Markus en David Godschalk. beide brieven worden door Secretaris voorgelezen. de secretaris tevens onderwijzer vraagt den voorzitter vergunning om te mogen voorlezen Extracten uit de Notulen der kerkenraadvergaderingen van 15 September 78–30 Nov. 78 en 7 Sept. 79. ten einde daarmede te bewijzen, dat

die leerlingen benevens andere kinderen van Cohen altijd wederspanning waren. de voorzitter weigert die vergunning echter, als zijnde volgens ZEd. onnodig. de Heer van Berg zecht de strekking van dit schrijven niet te begripen, waarop de onderwijzer dit nader toelicht, zeggende dat het onmogelijk voor den onderwijzer is om tucht onder de leerlingen te bewaren bijaldien zij door de ouden in hun verzet gesterkt worden. de Heer Hes zecht, nog heden in een partikulier gesprek met een vader van schoolkinderen wel bemerkt te hebben dat de ouden de kinderen in hun verzet sterken en dat hij dit zeer afkeuringswaardig vind. verder acht ZEd. nodig dat aan de schooldeur een nieuw slot gemaakt word, opdat de kinderen van binnen de deur niet kunnen openen, wanneer die door den onderwijzer gesloten word. hetgeen zonder hoofdelijke stemming word goedgevonden. aangaande de kinderen van D. Cohen word besloten, dat zij de school niet meer mogen bezoeken, dan alvorens den Onderwijzer openlijk Exuus gevraagd te hebben. en dat zij het schoolgeld evenwel moeten betalen tot dat door D. Cohen schriftelijk zal zijn opgezegd dat zijn kinderen de school niet meer bezoeken. bij het voorlezen der Notulen maakt de Heer v. Berg de aanmerking dat aangaande het slot geen bepaling genomen is, waardoor dit vervalt.

Boetes worden de arme Izak opgelegd als hij weer eens te laat in sjoel verschijnt.

3 Maart 1883

Als nu geeft de vz te kennen, dat hij den voorzanger een boete oplegd van f 2.50 om reeden, de v.zanger heden avond ter Sijnagoge kwam en door den koster toen begonnen was en hij tot tweemaal toe zeide dat de voorzanger zoude beginnen, doch de voorzanger dit weigerde. de v.z. vraagt als nu bekrachtiging van de boete. de Heer Hes zecht dat hij er bepaald voor is dat de boete gehandhaafd wordt, ja zelfs zoude ZEd er niets om geven als zoude de voorzanger daarom de betrekking opzeggen, het is volgens sprekers gevoelen, met den voorzanger let op mijn woorden maar niet op mijn daden, de geleerden zijn de verkeerden. De Heer M.S. Leefisma is er ook sterk voor, terwijl de heer v. Berg zecht niet tegenwoordig geweest te zijn en dus te stemmen met zijn collega's, als zijnde hun aller gevoelen eenstemmig. de v.z. zecht indien de v.zanger begonnen was toen hij dit hem aanwees, dat men op de tijd geen aanmerking zoude gemaakt hebben. de Spr. vraagt hoe te handelen met de boete waarop de v.z. zecht dat die in twee weken moet afgehouden worden. de kerkeraad is *zoo doordrongen* van het *misdrif* van den

voorzanger dat met eenparige stemmen het billijke van het voorstel van den voorzitter wordt erkend. de v.z. vraagt als nu den voorzanger of hij nog iets tot zijn verdediging heeft in te brengen, waarop de voorzanger zecht. 1e dat hij op zijn tijd ter Sijnagoge was en niet gaarne voor de tijd wil komen, als hebben-de de Sijnagoge voor de aanvang der Godsdienst oefening veel van een beurs, 2e wanneer de Sjammesj eens begonnen is, deze ook wel kan voortgaan als zijnde de dienst dan eens begonnen. 3e protesteert hij tegen inhouding op zijn salaris als zijnde daar geen rechtsgrond voor te vinden. de kerkeraad besluit niettegenstaande dit protest dat de spr. f 2.50 aan den voorzanger moet korten in twee termijnen. niets meer aan de orde zijnde sluit de voorzitter de vergadering.

Van zijn schamel salaris wordt een kostbare rijksdaalder ingehouden ... Niets wordt ons in het vernederende verloop der dingen thans bespaard. Klein, ja pietepeuterig schijnen ons deze vaak degoûtante details, die het leven van de rebbe hebben verzuurd en verbitterd. Maar uit eigen notulen rijst het beeld van Izak de Haan ongemerkt zuiver op. Op 31 maart 1883 wordt in de Kerkeraadsvergadering een brief voorgelezen 'van I. de Haan verzoekende als nog den Thesaurier te machtigen hem uit te betalen de somma van f 2.50 hem in de vorm van een boete op zijn salaris afgehouden. zich beroepende 1e dat er geen Art. in het Reglement bestaat op grond waarvan de boete kon opgelegd worden 2e dat door een gewezen vonnis der Hooge raad der Nederlanden in dato 5 Maart 1883 is uitgemaakt dat een leemte in eenig reglement niet willekeurig mag aangevuld worden. de Heer Hes zecht dat hij tegen terugbetaling is. zoodoende zoude een bestuur nooit geen boete kunnen opleggen of een gratificatie verleenen, en zoude men wel een commissie dienen te hebben voor het maken van een reglement voor elk specifiek geval. de kerkeraad houd zelfs wel het recht om een geheele week af te houden doch de raad was goedgunstig genoeg dit maar op f 2.50 te stellen. en wil spreker dit handhaven te meer de wijl de Haan gezegd heeft, het bij voorkomend geval weder te zullen doen en wat aangaat het beroep op de Hooge raad daar heeft de kerkeraad niets mede nodig. zij zijn geen rechtscollège, en handelen dus naar hun goedvinden. de Heer M.S. Leefsma wijst op de Art. 86-87. de Haan zecht dat volgens die Art. bijaldien zijn overtreding wanbedrijf was, men hem zes weken had moeten schorsen. de Heer van Berg wenschte de zaak nu maar te laten berusten, als zijnde al lang voorbij en betaald en hoopt dat het nooit weder zal plaats vinden. de Heer Hes is van hetzelfde gevoelen als de vorige spreker, en hoopt ook dat het nooit weder zal plaats vinden noch door de v.z.

noch door de v.z. ten slotte word besloten om op het schrijven van de Haan afwijzend te beschikken'.

De strijd om de rijksdaalder sleept zich eindeloos voort. Dubbeltjes, ja centen zijn voor Izak de Haan een kwestie van leven en sterven. De parnosem weten echter niet van wijken. Slechts een enkele menselijke stem laat zich horen. De boete kan worden kwijtgescholden als de gazzen 'Exuus' vraagt. Maar dat wil hij niet. 'Hij zecht dat hij in niets gefoudeerd heeft, en dus nooit geen Exuus zal vragen, hij vraagt hierbij wat het Bestuur dan toch eigentlijk wil van hem, hij is dertien maanden alhier in betrekking en hij vraagt nu of hij zijn functiën niet naar behooren waarneemt, of zij wel eenmaal klacht heeft gehad van de slagers over hem als sjouchet en of hij eenmaal in sjoel gemankeert heeft of dat het Schoolbestuur zich beklaagd heeft, maar men wil een slaaf van hem hebben en slaaf wil hij niet zijn. De parnes evenwel zecht dat de ambtenaar integendeel het bestuur smadelijk behandeld heeft door de zaak bekend te maken onder de Cristenen, door bij den Heer Zwart de wethouder te gaan en dat hij zich verwondert waarom de Haan dan nog langer in zoo een slavenbetrekking blijft en dan niet liever de betrekking opzegd. waarop de Haan zecht dat hij zoo onvoorzichtig niet is, en dat bij zijn bezoek bij de Heer Zwart door die Heer gezegd is, 'Zij hebben het hier altijd te vechten met hun onderwijzers.' de Heer M.S. Leefsma zecht dat hij niet begrijpt waarom de gazzen dan bij zulke slechte Joden blijft. waarop deze zecht dat men zijn woorden niet moet verdraaijen, want dat men wel een goede Jood kan zijn, en een slechte bestuurder.' Er behoefde onder Israël geen profeet of profetenzoon op te staan om ons te verkonden, dat dit geharrewar tenslotte zou moeten leiden tot een definitieve scheiding, die in 1885 haar beslag kreeg. Na een ontelbare hoeveelheid onverkwikkelijke gebeurtenissen, die het innerlijk leven van kleine Joodse gemeenten tegen het eind van de vorige eeuw op afschuwelijke wijze illustreren. Na een rel in de synagoge (april 1884) wordt Izak de Haan voorlopig voor 14 dagen geschorst. Met een ontzaglijke verbeterheid verdedigt de arme gazzen zijn persoon tegen de ongewoon felle aanvallen van zijn broodheren.

De gazzen zecht alsnu (in de Kerkeradsvergadering van 19 april) dat op hem in geen geval schorsing kan toegepast worden, daar alsdan misdadig of wanbedrijf moet zijn geschied, en dit is hier het geval niet, op de aantijgingen van den Heer Hes, verantwoord hij zich niet, daar hem aan het persoonlijk gevoelen van den Heer Hes niets gelegen is, en het door dien Heer

genoemde ruime geweten van den gazzen alleen verantwoording schuldig is aan God, overigens bewijst de gazzen dat bij schorsing eerst de Opperrabbijn moet gehoord worden, volgens Art. 16 der verordening van de Centrale Commissie betreffende de gesubsidiëerde godsdienstscholen. de Heer Z. v. Leer zecht dat men consilientie heeft gebruikt, daar men de politie had kunnen laten komen, en een aanklacht van rustverstoring kunnen doen, en daar staat vijf jaren op. de gazzen zecht dat hij die aanklacht wel had gewenscht en het nog aanvaard. de Heer v. Leer zecht man! Tart mij niet of ik doe het nog. de Heer v. Leer maakt aanmerking dat de Secretaris geen aantekening houdt, ook de Heer Hes ondersteunt die aanmerking de Secretaris zecht dat hij ten alle tijde de Notulen goed heeft uitgewerkt en het ook nu weder zal doen, doch hij schrijft al die gekheid niet op.

Zelfs de Raw, Opperrabbijn Dusnus kwam er aan te pas. Hij kon niet in persona verschijnen wegens (voorgewende?) ongesteldheid. Op zondagavond 20 april 1884 komen de Hoogmogende Heren Parnassijns van Kille Koudesj Gorredijk wederom tezamen.

De Haan geroepen zijnde verschijnt ter vergadering, waarna de presentielijst geteekend wordt. de v.z. stelt de Haan in kennis met het genomen besluit. de Haan zecht dat hij geschreven heeft aan den Opperrabbijn hoe de zaak is, en hij nu niet wenscht te antwoorden in afwachting van het besluit van den Opperrabbijn. de Heer M.S. Leefsma zecht dat het een besluit is van Kerkeraad en Schoolbestuur en de Opperrabbijn daar niets kan over schrijven. de Heer Hes zecht als de Heer de Haan de waarheid heeft geschreven, de Opperrabbijn het kan vergelijken met hun schrijven. de Haan geeft pro memorie de inhoud van zijn schrijven te kennen, overigens zecht hij geen f 5.— te kunnen betalen, hij kan van zijn gering salaris waarvan elk dubbeltje zijn bestemming heeft geen f 2.50 per week afnemen.

De arme rebbe gaat tenslotte door de knieën. Op 11 mei wordt door hem zelf genotuleerd dat 'hij als rechtgeaard Jood niet langer *mag* volharden in zijn rechtmatig verzet en dus aanneemt te betalen de somma van f 5.— in wekelijksche termijnen van Een gulden te beginnen met de week van afzending van het schrijven (23 April 1884).' Op dezelfde avond was binnengekomen 'Schrijven van het Bestuur van de begrafenisvereniging meldende het overlijden van een kindje van den Heer I. de Haan en verlof vragende tot begraven . . .'

'Voor kennisgeving aangenomen' – aldus het droeve blad papier.

De 13e juli daaropvolgende blijkt het Kerkbestuur de ambtenaar De Haan te hebben voorgedragen voor ontslag. Zover kwam het *nog* niet. Zijn eigenhandig schrijven, gedateerd 15 november 1884 is wel typerend voor de gedaalde normen in het Joodse gemeentelven van het platteland uit die dagen:

Gorredijk 15 Nov. '84 Aan den Kerkeraad der N.I.G. Gorredijk. Mijne Heeren! Tot mijn spijt zie ik mij genoodzaakt UEds tusschenkomst interoeppen tegen een mij door den v.z. aangedane behandeling. Hedenavond na het eindigen der Godsd. oefening verzocht ik den v.z. het zilver der Gemeente van mij in ontvangst te nemen, maar de v.z. zeide ik moest het maar aan Coltof geven. ik antwoorde dat ik daar niet mede verantwoord was. aangezien de sleutel onder berusting van het Kerkbestuur moet blijven en dus de v.z. zich zelf moet overtuigen dat alles compleet is, en ik er anders geen verantwoording voor wensch te dragen, dus dat Coltof dan het zilver maar zelf moet krijgen en weg doen, zonder dat ik dan verantwoordelijk kan gesteld worden. de v.z. begon toen te zeggen jij doet alles verkeerd. Je hebt geen eens de goede kerkkleden opgehangen. ik antwoorde dat de fout aan den v.z. is die het mij had moeten zeggen daar ik dienaangaande geen voorschrift heb, en met de plaatselijke gebruiken niet bekend ben. de v.z. zeide toen dat ik verschil van persoon maak daar ik het de vorige week voor de Heer v. Berg wel gedaan heb. daar het algemeen genoeg bekend is dat ik geen verschil maak wierp ik die beschuldiging van mij af.

Intusschen was de v.z. naar de Heilige Arke gegaan om het zilver er uit te nemen zeggende: dat hij dat niet behoeft te doen, waarop ik zeide dat ik het er wel wil uitnemen en vroeg om het sleuteltje van de Arke de v.z. wierp het toen op de vloer waarop ik zeide het daar niet van daan te nemen daar men aan een hond iets toewerpt, en zeide ik de Sijnagoge te zullen verlaten om geen verdere onwaardige behandeling van den v.z. te onder vinden waarop de v.z. mij toeriep: om mijn part kom je er nooit meer in. daar het nu onmogelijk is voor een Ambtenaar om gevrijwaard te blijven tegen een beleediging daar waar hij niets anders doet dan zijn plicht zoo stel ik mij onder bescherming van den Kerkeraad. Hoogachtend UEds dienstw. dien. I. de Haan.

We kunnen het einde nauwelijks meer afwachten. Izaks dagen in Gorredijk waren geteld. Zwager Koekoek, de gazzen van Hoogeveen, tracht nog te bemiddelen en brengt een brief ter tafel (4 januari 1885), waarin de ongelukkige rebbe een laatste poging doet zijn positie te handhaven. Maar parnes

Hes 'ziet in dit schrijven geen Exuus ...'. En de parnes had gelijk. Izak de Haan hield het hoofd recht.

Gorredijk 4 Januari 1885

den Kerkeraad der N.I. Gemeente te Gorredijk

WelEdele Heeren!

Naar aanleiding der pogingen door mijn zwager in het werk gesteld, ten einde eene hereeniging tusschen den Kerkeraad en mijn persoon te verkrijgen, ben ik zoo vrij U te verzoeken het bij Uw schrijven van 18 Juli 1884 gegeven ontslag intetrekken, en het voorgevallene alsmede hetgeen daarmee in verband staat, of daaruit is voortgevloeid te beschouwen als niet te zijn geschied.

Met achting van UEds de dienstw. dienaar I. de Haan.

Lapmiddelen mogen echter op den duur niet baten! Het conflict is te hevig geweest. Als wij dan spoedig vernemen, dat Izak eervol ontslag vraagt, voelen we ons opgelucht. En eenmaal de knoop doorgehakt, begrijpen wij zo goed, dat hij – ongeacht de contracten, waarover de rebbe zelf zo graag 'lernde' – zo spoedig mogelijk weg wil. Nog vóór 'de 4 weken Jomtef'.

De Haan het woord gevraagd en bekomen hebbende zecht dat 21 September 2 dagen na de Grote Verzoendag is en dat met zijn huishouding geen tijd van verhuizing is, en hij daarom gevraagd heeft om 1 September te mogen gaan, daar hij anders de gehele Jomtef zoude moeten blijven en eerst half October zoude kunnen gaan verhuizen en dat dan veel later in de tijd is om met zijn gezin op reis te gaan.

Maar de parnosem willen hun sociale prooi niet loslaten. De gazzen mocht zo maar niet vóór Rosj Hasjana dit erf van religieuze overpeinzingen verlaten! Izak zet echter ook nu hardnekkig door; hij kàn niet meer! Geen maand, ja eigenlijk geen uur. Hij is reeds benoemd in Zaandam. En op 26 augustus 1885 vermelden de al te geduldige notulenboeken:

Het Kerkbestuur der Nederl. IsraëL. Gemeente te Gorredijk verleend bij deze aan den Heer I. de Haan op zijn verzoek: EERVOI ONTSLAG als: Godsd. Onderwijzer, Voorzanger, Sjochet, Leeraar, Secretaris, en Kerkelijk Inzegeenaar bij de Nederl. Israel. Gemeente aldaar welke functiën ZEd aldaar gedurende ruim drie jaren met ijver heeft waargenomen.

Het Kerkbestuur voornoemd
w.g. Z.J. van Leer, v.z.
J.M. Hes. Thes.

Gorredijk 1 September 1885
Gezien door mij Opperrabbijn te Friesland
w.g. B. Dunsus.

De v.z. overhandigd na voorlezing dit bewijs aan den functionaris en uit de hoop dat het hem wel moge gaan in zijn nieuwe standplaats. de Onderwijzer antwoordt kort, en zegt dat hij altijd zijn best gedaan heeft om het belang der Gemeente te bevorderen, en dat hij ten alle tijde bereid zal worden gevonden met woord en daad te bewijzen dat hij de Gem. waarvan hij ruim drie jaar het brood en zout heeft gegeten nog niet vergeten heeft al is hij dan ook niet meer hier ter plaatse. de Heer Hes dankt den onderwijzer voor zijn gedane belofte en hoopt en vertrouwd dat waar zulks mogt nodig zijn het zal blijken het geen ijdele woorden waren.

ook de Heer M.S. Leefsma zegt eenige woorden van erkenning. Spr. getuigd dat de functionaris altijd op zijn tijd op zijn post was ook roemt spr. het goed waarnemen van het Secretariaat speciaal het bijhouden der Notulen. de overige Heeren constateeren door hun zwijgen de woorden der vorige spreker.

De enige, die dan nog het woord voert, is wel nuchter. 'de Heer v. Berg wenscht dat na het vertrek van den Onderwijzer het huis dadelijk zal schoongemaakt worden, geverwd en anderszins tegen het eventueel opkomen van Candidaten.'

En terwijl de kandidaten voor de hoge functie te Gorredijk zich reeds opmaken voor hun proefdienst, vertrekt het gezin De Haan naar Zaandam. Hoe zullen ze hebben gereisd, de teleurgestelde rebbe, de moe-getobde Betje en de slecht verzorgde kinderen, van wie de meesten weinig begrepen zullen hebben van de rampzalige ervaringen van hun vader.

Hun vader, die zijn gezin zou voorgaan naar de vele huisjes, die hij te Zaandam zou bewonen en die niet allemaal aan een sloot stonden. De De Haans betrokken de woning Spoorstraat, wijk G, 302 c, later genummerd G 365, thans Oranjestraat 64. Nog vóór 1890 vertrokken zij naar Dampad 38, vandaar naar Hogendijk 102 nu nr. 132, bij de Lagehorn en vervolgens naar Dampad 66 in het jaar dat onze eeuw een aanvang nam. Er schemert onrust in al die verhuizingen. Dat klopt ook wel met de sfeer, die Izak de Haan hier aantrof of meebracht. Want wel is een deel van de notulenboeken verdwenen, maar als op 24 januari 1892 de lange folio's van zijn hand weer voor ons open liggen, is het meteen raak.

Er blijkt niet veel verschil tussen Gorredijk en Zaandam. Hoogstens zijn de

Leefsma's vervangen door de Van Thijns, met welke laatste naam een soort hardnekkige 'katsowem' (slagers) binnen onze gezichtskring verschijnt. Technische kwesties kunnen een lezer, die niet uit de kern van het Joodse volk stamt, nauwelijks iets duidelijk maken van de achtergronden van zulke ruzies tussen Joodse slagers en de rituele 'beestensnijders'. De sjouchet oefent nu eenmaal een ambt uit, dat zeer moeilijk is en bovendien (wanneer een beest om welke reden dan ook moet worden afgekeurd) niet zonder economische risico's voor de veelal zeer bescheiden vleeshouwerijen van de Mediene.

Als sjouchet heeft Izak de Haan ontelbare conflicten uitgestreden, soms zelfs in de letterlijke zin uitgevochten, vooral in deze derde, zijn laatste kille. En zo begint de overgebleven rest van het oudste protocolboek met de omineuze woorden:

Kerkeraadsvergadering van 24 Januari 1892

Aanwezig de Heeren H. Consenheim voorz: I.L. Groen, M.G. van Thijn, E. B. van Thijn en E.S. Drukker.

De voorzitter opent de vergadering en zecht, voornamentlijk met het oog op het aanwezige publiek, dat men attent moet zijn op het geen er gesproken wordt opdat er geen verkeerde uitlegging zal gegeven worden want dat hij zulks zal te keer gaan met alle hem ten dienste staande middelen . . .

Een kleine vlees-oorlog verbittert het leven van de gazzen, die een gedeelte van zijn karig loon aan het rituele slachten verdient. Het is vooral dit onderdeel van zijn arbeid, dat reeds in datzelfde jaar 1892 leidt tot eenzelfde verwijdering als die in Gorredijk. Het volgende briefje spreekt duidelijke taal:

Den Heer I. de Haan, Zaandam

MijnHeer!

Bij deze berigten wij U dat in den Kerkeraadsvergadering der Nederlandse Israel: Gemeente alhier gehouden den 26 Juli 1892 besloten is om het Contract hetwelk tusschen U en de Kerkeraad der Ned: Israel: Gemeente te Zaandam in December 1890 gemaakt is te doen eindigen en mitsdien met 31 december 1892 Uw betrekking als Godsdienstonderwijzer, Beestensnijder, Voorlezer en Secretaris geëindigd is.

Namens de Kerkeraad
w.g. H. Consenheim, Voorzitter
I.L. Groen, vice voorzitter
M.G. van Thijn, penningm.

Weer bedreigt een maatschappelijke ondergang het grote gezin van de rebbe en weer komt de misjpoche met een poging tot bemiddeling; deze keer niet alleen zwager Koekoek (die vroeger reeds in Zaandam werkzaam was geweest), maar ook broeder Gerson, de leraar uit Haarlem.

Den Kerkeraad
der Nederl. Israel gemeente te Zaandam
WelEdeleHeeren!

Wilt het ons niet euvel duiden, dat wij ons de vrijheid veroorloven in het belang van onzen Zwager en Broeder, de Heer I. de Haan godsd. Onderwijzer bij Uwe gemeente een beroep op Uwe welwillendheid te doen. 't Is zeker geen geringe zaak een ambtenaar die een groot huisgezin te verzorgen heeft, reeds dan wanneer daartoe gronden aanwezig zijn uit zijne betrekking te ontslaan en hem en de zijnen broodeloos te maken. Wij hebben de eer U te kennen als vroede mannen die newens behartiging van het gemeente belang gevoel bezitten voor den evenmensch, en omdat wij dit weten en daarvan ten volle overtuigd zijn, daarom kunnen wij des te eerder een beroep op Uwe welwillendheid doen om het ontslag onze Zwager en Broeder gegeven, op zulke wijze te herroepen, als met Uwe waardigheid overeenkomt, reeds hebben wij onze Broeder op het hart gedrukt, welke verantwoording hij op zich laadt en stellen ons voor, mocht U wat wij hopen aan ons eerbiedig verzoek voldoen, verder al dat gene tedoen, waardoor moeilijkheden in de toekomst kunnen worden voorkomen.

WelEdele Heeren! Uw invloed bij en op Uwe gemeenteleden is niet gering, verricht daarom een daad der menschliefdheid, door ons verzoek in gunstigen overweging te nemen. Eerst ondergeteekende doet daarbij een beroep op de vriendschap die sedert dertig Jaren tusschen U en Hem bestaat, wij stellen ons dan ook voor een gunstig antwoord van U te mogen ontvangen.

Met betuiging van hoogachting en eerbied
WelEdeleHeeren!

w.g. M. Koekoek, Gerson de Haan

Wij zullen de eindeloze, miezerige notulen laten rusten en ons slechts bepalen tot de hoofdzaken. Izak bleef, maar de wijze, waarop hij kon blijven, de vernederingen, die hij ook hier moest ondergaan, zijn hartverscheurend. Hij was nu eenmaal een ongemakkelijke, onverzettelijke natuur. Zijn eeuwige achterdocht dreef hem in maatschappelijke verhoudingen altijd tot uitersten van verzet en weerstand. Maar wie van deze eigen-

wijze plattelandsparnosem doorzag deze feitelijk goede man, wiens aanvallen toch alleen maar voortkwamen uit een inferioriteitsgevoel, dat hem gedurig dwong tot verdediging, omdat hij zich altijd belaagd gevoelde? En dan die ellenlange verzoeken om een kleine salarisverhoging, omdat de rebbe zijn kinderen zo graag goed wil opvoeden. Hij, die onder ongunstige omstandigheden keihard moet werken in een Joodse gemeenschap, waarvan de leden vaak ver uit elkander wonen, in Koog aan de Zaan, Krommenie, Uitgeest.

Op 11 november 1900 vermelden de notulen:

De v.z. zegt dat de Opperrabbin bij de laatste inspectie niet te vreden was de onderwijzer zelf heeft gezegd dat hij te veel te doen heeft, somtijds zijn zijne andere werkzaamheden oorzaak dat hij zonder eeten na de school moet en dan ontbreekt hem wel eens de noodige lust en verklaarde hij van zijn salaris per jaar vijftig gulden te willen missen wanneer hij met de school niets noodig had doch daar is de onderwijzer op terug gekomen doordat hij indertijd dacht dat zijn zoon en dochter als onderwijzer en onderwijzeres zouden geplaatst worden doch nu zij daar nog niet in geslaagd zijn kan hij niets missen . . .

'Zijn zoon en zijn dochter . . .' Waren daarmee niet bedoeld Jacob Israël en Carolina Lea? Waar leefden ze en hoe? Was er al sprake van een definitieve scheiding? Of was de zoon alweer op weg naar zijn jeugd? Op 3 maart 1907 komt bij de Kerkeraad te Zaandam een schrijven in van de Heer I. de Haan 'vragende namens zijn zoon Jacob Israël volgens art. 10b van het reglement lid der Gemeente te zijn, alleen voor de begraafplaats . . .'

De stijgende faam van zijn kinderen – afgeweken of niet – schijnt zijn invloed op de status van de rebbe niet te hebben gemist. Het is, alsof Izak meer zelfbewustzijn heeft verworven. Het 'sjtrijen' is niet minder geworden, misschien zelfs het tegendeel, maar de allure is gestegen, het geluid is zekerder, de toon schijnt rustiger. Wat moet het voor de rebbe hebben betekend eenmaal bij een technische aangelegenheid in bestuurlijk opzicht tot de Kerkeraad te kunnen zeggen: 'Ik heb er over gesproken met mijn zoon de advocaat . . .' De zoon, die op 10 september 1911 als Mr. Jacob Israël de Haan aangenomen wordt als honorair lid van de gemeente, waar zijn vader het ambt uitoefende van rebbe-sjouchet-brugophaler.

Maar zelfs daarna blijven de bijkans traditionele kille-kwesties doorzeuren. Op 19 december 1911 horen wij Izak weer eens ouderwets optreden tegen de rechtlijnige parnes Vet. 'Omtrent het door den Heer Vet gesprokene kan

en mag hij zich dit niet alles laten aanleunen en indien men later in botsing komt dan kan men den Secretaris zeggen: je hebt het zelf geteekend en daarom indien hem wordt gelast te tekenen doet hij dat onder protest.' Er wordt b.v. een motie aangenomen dat wanneer over den ambtenaar moet worden gesproken deze zich moet verwijderen. 'Het secretariaat is een baantje van 96 centen per week, waaraan *zeer veel* werk is verbonden, maar daar ik wed dat niemand in de gemeente in staat is dit na eisch te kunnen doen, heb ik die last post maar aangehouden in het belang der gemeente waarvoor ik al circa 27 jaar werk, zelfs dikwijls tot mijn eigen schade en zal ik, man van bijna 73 jaren mij als een schooljongen er uit laten zetten nu mijne heeren, wanneer dat gebeurd geef ik er mijn baantje van 96 cent aan.' Zover kwam het niet. Hij handhaafde het secretariaat en bleef zijn jaren uitdienen totdat hij in 1913 gepensioneerd werd en elders ging wonen. Ruim 28 jaar was hij toen te Zaandam werkzaam geweest; de dagen van Smilde en Gorredijk lagen ver achter hem.

Zijn vrouw mocht deze slotfase niet beleven; zij was op 6 oktober 1912 gestorven. Haar zerk vermeldt de naam van Bertha de Haan-Rubens en de Joodse datum: 26 Tisjri 5673. Dat haar vader de Morétitel droeg, wordt in het steen nadrukkelijk aangegeven.

Op 17 november daarop volgende richtte Izak de Haan een verzoek tot de Kerkeraad van Zaandam om hem 'beleefd af te staan, de grafruimte naast zijn overleden vrouw, zijnde Regel Een Nummer Zes en wel, onverschillig de plaats waar hij komt te overlijden'.

Op het bootje tussen Zaandam en Amsterdam miste men sedertdien de spraakzame Rebbe, die de mensen zo vaak en niet altijd op aanvaardbaar niveau had bezig gehouden met zijn 'gijntjes' en 'meinses', die dikwijls aspecten van Joodse zelfhaat vertoonden.

Hij zocht nu ander publiek, op vele plaatsen (Arnhem, Apeldoorn, Amsterdam), omdat hij het nergens kon vinden. Slechts zeer langzaam kristalliseerde zich de koppigheid van deze moe-gevochten Rebbe tot de resignatie van berustende ouderdom. Aan een achternicht – kleindochter van zijn zwager Koekoek – schreef hij uit Amsterdam op 4 augustus 1922:

Lieve Lotti,

Ja ik ben nu een oud man en heb mij gewend om een *uitwendig* zonnig leven te laten zien, al dondert het *inwendig*; maar om zoover te komen moet er gestreden en overwonnen worden door ons zelf, ik bezie *nu* het leven van zijn beste kant . . .

In Amsterdam sleet de voormalige Rebbe van Zaandam zijn allerlaatste dagen. Men zag hem wel wandelen door de straten van het oude ghetto en wees hem na: de vader van Jacob Israël de Haan en Carry van Bruggen. Izak was een legende geworden.

Hij kwam regelmatig in de Nieuwe Sjoel en hield zich formeel aan de voorschriften van de Codex, maar als men met hem over het Jodendom sprak, dan bleek deze voormalige gazzen nog altijd vervuld van de verlichte opvattingen, die zovele van zijn generatiegenoten kenmerkten. Hij bezocht in 1916 de tentoonstelling *Het Verdwijnend Ghetto in Beeld* in het Stedelijk Museum te Amsterdam, waarvoor zijn zoon Jacob Israël in *De Beweging* een schoon gedicht had geschreven. Carry had haar vader gevraagd wat niet-Joodse vrienden van haar en Kees van Bruggen de symbolen van het Amsterdamse Jodendom te laten zien. Het gezelschap stond voor no. 660: *Galitzoschoen, in gebruik bij de Leviraatsceremonie*. Gazzen de Haan spotte met de oud-Joodse symboliek op een wijze, die zijn niet-Joods gezelschap blijkbaar amuseerde, maar een jonge man, die later in het Nederlandse Jodendom een zeer bijzondere plaats zou innemen, hinderde.

Een enkele keer kwam hij te Zaandam om dienst te doen als inzegenaar van een huwelijk. Nog in 1922 wordt in de notulen zijn naam genoemd en natuurlijk wordt er over geld gesproken. Deze allerlaatste keer echter alleen maar over reiskosten. Toen lag zijn laatste reis al in het verschiet. Want op de eerste dag van mei 1924 stierf de Zaanse Rebbe, wiens leven door de faam van twee zijner kinderen al spoedig zo onder legenden kon worden bedolven, dat de *Daily Express* kort na de moord op Jacob Israël kon schrijven over 'his father being a famous Jewish singer in the synagogue . . .' De eenvoudige zerk op het keiwer-owes aan de Westzaandijk vermeldt slechts, dat op 27 Nisan 5584 – dat is 1 mei 1924 – een eind kwam aan het leven van 'Jitzchak de Haan, die gedurende 28 jaren zijn gemeente had gediend als Sjeliach Tsibboer (Afgezant der Gemeente) en tevens als Melamed Tinokot (Leraar der Joodse kinderen)'.

JEUGD

Dit zijn de dagen van scheiding, die ik thans beleef. En moeilijk valt mij het heengaan van de Dichters, ouderen en jongeren, met wie ik zooveel jaren in liefde en vrede heb samengeleefd. Zeker, ik hoop nog wel eens in Holland weder te komen. Maar dat zal als een gast zijn. De innige verhoudingen worden thans ontbonden. En ik overdenk, wat mijn leven als Dichter van Holland is geweest. En ik spreek daar nu niet over, om de aandacht te vestigen op mij zelve en op mijn werk. Maar het bijzondere is altijd het bijzondere van het algemeene. En wat ik genoten heb en geleden en gedaan, dat is een bijzondere, persoonlijke vorm, van wat een Joodsche jongen van mijn aard en aanleg, in mijn land en in mijnen tijd kon genieten, lijden en doen.

Het zijn woorden van Jacob Israël de Haan uit het feuilleton *Heengaan uit Holland*, dat – als eerste van een befaamd geworden serie – in het Algemeen Handelsblad verscheen. Wij schrijven dan 1919 en de jeugd van de dichter ligt reeds ver. Maar de zuiverheid van zijn door tucht bedwongen proza ligt ook hier niet. Wat hij genoten heeft en geleden en gedaan, dat alles werd bepaald door de facetten en in dit geval zelfs zeer speciale van een geheel apart patroon: het Jodendom. En dit dan verstaan als een geheel van inhouden en voorstellingen, die een Joods individu nimmer ongemoeid kunnen laten. Zeker niet de zoon van de Zaanse gazzen.

Onoverbrugbaar is de afstand tussen de lieve jeugdherinneringen van Carry van Bruggen en de werkelijkheid van de grote misjpoche van Izak de Haan en Betje Rubens. De welhaast ondragelijke realiteit van een al te zwaar bevochten ambt had niet nagelaten haar invloed te doen gelden op een gezin, dat van de schamele guldens, die de rebbe naar huis bracht, nauwelijks kon bestaan. Zeker ook gezien de hogere eisen, die het orthodoxe Joodse leven nu eenmaal stelde. Izak de Haan werd een van de felle vechters voor betere sociale voorwaarden van de Nederlandse Mediene-rebbs en als zodanig een vaak met spanning aangehoorde spreker op de vergaderingen van de Vakvereniging van Joodse Godsdienstonderwijzers, *Achawa*, die tegen het eind der vorige eeuw werd opgericht.

In de kringen der hooggezetten Rabbijnen werd hij met een woordspeling

naar 'rebbe' de 'Achawa-rebbel' genoemd. Hij mocht dan slecht Nederlands schrijven en gebukt gaan onder een tekort aan vooropleiding, als spreker – fanatiek en recht op de man af – werd hij door zijn vrienden gretig beluisterd en door zijn vijanden te rood bevonden. In gesprekken met collega's kon hij 'kankeren' over de discrepantie tussen zijn salaris en de eisen van het Jodendom. Van hem bleef het geveugelde woord bewaard, dat er rebbes waren, die 'een geringer aantal guldens per week verdienden dan ze kinderen hadden'.

Dit ging voor Izak de Haan ook bijna op. Uit zijn eerste huwelijk waren twee kinderen geboren. Sinds de echtvereniging met Betje Rubens ging de stroom in nimmer aflatende vaart verder. Nog in Amsterdam kwamen twee jongens en een meisje ter wereld. In Smilde werden zijn beide koningskinderen geboren. Rosetta Sara leefde te Gorredijk slechts enkele weken; dito Barend Juda. Gorredijk bracht ook veel leed in de zeer persoonlijke sector. Nog kwam er daar Gerson (naar zijn oom vernoemd); minstens nog vier zagen het levenslicht in Zaandam. Wij laten dan de talloze miskramen maar buiten beschouwing. Ook daarzonder is het duidelijk, dat de rebbe althans het eerste van de 613 geboden met hartstocht heeft beleden. 'Een geringer aantal guldens per week ...' Het is niet ver van de waarheid. Als op 14 april 1901 de voorwaarden tussen de Zaanse Kerkeraad en Izak de Haan contractueel worden vastgelegd, wordt als salaris vastgesteld: f 800.— 's jaars als voorzanger, godsdienstonderwijzer en beestensnijder en f 25.— 's jaars als secretaris. Onverminderd dit salaris zal de contractant nog genieten voor het slachten buiten Zaandam, met uitzondering van Koog aan de Zaan (waar de lastigste slager verblijf hield):

'van een koe zestig cent
van een kalf dertig cent en
van een schaap vijftien cent.'

En in dit jaar 1901 lagen nota bene zijn moeilijke jaren al achter hem. De opvoeding van Jacob Israël en van Carry, maar ook van de minder begaafden was al goeddeels voltooid. Gerson was al bijna banketbakker, hij ging in 1902 naar Amsterdam. Alleen voor de jongsten moest nog worden gezorgd. Maar hoe was het vroeger geweest en dan nog niet eens gesproken over de beestachtige jaren in Gorredijk. Nijpende zorgen, gebrek aan bijna alles, zeker ook aan mogelijkheden om de kinderen goed te kleden. Er zal dan geen sprake zijn geweest van honger maar wel van karigheid, van uiterste soberheid op het randje van gebrek. En als dan op vrijdagavond en sjabbesmorgen en op jomtef kiddoesj werd gemaakt, was de wijnbeker gevuld met drabbig geel water, met op de bodem gewelde rozijnen. Teder kan na

zoveel jaren een of andere literaire herinnering van Carry van Bruggen geïnteresseerden-op-afstand in de oren klinken. Hoe vertekend dit alles? Zul-len de kinderstemmetjes in het huisje aan de sloot wel zo helder hebben geklonken als er gebenschikt werd na een maaltijd, die Betje nog met moeite op tafel had weten te brengen? De God van Israël hoorde Izak de Haan brommen! Een gedurig getob beheerste het zieleleven van vader en moeder, die zo graag hun kinderen wilden laten genieten ook van de gewone dingen des levens. Betje was het zo goed gewend geweest en in haar herinneringen blonk steeds meer zilver en goud.

Izak de Haan las met instemming de brochure van de godsdienstonderwijzer Salomon Joseph Boom, die hij kende en die als hijzelf in opstand was gekomen tegen de onmogelijkheid van de positie der Joodse godsdienstonderwijzers. Wat al moest er niet extra betaald worden door Joden op vlees, boter, kaas, wijn? Was het Jodendom niet een godsdienst voor kapitalisten? Alles kostte geld en: geen geld geen liefde.

Hij dacht nog wel eens aan de barmitswa van zijn oudste jongen op 3 januari 1885 te Gorredijk. Toen hij beleefd had moeten vragen aan zijn moeilijke, Friese parnosem of hij op die sjabbes een paar uur het vrije gebruik mocht van de gemeentesaal. In de Kerkeradsvergadering wordt in zijn bijzijn gedelibereerd over de vraag of niet ook hij, als ieder ander, daarvoor één gulden zou moeten neertellen. Tenslotte wordt beslist, dat hier 'in dit exeptioneel geval van zal afgeweken worden daar de onderwijzer het huis ook bewoond ...'

Nee, wat er ook gebeuren zou, *zijn* zoons zouden geen rebbes worden. Misschien parnosem, misschien 'goiem', het kon hem niets meer schelen, als de hel, waardoor hij zijn leven lang gemarteld was heengegaan, hun maar bespaard zou blijven. Zijn geestelijke horizon mocht niet ver reiken en de deuren van de universiteit mocht hij dan eerst leren kennen bij de promotie van zijn Jacob Israël, hij kende wel de weg naar de onderwijzersopleiding en verzorgde voor de begaafd schijnende, eigenaardige, hoogst nerveuze jongen, met wie hij ontzaglijk vaak had gebotst, een beurs voor de Rijkskweekschool voor onderwijzers te Haarlem, waar zijn broeder Gerson leraar was en een paar van zijn zusters met deze broer een huishouden voerden aan de Nieuwe Gracht.

'Toen ik veertien jaar was, zond mijn vader mij naar de Rijkskweekschool voor Onderwijzers te Haarlem. Toen ik achttien was, kwam ik als onderwijzer in het leven.'

Op een koude ochtend in de maand mei van het jaar 1896 stonden twee klei-

ne jongens van 14 jaar naast elkander op de binnenplaats van de Rijkskweekschool te Haarlem. Zij hadden elkander herkend van het toelatingsexamen, dat een maand vroeger was gehouden. Daar hadden beiden een onoverkomelijke moeilijkheid gehad. Er was n.l. bij het werk voor Nederlands een invulling geweest, die geen van tweeën had gekend. 'Iemand, die zijn vak niet goed verstaat heet een . . . haas.' Wat voor een haas? Beiden hadden het intussen vernomen; ze lachten elkaar eens toe en namen even later naast elkander plaats in een van de ouderwetse banken van de oudste Rijkskweekschool in den lande. Het was nog de tijd, dat op de kweekscholen het beste deel van het Nederlandse intellect der kleine middenstand schoolging. Onder de oude Prinsen en later onder directeur P.H. van der Ley werd de Haarlemse Kweekschool een onderwijsinstituut van reputatie. Beproefde systemen werden gehandhaafd, maar ook gedurig getoetst aan de snel veranderde eisen van een tijd, die voor dit westen van Nederland een overgang betekende van vroeg- naar modern kapitalisme. Het Noordzeekanaal was reeds enige tientallen jaren geleden gegraven. Amsterdam was opgebloeid. De cultuur had de maatschappelijke sector gevolgd. De mannen van Tachtig en de impressionisten schiepen uit een bezieling, die van een provinciale hoofdstad een centrum zou maken van Europese beschaving.

Volgde ook Haarlem deze opmerkelijke weg? Wel werkten in de stad van de Bavo Tachtigers als Van Looy en Van Eeden, welke laatste hier de inspiratie vond tot zijn *Kleine Johannes*. En in een iets later stadium vond Arthur van Schendel in de lage, bochtige straten van Haarlem de figuren voor zijn *Hollandsch Drama*. Maar toch. Meer symbolisch was het voor deze oer-Hollandse stad, dat de schepen door het Noordzeekanaal *langs haar* voeren. Zij bleef onberoerd door de wisselingen van het tijdsgewricht. Het was alsof de binnenhuisjes van de 17e eeuw bleven slapen langs Jansstraat en op de Grote Markt, langs Oude Gracht, Bakenessergracht en het brede Spaarne. Haarlem werd in zijn rust niet gestoord door het geluid van fabriekspijpen; hoogstens weerklonken des avonds de Damiaatjes van de Grote Kerk. En 'als de Damiaatjes luiden, gaan de kindertjes naar bed/maar de meisjes hebben buien van verliefdheid altemet' – aldus het Haarlemse liedekje van Nicolaas Beets.

Naar deze rustige stad werd Jacob Israël de Haan door zijn vader gebracht. Izak had niet gewacht tot het toelatingsexamen, maar zijn jongen iets eerder naar Haarlem laten vertrekken. Zo had Oom Gerson gelegenheid de knaap nog wat wiskunde bij te brengen. Die eerste tijd logeerde hij bij zijn tantes en oom, want in het kosthuis, dat de directeur voor de leerling van

de Rijkskweekschool moest verzorgen, kon hij pas worden opgenomen bij het begin van de nieuwe cursus.

Dit kosthuis werd gevormd door het milieu van een blinde dokter Koetser; een Joodse omgeving van een zekere stijl. Oom Gerson had ook hier bemiddeld. Aan de gedachte, die even was opgekomen om de Zaanse jongen blijvend onder te brengen bij zijn familie, werden na een eerste gesprek weinig woorden meer besteed. De jongen zelf wilde zich emanciperen van zijn misjpoche en stond reeds bij voorbaat afwijzend tegenover iedere vorm van controle. Hij kon deze verwachten. Want zijn oom – een echte leraar van de oude stempel – was geen gemakkelijk man. In 1846 geboren, had hij zich in 1871 opgewerkt tot hulponderwijzer in Edam, het stadje van zijn geboorte. Toen zijn neef naar Haarlem kwam, was Gerson daar reeds lang als docent in de wiskunde werkzaam. In zijn vak een verdienstelijk didact, vertoonde hij naar sociale criteria de snit van een vlijtige middenstander, die op eigen kracht was geklommen op de maatschappelijke ladder. Jacob haatte in hem zijn natuurlijke tegenpool.

In een schrijven van oktober 1907 laat hij zich tegenover Van Eeden aldus gaan: 'Ik zal je nu een voorbeeld uit mijne omgeving geven. Een oom van mij is een zeer goed docent in de wiskunde en zijne lessen zijn zeker maatschappelijk nuttig. Hij heeft een pensioen verdiend, dat weinig van zijn salaris verschilt. Om een verschil van een paar honderd guldens geeft hij dus vele lesuren. Dit zou dus een voorbeeld zijn van iemand, die niet rationeel handelt, hetgeen de maatschappij ten goede komt? Absoluut niet. Die man is in zijn werk vastgeroest. Daarbuiten heeft hij geene behoeften of genoegens. Als hij zijn werk nederlegt verveelt hij zich dood. Daarom blijft hij aan zijn werk. Is dat niet zeer rationeel? Mij dunk van wel. Alleen wie niet de levensmotieven van die man kent, zal zeggen, dat hij niet rationeel is. Ik geloof, dat hij desnoods geld zou willen toegeven om zijne lessen te mogen blijven geven.'

In het huis van zijn blinde hospes was hij zo vrij als een vogeltje. Er woonde daar nog een zekere Blok, een zonderlinge figuur, vervuld van een buitengewone goedhartigheid. Zijn verhouding tot de jonge De Haan was eigenaardig; Jacob Israël heerste tenslotte over hem als een Caesar. Blok vloog voor hem, verdroeg al zijn luimen en driftbuien en hield zijn kamer en boeken in orde. Hij leerde hem fietsen, en dit wel op een lachwekkende wijze. Het scheen alsof deze man gebiologeerd was door de knaap. Tot een van diens medeleerlingen zei hij eens: 'Je moet Jacob helpen, want alle gewoendingen zijn te gering voor hem ...'

'Jacob', zo werd de nieuwe leerling van de Kweekschool genoemd; zijn tweede voornaam Israël wordt jarenlang onderdrukt. Het zijn overwegingen van Joods-problematische aard, die de zoon van de gazzen dwingen tot concessies. Zijn breuk met het oude milieu betekent vóór alles immers een breuk met het Jodendom, met de Joodse groep. In dit opzicht is zijn casus een uitermate normale. Dat hij deze problematiek reeds veel eerder als een onaangename remmende factor had ervaren, is niet twijfelachtig. Zijn vroege jeugd werd beleefd in een Zaandam, dat na 1880 een nieuwe periode van bloei tegemoet ging. De bevolking ontwikkelde er zich in sterk linkse richting; Zaandam was in Nederland de eerste stad met een socialistische burgemeester. Ook op het terrein van de onkerkelijkheid leverde de Zaanstreek een opmerkelijke bijdrage tot de geschiedenis van Nederland. Daarnaast handhaafden de Zaankanters een apart volkskarakter. De Joden, typische middenstanders, bleven mede daardoor een groep op zichzelf. Voorlopig afzijdig – als verreweg de meeste plattelandsjoden – van het socialisme en ten overmate 'wesensfremd' met betrekking tot een typische groep, die gedurende eeuwen een geheel eigen aard had bewaard.

Dit laatste had speciale consequenties ten aanzien van het uitmiddelpuntig gezin van de Jodendomee. Zoals deze op gezette tijden door het stadje liep, met zijn grote slachtersmes in het leren foudraal, leek hij een spookfiguur uit een middeleeuws drama. Wat wilde die Jood met dat grote mes? Het gebouw van de sjoel aan de Gedempte Gracht werd met een zeker ontzag bekeken en gemeden. De kinderen van de rebbe werden vaak nageschreeuwd. In de familiekring hoorde Jacob Israël verhalen van zijn vader over de economische 'risjes' in het Edam, waaruit de familie stamde. 'Het was altijd zo geweest', zo redeneerden de Joden uit zijn jeugd, 'en het zou altijd wel zo blijven.' De resjo'em konden een jehoele nu eenmaal niet met rust laten.

Uit deze opvoeding stapte Jacob de Haan regelrecht de niet-Joodse wereld binnen. De schok viel hem niet mee. Zijn leven op de Kweekschool werd een aaneenschakeling van problemen, die niet alleen te maken hadden met zijn Jood-zijn. Maar wie scheidde hier tussen componenten? Als hij iets vreemds deed, dan gold dat voor zijn omgeving als Joods. En hij maakte het vaak bont. Hij had een buitengewone minachting voor uiterlijkheden. Smilde, Gorredijk en Zaandam waren hem niet zonder meer voorbijgegaan. Hij zag er slordig, ja, vies uit. Aan het zwemmen deed hij niet mee! 'Het zou zo goed voor hem zijn geweest ...' Hij zocht naar excuses, maar vond die moeilijk. Schaamde hij zich voor het teken der besnijdenis? 'Haantje', zo luidde zijn bijnaam, werd op school al spoedig een eenzame

Beoordeeling van den Rijks-Kweekeling Jakob Israël de Haan
geboren 31 December 1881 te Smilde woonplaats bij toelating op 1 Mei 1896 Zaandam

Aanwijzing van tijd		Nederland- sche taal			Rekenen		Geschiede- nis			Natuurken- nis			Wiskunde			Vreemde talen					Perspectief Handenarbeid Vlijt Gedrag Praktijk o.h. Onderwijs Opvoeding en Onderwijs Hoogduitse Fransche Landbouwkunde Anatomie enz. Gymnastiek Teekenen Muziek Meetkunde Algebra Nat. Hist. Cosmographie Aardrijkskunde Algemene Vaderlandsche Vormleer Schriven Theorie Praktijk Letterkunde									
		Lezen	Spraakkunst	Stijl	Theorie	Praktijk	Vormleer	Schriven	Vaderlandsche	Algemene	Aardrijkskunde	Cosmographie	Natuurkunde	Nat. Hist.	Algebra	Meetkunde	Muziek	Tekenen	Gymnastiek	Anatomie enz.							Landbouwkunde	Fransche	Hoogduitse	Opvoeding en Onderwijs
Dec. 189	—	Juli	1896	7	6	6			7	5		6	4	5	5	5	6	1		5	7	7	7		4	4	4			
Maart "	—	Dec.	1896	7	6	7		7	7	6		7	7	6	6	4	7	5		5	7	7	6		7	7	5			
Juni "	—	April	1897	6	7	7		7	6	7		8	7	7	6	5	5	5		6	7	6	7		8	8	4			
Dec. 189	—	Juli	1897	7	7	8		6	7	6		7	6	6	7	6	5	4	6	6	6	7	4		5	6	6			
Maart "	—	Dec.	1897	7	6	7		6	7	7		7	7	6	6	6	4	3	7	4	7	7	7		6	7	6			
Juni "	—	April	1898	7	7	7		6	7	7		8	7	7	6	8	6	6	6	6	8	8	7		8	8				
Dec. 189	—	Juli	1898	6	6	7	7	7	6	8		7	8	7	5	7	5	7	6	6	7	8	6	7		7	8	6		
Maart "	—	Dec.	1898	7	6	8	7	6	7	7		7	8	6	7	5	6	6	6	5	7	8	7		7	8	6			
Juni "	—	April	1899	7	7	9	7	7	8	6		7	8	7	7			6		6	7	8	7		7	8	6			
Dec. 189	—	Juli	1899	7	7	7	7	6	6	6		7	9	5	5	7	5	6			6	7	7	7		8	7			
Maart "	—	Dec.	"	6	7	7	7	6	7	6		7	5	5	6	6	6	4	7		6	7	7	8	8	7				
Juni "	—	Maart	1900	7	7	6		6	7	6		7	6	5	6		6	4	7	7	7	7	7	8	7	8				

figuur. Terwijl zijn studiegenoten elkander op hun kamers bezochten, was dat met hem niet het geval. Slechts twee klasgenoten bemoeiden zich wat meer met hem: de latere Rotterdamse predikant F.C. Meyster en Ko de Braal, die een tijd met hem samenwoonde te Amsterdam.

Klein van stuk en hyper-nerveus, werd hij veel geplaagd. Zijn studietijd te Haarlem wordt na jaren nog door zijn vroegere medeleerlingen als 'niet-plezierig' gekarakteriseerd. Daarbij kwam dat de verhouding tot zijn leraren uitermate koel was. Zij konden zijn 'Joodse' vrijmoedigheid moeilijk verduren. Als treffende anekdote vertelde een zijner leraren, hoe eenmaal een kwekeling aan t.b.c. was gestorven, op het bericht waarvan een van de docenten in de leraarskamer had gereageerd met de woorden: 'Jammer, dat het Haantje niet is geweest.'

Er is voor deze ontwikkeling wel een verklaring te vinden. Natuurlijk was het gedrag van deze Joodse jongen uitermate vreemd en bovendien stond al het rumoer in geen verhouding tot zijn vrij geringe prestaties. Want Jacob de Haan demonstreerde voorlopig nog geen overmaat aan begaafdheid. Zijn rapporten zijn middelmatig. Dat hij voor lichamelijke opvoeding zware onvoldoendes krijgt, verwondert ons niet, maar ook voor de vakken waarin wij hem zo graag hadden zien schitteren, laat hij alle legendarische verhalen in de steek. En hij wilde zo graag nummer één zijn; zelfs al bij het toelatingsexamen. De werkelijkheid bleef daarbij achter.

In de Nederlandse lessen wekte hij weerstanden door de opstellen, die hij onder invloed van de Tachtigers schreef. Ook hij vormde nieuwe woorden en schreef: 'De regen *plekte* op het asfalt van de straten.' Hij incasseerde reprimandes en waande zich voortdurend meer achteruit gezet. Aan het einde van zijn kweekschooltijd werd een grote foto gemaakt van het studiejaar. Het beeld van Jacob de Haan daarop maakt nog indruk door de sfeer van gekwetste verwaandheid.

Er is niemand van zijn collega's geweest, die de gefrustreerde kweekschooltijd *niet* in verband heeft gebracht met kanten van het Joodse vraagstuk. En hij zelf? Hij wilde zo graag een kind zijn van de grote wereld en het intieme oud-Hollandse Haarlem. De *Fijne Fragmenten*, gepubliceerd in De Nieuwe Gids van 1908, geven zijn indrukken weer, opgedaan in het contact met de stadjes en steden waar hij woonde. Zaandam laat hem eigenlijk koud. 'In die stad heb ik gewoond, precies tot dien tijd, waarop ik volwassen begon te worden, en ik heb daar geene allesbeheerschende vreugden gehad, evenmin als zooveel verdriet. Wanneer ik dus over Zaandam denk, dan is dat herhaaldelijk zonder ontroering, die mij te sterk is.'

Er is slechts – tekenend! – één herinnering, die hem blijvend schijnt te boeien. ‘Eene herinnering weet ik van Zaandam, die altijd sterk is. Want ik herinner mij het feit, dat een Oostersche Koning van Meden en Perzen intocht hield met rijtuigen en losse ruiters, hoog over den dijk te Zaandam. Die hooge optocht vergat ik nooit, en zal ik tot mijn dood toe niet vergeten. Ik zie hem dikwijls weder, als een wonderlijke pracht van rijke mannen en diamanten.’

Dan – in 1908 – liggen zijn onderwijsjaren al achter hem, doorgebracht o.m. in Amsterdam en Culemborg. Maar ook als hij de laatste ‘kleine stad’ (‘maar ’t is daarom volstrekt nog geen dorp’) beschrijft, blijft Haarlem de boventoon voeren, zelfs in de meest letterlijke zin. Daaraan konden de teleurstellingen van zijn schoolervaringen blijkbaar niets veranderen. Sprekende over Culemborg heet het: ‘Achter den rechtschen, langen kant van de Markt staat eene kerk. Naast die kerk staat een toren. In die toren hangt hoog boven alle huizen eene klok, die op den avond van iederen dag geluid wordt, voordat de stad hare nacht begint. De klanken van die klok zijn zwaar en ijzergrijs zonder tinkelende schittering, maar het klinken van de klokjes van Damiate van Haarlem is licht, tinkelend, schitterend, met diepe sidderingen in het klare, vaste geluid.

Ik vergelijk altijd de schoonheid van de dingen van iedere stad mij bekend met de schoonheid van dingen van gelijke soort van Haarlem. Eene stad is schooner naarmate zij op Haarlem gelijkt, maar Haarlem is de mooiste stad, de hoofdstad van mijnen wereld, waarin vele schoone steden gelegen zijn.’

Tot in Jeruzalem herinnert hij zich de rivier:

VERLANGEN

Mijn onrust drijft mij. Wat zoude ik weer gaarne

Knaap zijn in het lage land langs de Zaan.

Of weer in Haarlem, waarboven het Spaarne

Nu zeker schooner sterren staan.

Maar van de Joden, die langs datzelfde Spaarne al eeuwen hadden gebeden tot de God van Israël, nam Jacob welbewust afstand. Ook deze kille lag (evenals Zaandam) aan de periferie van het grote Mokum. Dit had op de signatuur van deze gemeente evenmin zijn invloed gemist. Een gemeenschap met inheemse tradities en een op eigen verleden gemunte sfeer was hier nooit gegroeid. Toch moeten hier al zeer vroeg Joden hebben gewoond. Onbewezen blijft de opmerking van Jacob van Lennep in *De Roos*

van Dekama, als zou er al in het jaar 1345 sprake zijn van een Joodse begraafplaats op de Bakenisse.

Een schuchtere poging tot het vestigen van een Sefardische gemeenschap in het vroege begin der 17e eeuw had geen resultaten opgeleverd. De Hoogduitse gemeente dateert van de 18e eeuw. Omstreeks 1900 telt deze 700 leden. Wel wat meer dan Zaandam, waar de hele 'kille koudesj' uit ruim honderd man bestond en waar op den duur – zoals in Gorredijk – voor een verkiezing van een parnes zes stembriefjes werden ingeleverd. 'Hebbende alzoo de volstreckte meerderheid op zich vereenigd ...'

Een grote synagoge aan de Lange Begijnenstraat vormde het centrum. Daarnaast kende men vele instituten, waarvan de meeste op het terrein der liefdadigheid werkten.

Het eigenlijke Joodse leven was innig burgerlijk van aard en zeker ook niet vrij van assimilatorische tendenties. Als op 26 juni van het jaar 1891 het vijftigjarig bestaan van de Haarlemse Synagoge wordt gevierd, wordt in de Grote Concertzaal der Sociëteit De Kroon op zondag 28 juni ten 7½ ure precies 'een Groot Vocaal en Instrumentaal CONCERT gehouden met welwillende medewerking der Godsdienstige Zangvereniging HARPE DAVIDS van Amsterdam, onder leiding van haren Directeur de Heer Arnold de Leeuw.' Het programma heeft met het synagogale jubileum wel weinig uitstaande:

No. 1 Jubileum Marche	Leurs.
„ 2 Feestrede.	
„ 3 Ouverture La Muette de Portici	Auber.
„ 4 Ruhe (koor)	Abt.
„ 5 Estudiantine Walzer	Waldteufel.
„ 6 Bas Aria La Juive, (voor te dragen door den Heer Dekker)	Halèvy.
„ 7 Fantaisie Les Huguenots	Meijerbeer.
„ 8 Ouverture Guillaume Tell	Rossini.
„ 9 Gelegenheidsgedicht.	
„ 10 An die Freundschaft (Quartet, voor te dragen door de Heeren H. Speijer, S. Speijer, Polak en Dekker.)	A. Berlijn.
„ 11 a. Loin du Bal	Gillet.
„ b. Die Hainzelmannchen	Eilenberg.
„ 12 Sur les Remparts	Saintis.
„ 13 Fantaisie La Traviata	Verdi.

Na afloop BAL,

onder leiding van den Heer MENIST, te Amsterdam.

Het Nederlandse Jodendom was vergroeid met dit uiterste Westen, waar het contact met de grote Joodse wereld niet het minst werd gebarricadeerd door de taal-barrière. Het Hebreeuws was teruggedrongen naar het uitsluitend domein van synagoge en beperkte studie der Wet; het Jiddisch geheel verdwenen. Wat er nog van restte in verbasterde zin, was goed genoeg voor een Joods milieu in de Mediene of voor gedeclasserde paupers in de Amsterdamse Jodenhoek. Gebruikte een niet-Joodse conferencier Joodse termen om een anekdote van Moos en Sam couleur locale te verlenen, dan geneerde zich de Joodse toehoorder. Het Nederlandse Jodendom dommelde rustig voort en werd hoogstens op een sjoelfeest wakker gehouden door concerten als het genoemde.

De gazzenszoon uit Zaandam liet dit alles koud. Voor hem bestond het Jodendom überhaupt niet meer sinds de dag, dat hij de wereld mocht binnengaan. Het constateren van het Joodse vraagstuk in zijn persoonlijke omgeving maakte hem extra opstandig. Hij wilde los, los. Niet ergens heen; ergens vandaan. Zo kwam hij in contact met anarchisten, die hem terstond aanvoelden als een der hunnen. In deze jongen manifesteerde zich immers een nihilistische trek, die alleen maar gericht was op afbraak van het oude. Dat er met dit oude iets zeer specifiek aan de hand was, deed niets ter zake. Op de Grote Markt klom hij op een stellage en hield wilde voordrachten, die de gevels, waarachter eens Bilderdijk was gestorven, geduldig verdroegen. Een rustige leraar kwam voorbij en ried de opgewonden jongen naar huis te gaan en zijn lessen te leren.

Naar huis . . . Dacht hij nog wel eens aan de woning van de rebbe, waaruit hij stamde? Oom Gerson herinnerde hem bij die zeldzame gelegenheden dat hij zijn familie bezocht nog wel eens aan vroeger. Onverkwikkelijke discussies waren het enige resultaat. Wat wilde deze oom, van wie de misjpoche vertelde, dat hij sinds jaren een verhouding had met een niet-Joodse vrouw, die hij niet wilde huwen vanwege het Jodendom en die daarom zijn leven lang ongetrouwd bleef . . . Een gebroken levensbeeld op de grens van twee eeuwen diende zich hier aan. Wat was er bewust-Joods nog in te brengen tegen deze revolutionaire Jacob de Haan, die zijn verleden vertrapte en de wijde wereld in wilde, los van vooroordelen, vol van onbestemde, onstuimige, gelukzalige vrijheid.

Maar in datzelfde uitgebluste Joodse Haarlem leefde een man, innerlijk sterk genoeg om een antwoord te geven, dat wél het niveau bereikte, waar-

op discussies ook toen mogelijk bleken. Dat was Rabbijn Simon Philip de Vries. Hij was – als Jacob de Haan – een kind van de Mediene. In de tweede helft van de vorige eeuw hadden twee Joodse broeders in het Achterhoekse een gezin gesticht op een plaats, nog geïsoleerder dan Smilde of Gorredijk, het nietige dorp Neede. Maar was het niet juist dit isolement geweest, dat van positieve invloed bleek op het handhaven van overoude waarden in een echt Joodse omgeving? In zomer en winter, in storm en regen gingen Simon Philip en zijn broer Manuel te voet naar Borculo, om daar te leren in een van die kleine Joodse centra, die als zodanig terecht befaamd werden en bleven in de geschiedenis van het Nederlandse Jodendom. Nog werd daar de wet bestudeerd volgens oude methoden; niet door ‘ambtenaren’, maar door doodgewone ‘posjeter Jieden’, ‘balbattiem’, voor wie de niggoen van het leren bekender melodie was dan de opera’s van de Sociëteit De Kroon in Haarlem. Na een succesvolle studie aan het Seminarium te Amsterdam (een studie, die hij om economische redenen niet geheel voltooide) werd Simon Philip de Vries in 1892 als Rabbijn te Haarlem geïnstalleerd. Hij toog aan de arbeid en begon met voor die tijd ongewone geestkracht aan opvoeding in klassiek-Joodse zin. Reeds in 1895 wordt *Talmud Thora* opgericht, een vereniging voor bestudering van de Heilige Leer. Hijzelf neemt de leiding, de classicus Dr. M. Wolff aanvaardt het secretariaat. Dit instituut is voor de ouderen bestemd. Daarnaast wordt het onderwijs voor de jongeren met enthousiasme aangepakt. De Vries leidde de eerste Zionistische Jeugdbeweging in Nederland, Macbi. Een vergelijking van het programma van 1891 met dat van een neutrale Joodse muziekavond van 9 april 1913 spreekt boekdelen:

PROGRAMMA

I	a. Boroeg Habbah (Psalm 118:26-29)	Ph. J. Scharleb.
	b. Adoun 'Oulom (Hebreeuwsch liturgisch lied)	M. Rosenhaupt.
	Koor	
II	a. Adounoi molog (Psalm 93)	Victor Schlesinger.
	b. 'Oleinoe (Slotgebed)	Herman Sitters.
	Trio	
III	a. Die Sehnsucht	Herm. Ehrlich.
	b. Die Sch'woe-ah (De eed)	„ „
	Zang	
IV	a. Sonate	A. Ariosti (1775)
	a. Cantabile. b. Allegro	
	c. Air. d. Menuet	

- b. Sarabande Marais (1686).
Viool
- v Kol-haämmiem (Psalm 47) M. Hast.
Koor
- PAUZE
- vi Mizmour lesoudoh (Psalm 100) J.M. Japhet.
Koor
- vii a. Der Pogrom in Kischineff A. Garfinkel.
b. Der Alef Beis (Het Alpha-beth) Herm. Ehrlich.
Zang
- viii a. Chanson d'amour Martini (1780).
b. Andante menuet Milandre (1780).
Viool
- ix Hebräische Gesänge Max Bruch.
a. In Ihrer Schönheit wandelt sie
b. Arabiëns Kameele
Koor

Nog handhaven enkele 'goise' melodieën zich, maar de sfeer is veranderd. En zij zal in Macbi totaal verjooden. De eerste Joodse geestelijke van Nederlandse afkomst, die Zionist werd, begrijpt dat van hem een positief antwoord wordt gevraagd voor een generatie, die dreigt onder te gaan. Op een avond in 1898 ontmoet hij ten huize van de familie De Haan de jonge neef, die niets meer van het Jodendom wil weten en die zelfs – als zoon van een gazzen – op sabbath en feestdagen de school bezoekt. Er ontstaat een ongevoel felle woordenstrijd, waaraan beiden nog vaak terug zouden denken, allereerst in de jaren van botsing, daarna in de tijd van diepe vriendschap en tenslotte in de periode der grote verwijdering.

Toen De Vries op zondagavond 1 december 1918 De Haan mocht toespreken bij diens aanstaande vertrek naar Palestina, herinnerde de Rabbijn aan dit gesprek tegen het eind der vorige eeuw.

'Toen ik dacht aan het moment, waarop ik namens U allen afscheid zou moeten nemen van onzen dichter en vriend Mr. Jacob Israël de Haan, toen ik dacht aan het oogenblik, dat ik zou staan tegenover u om u namens deze gansche vergadering en namens zoovelen, die hier niet zijn, een vaarwel toe te roepen, toen dacht ik weer, zooals ik er zoo vaak aan gedacht heb, aan een oogenblik uit een betrekkelijk ver verleden, toen wij eens samen waren en een dispuut hadden. Misschien is dat oogenblik u reeds lang ontschoten,

maar ik heb er later, toen ik uw loopbaan heb gevolgd, meermalen aan teruggedacht. Het was in Haarlem in het prettige huis van uw oom en tantes. Gij studeerde toen in Haarlem. Op een avond kwam ons gesprek op de cultuur der oude wereld en wij bespraken aan welk volk de prioriteit toekwam. En daar zaten wij opeens midden in het debat. Gij kwaamt met scherpe wapenen, uit een oud arsenaal. Gij waart jong, nog zeer jong. Ik was ook nog jong. Dat wil zeggen: jong in jaren. Maar, ofschoon ik jong in jaren was, was ik toch reeds oud. Want ik was reeds in functie. Het was toen, vóór of omstreeks 1898, dien gedenkwaardigen tijd van twintig jaar geleden. Sinds dien tijd ben ik veel jonger geworden. Mijn oogen zijn ook veel jonger geworden.

Toen, met mijn oud gevoel, nam ik tegenover u – o ik herinner het mij zoo levendig – een tamelijk hooghartige houding aan. En ik maakte mij van u af met een soort van voornaam medelijden. Ik liet u loopen.’

Ongewild stroef klonk het zelfverwijt van de Rabbijn door de gespannen zaal.

‘Uw afscheid is een pijnlijk ogenblik voor mij geweest. In mijn verder leven zal ik mij Uw woorden nooit kunnen herinneren zonder weemoed ...’, aldus de reactie van de dichter *toen*. Maar op de bewuste avond in 1898 zal Jacob de Haan opgewonden hebben gedwaald door de lege straten en steegen van de Haarlemse binnenstad. Een vogel, uit het nest gevallen – een Joodse jongen zonder Joodse toekomst. Zwevende tussen de zelfhaat, die werd gevoed uit de troebele bronnen van zijn arme jeugd en de ongebreidelde wensdroom – ondanks een geheel aparte afkomst – toch te worden geaccepteerd door de anderen.

In een brief aan Frederik van Eeden, gedateerd 6 november 1899 komen beide polen van zijn complexen helder en onomwonden naar voren. Hij bewondert Willem Paap om diens antisemitische *Jeanne Collette*, gericht tegen de centrale Amsterdamse bankier en parnes A.C. Wertheim en formuleert: ‘Vincent Haman en Jeanne Collette, schoone werken. Ik zou graag meer van Paap lezen, maar ik ben bang, dat hij, zijne woede tegen v. Deyssel en de Joden gelucht hebbende, op is. De opdracht vind ik merkwaardig. Hij zal zeker bij ’t schrijven dezer heldenwerken veel aan Multatuli’s goeie raad gedacht hebben, en hoe weinig hij die telde. Een standbeeld voor Willem Paap, en voor zijne heldhaftige wijze van schelden.’

Maar enige regels verder, denkende aan zijn eigen positie als Jood, schrijft hij:

‘Dan heb ik Ghetto gelezen voor de derde of vierde keer. Ik vind ’t heel an-

ders dan eerst, maar ik kan er niet over oordeelen voor ik zou weten, waarom Heijermans 't schreef. Als hij 't doet om de Joden bespottelijk te maken, vind ik 't laf. Een Jood is niet slecht of niet goed, of niet eerlijk omdat hij Jood is. Als u van mij minder houdt omdat ik Jood ben, maar dat is niet waar, dat kan niet waar zijn. Als u iets van mij houdt, zal zich dat niet kunnen zetten tusschen u en mij. Daar zal wat anders komen. Maar ik zal alles geven voor u.'

'Alles geven' – één facet van zijn tragische leven, dat hier in subtiële, ongeduldige formuleringen wordt ontsierd door een gebrek aan zedelijke moed: 'Maar dat is niet waar, dat kan niet waar zijn ...' Wij vergeven hem dit gebrek aan fierheid in zijn moeilijke jeugd. Het was omstreeks 1900 wel uitermate moeilijk de ontspoorde zoon te zijn van een arme Zaanse gazzen.

'Toen ik achttien was, kwam ik als onderwijzer in het leven. Mijn sterkste gevoel: een doodsangst voor het leven. Maar ook: te leven een sterke wil.'
Wederom woorden, ontleend aan het feuilleton *Heengaan uit Holland*. En ook voor dit stadium geven ze de juiste karakteristiek. Want de onderwijzer, die aan kleine kinderen het a.b.c. moet leren, wordt gedurig verteerd door een psychische angst. Waarvoor? Waardoor? Hoe? Bewust weet hij het niet en zijn biografen mogen hier slechts vermoedens uitspreken. Maar dodelijke angst beweegt zijn gedachten en verlamt zijn daden.

Ook zijn vroege poëzie, die voor een belangrijk deel werd geplaatst in het maandblad *Nederland* (onder redactie van mr. M.G.L. van Loghem, de vermaarde Fiora della Neve) ademt deze sfeer. Typerend is een sonnet, dat hij in 1903 opdraagt aan Giza Ritschl en dat tot titel draagt

REGEN IN STAD

Het regent zachtjes op de stad
En al zijn zwarte narigheid,
De bruine boomen druipen wat
Langs watergracht dubbel gereid.

Ik werk en leef. Doe dit en dat.
De wind trekt schreiend om het huis
En regen regent zijn strak geruisch
Op mijn verdriet en op de natte stad.

Kijk naar de druppels in het water,
Ach denk aan jou ... aan hem ... aan later,
Geen vrindschap vrouw, geen liefde baat er

Als regendruppels in de gele gracht,
Vergaan wij allen zonder macht
In 't gore water van de Levensgracht.

De stad vooral en de herfst, de stad en de regen, zijn vaker voorkomende motieven in de wat stamelende dichtproeven. In *Herfstvrees*, opgedragen aan Hélène Vacaresco, gevolgd door *Stadsleven*, heet het:

Ik woon hier eenzaam, zonder vertier,
Gevangen, en ik zucht . . .

Even later:

Ik wou, dat dit was
Mijn laatste vers, och
Wij sterven zoo ras,
Wat geeft me 't zingen nog? . . .

In deze fase van zijn rijpende jaren, loopt Jacob de Haan door vele stadjes van Nederland, gekleed in manchester pak, een flaphoed op het hoofd, met zwarte das. 'Anarchistisch' ziet hij eruit, van wie steeds meer mensen weten, dat zijn ambities hoger reiken dan telramen en sponzendozen. De jonge dichter bereidt zich voor op het staatsexamen, dat hem de weg moet banen naar de universiteit, waaraan hij wil studeren. Waarin? Hij weet het niet. Het is ook niet interessant op dit moment. Hij staat nog voor onmogelijk grote klassen en worstelt met de orde. In een brief aan Van Eeden geeft hijzelf een uitmuntende kijk op zijn vreemde didactische en psychologische kwaliteiten.

'Morgen heb ik natuurlijk geen school, Maandag ook niet en Dinsdag half om 'n prijsuitdeeling. Je moest die prijzen zien. Dat gaat zoo: Als je erg goed oppast krijg je in een week 25 teekens. Passen ze niet goed op dan minder. Dus in 1 maand is dat 100. Honderd teekens is 1 kaartje. Twintig kaartjes is een prijs. Dus je begrijpt hoe lang dat soms duurt. Twee jaar minstens, maar soms veel langer. Zoo heb ik 'n jongen van dertien jaar, die nog nooit 'n prijs heeft gehad. Nou krijgt hij er een van mij omdat hij de school afgaat. Bovenmeester wou eerst niet, maar iedereen heeft bij ons op school praatjes behalve hij, dus ik zei 't. En nou zal 't wel gebeuren denk ik. Zoo'n prijs is dan 80 cts waard of zoo. 't Is wel een "goed" tuchtmiddel. Ze doen dan zoo: Voor je verbiedt, geef je 'n aantekening. Drie aantekeningen is 'n punt af, drie punten af is blijven. Maar ik heb lak aan al die flauwe kulletjes. Van Dalfsen (dat is de man van 't vaatje) was dol: Hij kwam op 't eind van de maand de teekens opnemen. Meheer heeft u de teekens klaar. Ja, zei ik, allemaal honderd.

Zoo, zei hij, hebben ze zoo goed opgepast? O, ja, zei ik, best. Zoo, zijn ze nooit lastig. Jawel, zei ik, maar dan is 't mijn schuld. Dat snap je.

Na school kreeg ik 'n spietsje over "prestige" en "tact". Dat ik natuurlijk aan me laars lapte. Ik ben lekker niks bang voor allemaal niet. Ik ben verreweg de jongste en maar tijdelijk, maar ik laat me niet knoeien. Je weet ik woon haast 'n uur van school af en bovenmeester woont er naast. Nou begint de school om kwart voor 9, maar om half 9 mogen de kinderen al binnen komen en moeten wij er zijn. Per ongeluk kwam ik 10 minuten te laat om die pijn in m'n been. U is wel laat van morgen, zegt lawaaischopper. Ja hè, zei ik, wie zou 't eerst van huis gegaan zijn? U of ik.

Hij stupéfait zei niks. Van de week had-i een mop. De prijzen waren gekomen. En we moesten ze klaarmaken. Ieder voor zijn klas uitzoeken. Bovenmeester die geen klas heeft natuurlijk, die niks. Leuterde. Zei op 't laatst: Nou moesten we voor mijnheer De Haan nog 'n rammelaartje kopen.

Ja, zei ik, en voor u 'n luie stoel, dan kan u rusten van 't werk, dat wij doen. Over handhaven van gezag gesproken: Zeg, wat is gezag toch prettig. Daarom geloof ik dat een zooi gezagsmenschjes zoo conservatief zijn. Vanmiddag moest er 'n jong weg. Die was toch wel erg brutaal geweest. En toen huilde-i zoo of-i erin mocht en dat vind ik toch maar wat leuk. Maar ik heb hem heusch moeten wegdoen, want 't was zoo erg brutaal. Maar 't was toch valsch om 'n beetje prettig te vinden van dat huilende jong. Gisteren ben ik met de heele troep uitgeweest. Naar Zaandam en omstreken. 't Mocht niet zei de bovenmeester buiten de stad. Ik natuurlijk toch, mijn opperhoofd lijdt aan chronische in-z'n schulp-kruiperij. Hij zei: 't mag niet. Ik zei: maggen of niet, ik doen 't toch.

En aldus gebeurde het. Met de boot. We hadden een grote reductie. Dus was 't goedkoop.

In Zaandam zongen de jongens: Meester De Haan gaat nooit verloren.'

De kinderen vinden hem al spoedig gek; er zijn ouders, die hem gevaarlijk gek gaan vinden. Voorlopig geldt dit laatste echter vooral zijn radicale linkse opvattingen. Hij staat daarin niet alleen. In de geschiedenis van het Nederlandse Jodendom zouden meer kinderen van rebbes optreden, die het socialisme in revolutionaire richting mochten beïnvloeden. De jaren in Zaandam kwamen hun rechten opeisen. De leerling van de Haarlemse Kweekschool vond omstreeks 1900 de leer van zijn mede-Jood Marx.

Ik las Marx en zijn overmachtig woord
Ongenadig hatend hield mij bekoord,
Dat ik in strijd en luide kracht
Mijn vrede dacht.

De partij kon hem goed gebruiken. De toenmalige hoofdredacteur van Het Volk P.L. Tak achtte de jonge De Haan uitmuntend geschikt als letterkundige medewerker aan Het Zondagsblad en zo begon een veelbelovende carrière als journalist. Imponerend mogen ons zijn pennevruchten achteraf niet schijnen, in de tijd zelf konden ze er mee door. Niet slechter dan zoveel andere naturalistische produkten uit het begin der eeuw en in elk geval uitermate geschikt voor de romantische tijd van de beweging. Het waren de jaren vóór de spoorwegstakingen. Toen in 1903 de arbeidersklasse bewust botste met de kapitalistische orde, behoorde ook deze medewerker aan Het Volk tot de fanatieke agitators. Hij sprak graag en goed in het openbaar; dat was in het Haarlem vóór 1900 al gebleken. Maar wat toen brallende frases konden worden genoemd, was nu geworden tot zeer bewuste opruiming in reële categorieën van de klassenstrijd. Met alle consequenties daarvan. Jacob de Haan werd eenmaal voor het Centraal Station te Amsterdam opgepakt; in beslag genomen werd zijn volle tas, die – onderzocht op het politiebureau – slechts klassieke studieboeken bleek te bevatten van de student, die zich voorbereidde op het Staatsexamen . . .

De sfeer van de spoorwegstakingen heeft Jacob de Haan getroffen in een van zijn schetsjes in Het Volk, waarvan later een klein bundeltje verscheen, *tweemaal* verscheen. De eerste keer onder de titel *Kanalje*, in 1911 herdrukt als *Arbeidersvreugd*. Het verhaaltje, *Een smart*, tekent een oude rangeerder, wiens zonen vooraan staan in de strijd tegen het gezag. Eén van de drie is zelfs voorzitter van de vakvereniging, die de staking heeft geproclameerd. Het innerlijk conflict van de oude Van der Meer wordt uitstekend geanalyseerd. De keuze was moeilijk voor de man. Hij had zo lang voor zijn pensioentje gewerkt . . . Het slot: 'Almaar dat overtobbend met z'n hoofd, waarmee d-ie niet vlug meer denken kon bleef ie zitten . . . in z'n groote hulpeloosheid van wat hij doen moest . . . wat dan toch . . . wat dan . . .

Dan ging hij naar bed.

Den volgenden dag wisten ze 't allemaal wat hij al 'n week zwaar geweten had, waar hij al 'n heele week z'n kop over kapotgetobd had . . . dat 'r gestaakt werd, laatste verweer van de hopeloozen.

Dan, moe en gebroken, met de ellende, die hing in z'n heele lijf, moeilijkte hij z'n weg af naar 't station toe . . . ging hij zich melden bij den chef, die hem prees en zei, dat ie wel begrepen had, dat hij niet mee zou doen, met 't oproerig zoodje, en die blij was, dat zoo'n oue getrouwe aan het werken bleef, de vader van den voorzitter van de vereeniging . . . dat zou goeien invloed hebben . . . Klein en ellendig met pijn overal stond de oude voor z'n chef en huilde . . .'

En zijn vader? En diens zoon?

Maar terzake! Want de revolutionaire dagen van Jacob de Haan in de S.D.A.P. waren spoedig geteld. Een hevig conflict met P.L. Tak, ja, met de gehele beweging doemde op. Wat was er gebeurd?

In het voorjaar van 1904 verscheen van de hand van Jacob de Haan een roman *Pijpelijntjes*, die terstond opzien baarde. Niet om het kunstwerk van zeer omstreden waarde, dat hier de aandacht van literaire belangstellenden kon trekken, gezwogen dan nog van fijnproevers. Het ging om de inhoud! In *Pijpelijntjes* werden homoseksuele handelingen beschreven en wel zó expliciet, dat zelfs de progressieve maatschappelijke kringen, waarin de schrijver zich bewoog (toch geenszins de kringen der kleinburgers) geschrokken waren.

P.L. Tak, die de onderwijzer nota bene had aangespoord een *jongensboek* te schrijven en die nu werd getraceerd op deze vreemde, decadente roman van jongens, reageerde zonder verwijl. Onmiddellijk volgde – begin juni 1904 – zijn brief:

Mijnheer De Haan,

Gister heb ik het door u uitgegeven boek 'Pijpelijntjes' gelezen. Het zal u duidelijk zijn, dat na het verschijnen van dit boek, dat voor mij en zeker vele anderen een zeer ongewenste verrassing was, uwe medewerking aan het Zondagblad van Het Volk moet eindigen.

Wij wachten dus geen copy meer van u.

Met beleefden groet
P.L. Tak.

Diezelfde avond bevatte Het Volk een laconiek berichtje van de volgende inhoud: 'Wij deelen mede, dat de heer De Haan niet meer aan ons Zondagblad zal medewerken.'

Naar vele zijden werd de *Pijpelijntjes*-affaire een troebele bron van levenservaringen voor een hulpeloze, artistieke Joodse jongen, die wilde oproeien tegen een gehele wereld. Dat de S.D.A.P. zich in deze politiek zo gevoelige periode wel moest distantiëren van een jeugd-medewerker, die een aanstootgevend boek de wereld in had gezonden, behoeft niet eens te worden geadstrueerd. P.L. Tak kon wel moeilijk anders handelen dan hij deed. En de menselijke teneur van een tweede schrijven, kort na de ontslagbrief verzonden, treft ons door de welmenendheid van deze gave figuur:

Waarde De Haan,

Ik heb door een gesprek dat ik heden met R(oukema) had, eenig meerder inzicht gekregen in de wording van het boek. En terwijl ik u als medewerker aan Het Volk dadelijk en beslist heb moeten afstooten, doe ik dat persoonlijk niet, voor het geval dat gij in deze voor u moeilijke dagen eens mocht willen spreken met iemand die wat ouder is, en die het leven kent voor welks moeilijkheden gij maar zwak en ongewapend staat.

m. gr. TAK.

Zeker, de Joodse partijgenoot Mendels had zich gestoten aan de formulering van het korte berichtje in het arbeidersblad, waar gewaagd werd van 'de heer De Haan'. In zijn briefje aan Jacob vraagt hij sarcastisch: 'is u geen partijgenoot meer?' En hij spreekt zijn waardering uit 'voor wat u met zoo beperkte middelen van de zoo ondankbare rubriek *voor kinderen* hebt gemaakt'. Maar mr. Maurits Mendels, die de De Haans uit Zaandam kende, hoefde geen journalistieke verantwoordelijkheid te nemen in een functie van hoofdredacteur. Nogmaals: Tak kón niet anders. En de *Open Brief* aan P.L. TAK, Hoofdredacteur van Het Volk; Lid van het Partijbestuur der S.D.A.P.; Lid van de Provinciale Staten van Noord-Holland; Lid van den Gemeenteraad van Amsterdam; Lid van de Schoolcommissie te Amsterdam; Lid van de Gezondheidscommissie te Amsterdam; Redacteur van De Kroniek; Voorzitter van de Vereeniging: 'Kunst aan het Volk', door Jacob Israël de Haan, is hoogstens een artistieke slag in de lucht – typerend voor de onrust en de angst van een pathologische, gespleten figuur, die zich te pletter moest lopen tegen een conventionele wereld. 'Een angstig vragen of 't maar niet beter is te laten wat niet te verweren valt. Er is een storm van leed over mij heen gewerveld, en daar ben ik niet schadeloos uit opgetreden. Ik ben zeker, heel zeker, dat ik gedurig meer te verduren krijg. Het was beter als ik boog; over de buigbaren onweert de dondering heen.

Maar ik kan het niet:

Omdat meer dan vrede en vriendschap, het recht ons van waarde moet zijn.

Omdat meer dan schijn-rust; schijn van eenheid, de rechtvaardigheid voor onze partij werkelijke waarde heeft.

Daarom moet ik uw handelingen bar, nakend neer-zetten, ontdaan van iederen omhang.

Ik moet het.

Neen, neen, te wreken wensch ik mij niet. Als men dit zegt, moet ge het niet gelooven. Want alle dingen hebben iets beters, waardoor ze bestaan.

Alleen rechtvaardigheid heeft niet iets beters boven zich, en daarom moeten we de rechtvaardigheid zoeken. Langs den padgebaanden weg, wen die rechtvaardig is, en anders waar ons hart ons weg wijst.

Zijt gij rechtvaardig geweest, P.L. Tak.

En ben ik onrechtvaardig?

Antwoord daar eens op. Maar niet in "het Volk", waar ge politiek leider zijt, doch voor u-zelf, als ge slechts een mensch behoeft te wezen.'

Voor vijftien cent was het curieuze pamflet verkrijgbaar; Jacques van Cleef had voor de uitgave zorg gedragen, de uitgever tevens van *Pijpeliyntjes*, zoals nog eens extra op de achterzijde van het omslag werd vermeld:

'Bij den uitgever dezes verscheen mede: PIJPELIJNTJES (Het leven van Cor Koning en Felix Deelman.) door Jacob de Haan. Prijs: Ingenaaid f 2.90. Gebonden, Kop verguld f 3.50.

Intussen was ook zijn positie als onderwijzer moeilijk geworden. Maar de problematiek op dit punt werd al evenmin zonder meer door de losgeslagen jongen aanvaard. In de Bond van Nederlandsche Onderwijzers werden vergaderingen georganiseerd, waar het soms heftig toeling. Dat een schrijver van zulk een roman moeilijk in aanmerking kon komen voor een benoeming ging boven zijn bevattingsvermogen. Het was vooral de socialist J.W. Matthijsen, die De Haan op felle wijze heeft bestreden. De jonge Joodse onderwijzer was een maatschappelijke outcast geworden.

En toch kwam de confrontatie in de artistieke sector nog veel harder aan. De oorzaak hiervan moet worden gezocht in de *Opdracht*, die Jacob de Haan aan *Pijpeliyntjes* meegaf. De opdracht namelijk 'Aan goede / A. Aletrino / Voorwinter 1904', kennelijk bedoeld om de indruk te wekken, als zoude Aletrino, de Tachtiger, intieme relaties met hem hebben onderhouden. Zelfs wordt diens naam genoemd in de tekst, namelijk de student in de medicijnen 'Sam', die eigenlijk 'Arnold' heette.

Een onaangenaam facet van de methoden van Jacob de Haan komt naar voren. Zonder hem over aard en inhoud van het boek in te lichten droeg de jonge schrijver zijn boek op aan de oudere vriend, met wie hij sedert jaren goede relaties onderhield. Het is o.m. in de brieven van Jacob aan Lodewijk van Deyssel, dat wij – zij het zijdelings – over deze onverkwikkelijke nuance worden ingelicht.

Reeds op 15 juni 1904 had De Haan zich tot de Nieuwe Gids gewend, van wie bekend was, dat hij gaarne jonge artsen hielp, ook Joodse. 'Zooals u dooie Henri Hartog deed ...' Jacob doelt op het voorwoord van Lodewijk

van Deyssel voor *Sjofelen* en vraagt iets dergelijks voor de tweede druk van *Pijpelijntjes*. Van Deyssel was echter niet de figuur om deze jongeman uit zijn moeilijkheden te helpen. Wel reageert hij terstond en niet zonder enig positief geluid, maar hij betoont zich opvallend gereserveerd tegen het boek 'als daad in de samenleving'. Wel typerend is in dit verband Thijms opmerking: 'Zoo vernam ik onlangs, dat mijn roman *De Kleine Republiek* zich in de bibliotheek eener H.B.S. bevond en moest dit nadrukkelijk afkeuren.'

In dit stadium is Van Deyssel echter nog niet op de hoogte van de complicaties met betrekking tot Aletrino. Wel noemde De Haan enige malen diens naam, doch zonder verklarende opmerkingen. Voor zijn geestelijk klimaat in deze bewogen dagen is de brief aan Van Deyssel van 19 juni 1904 karakteristiek:

Amsterdam

29 St. Willibrordstraat

Geachte heer Van Deyssel, nu zal ik u eens heel netjes terugschrijven. En vooreerst u van heeler harte danken voor uw brief, die mij in deze nare tijden prettiger heeft gemaakt.

Als een boek artistiek goed is, dan hebben de leuterlui er verder niets mee van doen. En dat is de mooie Nieuwe Gidsregel, zooals u zegt, die wij nog jongeren dan u, zeer zeker moeten handhaven.

Men is zeer verbitterd op mij, vooral onder de sociaal-democraten en men maakt 't mij heel lastig. Mijn broodsbetrekking, waarvan ik goed leven kon en ook leven moest, is mij tegen September opgezegd, en zeer zal het de vraag wezen, of deze misdadige man, die u schrijft, iets anders vinden kan. Nooit heb ik de menschen zoo bruut en zoo barbeestig gevonden, als nu, en daarom hielp uw brief mij er zoo weer wat op. Aletrino is ook zeer boos op mij. Hij houdt wel van mij, maar dit is hem heel te erg geweest.

't Is een ellendige tijd. Ziet u, als ik wat ouder was (ik ben anders al 22 geweest) dan ging 't wel, maar nu heb ik te weinig ondervinding, om mij er goed doorheen te werken. En de eerste boom, de beste, dat is me nog wat te stoïcijnsch.

Geachte heer Van Deyssel, ik geloof, dat u zoo'n beetje voelen kunt van de hevigheid, die 'k nu van de menschen lijd, 't is heel erg. Men heeft mij zoo'n schandeschunnige brief geschreven, dat ik er ontzet van was. En dan moet 't heel erg zijn. Ik geloof, dat ik sta op 'n scheipunt van mijn leven, en nu weet ik mij niet te draaien of te wenden. Gelukkig is 't nu Zondag en hoef 'k vandaag geen mensch te zien.

Alles warrelt mij nog. Eerst wilde ik naar Parijs gaan, dadelijk weg, daar-

heen, maar dat is al te mal, dat moet ik niet doen. Ik moet in Holland blijven en mijn boeken afmaken. Vindt u dat ook niet? En dat zal ik nu doen. Waarde heer Van Deyssel, wilt u mij nu een beetje erdoor helpen. Ik wilde u vragen of ik eenige brokstukken van 't boek in de 20ste Eeuw publicceeren mag. Ik doe dat zoo omdat dan de menschen gesust zullen zijn en niet zoo beestig meer op mij los zullen rossen als zij nu doen. Als u dat goed vindt, zal ik er een deel van nog eens zeer precieus overwerken en 't u zenden. Durft u het aan? Het zal voor mij een bijzondere steun zijn.

Want dit voel ik zeker, dit boek kan ik nu na er zoolang over gewerkt en geleden te hebben, niet in een hoek duwen. Dat zou mijn dood zijn. Nee, ik geef het nieuw uit. En nu vraag ik u iets heel ergs, dat weet ik zelf ook wel, maar wilt u voor die nieuwe uitgave een voorstuk schrijven zooals u voor Boutens deed en zooals u voor dooie Henri Hartog deed. Dan zal men mij misschien rust laten. En u kunt dan die bruantlui eens aan d'r stomme verstaanbaarheid brengen, dat ze me verkeerd mishandelen. Ik weet, dat ik veel van u vraag, als u 't niet doet, moet ik heel alleen tegen die duvelaars opdollen, en als u nu een flinke knik met uw vuist geeft, dan vallen er al een heel zoodje. Iedereen heeft mij alleen gelaten, ik schrijf u uit een grote desolatie. En hoop, dat u mij er door heenhelpen wilt. En doen, wat ik u vraag. Misschien ga ik toch 't land uit, heel m'n leven is zoo'n onlogisch ding, dat geen daad op vorig rust en ik alle steun mis. Dan kom ik u even goëdag zeggen. Nu ga ik proberen te redden, wat te redden valt. Misschien valt 't mee en ik ben met vriendelijke hoogachting uw dienstw:

Jacob de Haan.

'Nieuwe uitgave'. Waarom was deze noodzakelijk geworden?

In het *Woord Vooraf* voor zijn tweede homoseksuele roman *Pathologieën*, die in 1908 zou verschijnen, heeft de schrijver de gelegenheid gevonden nadrukkelijk te verklaren, dat het 'onwaar is, dat *Pijpelijntjes* door de justitie of politie is in beslag genomen of dat de uitgave wegens andere redenen is gestaakt. Het doet mij als letterkundig kunstenaar nog steeds genoeg, dat ik *Pijpelijntjes* geschreven heb, al is mijn leven als lid eener gemeenschap daardoor veel moeilijker geworden'.

Hij vermeldt daar niet, dat nagenoeg de gehele eerste oplage van het boek door Aletrino is opgekocht in samenwerking met Johanna van Maarseveen, de Amsterdamse arts met wie De Haan sedert 1901 was verloofd.

In zijn brieven aan Van Deyssel laat De Haan doorschemeren, dat hij van Aletrino 'onderwijs' heeft ontvangen. Wij krijgen de stellige indruk, dat de

arts-seksuoloog zich het lot had aangetrokken van de jonge onderwijzer, die met zware problemen rondliep. De Haan mag dan vaag suggereren dat er sprake zou kunnen zijn geweest van perversiteit in de analyse; maar uit geen enkele concrete opmerking is dit op te maken. Men moet waardering hebben voor de medicus, die zich in dat vroege stadium met dergelijke vraagstukken op hoog niveau occupeerde. En wat was zijn loon?

'Op een dag vertelt hij (De Haan) mij (Aletrino), dat Tak hem gevraagd heeft een jongensboek te schrijven en dat hij daaraan bezig was en verzocht mij of hij het aan mij mocht opdragen. Ik zei natuurlijk ja, omdat het hem plezier deed en heb er verder niet naar gevraagd. Toen het uitkwam, stuurde hij me een exemplaar en toen we het lazen, Jupie (Aletrino's vrouw) en ik, kreeg ik bijna een stuip van schrik.' – aldus Aletrino aan Robbers in 1908. Ook zijn maatschappelijke positie liep gevaar en het is begrijpelijk, dat de geschokte medicus alles wilde doen om het boek uit de circulatie te nemen. Aan Robbers schreef hij verder: 'Ik heb de heele uitgaaf opgekocht en heb die op een twintig of dertig exemplaren na in handen gekregen en laten vernietigen. Een affaire van plus minus acht honderd gulden. Maarseveen, die ook die vernietiging wilde, zou de helft voor haar rekening nemen, maar die helft van het geld moet ik nog altijd zien, te meer, omdat zij met de Haan inmiddels is getrouwd.'

Dat laatste geschiedde in 1907. Dan is de *Pijpelyntjes*-affaire al historie geworden. Van de eerste druk bleven misschien een dertig exemplaren in de circulatie. De tweede druk ontbeert de opdracht aan Aletrino; de student in de medicijnen is omgedoopt in 'Hans', eigenlijk 'Felix'. Hoe hardnekkig Jacob ook aan zijn beginselen blijkt vast te houden, deze concessie heeft hij dan toch gedaan. Doch in een nog subtielere persoonlijke aangelegenheid brengt deze treurige zaak een wijziging voor zijn leven. Onder het schrijven van 13 juni 1905 aan Lodewijk van Deyssel zien wij plotseling de oude naam opduiken, die hij bij de besnijdenis (januari 1882) had ontvangen: *Jacob Israël*.

Even maar zijn we verrast; om ons dan terstond weer te bepalen tot de ingewikkelde problematiek, die zich concentreert om de zoon van een gazzen anno 1900. Een losgeslagen Joodse jongeman van om en nabij de twintig, die op weg is zich steeds meer te verwijderen van het geloof zijner vaders, in casu dat van zijn vader. Het zijn de affecten tegen zijn afkomst, tegen zijn jeugd, die hem opzwepen tot een hartstochtelijke strijd tegen alles. Het Bijbelwoord van Ismaël geldt voor deze Jacob Israël: 'Zijn hand was tegen allen: de hand van allen tegen hem.' In blinde minachting jegens de hem omringende maatschappij koos hij al de uiterste vormen van kritiek,

afbraak, zelfverguizing. Maar nimmer zonder een naïef berouw en schuldgevoel, dat zich al te gemakkelijk ontlaadt in een hulpeloze omarming van iedere collectiviteit die zich in zijn omgeving voordoet. Het maakt hem zo oppervlakkig gezien niet veel uit, dat hij in zijn snel-wisselende sympathieën geslingerd wordt van het ene uiterste tot het andere. Hij is het uiterste, het ultra-extreme, het radicale. De negatie van het Jodendom leidt tot een onwjsgerig aanvaarden van ieder surrogaat, dat de plaats in mag nemen van wat toch blijkbaar de bindingen van zijn jeugd voor deze overgevoelige dichterlijke geest hadden betekend. Maar de bewustwording daarvan lag nog in het verschiet, hoezeer ook *Israël* (zijn tweede naam) weer was verschenen aan de vage horizon van een bohémien, die zelfs vooruitstrevende kampioenen van zijn generatie een buitenbeentje scheen.

Wat betekenden Joden eigenlijk nog voor hem? Ze komen in zijn talloze uitvoerige brieven aan Van Eeden nauwelijks voor. Ergens treft ons de mededeling over kritiek, die zijn deel zou zijn geworden omdat hij geld heeft gegeven voor de stakers in Enschedé (1901). Zijn omgeving vond het maar wat gek, dat hij iets afstond voor de socialisten, die bovendien nog 'goiem' waren. 'Dan nog liever aan de Diamantlui (aldus De Haan aan Frederik van Eeden), dat waren tenminste nog voor een deel Joden. Hoe vin-je die? Uniek? Och neen, 't is iets heel gewoons. Mijn grafschrift is al klaar, Och, wie weet hoe gauw 't noodig zal zijn. Ja, ik heb mijn poëzie van geen vreemde. Dit grafschrift is van mijn liefste vaders. De Heer hebbe zijn ziel na een lang leven. Amen.

En 't luidt zoo: Der schooiren heul,

Der oudren beul.'

Dat zijn zo uiterst zeldzame uitingen, waarin tenminste zijn Jood-zijn hoe negatief en hoe ironisch ook, nog even om de hoek komt kijken. De afstand is wel erg groot geworden. Als er sprake is van een Duitse vertaling van *Pathologieën*, schrijft hij Van Eeden: 'Maar ik heb geschreven, dat ik veel geld moet hebben en geen last. Geen geld, geen Zwitsers, en geen lood, geen Jood.' Zelfs voor een assimilant klinkt dit onnatuurlijk. Er is een ijzige afstand gegroeid; dan al? Wij schrijven 1908 en Jacob Israël is weer op weg naar huis.

Maar veel eerder – in 1901 – schijnt deze Jacob zó ver van zijn Joodse omgeving gegroeid, dat hij Van Eeden (met wie hij sedert zijn Kweekschooltijd in contact staat) het volgende kan schrijven:

'Nu mag ik je wel van mijn verzen sturen? Je ziet, ik heb veranderd wat jij wel weet. Nu zal het alles wel goed worden. Nietwaar, dat kan toch niet,

iets in een vers zeggen, als het niet zoo vast in je is, dat het je nooit loslaat en dan staat alles toch goed en veilig en vast. Weet je dan wel, dat het al wel 2½ jaar is haast, dat ik je het eerst schreef, dat was in Maart van 1899. En ik heb toch altijd veel van je gehouden, nietwaar dat geloof je toch. En je bent wel eens boos tegen me geweest, maar als ik je een heele schat van lieve verzen geef, dan houd je ook veel van mij? Zeg dan, dat ik een lieve jongen van je ben. Ik heb het hier somber en eenzaam. Maar ik krijg gauw een kort lief briefje van je. Dat kun je wel, en ik heb er een daar ik altijd blij mee ben. Ik kan altijd weten als je schreef hoe je voor me was.

Wanneer mag ik bij je komen, dat kon toen niet, maar je moet niet tot de vacantie wachten, want dan mis ik een keer. Ik drijf zoo handel in mooie dagen, dat ik bij je mag wezen. En ik wil je er veel voor geven. Het aller-mooiste zou wezen, als je ook naar mij verlangde. Als je dit wilt, wil ik je heel veel verzen van me geven. Want ze zijn toch allemaal voor jou, en voor jou. Hou je dan wat van me? Ik wil je twee verzen van me afschrijven, die ik niet durf publiceeren ook niet onder pseud. want het zou één leven maken.

TWEE VERZEN VAN JEZUS,

Voor: Frederik v. E.

O, arme hoofd van wonden vol en bloed
O, roerloos-bleek gelaat, dat door den nacht,
Witgloeïend-gloort in d'oeverschoone pracht,
Van uw rôo-rozen en uw rozenhoed,

Waarom heb ik u lief, de stille klacht,
Van uwe lippen, en uw oogen-roet,
Uw arme handen, en uw wonden voet . . .
Wondere liefde, maak mijn woorden zacht,

O, Gods lief Kind, die voor Zijn kinderen leed,
Laat kind niet schreien om wat kind niet weet,
Blijf hoog en stil aan 't donker hout geslagen
Ik zal u zien, en zoet-geduldig wachten,
En uw schoon hoofd hangt voor mij alle nachten
Doods-bleek en bloedend en ik zal niets vragen.

Maar iedere drop van zijn rôo-rozenbloed,
Breekt door den nacht en bloeit met zacht getril,
Een warme bloesem van den warmen wil,
Waarmee hij eens ons leven heeft geboet.

Ik staar hem aan en proef het koele roet
Van zijne oogen en het zacht geril,
Van 't donker bloed op hoofd en hande is stil
Hoe gloeit hij wijd in d'eigen-rijke gloed.

En o, zijn hoofd bleekt in den blauwen nacht
Een wondre bloem, die altijd wijder gloeit,
Altijd maar wijder, in één licht-gloed bloeit,

Maar eer de zin in 't scheemrend Oosten lacht,
Op morgenmist en wolken weer vervloeit, . . .
Dan slaap ik in en ween en waak en wacht.

Je weet, dat ik moet geleden hebben om Jezus en om deze verzen. Maar nu zijn ze mij de twee liefste kindren, die ik heb.'

Durft hij ze niet te publiceren? Hij doet integendeel alle moeite. Aan Van Eeden schrijft hij:

'Misschien komen die twee verzen van Jezus in De Gids. Maar ik durf niet goed. Je begrijpt het zou een enorm leven maken en ik moet nu in Augustus wel naar Zaandam. Ik zou wel liever hier blijven, maar dat zou de heele familie op stelten zetten. Ik voel een namelooze behoefte om zacht en vriendelijk te zijn, maar wat geeft 't?'

En dan volgt terstond het derde:

Hoe hangt nu stil in deemoed nederblikkend
Gods liefste-mijn, die bloed en tranen gudsen,
Langs 't heete hoofd, een rozen-hoed hem schikkend,
Wie zal de smart dier rozenknoppen sussen.

Laat mij zoet-stil zijn leed beschreien, tusschen,
Die lieve armen om mijn hoofd zich schikkend,

O, laat mij wild zijn warme wonden kussen,
Hoog-hoog opstormend en weer heerlijk snikkend.

Maar neen, maar neen, dat hoofd zoo stil gebogen,
De zachte blik dier half-ontloken oogen,
Die bruine lippen, dorrend naar wat water,
O, God, Gods Zoon hangt in den kalmen nacht
Maar heerlijk stil in meer dan kalme pracht,
Sterft aan 't hoog hout o, mijn al-lieve Vader.

In 1904 – het jaar van *Pijpelyntjes* – worden de *Verzen van Jezus in Nederland* eindelijk gepubliceerd, zij het met gewijzigde tekst en in een ietwat andere vorm. Een onderzoek naar de varianten schijnt wel overbodig bij deze uiterst-zwakke poëzie, die (mét het gehele jeugdwerk tot 1909, het jaar dat Albert Verwey voor de eerste keer verzen van De Haan een plaats waardig keurde in de *Beweging*) door K. Lekkerkerker niet in de *Verzamelde Gedichten* werd opgenomen. Hoogstens valt op, dat de eerste twee sonnetten, die hij Van Eeden stuurde, in *Nederland* zijn opgedragen aan Hélène Vacaresco en dat het derde vervangen is door een ander, dat nu als opdracht heeft: Voor Frederik van Eeden. Als vierde wordt dan afgedrukt een sonnet *Nonnen* (Voor Giza Ritschl) en tenslotte een vijfde wederom: Aan Hélène Vacaresco.

Waardeloos als poëzie zijn deze uitingen des te merkwaardiger voor de zoon van de Zaanse rebbe, die dus omstreeks 1900 reeds liebaugelt met het Christendom. Dezelfde periode, dat hij n.b. het linkse socialisme propageert en zich voorbereidt voor romans als *Pijpelyntjes*. Hoogst gecompliceerd dit alles. Of ook weer niet? Wij worden geconfronteerd met een verscheurde Joodse persoonlijkheid, die in doodsangst voor het leven zoekt naar alle afzetmogelijkheden voor zijn gulzig-scheppende ik. *Als* hij maar gehoord wordt!

Aan zijn bedenkingen tegenover thuis (waarmee hij in zijn brieven aan Van Eeden hier en daar etaleert) moeten wij geen enkele waarde hechten. De opmerking, dat zijn Christelijke liederen 'één leven' zouden maken, demonstreert alleen maar hoe goed hem dit zou doen. Altijd maar beuken met zijn 'moewe' kop tegen de muren van norm, conventie, wet, regel. Dat was het doel waarnaar hij streefde. Anarchist, marxist, christen, homo-seksueel, maar in elk geval geen jood! Niet meer die onverdragelijke sfeer van de lange sjabbesmiddagen, die retrospectief in alle kleurloosheid zijn troebele herinnering vullen. Dàt mag niet, en dàt mag niet. Nu mocht alles. Mocht alles? De *Pijpelyntjes*-affaire leerde hem anders. Als het zijn bedoeling

was geweest om met dit boek als een soort Nederlandse Oscar Wilde de letterkundige wereld van zijn dagen te veroveren, dan moet de klap wel hard zijn aangekomen. Hij mocht dan blijven schreeuwen tegen P.L. Tak en de socialisten, wat had Van Deyssel voor hem gedaan met die schijnheilige opmerking over *De Kleine Republiek* in de bibliotheek van een of andere H.B.S.? Veel erger! Wat had hij aan zijn vriend Van Eeden gehad? De veelzijdige Frederik brandde zich evenmin aan die vreemde schutter, die hij al jaren kende maar met wie hij zich voorlopig althans niet al te intiem verbonden gevoelde.

Zielig de brief, die 'Joop' (Jacob Israëls roepnaam) zijn mentor in de afschuwelijke dagen van 1904 schrijft:

Amsterdam

29 St. Willibrordstraat

Beste Van Eeden, ik wensch zeer tot je terug te keeren. Wil je mij eens schrijven? Nietwaar, je zult niet doen, als die vele mensen, die mij vroeger hebben aangemoedigd en geleid, en die mij nu laten vervallen.

De Heer Van Hall bijvoorbeeld en prof. Van Hamel te Groningen.

Ik kan niet te Bussum komen, want de reis is mij te bezwaarlijk.

Beste Van Eeden, ik ben zeer vermoeid en zeer bedroefd, iederen dag wordt mijn ziel zieker. Ik heb geen stijging meer. Zie je, beste vriend, het vallen is zoo erg niet, maar het neerkomen. Misschien, dat ik behouden kan blijven, als mijn geest goed en gaaf blijft.

Maar, en dat is juist mijn angst, die gaat achteruit. Mijn optreden tegen P.L. Tak heeft de sociaal-democraten zeer verbitterd, ze zullen mij waarschijnlijk de partij uittrappen. Maar ik kon niet anders.

Ben je nog vaak in Amsterdam? En ben je wel eens vrij? Ik ben dagelijks in het huis van Hans en kun je daar niet eens komen 's middags om ná drie uur? Het is er dan stil en rustig. Palestrinastraat 27 b/h Concertgebouw telefoon 1470.

Wat denk ik nog dikwijls aan je, ik heb altijd veel van je gehouden.

Goede dingen om je te schrijven weet ik niet. Alleen ik ben veel deemoediger geworden. En dat lijkt mij wel een goed ding. Ik denk: het is beter schraal leven en deemoed, dan ruim en rijk, maar met koppige trots. Deemoed hoeft durf niet uit te sluiten. Ik heb een moment afgewacht zonder pijn om je te schrijven. Het is ook zulk fraai weer, tot in de stad toe.

Aletrino trekt zich niets van mij aan. Hij is bang. Thijm schrijft mij een hooghartige brief van boosheid. Ik geloof dit: Van Deyssel heeft sterke momenten van kunst en eerlijkheid maar geheel en al betrouwbaar is hij niet.

Prof. Mr. G.A. van Hamel was wel bereid mij te helpen, maar men schijnt hem te hebben bepraat.

Het leven is al te moeielijk.

Veel beste groeten van mij, en ik ben je altijd zeer genegen geweest.

Joop.

Vrienden hebben het beeld bewaard van de desperado, die in de winter van het jaar 1904 door Amsterdam zwierf en soms op late avonden aanbelde aan de woning van een of andere onderwijzer, met wie hij op de banken had gezeten van de Haarlemse Kweekschool. Er werd dan even ruggespraak gehouden tussen man en vrouw alvorens de deur na een vriendelijk woord voor Jacob de Haan werd gesloten. Soms liet men hem binnen om een stukje mee te eten.

Van Hamel had hem een baantje bezorgd bij de Rijks Verzekerings Bank. De geestdodende arbeid op kantoor kon hem, de eeuwig-onrustige, alleen maar onrustiger maken en tezelfder tijd opstandiger.

En toch komen in de liquidatie van de *Pijpelijntjes*-affaire symptomen naar voren van noodzakelijke zelfbezinning. Hiertoe werkte in eerste instantie mede het contact, dat de jonge onderwijzer sedert enige jaren mocht hebben met de enige vrouw, die een rol in zijn leven was toebedacht: Johanna van Maarseveen. Hij had haar leren kennen bij de medische controle, waaraan een aspirant-onderwijzer zich bij zijn sollicitatie diende te onderwerpen. Johanna, controlerend gemeente-arts te Amsterdam, had wat vreemd opgekeken toen deze jongeman tijdens het onderzoek grapjes maakte van een eigenaardige onbeschaamdheid. Geïnteresseerd in het medium 'mens' had zij een gesprek met hem aangeknoopt. Een relatie ontstond, die reeds vrij vroeg tot een verlovingsuitgroei kwam.

Johanna van Maarseveen was van nature de non-conformist, die de zoon van Izak de Haan ondanks al zijn krampachtige pogingen nooit zou worden. Een zuivere, rationalistische opvoeding (haar vader was een overtuigde Multatuliaan) had een gave ontplooiing van innerlijke waarden mogelijk gemaakt. Zonder enig vooroordeel trad zij de jonge man tegemoet. Wat zij heeft moeten verdragen in de jaren van verlovings- en huwelijks- onvoorstelbaarheid. Maar even onvoorstelbaar is de gratie waarmee zij het verdroeg. Er zijn anekdotes bewaard, waarvan de navrantheid ons onthutst. Maar Joops ziekelijke grofheden drongen niet door tot het wezen van 'Dame Veen'.

Vreemd en vaag zijn de eerste mededelingen over zijn verhouding tot de negen jaar oudere vrouw. Aan Van Eeden schrijft hij in 1901:

'Gisteravond ben ik bij Hannie geweest. Ik dacht nog aan je toen ze bij me kwam in "onze" kamer, en ik heb haar gevraagd, hoe 't nu met ons was. Ze zei, dat ze wel veel van me hield, meer dan van iemand anders, maar ik was nog zoo heel jong. Als ik maar altijd veel van haar hield, en mijn best deed, om gezond te blijven, dan konden we wel saam leven. Maar ik moest vooral kalm doen. En vooreerst kunnen we toch niet saamwonen. Zie, je schreef me, dat je me wel een brief had willen schrijven, als je 't niet zoo druk had gehad, dat vind ik veel prettiger dan een brief. Want zoo'n brief is toch nooit zoo prettig als Jacobs gedachten ervan. Zoo is 't ook met Hannie. Alles zal wel goed worden met ons. Maar 't is nou al zoo goed, als ik nooit gedacht had, dat 't wezen zou.

Hannie vond 't vreemd, dat je misschien woude komen bij haar. Ze woont Nic. Witsenstraat No. 1. Ze dacht, dat ik 't niet goed begrepen had. Wel hè. Je moet niet denken dat ik niet van harte veel meer van jou houd, dat geloof je toch wel hè.'

Het is alsof de daar straks verloofde spreekt over onwezenlijke aangelegenheden, die buiten een normale gevoelsfeer liggen. Deze sfeer blijft overheersen in de spaarzame gegevens over zijn verhouding tot de vrouw van wie hij wel het allerfijnst vindt, dat ze *dokter* is. In de enkele opdracht boven letterkundig werk, waarin haar naam genoemd wordt, heet Johanna van Maarseveen vooral voluit: Doctor. En al zijn correspondenten moeten hē weten!

Johanna is het geweest, die Jacob schijnt te hebben gestimuleerd tot een studie in de medicijnen, waarvan intussen niets is gekomen. Even slechts boeit hem de sociale structuur van de arts, hoe stuntelig hij dit ook onder woorden brengt in een enkele brief aan Van Eeden:

'Hannie en ik spraken gisteravond over mijn dokter worden en ik zei haar hoe je over de dokters en de studenten dacht. Ze vindt 't voor een groot deel ook zoo en zegt, dat 't liefdeloos volk is. Maar jij hebt toch wel prettig gestudeerd, nietwaar. Ben je niet rector van 't Corps geweest? Wat is 't lang geleden. In '78 begon-je nietwaar. Wanneer zal ik eindigen. 't Is rumoerig in Amsterdam. Er schijnen twee dokters te zitten en een is zijn werken voor 5 jaar verboden. Ik bedoel in de kast zitten. En Pieters Anema moet misschien ook wel voor de rechtbank komen. Hij heeft een vrouw zoo behandeld, dat ze dood is gegaan maar ze heeft nog voor haar dood gezegd, dat 't zijn schuld was. Zou-i nou nog rustig kunnen leven? En Hector Treub zal hem nou misschien aanklagen. 't Is wel om er heel erg mee te doen te hebben, maar arme vrouw. Ook al voor de lieve maatschappij. "L'amour sans

danger.” Mochten we maar alles zeggen. Hannie had een arme meid bij zich, die vreeselijk siphilis had en verbeel-je, die ging trouwen ook. Ze wou nu dat mijn vrouw haar daar afhielp. Maar die zei, dat ze niet trouwen mocht. En nou is ze boos weggebleven.’

De goegemeente wist al vroeg van de verhouding tussen de Amsterdamse Gemeente-arts en de jonge Joodse onderwijzer uit Zaandam. Men dacht er het zijne van; men geloofde er niet in. De gebeurtenissen rondom *Pijpe-lijntjes* hadden dit gevoel één moment nog sterker gemaakt. Was zij het niet geweest, die samen met Aletrino de eerste opslag uit de circulatie nam?

Maar het onwaarschijnlijke bleek waar: Johanna van Maarseveen liet haar vriend niet in de steek. Hij heeft dat nooit vergeten! De offers, die zij al had gebracht, waren intussen niet gering. Aan Van Eeden schrijft Joop: ‘De goede Hans laat je groeten. We zijn beide zeer verarmd, en zij moet door hare betrekking nog eene schijn van weelde ophouen, die ons zwaar drukt. Het is alles zeer vernederend en moeilijk.’

Dit citaat is ontleend aan een ongedateerde brief, reeds geschreven van het adres Palestrinastraat 27. Hiervandaan werd ook verzonden de keurig gedrukte kaart (gele letters op crème papier), die toch nog indruk maakte naar vele zijden:

JOHANNA VAN MAARSEVEEN

en JACOB ISRAËL DE HAAN

geven U kennis van hun voorgenomen
huwelijk, waarvan de voltrekking
zal plaats hebben op 28 Maart 1907.

De bruidegom had er zo waar wat van gemaakt! Aan Van Eeden schrijft hij:

‘Beste Van Eeden, zooals je uit de kaart ziet, gaan we trouwen. Ik weet zoo zeker, dat je ons beiden van harte het goede wenscht. Aan je betrouwbaarheid en trouw twijfel ik nooit. Ik had je willen vragen of je getuige bij het huwelijk had willen wezen, maar ik heb dat nagelaten, omdat ik vreesde lastig voor je te zijn.

We trouwen Donderdag 28 Maart. Er is dan een lunch om twaalf uur in het huis van Hans (Palestrinastraat 27). Wil je van de eenvoudige partij zijn? Je bent de eenige zoowat van de groote menschen, die mij genegen bent gebleven. Daarom vind ik het prettig, als je komen wilt’. Er volgde een korte honeymoon, waarvan Verwey op de hoogte wordt gebracht: ‘wij danken u

en uwe vrouw wel voor uwe wenschen ter gelegenheid van ons huwelijk ontvangen. Wij waren de eerste week des nieuwen levens te Parijs, maar zijn nu weer thuis.'

Dat Johanna van Maarseveen van betekenis is geweest voor de maatschappelijke adaptatie van de gazzenzoon, staat vast. Nóg blijft deze bezig met zijn kankeren tegen de S.D.A.P., die hem zo slecht heeft behandeld. Over het Deventer Congres van 1909 schrijft hij – 2 jaar later – een levendige brief aan Van Eeden, die typerend is voor zijn belangstelling en inzicht in de questions brûlantes:

Beste vriend Van Eeden, een brief van mij. Lees je de Hollandsche dagbladen? Ik zal maar denken van niet. Nu: heel veel verlies je er in het algemeen niet aan. Maar dezer dagen hebben wij toch iets grappigs. Het buitengewone congres der S.D.A.P. Ik zal je morgen Het Volk zenden en De Telegraaf, en de congresverslagen. Moet je bepaald lezen. De hoofdredacteur van De Telegraaf is vroeger lid van de S.D.A.P. geweest en is nog altijd fel op hen gebeten. De andere partijen zijn natuurlijk over den uitslag zeer verheugd. De couranten zullen wel wat later komen: de uitslag is deze geweest, dat de redacteuren van De Tribune zijn geroyeerd. Hoeveel van de groote lui er nu uit zullen gaan, is niet te zeggen. Mendels heeft gezegd, dat hij er uit gaat. V.d. Goes, Wibaut, Roland Holst en Gorter blijven. Troelstra heeft over de geheele linie getriomfeerd. Het was een débâcle voor de Marxisten. Van nu af aan is de S.D.A.P. niet meer dan een gewone burgerlijke partij. Het Vaderland vroeg dan ook zeer terecht of de heeren de S. er nu maar niet af zouden laten.

Ook van zijn homoseksuele schrijverij raakt hij niet in één dag af. Aan Robbers schrijft hij begin 1907:

'Ik heb mijn aanstaande vrouw, die dokter is, beloofd geene "Pijpelijntjes-achtige" litteratuur meer te maken en die belofte heb ik willen houden. Welnu, daar ben ik zoo ziek van geworden, dat zij zelve mij heeft gezegd, dat ik schrijven moest naar behoefte ...'

En hij vervolgt:

'Ziet U, mijn verhalen zijn gruwelijk of onzedelijk. Ik kan niet anders. Al moest ik op de plaats dood blijven.'

Het is in deze jaren (na 1907), dat Jacob Israël nog actiever schijnt op het onderhavige gebied dan in de jaren omstreeks 1904! Daar is dan allereerst het

verschijnen van *Pathologieën*, De ondergangen van Johan van Vere de With door Jacob Israël de Haan (met eene *Voorrede* van Georges Eekhoud), te Rotterdam bij Meindert Boogaardt jun.. Teleurstellingen zouden hem ook t.a.v. dit boek niet bespaard blijven! Van Eeden had reeds in 1905 uit Walden geschreven:

Waarde de Haan!

Ik stuur u het boek terug, daar ik toch niet in staat ben het uit te lezen. Het begin is eenigszins imitatie van de 'Koele meren' verder op wordt het door stijl en wezen voor mij onleesbaar.

'Kunst moet ontstaan door vreugde om God's werk' zei Ruskin en ik ben dat met hem eens.

Ik noem een boek als dit geen kunst. Maar daar je toch je eigen weg blijft volgen en liever gelooft wat lof-sprekers zeggen baat het ook niets, of je mijn meening vraagt of weet.

Verschoon me dus liever van het beoordeelen van je werk.

Groetend F. van Eeden.

Over een stap bij de uitgever Versluys peinst hij geen seconde. Bijna verneiderend klinkt Joops brief ons nog in de oren:

Beste Van Eeden,

de getypte afdrukken van mijn boek 'Pathologieën' zijn klaar, en Dinsdag, als de losse bladen bijeen gebonden zijn, zal ik je een exemplaar naar Walden zenden. Ik heb er twee, maar ik mag er geen voor je missen. Wel echter, krijg je een gedrukt exemplaar, dat is natuurlijk, want je bent mijn trouwe en groote vriend.

Ik weet, dat je veel in mijn boek zult missen, dat je zeer liefhebt, je hebt dit genoemd: goddelijke wijsheid. Maar ik hoop ook, dat je er de mooie en verteederde dingen uit nemen zult. De woordentaal en de zinnentaal zijn soms vreemd, vergeleken met de dagelijksche taal, maar er is geen woord en geen woordswending bij, die ik niet in mij heb gehoord, als ik sterk gestemd dit boek bewerkte. Wil je mij eerlijk, (ach, dat spreekt vanzelf) zeggen hoe je het vindt.

Georges Eekhoud heeft het al gelezen, en die bewonderde het wel, als een sterk en gaaf boek. Hij zal er eene voorrede bij maken, en ervan verzorgen eene buitenlandsche vertaling. Wat had ik niet liever, dat jijzelf dit boek bij de lieden zoudt inleiden, die toch mijn vriend bent van jaren her. Nietwaar, in nood heb ik je altijd weer opgezocht, en dat is juist het bewijs, dat ik veel

om je geef, en dat ik je vertrouw zooals je patienten dokter F.v.E. betrouwen.

Wil je toch nog eene inleiding maken? Je hebt het voor Adriaan van Oort ook gedaan. Het is waar 'Irmendo' was je sympathiek, en helaas, misschien is mijn werk je tegen?

Wil je de uitgave van dit boek bij den heer Versluys aanbevelen? Ik kan wel een uitgever krijgen, maar die staat mij niet aan, en verder ken ik van die lieden geen een. Wil je dat doen, ook al behaagt het boek je niet? Uitgegeven wordt het toch, maar dan op eene wijze, die mij leed doet. Je kunt V. duidelijk zeggen, hoe je tegenover dit mijn werk staat, en dat hij je met de uitgave genoegen doet, alleen om het boek van je vriend te redden uit mindere handen.

Te Rotterdam verscheen het dan in 1908!

Worstelen wij ons door de 318 pagina's heen, dan zijn wij – in tegenstelling tot Van Eeden – geneigd eerder te denken aan Van Deyssels *Het leven van Frank Rozelaar*, waarvan in 1904 (*Twintigste Eeuw*, 9e en 10e jaargang) fragmenten waren verschenen. Een eigen stijl heeft het boek inderdaad niet; daarvoor is het te precieus en te gekunsteld. Maar in twee opzichten onderscheidt *Pathologieën* zich fundamenteel van *Pijpelijntjes*. Het staat ondanks alle mogelijke invloeden letterkundig op een hoger niveau en bovendien ademt het *moreel* een andere sfeer, omdat de hoofdpersoon zijn eigen daden als foutief aanvoelt, terwijl ook de vader – een jurist – meer dan eens blijkt geeft de gevoelens van zijn zoon te verwerpen. Formeel verkondigde het boek aldus het tegenovergestelde van *Pijpelijntjes*, waardoor het veel minder stof deed opwaaien! Maar toch nog genoeg om hem het leven andermaal zuur te maken.

Niet ten onrechte herinnerde *Pathologieën* zijn tegenstanders aan de onverkwikkelijke rel van vroeger. In deze jaren doet De Haan immers verwoede pogingen om het vervolg van zijn eerste roman gepubliceerd te krijgen. Met een voor hem kenmerkende, hinderlijke hardnekkigheid nagelt hij Van Deyssel op werkelijke of vermeende beloften, die te maken hebben met plaatsing in Van Deyssels tijdschrift, de *Twintigste Eeuw*, van het tweede deel van *Pijpelijntjes*, dat reeds in 1906 als kopij zou zijn geaccepteerd. En alsof dat nog niet genoeg is, houdt hij zich met nóg ander homoseksueel geschrijf onledig, zoals blijkt uit De Haans correspondentie met Willem Kloos.

Als in januari 1909 Van Deyssels tijdschrift zich met *De Nieuwe Gids* tot één periodiek verenigt, staat Jacob Israël reeds met de Nieuwe Gids in contact.

Van de Palestrinastraat 27 schrijft hij hem (27-II-1908):

WelEdelGeb. Heer!

Uw brief, die mij zeer veel leed doet, heb ik van morgen in zeer onaangename omstandigheden ontvangen. Ik ben n.l. deze week plotseling, zonder eenigen opzegtermijn door B. en W. van Amsterdam ontslagen als reserve-onderwijzer aan de gemeente-scholen, alleen op grond van mijne geschriften. Ik heb dus nu geene betrekking en geene kans er eene te vinden. Gelijk met uwen brief kwam een brief, die deze zaak onherroepelijk afsnijdt. Daarbij een brief van eene krankzinnige zuster van mij uit Meerenberg om hulp en u kunt u precies voorstellen in welke stemming ik u beantwoord. Mocht ik dus bits worden: houd het mij ten goede.

Wat de opdracht aan den Prins Zu Eulenburg betreft, ik kon die niet anders plaatsen dan in de drukproef. Want ik weet nooit vooraf welke fragmenten er door u uitgekozen zullen worden of welke novellen en ik had dus boven alle fragmenten en novellen de opdracht moeten zetten, wat eenvoudig bespottelijk zou zijn geweest. Bovendien: toen ik u, in het begin nog des jaars, mijn proza zond was de Prins Zu Eulenburg, die wat hij nog meer zij, toch een goed kunstenaar is, nog niet zoo behandeld, dat ik als protest een dedicace *moest* gebruiken. Dat een auteur in het algemeen in de drukproef zou mogen zetten, is niet juist. En uw bezwaar geldt de opdracht aan den Prins Zu Eulenburg. Ware het b.v. Giza Ritschl geweest, die het mij gevraagd had, dan hadt u geen bezwaar gemaakt. Ik heb absoluut niet iets achter uwen rug willen doen, zooals u schrijft. Dat valt buiten mijn aard. Bovendien: ik dacht, dat u bij het opmaken van het tijdschrift de stukken onder de oogen kreeg.

U hadt 15 fragmenten geaccepteerd en daarvan waren er 10 geplaatst in de Nov. aflev. Hebt u dus, toen u besliste, dat de fragmenten niet in eene aflevering konden, de opdracht niet gezien?

Wat de ongunstige uitlatingen der couranten betreft: de couranten zijn mal. In October had ik eene bijdrage in Groot-Nederland. Het Vaderland moet er over geschreven hebben (ik heb het maar van hooren zeggen!) dat ze niet begrepen, hoe zoo een stuk in een tijdschrift kwam. Over hetzelfde stuk schreef de Hollandsche Revue zeer bewonderend: mooi, intensief, gevoelig proza, curieus en exquis. Zoekt u het nu maar uit.

Ik word vrij goed op de hoogte gehouden van wat de couranten zeggen over tijdschriften, waaraan ik medewerk. Welnu: Het Handelsblad had geene ongunstige uitlating. De Telegraaf zei iets onaangenaams van mij persoonlijk, maar noemde de aflevering zeer belangrijk. Het spijt mij, dat

abonnés wegens de opdracht bedankt hebben. Maar zulk soort abonnés hadden ook wel kunnen bedanken door het enkele feit van mijne medewerking of door het feit, dat op de band van de Nieuwe Gids eene annonce voor mijne geschriften voorkomt. Waarlijk: men kan het toch nooit iedereen naar den zin maken. Ik wil in het midden laten of een redacteur het recht heeft eene geaccepteerde bijdrage weder terug te zenden. Mij dunkt: als u waarlijk mijn werk, dat u waardevol vindt, voor de Hollandsche letterkunde hadt willen behouden, dan hadt u voorloopig kunnen volstaan met mij te vragen buiten uwe voorkennis geene opdrachten meer te doen. Zooals u nu eene bijdrage, die reeds gezet is, laat wegvallen en mij eene andere geaccepteerde terugzendt, maakt u het mij zeer zwaar, en dat is niet noodig. In dit verband nog eene andere zaak. De Heer L. van Deyssel had voor de 20ste Eeuw sinds October 1906 eene groote bijdrage geaccepteerd, die wegens plaatsgebrek nog niet werd opgenomen. U kent dat werk: fragmenten uit het tweede deel van 'Pijpelijntjes'.

Hebt u bezwaar tegen de plaatsing van dat werk in de gecombineerde Nieuwe Gids en 20ste Eeuw?

Wat ik eenige maanden geleden niet dacht is door eene plotselinge wending gebeurd: ik ben bijna volkomen uit de Hollandsche letterkunde weggedrongen. Er is nog slechts één tijdschrift (Groot-Nederland) waar ik iets zou kunnen plaatsen.

Van morgen toen ik uwen brief kreeg stonden veronal en morfine naast mijn bed. Ik dacht: een weinig meer dan anders en uit is de smart.

Met vriendelijke groeten en blijvende waardeering uw dienstw.

w.g. Jacob Israël de Haan.

En we zijn er weer helemaal midden in. Met dit bepalende facet, dat de auteur in dit stadium zelfbewuster optreedt. Daar was alle reden voor! Jacob Israël was bij het verschijnen van zijn tweede roman immers al op weg naar een andere maatschappelijke omgeving. Het plan om medicijnen te gaan studeren had hij laten varen. Na zijn Staatsexamen A (1903) koos hij de juridische richting. Op 22 mei 1905, toen de *Pijpelijntjes*-stormen om hem raasden, legde hij voor de eerste maal het candidaats af; hij kreeg zes maanden. Op 23 november slaagde hij. Op 6 juli 1909 volgde het doctoraal.

Te midden van alle studieperikelen (het liep helemaal niet zo vlot als latere legenden in Joodse kring wel deden vermoeden) gaat hij voort met zijn actie voor 'rechtsherstel'. Hij blijft Kloos bombarderen met brieven, die in het najaar van 1910 tot een crisis leiden. Van 2 oktober 1910 stamt het volgende schrijven:

Zeer Geachte Heer Kloos!

De omvang van het in zijn tijdschrift op te nemen gedeelte van 'Pijpelijntjes' werd door den Heer Van Deyssel bij schrijven van 8. October 1906 aangegeven gelijk woordelijk volgt: 'de passages, die het kleinburgerlijk nieuwe-buurt-leven afbeelden met weglating der zelf-ontledende, natuurkundig-zielkundige fragmenten.' Eene aantekening van den Heer V.D. bij de copie luidt nu ietwat anders. Maar u zult mij toegeven, dat ik het *recht* zou hebben mij uitsluitend te houden aan hetgeen tusschen den Heer V.D. en mij is overeengekomen. Ik wil evenwel gaarne zoo inschikkelijk zijn als ik kan. De copie is groot 240 bldz. Ik zend u nu een drietal fragmenten samen 90 bldz. groot. De bladzijden zijn ook *kleiner* in deze cahiers. Ik hoop nu, dat u de zaak uwerzijds ook niet op de spits zult drijven. Ik heb weinig tijd. En het overschrijven van 90 bldz. heeft mij veel inspanning gevraagd. De logische volgorde der fragmenten is: *Schoonouders*, *Zilveren bruiloft*, *Dood*. Er komt niets in voor, dat de N.G. niet zou kunnen publiceeren uit een oogpunt van fatsoen. Wat de tijd van plaatsing betreft: Ik kan mij vereenigen met uw voorstel een gedeelte te plaatsen in November of December. Te uwer keuze.

Voor de twee andere fragmenten moet ik aandringen op eene plaatsing in de loop van het jaar 1911. Zoodat uiterlijk in de Decemбераflevering van het volgend jaar alles geplaatst is. Het is dan *vijf en een half jaar* geleden sinds ik de copij aan den Heer V.D. zond. En eerst dan kan ik maatregelen gaan nemen voor eene uitgave in boekvorm. Hetzij geheel, hetzij van fragmenten. Ik geloof niet, dat ik onbillijk ben in mijn eischen. Wat de novelle en fragmenten betreft. Ik heb daarvoor den Heer Netscher geschreven, maar die heeft niet geantwoord. Dat is toch niet heel aardig. Het spijt mij: ik heb er geene copij van. Hoe dit zij: u hebt ze zelf aangenomen met veel lof. Maar ik wil gaarne mijne goede gezindheid toonen en van de plaatsing dier copij *afzien* (24 bldz.) *mits* u niet verder moeilijkheden maakt met de plaatsing van 'Pijpelijntjes'. Ik krijg dus, als u die 24 bldz. afrekent, voor Pijpelijntjes 66 bldz. Dat is toch zeker een heel eind beneden mijn recht. Bovendien ben ik waarschijnlijk die 24 bldz. kwijt ook.

Wat nu het *jarenlange* wachten betreft: ik noemde u den Heer A. v.d. Leeuw. Maar ik kan u meerderen noemen. Leo en Gerda is *later* aan de Heer V.D. gezonden dan 'Pijpelijntjes'. Ik zond mijne copij in de zomer van 1906. Toch is Leo en Gerda eerder geplaatst. Precies zoo is het met 't Gedenkboek. Ik behoor tot de medewerkers, die u krachtens uw eigen waardeering hadt behooren te vragen. Maar laat ik daarover niet langer vallen.

Ik hoop, dat u nu zonder verdere moeilijkheden de billijkheid van het bovenstaande zult inzien.

Gaarne ontvang ik daarvan eenig bericht.

Hoogachtend uw dw.

w.g. Jacob Israël de Haan.

Achter dit alles rijst de herinnering op aan de opdracht voor de eerste druk van het eerste deel van *Pijpelijntjes*. Aletrino, mede-redacteur van De Nieuwe Gids, verzet zich tegen hernieuwde publikaties van het oude soort. Zijn briefwisseling met Kloos confronteert ons opnieuw met de andere Jacob Israël, van vroeger en later.

Chernez s. Montreux. Chalet George Maurice.

8 Nov. 1910.

Dank, goede vriend, voor je hartelijken brief, die ik zoo even ontving en waarop ik per ommegaande antwoord. Ik heb je al in mijn eersten brief geschreven, dat ik jou die geschiedenis niet kwalijk nam en herhaal het en voeg er bij, dat ik om zoo'n reden nooit vijandschap tegen je zal koesteren, wanneer ik ooit zulk een gevoel tegen of voor je zou kunnen krijgen. Wat je wilt doen vind ik heel goed en dank je er voor. Wat ik in mijn eersten brief schreef, namelijk dat je er iets over in de afl. zoudt zeggen, heb ik bij nader inzien – zooals ik gister aan je vrouw schreef – zelf een onzin gevonden. Doe dat dus niet. Maar overigens vind ik het in alle opzichten goed, zooals je wilt handelen en dank je er nogmaals voor. Het eenige, wat ik er bij wil voegen is dit. Wees hoogst voorzichtig met het heer en schrijf hem zoo kort en zakelijk mogelijk, omdat hij zoo een patser is, dat hij overal van weet gebruik te maken tot zijn eigen voordeel en tot nadeel van een ander. Ik ken hem door en door en heb nooit zulk een gedepreveerd en onbetrouwbaar individu ontmoet als dien vent. Dat foeffe van hem ken ik, om op het medelijden van anderen te werken en het te doen voorkomen, of hij zoo ongelukkig is en door iedereen wordt benadeeld en overal wordt uitgezet. Hij heeft die streek indertijd gebruikt bij van Hamel, de Groningsche, en die heeft hem uit medelijden naar mij gezonden, of ik misschien iets voor hem kon doen. Ik weet nog van anderen, bij wien hij hetzelfde heeft uitgehaald. Hij beweert, dat hij uit 'de partij' is gezet, wat een leugen is, want hij is er uit eigen wil uitgetrokken toen hij er geen voordeel meer in zag om er in te blijven. En zoo weet ik meer van zulke streken en schofterijen van hem. Ik zal niet herhalen wat hij van mij heeft gezegd, zelfs nog voor de scène met Pijpelijntjes, waar ik pas later ben achter gekomen. Het

is een hoogst gevaarlijk en onbetrouwbaar individu en daarom waarschuw ik je, wees voorzichtig met hem en laat hem niets in handen krijgen of hebben, waaruit hij iets ten nadele van je kan halen. Hij is tot alles in staat. Ik waarschuw je dit, omdat ik niet wil, dat je mijnentwil in allerlei, niet te berekenen, ongelegenheden zoudt komen. Maar nogmaals, zooals je wilt doen, vind ik het heel goed en laat het verder aan jou over. En zeg aan Netscher, dat het speculeeren op het medelijden van anderen, zijn gewone programma is en dat Netscher zelf wel voorzichtig met hem mag zijn.

De geschiedenis van het eerste deel Pijpelijntjes, was de historie van een geweldig pervers individu, met allerlei smerigheden, en voor dat individu had hij mij voor model genomen, zoo goed en scherp geteekend in zijn uiterlijk, dat ieder, die me kent, dadelijk wist, dat ik het was. Dat is het fond van de historie. En nu groet ik je en dank je nog wel. Wees verzekerd, dat ik met je blijf redacteren totdat jij me wegens wangedrag er uit gooit. En groet je vrouw hartelijk en wees niet boos, dat ik lastig ben geweest. je Sam.

Het interne geharrewar in de redactie, dat als gevolg van deze kwestie aan de orde treedt, is voor ons minder interessant dan Jacob Israëls vasthoudendheid. Op 17-11-1910 schrijft hij Kloos:

WelEdelGeb. Heer!

Naar aanleiding van uw schrijven diene het volgende.

Dr. Aletrino heeft mij *niets* te verbieden. Ik heb *niets* met hem te maken. U schrijft: '*om u bekende redenen*'. Ik zeg u: ik ken zulke redenen niet en acht ze ondenkbaar.

U maakt het mooi met mij. Verbeel-je, dat *één* redacteur zou kunnen zeggen: ik *verbied* de publicatie van iets, dat de redactie heeft aangenomen. *Zoo een redacteur kan er uitgaan*. Dat is de weg. Stel u voor, dat u een contract hadt met eene uitgever en dat die dat contract ging verbreken, omdat hij er *naderhand* eenen compagnon bij heeft gekregen, die hem de nakoming *verbiedt*. Wat is dat voor eene opvatting? De meerderheid van eene redactie neemt iets aan en *een* redacteur, die zich practisch nooit met de redactie bemoeit, *verbiedt* de plaatsing! Als u en de andere heeren die aanmatiging van Dr. Aletrino hebben wilt, dan moet u dat weten. Ik duld ze niet. Ik ben genoeg geringeloorde. Eerst werd er veel minder geplaatst dan de Heer Van Deyssel had aangenomen. Toen moest ik alles weer overschrijven. Welja. De Heer Netscher maakt mijn *geaccepteerde* copij weg. Ik leg mij er bij neer. Maar nu is 't ook uit.

Als u mij niet voor *Zondagmiddag zwart op wit* zonder omwegen schrijft, dat u

het heden teruggezondene zult plaatsen in den loop van 't volgend jaar, de eene schets omstreeks Juli, de andere uiterlijk December, dan doe ik u een proces aan wegens contractbreuk. En dat meen ik. Ik heb al afgesproken Zondagavond bij mijn advocaat te komen als u mij niet voor dien tijd schrijft. Mijn advocaat, dien ik door de telefoon sprak was verbaasd over 't gemak, waarmede Willem Kloos afspraken breekt.

U moet 't nu zelf weten. Ik sta op mijn *recht*.

Achtend uw dw.

w.g. Jacob Israël de Haan.

Inderdaad worden thans advocaten ingeschakeld, blijkens een aan Kloos gericht schrijven van Mr. H. Louis Israëls, gedateerd 12 december 1910:

Weledele Heer,

De Heer Jacob Israël de Haan heeft mij in kennis gesteld met de tusschen de redactie van De Nieuwe Gids en hem gerezen moeilijkheid en mij daarbij de gevoerde correspondentie ter hand gesteld. Ik las dus in Uw schrijven van dezen zomer aan mijn Client Uw verbazing dat deze jurist een advocaat in de zaak wilde halen, doch ik moet U eerlijk bekennen, dat Uwe verbazing mij ten zeerste verwonderd heeft. Gij weet toch dat het streven der Vereeniging van Letterkundigen, wier adviseur ik ben, sinds de laatste jaren er voortdurend en stelselmatig op gericht is, om rechtsorde te scheppen in de materiele verhoudingen onzer Nederlandsche letterkundige voortbrenging. Ik meende dat wij daarbij op Uwe medewerking en krachten steun kunnen rekenen en dan kan het U toch niet verwonderen wanneer een jurist met U komt spreken over de materiele belangen van den auteur betrokken bij tijdige opneming zijner bijdrage in een tijdschrift en de materiele schade die hij lijdt en het recht op schadevergoeding dat hij verkrijgt, wanneer óf een aangenomen stuk jaren ongeplaatst blijft, óf, wat nog veel erger is, een stuk gedeeltelijk geplaatst, doch niet voortgezet wordt.

Ik vertrouw dat U bij nader inzien U van deze rechtsverhouding reenschap zult geven, te meer daar, zooals reeds gezegd, mijne tusschenkomst die is van den adviseur Uwer Vereeniging, die bijv. ook en niet zonder succes, de belangen van Dr. Aletrino tegenover zijn uitgever heeft voorgestaan en ook nu nog daarmede bezig is. Ik mag dus vertrouwen, dat ook in deze mijn bemiddelend optreden voor mijn Client het gunstige gevolg zal hebben, dat tot dusver bij alle niet-literaire uitgevers door mij werd behaald.

De toestand toch is vrij eenvoudig. Het verleden van het handschrift zullen wij niet ophalen, noch de aanvaarding door den Heer Thijm. In Uw schrij-

ven van 11 September 1910 haalt U dit woordelijk aan en schrijft ten slotte: 'Nu is mijn voorstel dit: ik zend U Pijpelijntjes terug, U schrijft daaruit een paar tafereelen, die *geschikt zijn voor een tijdschrift*, over, en stuurt ze mij. Als U mij weinig stuurt, zal ik dit in November of December plaatsen; voor iets groots heb ik gedecideerd geen plaats'. Bij een nader schrijven omlijnt U dit nog duidelijker als U, verwijzend naar de aantekening van den Heer Thijm zegt: 'die spreekt van *de helft* der nieuwe buurtsche tafereelen te plaatsen. Uw copij zal natuurlijk worden gehonoreerd'.

Hierdoor staat vast de opneming in de Nieuwe Gids van deze op Uw verlangten uit het geheele werk door den schrijver uitgezochte fragmenten van den aangegeven omvang en hunne plaatsing vóór het einde van 1910. Het eerste fragment is dan ook geplaatst, doch bij Uw schrijven van 15 November jl. zendt U de copij terug en weigert verdere plaatsing, omdat Dr. Aletrino dit 'verboden heeft'. Ik wil nu geenszins treden in eenige beschouwing der verhouding tusschen mijn Client en Dr. Aletrino. Wij hebben alleen te doen met het tijdschrift de Nieuwe Gids en met U als zijn hoofdredacteur. Met de redactie-vergadering als zoodanig of met mederedacteuren op afstand heeft men toch geen rekening te houden. Dr. Aletrino had zijn bezwaren aan U en zijn andere mede-redacteuren tijdig kenbaar moeten maken vóór dat Uwe redactie het stuk aanvaardde. Gij zoudt dan volkomen vrij zijn geweest om persoonlijke reden van een der bestuurders een bijdrage te weigeren. Ook nu nog zoudt Gij het recht hebben de publicatie af te breken, wanneer mijn Client bijv. onder een schuilnaam bij U was binnengedrongen, doch nu Gij in Uwe redactie-vergadering geheel de zaak hebt kunnen beoordeelen, kan de inzender niet weten op welke wijze Gij dat werk Uwer inwendige organisatie hebt geregeld.

Nu is niet alleen door U het stuk aangenomen, maar ook gedeeltelijk geplaatst en daardoor is voortzetting der plaatsing van nog grooter belang voor mijn Client geworden. Men mocht anders eens meenen dat er wonder wat in stond.

Vertrouwende dat na deze uiteenzetting Gij zult erkennen dat Dr. Aletrino met zijn protest te laat is gekomen en de resteerende fragmenten van Pijpelijntjes alsnog ten spoedigste in de Nieuwe Gids behooren te verschijnen, verzoek ik U mij binnen acht dagen na heden te willen mededeelen op welke wijze Gij aan deze verplichting denkt te voldoen, opdat in aller belang de zaak in der minne geregeld kan worden.

Hoogachtend

Uw dw.

w.g. Mr. H. Louis Israëls.

Van een procedure is verder niets bekend. Het schrijven van Mr. Israels (geassocieerd met Mr. P.G. van Anrooy) blijft intussen een knap staaltje advocatenwerk. Door het geval-De Haan op één lijn te stellen met het geval-Aletrino (die dus blijkbaar zelf ook voor iets anders de juridische steun van de adviseur van de Vereeniging van Letterkundigen had ingeroepen) brengt de gladder advocaat beide tegenstanders onder één noemer. Bien étonnés . . .

Voor ons, die het merkwaardige leven van deze poëet op de voet volgen, blijft het een raadsel, dat dit alles plaats kon vinden in dezelfde jaren, dat zijn *Joodse* gedichten in *De Beweging* furore gingen maken.

Joodse gedichten? Was deze 'voyageur sans bagage' wel op weg naar zijn eigen ik-in-het-verleden? Wij raken het meest wezenlijke vraagstuk van zijn leven: de Tesjoewa, zijn inkeer en terugkeer beide.

Wij worden verplaatst naar het geheim van Joods zieleleven. Vier stadia kent naar onze traditie de inkeer:

Het erkennen van de zonde.

Het bekennen daarvan.

Berouw.

En tenslotte: het verlaten van de slechte weg. Slechts hij, die deze stadia heeft doorlopen, is een Ba'al Tesjoewa, een 'baltesjoewe'. Zijn levenspad moge oneffen zijn geweest, onzuiver, onrein, God zal de verloren zoon zijn liefde niet onthouden.

Zegt niet Maimonides in zijn *Hilchot Tesjoewa*, dat de tot inkeer gekomene ondanks al zijn vroegere zonden de graad van vervolmaking kan bereiken, die voor de rechtvaardigen is weggelegd? Juist de 'baltesjoewe' wordt door God bemind; nog meer dan degene, die nimmer is afgeweken. Onze wijzen zeggen: 'Daar, waar Ba'ale Tesjoewa hun plaats hebben gevonden, kunnen volmaakt rechtvaardigen zich niet meer handhaven.'

Hoe en wanneer onderkennen wij bij Jacob Israël de eerste symptomen van deze weg terug? Stellen wij terstond, dat door alle oneffenheden van deze zielige start in het grote leven, ook bij deze gederailleerde jongen bindingen met Joodse substantie waren blijven bestaan. In zijn marxistische dagen niet minder dan in de dagen van de *Verzen van Jezus*. Gluurt door de heftigheid, waarmee deze gazzenszoon zijn jeugd wegtrapt, niet tegelijkertijd een symptomatische onmacht? Als Allard Pierson, naar een formulering van Gerard Brom, was ook deze Jacob de Haan een oester, die buiten zijn schelp gegleden was. Midden in de Pijpelijntjes-affaire vond hij zijn tweede naam Israël terug. Voelde zijn feilloos instinct, dat hij alleen door te springen binnen de muren van de oude bescherming, kans had niet geheel verloren te gaan? Of wist hij nog zeer bewust uit het huis van zijn vader, dat Israël, die misdreven had, toch Israël bleef?

Het Nederlandse Jodendom was omstreeks 1900 'tussen Götterdämmerung

en Morgenrood' een nieuwe fase ingegaan. De opkomst van het socialisme had de houding van de Joodse massa tegenover de overerfde tradities ingrijpend gewijzigd.

Het waren socialistische Joodse auteurs, die voor het eerst aandacht gingen vragen voor de tekening van het Joodse milieu. De rij werd geopend door Israël Querido's *Levensgang* (1901). Vervolgens bracht Heijermans *Sabbath* (1903), *Diamantstad* (1904) en *Ghetto* (1908). Zij waren de wegbereiders, die als socialisten uit rancuneuze overwegingen een afrekening behoeften. De derde emancipatie der Joden was toen in volle gang. De officiële gelijkstelling in 1796 had slechts een kopgroep van burgerlijke kosmopolieten omvat. Na 1848 was de emancipatie der gegoede Joodse burgers object geworden van de praktische politiek van een liberalisme, dat Abraham Kuyper later zelfs als een geheel verjoodst stelsel zou beschouwen.

Ook voor de proletariërs in de Amsterdamse Jodenhoek – tot die tijd een min of meer gesloten groep, levende naar de oude normen – worden de mogelijkheden geopend tot het doordringen in de niet-Joodse maatschappij. De rekening wordt gepresenteerd aan de burgerlijke regenten van de Joodse gemeenschap, met wie de Rabbijnen – naar de opvattingen der socialisten – gemene zaak hebben gemaakt.

Bij Querido en Heijermans treft ons de haat tegen het Joodse klerikalisme, dat met het Ghetto wordt geïdentificeerd en dat in *Diamantstad* zo aangrijpend is verpersoonlijkt in de droevige figuur van de maffe rebbe en diamantsjacheraar Druif. Hetzelfde antiklerikalisme, dat in Café Boer door Querido voor de leden van Spartacus, Kracht en Vlugheid en De Halter op even dwaze als oppervlakkige wijze werd gedoceerd en waarbij zeker externe impulsen te constateren zijn van De Dageraad en Multatuli.

Zeldzaam grove voorbeelden van dit nietszeggende atheïsme vinden wij in Heijermans' *De Jonge Gids*, ergens genoemd: 'het wilde tijdschrift, het wildste, dat het goede Holland ooit had gezien en waarin alles, wat het tot nog toe, een eeuw lang, ja eeuwen lang had aangebeden, werd gehoond, bespuwd, in de goot getrapt: de eigendom, het huisgezin, het geld, maar bovenal de oppergod, waar Holland nog altijd voor knielde: het Fatsoen, ondanks Multatuli nog ongeschokt als de dominees in de kerken.' Indien inderdaad 'Colijn' een der vele pseudoniemen van Heijermans mag zijn, lees eenmaal *Groote Verzoendag* uit de eerste jaargang. En mocht dan het Amsterdamse Ghetto in anti-Joodse demonstraties onderdoen bij centra als Londen en New York – de felheid was er ongebreideld, de toon smakeloos.

Omstreeks de jaren 1903–1910 zet intussen een reactie in. De Russische pogroms van Kischinew (april 1903) vestigden de aandacht op een Joods vraag-

stuk, dat dus nog altijd bestond. De kansen voor het zionisme (in 1897 was te Bazel het eerste congres door Theodor Herzl bijeengeroepen) werden groter. Dat op 14 augustus 1907 het 8e Zionistencongres te Den Haag bijeenkwam, bleek een feit van grote betekenis in de interne ontwikkeling van de Joodse groep in Nederland. De discussie tussen Zionisten en Socialisten – omstreeks 1900 reeds in volle gang – bereikt een hoogtepunt.

Aanvankelijk onderscheidt het optreden van Jacob Israël de Haan zich niet van de overgrote groep der Joodse letterkundigen zijner generatie. Met dit opmerkelijke verschil, dat hij nergens iets heeft gepubliceerd – laat staan iets negatiefs – over het Joodse milieu, dat hij toch beter kende dan één zijner collega-schrijvers, van wie hij een enkeling persoonlijk moet hebben gekend (Querido). Dat hij onaangenaam getroffen was door Heijermans' *Ghetto*, hebben wij eerder kunnen bemerken. Hij, de gefrustreerde zoon van de Zaanse rebbe, mocht dan *Verzen van Jezus* publiceren, vulgaire kritiek op de Jiddisjkat ontvlood zijn schrijfgrage pen niet. En ditzelfde kan gelden voor Carry van Bruggen, wier eerste boek *In de schaduw* (1907) spoedig werd gevolgd door *De Verlatene* (1910). In vergelijking met zijn zuster valt het op, dat Jacob Israël zich nooit in proza over zijn Joodse jeugd heeft uitgesproken. Reeds vroeg moet hij het dichterschap juist in dit opzicht als zijn enige creatieve mogelijkheid hebben aan gevoeld. Als een merkwaardige proeve omstreeks 1900 kan gelden zijn *Spel van verwoest Jeruzalem*, dat in 1903 in *Nederland* verscheen en dat werd opgedragen 'Aan: A. Aletrino, met diepsten eerbied en vriendschap.'

Het stuk speelt in Jeruzalem, in de koningentijd en wel 'met het nieuwe maansfeest'. De 'Lieden van het Spel' dragen deels Bijbelse, deels excentrieke namen: Naämi, Jehosa, Marjan, Dabora, Naphani, Anarbal, Miani, Dandelon.

Opvallend is het, dat uit het stuk zelf een zekere kennis van Joodse tradities en van Talmoedische sagen kan blijken. Zo wordt gesproken over het systeem, dat werd toegepast bij het doorgeven van berichten over de nieuwe maan. Van Palestina uit werden door vuurseinen op de bergen hierover mededelingen gedaan naar de landen der diaspora. Eerst als wij dat weten, wordt ons het begin duidelijk:

Marjan Boven de bergen is de maan gekomen,
 Op de heuvelen hebben de wachters,
 De roode vuren al ontstoken,

't Licht,
Glijdt langs de toppen der bergen,
Gloort door de boomen der heuvelen,
Zag je de maan? . . .

(Dabora staat op)

Dabora De maan verrees; van bergentop naar top,
Vlamde de roode boodschap door het land,
'De maan verrees en 't nieuwe maantij kwam'
Branden de roode vuren hoog,
Tegen de schitterblauwe lucht,
De wachters zien door heel het lage land,
De vuren branden . . .

In het vervolg wordt voortgeborduurd op een oude sage, die vertelt, dat de stichting van Rome samenhangt met zonden, eenmaal door het Joodse volk begaan. Op de dag, waarop Salomo zich verzwagerde met de Pharao Necho, daalde de engel Gabriël uit de hemel, stak een rietstengel in de zee, die een zandbank deed ontstaan, waaruit een groot bos ontstond; dat is de grote burcht van Rome. Ten dage, dat Jerobeam de twee gouden kalveren opstelde, kwamen Remus en Romulus te voorschijn en bouwden twee biezen hutten in Rome, Op de dag, dat Elia het aardse leven verliet, werd in Rome een koning uitgeroepen. Zo correspondeerde onheil in Israël met de opkomst van Israëls aartsvijand, die eenmaal Jeruzalem zou verwoesten en de Tempel in as doen opgaan. Klaarblijkelijk boeide dit motief de wordende dichter, die zingt:

Dabora Marjan, wat spreekt zij vreemd
Naämi En de jaren gingen, waar die groote man
De wagenmenner, dien Jehosa zag
Zijn wagen heenreed, en vast in den grond
Zijn dissel zette, groeiden riet en rusch
Groeit langzaam aan de lage zeeground dicht,
En langzaam rijpen in den langen tijd
De zonden van dit volk,
ik weet het wel,
En ginds rijpt ook de grond, die heeft bereid
De wagenmenner, en er groeien op,
Zeven heuvels, die als zeven builen voor

Dees' volkenvolle tempelstad worden en
 Als zonden rijp zijn, ook gerijpt zijn, dan
 Vloek brengen duizendwendig op dees stad,
 Want op de meergrond bouwen mannen vast
 Eerst maar wat huizen, dan een schamel dorp,
 Een sterke stad, stichten soldatenrijk --
 Jehosa Een dorp --
 Marjan Een stad --
 Dabora Een groot soldatenrijk.
 Naämi Onthoud het wel, ik zag het, en weet ook,
 Naam van het dorp, de stad, het machtig rijk,
 Luid klonk hij in mijn ooren, dat hij nog
 Naklinkt, zooals wanneer --
 Marjan Die naam, die naam,
 Zeg ons dien naam --
 Naämi Gij wilt hem zeerlijk-zeer?
 Welnu ik spreek, onthoud hem allen goed,
 Tot aan den laatsten dag van uwe grijsheid,
 't Was
 Roma quadrata --

Curieus, dat zulke gedachten konden rijpen in het hoofd van een artiest, die in datzelfde jaar *Pijpelijntjes* creëerde en die in zijn vrije tijd nog speelde met het christendom. Joodse motieven toch demonstreerden in dit drama ondanks zichzelf een relatief sterke gebondenheid, waarachter intussen persoonlijke gevoelens zich verschuilen.

Willen wij het fijn-vertakte, subtiële, 'zenuwzieke zieleleven' van deze Jacob Israël echter in de kern aanvatten, dan zullen wij nog andere uitingen van hem onder de loupe moeten nemen, die wij eveneens ontmoeten in de vergeelde jaargangen van *Nederland*.

In de jaargang 1904 treft ons een eigenaardig gedichtje:

Onze moeder zei: speel hier niet kindren, want,
 Dwarlende blaren zijn zoo zeer-gevaarlijk,
 Brengen herfstziekten, die met pijn bezwaarlijk
 Knoeien ons leven en die geen zomer bant ...

En zwerversjaren zijn langs mij gegaan,
 Wel honderd mensen heb ik kwaad gedaan.

Vrouw-moederlief heb ik al lang vergeten,
Van 't oude huis wil ik nooit meer iets weten.

En toch durf ik nu nog niet komen
Onder dwarrende blaren van de herfstboomen.

Wij raken de inhoud van Jacob Israëls Joodse opvoeding, die – wat haar essentiële symboliek betreft – afkomstig is van zijn moeder, die hier ook duidelijk tweemaal wordt vermeld.

Betje Rubens had uit het huis van haar vader een Jodendom meegebracht, dat wortelde in de bronnen van oude Joodse mystiek, teruggaande tot het zestiende eeuwse Safed, het huidige Israëlsche Tsfat. De Joodse hymnen, daar gedicht en in dat vrome milieu tezelfder tijd doorleefd, drongen door in de liturgie van de gehele Joodse wereld, het Oosten zowel als het Westen. Het Sabbath-lied van Alkabitz, het *Lecha Dodie* en ook de Sabbath-zang (*Zemira*) van de dichter Israël Nagara, het populaire *Jah Ribbon*, vonden hun weg naar alle centra der diaspora.

Door vele boeken van Jacob Israëls zuster Carry van Bruggen spoken hardnekkig verhalen over beroemde rabbijnen, van wie de kinderen van Betje Rubens wel zouden afstammen. Niet altijd staan de figuren duidelijk voor ons. Zo ontmoeten wij Rebbe Heele Arjei, een kabbalist, met name Braadbaart, die – naar nog levende familietraditie in Amsterdam – 'splitter' zou zijn geweest in de staatsloterij.

Bewustzijn van jichoes (Joodse geslachtsadel) beheerste alle kinderen van de gazzen. En in die jichoes klom naieve romantiek al spoedig naar het Teisterbant der befaamde gebroeders Lehren, die mét de bloedeigen Rubensen en nog zovele andere 'gedoulem' (groten) aan de wieg hadden gestaan van de oude inzamelingsorganisatie ten behoeve van de arme Joden in het heilige land, de Pekiediem en de Amarcaliem. Van dat gezichtspunt uit moeten wij ook *De Verlatene* benaderen, geborduurd om de Amsterdamse mythologie van Betje De Haan-Rubens, wier naam terstond in *Lehren* veranderd, nog extra geloofwaardig wordt gemaakt door de voornaam Akiba!

'De achteruitgang van de zaak, het verlies van geld en waardedingen, hadden noch hij, noch de moeder zich sterk aangetrokken. In hen allemaal, ook al door erving in de oudste kinderen, leefde een sterk besef van meerderheid om hoogere afkomst, jegens de lieden, die nu hun standgenooten waren geworden. Maar terwijl zich dat gevoel in Jozef en Esther had omgevormd tot de neiging tegenover de kameraadjes te praten over rijken grootvader Lehren, en ze nog vaak betreurden diens staat en aanzien, voelde

Daantje meer voor de glorie van den Poolschen overgrootvader, die in de familie Rabbi Akiba werd genoemd en van wiens bedrevenheid in het schrijven van Wetsrollen, en geleerdheid en gave van voorspelling hij zich altijd opnieuw door zijn moeder wou laten vertellen. Ja, de Rabbi Akiba moest een wonderlijk man zijn geweest, die midden in den nacht het doods-gebed het 'sjeimets' hoorde zeggen door verre stemmen, en opwaakte en meebad... en zich dan weer ter ruste lei met gelatenheid en het 'Uw wil geschiede' op de lippen... en dagen later het doods-bericht kreeg van den ver-verwijderden vriend of verwant, die in dien nacht gestorven was. Over vele andere dingen, die hij gezien en gehoord had, had hij nimmer willen spreken. Nu nog, tientallen jaren na zijn dood, werd zijn sterfdag herdacht met het branden van een stil lichtje hoog op een kast'.

Veel van de geestelijke bagage van Betje Rubens zal zich hebben geconcentreerd rondom apocriefe legenden en verhalen uit het oude Amsterdamse Jodendom. Daarnaast stak er in haar een stuk bijgeloof, dat nog geheel stoelde op de overoude Joodse demonologie. De duivels, de 'sjeidem' bevolkten de vaak griezelige vertelsels, die zij in de avond haar gevoelige kinderen toefluisterde. Op hoogtijdagen van het jaar was zij uit haar doen. Op Seideravond, de avond der bewaring, was zij vervuld van een religiositeit, waarmee Izak vaak spotte. 'Narrisjkat', dacht hij; 'niegesj' (bijgeloof). Ook de kinderen waren weinig toegankelijk voor het middeleeuwse aspect, dat deze excentrieke vrouw vertegenwoordigde. Zo scheen het althans!

In het zieleleven van Jacob Israël werkte *dit* Joodse aspect het sterkst door. Het eerste Joodse motief, dat aan zijn innerlijk schijnt te appelleren, is de duivel, de Windgeest, de *Ketew*. Hij heeft hem uitvoerig beschreven in *De Nieuwe Gids* van 1908.

KETEF-MERIERIE

Kétef-Merierie is een kwaadwillige en Aziatische duvel. Hij woont in Askalon, maar door middel van zijne alomtegenwoordigheid, weet hij in alle landen aan alle mensen te komen, die hij voor de verzadiging noodig heeft van zijne grillen, die scherp zijn. Hij martelt mij zoo. Kétef-Merierie speelt met mijne oogen, zoodat zij woest worden, zoodat zij dingen zien, die anders volkomen onzichtbaar zijn. Hij verbijstert mijne ziel en al hare zinnen, totdat ik de meest eenvoudige wegen door het leven niet meer weet. Hij omwikkelt mijn lichaam van mijn hoofd tot aan mijne voeten. Ik proef, fel en bedwelmend, zijn mond op mijn mond. Dan haat ik hem niet, maar ik haat hem sidderend, wanneer ik buiten de verbijstering van hem geraak.

In mijne vroegere jaren leefde ik lichtvaardig en ongeloovig in huis bij eenen ouden man, die meer wist. Hij kende Kétef-Merierie in al zijne verschijningen. Wij liepen over een plein, dat breed was, vol boomen. Zij waren oud geworden in den laten tijd van het jaar en zij lieten hunne bladeren vallen in den wind, die er mede wervelde. Eene hoop van bladeren draaide snel rond, zonder dat één blad loswoei. Zij bewogen in eenen vreemden wind. De kundige en geloovige man zeide, dat dit Kétef-Merierie was, zoodat wij voorzichtig moesten zijn. Toen lachte ik om zijne kennis en om zijn geloof en ik trapte door de bladeren heen. Toen voelde ik een nekslag en een kaakslag. Daarna wist ik, wie Kétef-Merierie was en daarna word ik volkomen door hem bezeten, wanneer hem dat aangenaam is.

Wat was er aan de hand met die 'Ketowem'? Vaag herinnerde Jacob Israël zich de motieven uit Psalm 91, zoals zijn moeder hem die had verklaard. Onwezenlijk citeerde hij de eeuwenoude beginwoorden 'Jousjeiw beseiser Ngeljoun ...', zoals hij deze vroeger had uitgesproken bij het nacht-lajenen, het 'nachtgebed voordat men zich ter ruste begeeft', zoals de Amsterdamse Tefille (gebedenboek) het formuleerde.

Psalm 91, waarvan de Talmoedische traditie vertelt, dat het het lied van de duivels was, dat ook werd gezegd om de duivels kwijt te raken. Niet alleen de Ketew Merierie, maar ook de anderen, die hij later zou bezingen:

Er zijn drie Ketofiem: in vroegen morgen
Dwaalt er één om, die in het versche brood
Zijn schaamteloze boosheid houdt verborgen,
Eet niet, want het geeft smartelijken dood

Er is een Ketef, die begeerig dwaalt.
Zomermiddag, wanneer de zon wit straalt,
De hemel grondloos blauwt, nog schooner zomer
Droomt gij met verrukte blikken, geen licht,
Geene schaduw verschuift langs het gezicht
Der hooge hemelen, zoeter en loomer
Luwt de lucht van boomgeur en bloemengeuren,
Zie: rozen, wijntulpen, papavers kleuren ...
Behoedt uw heil: de duistre Ketef dwarrelt
In 't schoonste zomertuur, een ossenhoren
Is zijn gestalte, die sidderend scharrelt,
Om de punt in uw schuldloos hart te boren.

Maar van verdervende Ketofiem drie
Is schandaligst de Ketef-Merierie.

En dan de sprong in de grimmige Psalm, die hem niet losliet, nooit:

De Ketef-Jochoed-Tsohorrojiem ging
Op wreede, teedre roof uit, toen scheemring
Met bevende wieken zich ophief en
De loome zon moew kwam opgestegen.
Hij was van nachtvreugd vermoeid, zacht en keurig
Tradren zijn voeten, in den rug gebogen
Zeer weinig en met moew geloken oogen
Liep hij droomig, zijne wangen mat-kleurig,
Even verwelkend als twee bloemen treurig.
Op zijn bloeienden weg ontmoette hij
Elia, die ten goede gedacht zij,
De Profeet, die hem berispande vroeg:
‘Waarheen, verdorven Duivel, die verderft
Iedren vriend in wiens oog het uwe loech
Dat hij geen vredig werk, geen rust verwerft,
Dat zijn ziel eeuwig in het duister sterft –
Heeft uw hart van ’t verderven nooit genoeg?’
De Ketef antwoordde, keurig, beleefd:
‘Mijn ziel verlangt nooit zóó naar troeble lust
Dan wanneer zij verzadigd en vermoeid
Van vreugden afkeer heeft en toch niet rust
Vóór nieuwe vreugd hare vlerken verschroeit.
Naar Jangakauf Jisroijl den Leviet
Ga ik dezen morgen ...’

Maar ook behelzen de liederen van de bekeerling het middel om de duivel
te bestrijden:

Elia, Elia geloofd zij hij,
Die hield mij van den Morgenketef vrij.
Op mijn hart draag ik dit verhaal beschreven,
Bedreiging en redding, met zilvren letters
Op roode zijde in een geldbeurs geweven
Van gouden draden, niet één goudschat baat,

Maar wel Elia's naam tegen het kwaad
Van Ketofiem en uitgeworpen ketters:
In zoete zomernacht legde mij bloot
Een van de Ketofiem op vreugden ras;
Hij vond mijn amulet verbaasd, hij las
Den naam van Elia en weenend vlood
En machteloos hij henen en ik lag
Veilig wachtend het waken van den dag, ...

Want in het bijgeloof van zijn moeder paste de *Hei*, de vijfde letter van het Hebreeuwse alfabet, het amulet met Gods naam

O, hart, mijn hart, de gouden amulet,
Gods letter, moge uw zwakheid wel behoeden,
Dat gij veilig blijft voor de wreede woede
Van dien Ketef en uw eeuwig heil redt.

Wat al symbolen en voorstellingen drongen zich in hem naar voren: geen brood aan twee kanten aansnijden; geen stoelen op één poot zetten; niet in een ledikant slapen, dat met het voeteneinde naar de deur stond, want zó stonden kisten met dode mensen. Vooral de confrontatie met het leven na de dood: geen witgoed naaien op zaterdagavond (Speisenachtobend); een lijkkleed (sargenes) niet met knopen vastmaken. Hij herinnerde zich dit alles, zonder het wezenlijk te begrijpen. Zijn moeder liet 's nachts geen water open staan; dan konden de duivels er geen kwaad mee doen. Altijd die sjeidem, die juist kwamen als men ze niet verwachtte.

Weer ging de doodsangst ingrijpen in zijn leven, maar nu ten positieve. Zij wekte dichterlijke intuïties, die stamden uit een oeroud, eigen verleden.

Dat geen vijand des daags mij zou verrassen,
Pagad Balajloo in den Nacht niet naken ...

En dan dat eenvoudige teken voor de noot, onderaan pagina 181 van de 6e jaargang van *De Beweging: Pagad Balajloo* = een bekoorlijke Duivel. De naam betekent *Schrik der Nachten*.

Zo dreven duivels hem in allereerste instantie terug naar zijn moeder en zijn vader. Onbewuste, driftige instincten, die hij moeilijk kon voegen in – wat nuchtere mensen plegen te noemen – een levensbeeld. Veel later, toen

hij eenmaal zijn Joodse gedichten las voor de mizrachistische jongeren van het Amsterdamse *Our Chodosj*, hield hij plotseling op bij het voorlezen van zijn eerste Sabbath-lied. Even werd het pijnlijk stil, toen scheen het alsof de dichter over de ontdane jongens en meisjes heen een afschuwelijke leegte binnentrad. Met een zangerige stem, die naar het scheen uit een tijdeloze verte tevoorschijn brak, vertelde hij, hoe hij eens in zijn doodongelukkige tijd in het stille Vondelpark rondliep. Plotseling hoorde hij een stem, die duidelijk sprak in de Nederlands-Asjkenazische uitspraak: 'Sjoewo eilaj kie ge-altiecho' (= Keer weder tot Mij, want Ik heb u verlost, Jesaja 44:22). Nog na tientallen jaren (8-11-1964) deelt de schrijfster Clara Asscher-Pinkhof ons uit Rechovoth (Israël) over deze 'Widdoej', deze belijdenis in het openbaar, het volgende mee:

'Ik was onder hen, die Jacob Israël de Haans 'Widdoej' meemaakten, – één van de groep jongeren, die bleek en ontdaan na zijn 'lezing' wegschuifelden en elkaar niet aan durfden zien: de vonk van het geniale-pathologische was tussen hen neergedaald en had hun alle dagelijkse zekerheid en houding weggenomen. Maar duidelijker dan het publiek, waar ik toe behoorde, herinner ik mij de ineengeschrompelde figuur van De Haan zelf, zoals hij achter de tafel achterbleef: eenzaam, omdat niemand het woord tot hem durfde richten, – leeg en ingezakt, – hartverscheurend.'

Eerst na deze mystieke openbaring zou hij de pen hebben gegrepen en Joodse poëzie hebben geschapen. Joodse gedichten, maar waarover? Wat wist hij omstreeks 1909 nog van de Jiddisjkat? Hij had er nooit meer van geweten dan een doodgewone jongen uit de Mediene. Zijn 'Vader was zijn meester' geweest en vooral dat had hem gehinderd. Vernederend was het voor hem geweest als opgewonden kinderen te Zaandam op het cheider keet hadden getrapt, opgestoot vaak door ouders, die een hekel hadden aan de eigengereide rebbe, die bovendien niet over didactische kwaliteiten beschikte en ten overmate klef deed tegenover giechelende meisjes. Hij was niet dom, zijn vader; hij dwong echter geen eerbied af. Waaraan lag dat? Alleen maar aan dat vervloekte geld, dat hun jeugd had verpest? Of moest hij dieper gaan zoeken?

Zijn zuster Carry filosofeerde graag over de achteruitzetting van de Joodse geestelijken. Veel later zou zij in *Hedendaagsch Fetischisme* neerschrijven:

Maar het duidelijkst blijkt, wat er op den bodem ligt van al die bekommering om onze beschaving, in de plaats die het Hebreeuwsch in de waarde-

ring der beschaafden heeft. Of is Hebreeuwsch soms geen klassieke taal? Of wortelt de 'cultuur' van het calvinistische Holland soms niet dieper in den Bijbel dan in Homerus? Zou dus de kennis van het Hebreeuwsch niet van hooger waarde zijn en noodzakelijker ook, dan die van het Grieksch? Als inderdaad, zooals de kampioenen voor het Grieksch staande houden 'een regel Homerus meer waard is dan de allerbeste vertaling,' wat een heel andere 'Matthaeus-Passion' hadden we dan nog gekregen, wanneer Bach zich niet had moeten behelpen met Luther's vertaling. En een hoeveel overtuigder martelaarschap! Want alle Christenen van alle eeuwen hebben zich maar met vertalingen moeten behelpen, en wat voor vertalingen! Kan men dan aan zulk Christendom eigenlijk wel een hoogere waarde toekennen dan aan het inzicht van degenen die in Plato alleen door Schleiermacher werden ingewijd en niet door den anonymus van het gymnasium? En is dan niet het Hebreeuwsch minstens even onmisbaar als het Grieksch? Toch leert alleen de theoloog, d.w.z. de vakman, Hebreeuwsch. Wat schuilt hieronder? Dit: het Hebreeuwsch is de taal van den Jood, en wat erger is, in het algemeen van den armen Jood. Want alleen de arme Jood wordt 'vroom' opgevoed en gaat tot zijn 'Bar-mitswo' bij den Rebbe op school, en leert daar, van menig nederig provinciaal Rebbetje, nog niet eens zoo heel weinig Hebreeuwsch, dat hij in zijn dagelijksche gebeden en in de Synagoge voortdurend herhaalt, zoodat heel veel schamele Joodjes redelijk wel Tora en Talmoed lezen . . . zonder dat iemand hun dat aanrekent als een factor van beschaving en ontwikkeling. De deftige Jood kent geen Hebreeuwsch, hij is 'liberaal' opgevoed, hij is niet naar de Rebbe-school geweest (den allerlaatsten tijd komt daar, in de algemeene opleving der nationalistische exaltatie, eenige verandering in) en was hij het wel, en kende hij Hebreeuwsch, hij zou het nog verbergen, want de kennis van Hebreeuwsch wijst op burgerlijk Joodsche afkomst voor elk die geen theoloog is. Nooit kon dus Hebreeuwsch op één rang komen met Grieksch en Latijn, nooit kon de kennis ervan een kaste-distinctief worden, een voorrecht der deftigen, daar het zich van meet af met het schamelste deel van het verachte Jodendom associeerde. En niemand houdt staande, dat een regel Hebreeuwsch meer waard is dan de beste vertaling van het Oude Testament! En geen 'man-van-smaak' smukt zijn onnoozele verhandelinetjes op met 'onvertaalbare' Hebreeuwsche woorden. Is er dan ook iets indrukwekkends of deftigs aan de letterteekens, die het 'koosjer' vormen op het raam van het Joodsche eethuisje? Hoe imponeerend daarentegen het Grieksche woord en het Latijnsche citaat, waar de man-van-smaak der vorige generatie geen pagina buiten kon, en die meestal evenveel om het lijf hadden als zijn Hollandsch.

Hoe komt hier dan weer als overal als een andere aap uit weer een andere mouw, onder al deze schijnbaar wetenschappelijke en onpartijdige becommentarissen, de Kastedrift, de altijd werkzame, nimmer beledene Levensdrift voor den dag!

Jacob Israël had 'oren' (bidden) geleerd en kende wat conventionele vertalingen van gebeden, die het simpele gebedenboek vulden, de 'zevenstuverstefille' van Joachimsthal op de Jodenbreestraat te Amsterdam, in het groene karton en met de aanwijzingen in dat vreemde Nederlands, dat alleen maar Joden verstonden: 'Ingang van de Sabbath', 'Uitgang van de Sabbath'. Op alle kamertjes, waar hij had gewoond, had dat boekje een plaats gevonden; zelfs in de Pijp, ook in de dagen van *Pijpelijntjes*. Hij kende – als iedere medienejongen – de bladzijden uit zijn hoofd: pagina 33 slotgebed, 136 bensen.

Wat fragmenten uit de *Tora* herinnerde hij zich vaag; zoals de offerande van Isaac. Het Joodse Jaar was er vanzelf ingegaan met de regelmaat van een klok.

Tenslotte waren er die talloze symbolen geweest, die hij na jaren nog aanvoelde. Van zijn prilste jeugd af had hij het kleine bidkleed, het *Arba' Kanfot*, gedragen, door zijn moeder gebreid, met de 4 kleine zakjes voor de *Tsitsit* (schouwdraden). Dan het grote *Tallith*, dat hij op zijn Bar Mitswa had gekregen met de gebedsriemen, de *Tefillin*, die hij zich nog herinnerde uit donkere winterochtenden, koud op zijn warme linkerarm gebonden, zeven maal, en dan één maal om zijn hoofd. Hoe lang was dat alles geleden? Reminiscenties kropen bijna tastbaar langs zijn huid omhoog. Zinnelijk waarneembaar greep zijn afgelegde ik hem vast, om hem niet meer los te laten. Een mythische werkelijkheid manifesteerde zich in hem. Hij, Jankauf Jisroïl de Leviet, was Joods dichter als eenmaal Alkabitz en Nagara.

Wat hij wist of niet wist, was secundair bij deze Am Ha'arets, die alle Ketowem kende. Demonische stemmen hadden altijd in hem gefluisterd. Hij had soms niet willen luisteren. Nu kon hij hun indringend geluid niet meer weerstaan. Duidelijk hoorde hij ze en daaronder ook die ene:

Door de nacht hoor ik uw stem
Stad van mijn land Jeruzalem.

Van dit moment af zong hij als nooit een Jood in deze landen had vermocht, geen gazzen en geen poët. Vergeleken met *zijn* Lieder en schijnen de Sefardische *jeugdzangen* van Isaac da Costa cerebrale produkten van een

uitgeleefd Portugezendom, geïnspireerd door een te bombastisch verleden en higgend naar een te onwerkelijke toekomst. Hier, in *De Beweging* was een Jood aan het woord, wiens poëzie zich stralend voegde in de gedichten van zijn Eeuwig Volk. Was ook hij niet 'Leivie' als Salomo Alkabitze 'de Leviet'. Hij liet zich door de conservator der Rosenthaliana, J.M. Hillesum, voorlichten over dat, wat in hem leefde, maar wat hij nog niet kon plaatsen. Zijn dichtader was één fase vóór op zijn bewustzijn. Hij kon zichzelf niet bijhouden. Maar hij juichte bij het herlezen van de regels, die hem woordelijk werden voorgezegd, die hij zelf dan misschien nog niet helemaal begreep maar waarvan Joodse kenners en fijnproevers zonder aarzeling vaststelden, dat het grote, zuivere, Joodse dichtkunst was. En sidderend zendt hij overdrukken aan 'den Heer J.M. Hillesum – van den Dichter –'.

Bij een literair-historische analyse van zijn vroege en beste Joodse *Liederen* (hij sprak in dit verband nooit meer van *Verzen*) mag niet worden uitgegaan van de eerste grote bundel, die in 1915 verscheen, en nu wél bij Versluys! Wij dienen ons voorlopig te bepalen tot de gedichten, die in 1910 en 1911 verschenen in *De Beweging* en in *De Gids*. Dat zijn er niet zo veel. Albert Verwey legde de remmen aan, omdat hij het unieke en waardevolle van deze poëzie volledig doorzag. De hergroepering in de *Eerste Bundel* kan tot veel beschouwingen aanleiding geven.

Deze eerste gedichten concentreerden zich grotendeels om het Joodse Jaar, 'Rondom het jaar', zoals de dichter het noemt. *Het Nieuwejaar, Groote Verzoendag, Loofhuttenfeest I en II, Vreugde der Wet, Inwijdingsfeest, Het Lotenfeest, Paschen, Het Wekenfeest, Zeventien Tammoez, Negen Ab*. De kringloop was voltooid. Bij de maand Tisjrie, de maand der Feesten begonnen, had hij alle dagen in kleuren geschilderd. Vreemd en hier en daar on-Joods klonken sommige formuleringen. Als de kwatrijnen over Het Nieuwejaar beginnen, voegt de dichter toe: 'Op Nieuwejaar wordt in onze kerken de bazuin geblazen met klanken, die heeten Te-roe-ngoo; Te-kie-ngoo; Che-wo-riem, Te-kie-ngoo-Ge-dau-loo. Wanneer ons volk bevrijd zal zijn wordt in den Hemel de Groote Bazuin geblazen.'

Hij spreekt van *Paschen*, en niet van Pesach, waaruit een accent-verschuiving spreekt, die hinderlijk aandoet binnen de sfeer van een Joods gedicht. Hij maakt een blunder van formaat als hij op *Vreugde der Wet* ter synagoge nog de symbolen ziet van:

... palmentak rankgeloofd

Met myrtentakken, wilgentak en ceder.

Maar wat deerde het? Hij kon zich nu eenmaal zo vlug niet wederom in-

werken in dat ingewikkeld raderwerk der Joodse traditie. Hij las de verweerde bladzijden van het *Machzor* van G.I. Polak en M.L. van Ameringen, die beiden hadden zorg gedragen voor de erbarmelijke vertaling van de 'Gebeden der Nederlandsche Israëlieten'. De Joodse volksmond spotte ermee, zeggende, dat Polak alleen Hebreeuws kende en Van Ameringen uitsluitend Nederlands. Maar de dichter greep gretig naar de stempelbandjes met hun primitieve versieringen en hij las de middeleeuwse poëzie van de synagogale dichters, de Pajtaniem, afgeleid dit laatste woord van het Griekse ποιητής. Als hen voelde hij zich, die intuïtief wist, dat hij een *liturgisch* dichter mocht zijn van het Joodse Volk. Hoe uitzonderlijk, dat in dit uiterste Westen een man was opgestaan, die dit vermocht. De diepere substantie van de Joodse cultuur kon dus nog poëtisch scheppend werken honderden, duizenden jaren na het begin der ballingschap – en zulks tussen Zevenaar en Zaandam.

Op indrukwekkende wijze bleek dit uit het eerste Sabbathlied, een van zijn sterkste gedichten, dat in de november-aflevering van de zesde jaargang van De Beweging verscheen. Hij droomde ervan, dat dit lied eens zou worden gezongen op vrijdagavond in de Joodse gezinnen mét de *Zemiroth* van de dichters der ballingschap, als Israël Nagara. Waarom ook niet? Nooit is in de Nederlandse taal zó teer en zuiver de sfeer van de zevende dag getroffen als in deze kwatrijnen, zeventien in getal. Zeventien, een mystiek geheel. Uit het *Gebedenboek met Nederlandsche Vertaling en Verklaring* door L. Wagenaar, dat in 1901 te Amsterdam was verschenen, haalde hij de vertaling van *Lecha Dodie*, 'Het lied der Sabbath-intrede', dat werd gedicht door Salomo Alkabit, Leviet als hij. De parafrase hiervan imponeert door de ingehouden spanning.

Heerlijkst van al is 't heuglijk Sabbathlied,
Geen Hollandsch lied is zóó wonder van wijs
Noch één van David Jonathan tot prijs
Schoon als dit van Alkabit den Leviet.

Ik weet geen gedicht zóó rijk van verlangen:
'Die ons plundren wilden de grove horden
Zullen geslagen en geplunderd worden
Spot voor volkren en buit voor vogels hangen.

Een bos bloeit over uw tedere wangen
Mijn Volk, mijn Vriend, geen die van schaamte brandt,

Maar van vreugde, dat wij na 't eindloos lange
Onveilig zwerven keeren naar ons land.

Links en rechts breiden wij de landen uit
Rustig en rijk van onze heerschappij
Ten dage dat het Hooge Volk weer vrij
Geschaard trekt bij het Bazuinengeluid.

Hij wás er. Was hij er inderdaad? En zijn *Pijpelijntjes*-actie dan, nota bene uit hetzelfde jaar? En dat stuk onverteerbare 'christelijke' verleden? In *Het Jaar der Dichters*, Muzen-almanak voor 1911, samengesteld door J. Greshoff en verschenen te 's-Gravenhage in het jaar 1910, publiceerde Jacob Israël de Haan zijn Sabbathlied, voorafgegaan door twaalf kwatrijnen 'Aan den heiligen Thomas van Aquino, Doctor Angelicus'.

Wij lezen het eind:

Zóó vindt mijn ziel in de hemelsche wei
Van uwe wijsheid weidend zaalge lust.
Na scherpe jacht een kalme rust
Wonderlijk vrij.

Geen morgen meer, dat ik niet trouw en sterk
Uw woorden lees en hun kostlijk geschenk
Teeder genietend overdenk
Bij 't bezig werk.

Geen avond meer, dat ik niet welbewust
Uw boeken lees en dat uw zuiver woord
Mijn hart niet heerlijk houdt bekoord
Tot tijd van rust.

Zóó won ik vrede, die mij nooit verlaat
Voor 't hart, dat leed, een milde medicijn,
Doctor! Mijne liederen laat
Die mijn dank zijn.

De strijd met de Ketowem was blijkbaar niet geëindigd en ze hadden nu zelfs drie gezichten! Een enkele Jood uit zijn nieuwe omgeving hield de adem in. Wat had de dichter bewogen zo uitdagend te springen in de verscheurdheid van zijn vroegere, ondoorzichtige jaren?

Hij was er nog lang niet. Zou hij er ooit komen, deze Ba'al Tesjoewa van het fin de siècle?

DICHTER JURIST WIJSGEER

In Januari 1905 begon Albert Verwey de uitgave van het Maandschrift 'De Beweging'. En in zijne Inleiding schreef hij dit: 'Wat stoffelijk en geestelijk, de volken beleven, beleven het sterkst in den geest hun dichters.'

De Dichters. Dit zijn de dagen van scheiding, die ik thans beleef. En moeilijk valt mij het heengaan van de Dichters, ouderen en jongeren, met wie ik zooveel jaren in liefde en vrede heb samengeleefd. Zeker, ik hoop nog wel eens in Holland weder te komen. Maar dat zal als een gast zijn. De innige verhoudingen worden thans ontbonden. En ik overdenk, wat mijn leven als Dichter van Holland is geweest. En ik spreek daar nu niet over, om de aandacht te vestigen op mij zelven en op mijn werk. Maar het bijzondere is altijd het bijzondere van het algemeene. En wat ik genoten heb en geleden en gedaan, dat is een bijzondere, persoonlijke vorm, van wat een Joodsche jongen van mijn aard en aanleg, in mijn land en in mijnen tijd kon genieten, lijden en doen. In den kleinen waterdruppel spiegelt zich heel de wijdsheid van Gods heiligen hemel. Zóó spiegelt zich in mijne gedichten de wijdsheid van mijnen tijd. Denkt niet, wanneer ik schrijf over mij zelven, dat ik alleen over mij zelven schrijf. Neen; dan schrijf ik over anderen, en over anderen het meest.

Ik heb u zooeven eenen volzin van Albert Verwey aangehaald, uit de eerste aflevering van 'De Beweging'. Er is geen tijdschrift, dat ik beter ken dan dat. Lange, stille winteravonden en zalige zomerdagen heb ik daarin lezend versleten. Ik zal blijven medewerken. Maar uit de verte. En de gemeenschap, die wij allen heilig hielden, wordt verbroken. Nu besef ik eerst goed, welke beteekenis Verwey in De Beweging heeft gehad. Ik zie dat zóó, dat Albert Verwey de nieuwere Nederlandsche dichtkunst voor verwildering heeft bewaard. Verwey heeft ons de tucht geleerd en de trouw. Wij hebben begrepen, dat zwijgen geen schande en geen zwakte beduidt. Maar dat het schande en zwakte is, wanneer men middelmatige gedichten publiceert. Wat 'De Beweging' voor de jongere dichters heeft betekend, kan ook weer niet in logische, wetenschappelijke woorden worden gezegd. Maar zij, die deze gemeenschap mede hebben genoten, kennen die Beteekenis en erkennen haar. De Beweging is het tijdschrift van de Dichters geweest en Albert Verwey was de Dichter van het Dichterschap. In andere tijdschriften heb-

ben wij ook gepubliceerd. En wij beweren volstrekt niet, dat er buiten de Beweging geene goede Dichters waren. Wij waren verscheiden: Maurits Uyldert, Alexander Gutteling, Nico van Suchtelen, Geerten Gossaert, P.N. van Eyck, Jacques Bloem, Gisa Ritschl, Aart van der Leeuw, J. Jac. Thomson, en anderen. Maar wat ons verbond, dat wisten wij uit de Inleiding van Verwey en later uit 'Vijf en twintig Jaar' (Maart 1907). 'Wat wil De Beweging' (April 1907). 'Het Beoordeelen van Gedichten' (October 1907) en 'Leigh Hunt en zijn Vrienden' (October 1910). Zóó was onze gemeenschap een diepe geestelijke gemeenschap. Verscheidene van de medewerkers heb ik nooit ontmoet of maar heel zelden. Albert Verwey zelf zag ik gemiddeld niet eenmaal per jaar. Onze eenheid was de erkenning van het Dichterschap. En voor de jongeren zeg ik dit: in 1901 heb ik Albert Verwey voor het eerst gedichten gezonden. Het duurde tot 1909 eer hij mijn werk zoo sterk en noodzakelijk achtte, dat mij eene plaats in de Groep werd ingeruimd. Gij, die het Dichterschap begeert, weet, dat het zich niet dwingen laat. Wees eerbiedig en trouw. En hang uw hart voor het leven open als een bloesem voor regen, zon en wind.

Zóó is dan Albert Verwey mijn goede en strenge Meester geweest. Maar nooit een nabij en vertrouwd Vriend.

Aldus De Haan wederom in zijn *Heengaan uit Holland*.

Zijn *Tesjoewa* is inderdaad niet denkbaar zonder het normbesef van de leider der Beweging. Van meet af aan heeft Verwey aangevoeld, dat deze stakkerige, Joodse onderwijzer iets zeer aparts vertegenwoordigde. Door alle banale vertrouwelijkheden heen proefde hij een talent. Nochtans wees hij hem negen jaar lang terug. De ontmoeting tussen beide figuren vormt een hoogtepunt in de biografie van Jacob Israël de Haan, de 'chosed', die een 'rebbe' nodig had en die hem kreeg. Want – en dit is bepalend voor De Haans gehele verdere carrière – de jonge dichter voelde instinctief, dat op Villa Nova het kompas lag, waarop hij zou moeten varen.

Wat al moeite deed hij niet om zijn gedichten in De Beweging geplaatst te krijgen. Ook in zijn brieven aan Van Eeden spreekt hij zich hierover openhartig uit, vooral in de crisisjaren na *Pijpelijntjes*:

Weet-je wat ik in je geschriften ook zoo prettig vind? Je aandringen op individualiteit en zelfstandigheid. Ik herinner mij nog heel wel, dat je me in 1899 schreef: 'maar doe nooit iets alleen omdat ik het zeg.' Je zult mij moeten toegeven, dat ik dit nooit heb gedaan. Niet heerschen, en niet overheerscht worden. Enkel maar je-zelf zijn, dat is het beste.

Ik werk veel, en ik werk ernstig, zonder heel veel liefde en loon. Met Hans gaat alles heel goed. Ze laat je wel zeer groeten. Toch voel ik mij dikwijls bitter eenzaam, vooral te Nijmegen, maar ook hier te Amsterdam. Men kan leven en sterker worden in wetenschap en in wijsheid, óók zonder veel menschen, maar zóó alleen, als ik nu sinds twee à drie jaar leven moet, dat put mij veel te veel uit. Mijne gedachten hebben geen ruimte genoeg, omdat ik geen milieu meer heb. Ja, de school, daar gaat alles goed. Ik heb goed orde en de jongens zijn mij zeer genegen. Doch dat alles is te schraal. Ik voel mij achteruitgaan, en ik ben soms zeer angstig voor het ergste. Dat is niet de dood, maar wel eene verstandsverbijstering. Denk eraan, dat er welen voorbij gaan zonder dat ik iemand zie, die ruimte heeft en inzicht. Enkele malen schrijf ik nog wel wat. Dat is altijd prettig. De Koo is vriendelijk voor mij, en hij plaatst wel eens goede bijdragen van mij. Heden in De Groene een over De Geer en De Montigny, waarin ik tracht aan te toonen, dat zij uit rechtskundig oogpunt behooren veroordeeld te worden tot het mogelijke minimum van eenen dag. Maar De Groene is geene geestelijke eenheid. Het eenige tijdschrift uit heel Holland, dat werkelijk geestelijke beweging heeft, is de Beweging van Albert Verwey. De rest bestaat alleen omdat ze bestaan en winst geven. En omdat redacteur zijn veiliger is dan medewerker. Maar juist in De Beweging kan ik niet komen. Hoeveel liever wilde ik niet, dat Verwey mijn werk prees dan Lodewijk van Deyssel. O, Verwey is mij niet ongenegen, maar tot zijn groep behoor ik toch volstrekt niet. Zooals Gutteling b.v., die aan De Beweging zijn kracht geeft, en uit die geestelijke beweging toch ook weer kracht haalt. Ik heb Verwey eene kleine bijdrage gezonden getiteld: 'Macht en Recht' naar aanleiding van de intree-rede van professor Struycken. Ik heb willen aantonen dat: 'positief recht' een geheel individueele inhoud heeft. Maar of Verwey er plaats voor maken wil? Ik geloof het niet. Niet, omdat het een dom stuk is. Zoo dom ben ik niet, om het dan door te zenden. Enfin, we zullen zien.

Wel anders zal eenmaal zijn toon luiden tegen Verwey. Hoewel de aanvang van deze correspondentie evenzeer hindert door de kleffe gemeenzaamheid, die de vroegere vriend van Willem Kloos extra waakzaam zou maken. Gedateerd 17 november 1902 schrijft Jacob de Haan uit Amsterdam, van de Van Ostadestraat 109 huis, het volgende epistel naar Noordwijk:

O, Albert Verwey, nou hebt u me toch zeker wel vergeten. Is het niet? Weet u nog, dat ik onder 'n verschrikkelijken slagregen op 'n middag bij u ben geweest. Ik heb dat natuurlijk altijd goed onthouden, maar u zult na-

derhand nog wel duizend lui hebben gezien. Uw huis heb ik voor de grap laten kiekeken. Van Eedentje heeft ook 'n portret. Als u 't hebben wilt moet u er maar om vragen. Dan krijgt u er een.

't Is nou 'n beetje 'n malle tijd geweest. Die bovenmeestersacte heb ik lekker gekipt, nou was 't ook 'n examen van rets-met-klontjes. Als ik dat geweten had, zou ik natuurlijk lang niet zoo hard hebben gewerkt. Nou krijg ik er elken maand f 16.— extra voor. Maar daar hoeft u niks voor te doen. Nou werk ik hard Grieksch en Latijn. Maar 't is vervelend. Ik zou wel wat minder razend doen, maar ik heb altijd een vage angst gehad, dat ik kort voor m'n laatste examen dood zou gaan. Dat kan nou niet veel schelen, maar ik wou eerst wel klaar zijn. Daarom jaag ik alles rat-achter-kat (moet 't niet kat-achter-rat wezen) af. Misschien win ik 't dan nog van Hein. Schoon de vent hard loopen kan.

Vlak daarop ben ik weer afgekeurd. Waay zei, dat ik nog veel nerveuzer was dan vroeger maar hij heeft zoo grappig van Aletrino gehad. Die is lekker niks bang voor hem. Ondertusschen helpt mij dat niet. Maar ik ben altijd blij als ik Aletrino zie, hij is zoo vreeselijk cynisch, dat je d'r in stilte om lachen moet, maar soms is 't om te huilen. Ik heb nooit tijd haast om hem te zien, maar ik praat wel eens met hem door den telefoon.

Dat is nog veel aardiger.

Hij heeft allemaal boeken over boeven en dieven. Ik heb 't portret van Vacker gezien wel vijf maal. En 'n kaart met wel honderd mallen. Daar mocht ik de ergsten uitzoeken. 't Leek eerst 'n grappig spelletje: 'Zoek de slechtste'. D'r waren vrouwen ook bij. Zeker vanwege de gelijkwaardigheid. Maar ik vind 'n slechte vrouw nog veel ongelukkiger dan 'n slechte man.

Best is altijd themas te maken of Grieksche werkwoorden te leeren. Dat hindert je tenminste niet. Overigens hindert je alles. Vandaag ergerde ik me ziek. Nou had ik eerst aan Van Eedentje geschreven en aan Gisa en nou wou ik in den middag aan Verwey schrijven.

Hinderlijk deze onzin!

Maar door de pathologische brieven begint langzaam maar zeker iets te glore van het uitmiddelpuntige ener zeer bijzondere persoonlijkheid, die blijft beuken op de deur van Villa Nova, waar hem een toekomst wordt geopend. Glore, voor óns. Want Albert Verwey moet het terstond hebben geweten! Als mens en persoonlijkheid was hij hooghartig genoeg om ongenaakbaar af te wijzen. Als beoordelaar van letteren bleven echter voor hem andere normen gelden, ook in het geval van die Joodse jongen, van

wie hij wist, dat hij de zoon van een gazzen was. Hij ontvangt hem – zij het aarzelend – hij spreekt met hem.

‘Mijnheer Albert Verwey,

Van Eeden zei, dat u ’t zoo gek vindt, dat ik Van Eedentje zeg. Maar ik vind ’t niks erg. Daarom mag ik ’t wel zeggen.

Maar V.E. zei ook, dat u mij zooveel moois en goeds zoudt weten te zeggen van mijn niet goed-zijn van verzen. En dat u ’t zeker wel goed zoudt vinden als ik eens bij u kom. Vindt Albert Verwey ’t goed? Dan moet u ’t eerst schrijven. Ik wil weten dat u ’t goed vindt. Woensdag a.s. ben ik nog een dagje in Noordwijk. Is ’t dan goed? Ik wist niet, dat u zooveel babys hadt. Zeven vind ik erg veel.’

Van het werkelijke contact tussen de beide dichters uit deze vroege jaren is intussen niet veel bekend, ook al omdat De Haan nagenoeg alle aan hem gerichte correspondentie tijdens zijn leven heeft vernietigd. Dringend heeft hij zijn vrienden verzocht zulks ook te doen met *zijn* brieven. Gelukkig voor ons hebben dezen niet altijd aan zijn verzoek gevolg gegeven.

Er is ten aanzien van de verhouding Jacob Israël de Haan – Albert Verwey dus sprake van een eenzijdige belichting; temeer omdat deze hyper-ego-centrische mens in al zijn lange brieven alleen maar naar zichzelf schijnt te luisteren. Maar die enkele keer, dat wij – door een afschrift in klad – Albert Verwey zelf aan het woord horen, worden we gefraspeerd door diens visie op het groeiende dichterschap van de onderwijzer, die gebukt gaat onder de *Pijpeltjes*-affaire. Juist in die dagen zendt hij Verwey een overdruk van zijn *Spel van verwoest Jeruzalem*.

De reactie?

Noordwijk a/zee

23 Juni 1903

Waarde Jacob de Haan,

Uw ‘Spel van verwoest Jeruzalem’ heb ik gelezen en ik ben er niet rouwig om. Het is zoo goed als ik, uit uw kleinere gedichten voor me, niet had verwacht. Vinding en inrichting van het stuk vind ik uitstekend. De tooneelen zijn doorgaans levendig. De verzen zeer werkelijk verzen, geen jambisch proza, en sommige plaatsen zijn van verbeelding en zeggings gelijkmoed mooi. Het zou, dunkt me, de moeite loonen later dit stuk te herzien. Sommige gerektheden en herhalingen konden dan worden teruggewerkt, en een aantal onbeholpenheden en onrijpheden in de uitdrukking en de ver-

sificatie zouden kunnen verdwijnen. Het zal altijd een jong gewrocht blijven, geen drama waarin de karakters wat beteekenen of die in de behandeling een sterke hand verraadt, maar ge hebt reden er blij mee te zijn, omdat er werkelijk iets in is van het voornaamste: poëzie en kunst. Probeer maar weer eens iets, of, nog beter misschien, probeer niet maar wacht tot het komt. Binnenkort zal ik het terugzenden,

Vriendelijk gegroet

Albert Verwey

Verwey had het Joodse dichterschap ontdekt! Zover was *Jacob Israël* nog niet. Die was nog aan het rommelen met Tak en de socialisten en Aletrino en de hele santekraam. Wie hielp hem?

De Haan schrijft in de zomer van 1905:

Beste mijnheer Albert Verwey, na twee jaar kom ik nog eens in uw leven. Zoo denk ik, dat ge mij niet vergeten zult zijn. Daar is wel voor gezorgd. Mijnheer Verwey, het is niet goed, doch ik moet nu meest over mij zelven schrijven. Niet over wat gebeurd is, dit jaar. Het is mij alles goed, zooals 't is, en het is de vraag of andere dagen en andere daden beter waren geweest. Buitenstaanders hebben het praten gemakkelijk. Weet ge, dat ik u voor twee jaar geleden bezocht? Juist 'n paar weken, voor ik admissie-examen dee voor de Universiteit. Dat is toen goed gegaan, maar het was ook des levens laatste goedheid. En daarna al maar daling. Nu moet ge weten, dat ik heel lang al te weinig geld heb gehad, en ik ben ook heel lang ziek geweest. Nu ben ik tijdelijk schrijver aan de Rijks Verzekeringsbank. Dat is een héél inferieure betrekking, die geeft f 10.— in de week. Men wenschte mij geen betere te geven. En ik was dan nog maar biddende blij deze te hebben. Het is al te weinig geld. Ook is het leven onvredig en zwaar. Er zijn 600 lui op de R.V.B. en 't gaat er wel heel kazerne-achtig. Wij zitten heel den lieven dag gekamerd en gekerkerd in 'n somber vertrek, dat slechts ramen heeft op 'n smal marmeren plaats. Vroeger zat ik op 'n kamer aan 't raam, waar je boomen zag en wind zag. Maar tijdelijke schrijvers worden overal ingedouwd waar 'n mannegie noodig is. Het is wel hard, mijnheer Verwey, en je wordt gecommandeerd door iedereen. Ook door menschen, die dommer zijn en slechter dan ik.

Van Eeden zei: 'het is je eigen schuld, je hebt je gaven verkeerd gebruikt en dat wreekt zich nu.' Dat kan waar zijn, doch baat dit alles? Neen, dit alles baat niets, het is *mijn* leven, ik moet het bezorgen en behouden zoo goed mogelijk. Wat u? Ja, ik ben nu haast 24 en sta in rang en geld onder domme menschen van 21 en jonger. Maar anderen hebben zich daar buiten te hou-

den. Is het vernederend? Nu goed, dan is het toch mijne vernedering. Is het de hunne? Wie mij nu niet meer wenscht te kennen, die kenne mij niet. Het is goed. Ik ben zeer zenuwziek, en heb rust noodig. Maar dat kan niet wegens de kosten, en nu moet het maar. Ziet u, ik wenschte wel, dat ik wijzer was, dan kon ik beter in het leven schicken. Of ik wenschte, dat ik wat gekker was, dan kon ik ergens rustig verpleegd worden.

Maar hierin vindt ge, mijnheer Verwey, twee kleine stukjes proza, die noem ik 'fijne fragmenten'. En vindt ge die goed genoeg voor uw tijdschrift: 'De Beweging'. Dat zou ik prettig vinden.

Het zou kunnen, maar ik geloof het niet, dat ik later eens even graag bij u op Noordwijk kwame. Natuurlijk Zondags. Als ik dat voor mijn leven noodig vind, is het dan Albert Verwey ook goed? Maar het zal niet noodig zijn. Ziet ge Gisa wel eens? Goeie Gisa, ik verlang vaak naar haar. Het leven is moeilijk, en we zijn ál te arme menschen. Zoo ben ik met vriendschap en achting uw dienstwillige

Jacob Israël de Haan

Woont gij nog op Villa Nova met zooveel kinderen?

Albert Verwey antwoordt:

Noordwijk a/zee
23 Aug. '05.

Waarde Jacob de Haan,

De stukjes vallen niet in het kader van De Beweging, zijn ook als tijdschrift-bijdragen, naar mijn meening, niet belangrijk genoeg. Ik heb den tegenslag, en de verwikkelingen waarin ge geraakt zijt, in Het Volk en in uwe brochure gelezen. Ziehier mijn kijk op de zaak: Gij hebt u de weelde veroorloofd, niet alleen in een boek, maar doorlopend, alles wat in u omging uit te spreken. Menschen die dit doen, kunnen er zeker van zijn dat de maatschappij hun op de een of andere wijze dit betaald zal zetten. De maatschappij moet dat wel. Zij is uit zelfbehoud wel genoodzaakt den eenling, die zich vrijmaakt van haar afspraken, klein te krijgen. U heeft zich uit Het Volk en in de Rijksverzekeringsbank gezet, en ge moogt nog van geluk spreken, dat deze is een saai maar goed werk, en voedsel geeft. De personen die in uw geval betrokken zijn, waren dat niet met eenig opzet – voor zover ik kan nagaan, tegen u. Integendeel schijnen de menschen u meestal goed-gezind te zijn. Maar zij hebben gedaan wat de samenleving – iedere samenleving; ook de S.D.A.P. is er een – van hen eischte, al liet zich dat niet altijd met zooveel woorden uitspreken.

Als ge u daarvan doordringt, zult ge

re uw strijd tegen personen, die u enkel lastig is en uw leven bederft, opgeven, en

ze de remedie voor uw toestand bij de hand hebben.

De fout was: alles zeggen, – de remedie: voorlopig zwijgen.

Zwijg, en gebruik de betrekking die ge nu hebt als stepping-stone om te komen op een plek die u beter gelegenheid geeft van uw talenten gebruik te maken. Ik verzeker u dat ge, door dit *besluit* te nemen, alvast aan kracht voor uzelf winnen zult. En doet ge zowaar dan zult ge zien, dat de menschen zelf die u nu gespaard hebben, u steunen zullen.

Het ga u wel. Doe alles om uw betrekking te behouden of te verbeteren.

Een vaderlijke brief, zonder enig vals sentiment. Dat het advies verstandig schijnt zou binnen het kader van een levensbeschrijving van deze gecompliceerde dichter niet meer kunnen uitdrukken dan een banale gemeenplaats. Het schrijven van Verwey preludeert echter op de afscheidswaarden van 1919: 'Wij hebben begrepen, dat zwijgen geen schande en geen zwakte beduidt. Maar dat het schande en zwakte is, wanneer men middelmatige gedichten publiceert.'

Kón hij zwijgen? De brieven bewijzen het tegendeel. Maar de Meester blijft onverzettelijk. Op 13 oktober 1906 schrijft Jacob Israël:

Amsterdam 29 St. Willibrordstraat

Mijn zeer geachte heer A. Verwey, dit is het vreemde verhaal, waarover ik U schreef, dat het in eenen kant en klaar als eene hallicunatie in mijn geest heeft gestaan. Het is niet zoo gruwbaar van toon, als het eerst leek. Ik ben wat versuft en dus mak geworden. Als u 't in uw tijdschrift wilt plaatsen zult U mij een genoegen doen.

Maar is dit een onzedelijk geschrift? Wat is er de beteekenis van voor mijn leven. Het vreemde is, dat ik enkele verhalen, die mijn aard en aanleg toch eigenlijk vreemd zijn, telkens hoor. Prettig is anders, maar ik laat alles gaan. Op 't oogenblik ben ik te Nijmegen. Het is alles wel moeilijk, mijn brief-adres is te Amsterdam. Wanneer ik wilde schipperen met mijne kunst, dan zouden tijdschriften wel mijn werk willen plaatsen, maar dat kan ik niet. Ik wilde, dat ik zelf maar een tijdschrift had, voor mijne *beweging* heb ik daar behoefte aan.

Met potlood staat op de brief genoteerd: 'terug als niet griezellig . . .'

Uit dezelfde tijd dateert een andere brief, weer met een verhaal. Deze keer

is voor alle zekerheid een tweede enveloppe bijgevoegd! Het gaat Jacob Israël slecht, althans in de psychische sector. 'Bovendien heb ik veel pijn. Ik zeg dit alles niet, mijnheer Verwey, opdat gij het belangrijk moogt vinden, maar weet u wat wel vreemd is? Dat ik mijn litteratuur veel beter en veel zuiverder vind geworden. U zult daar misschien wat om lachen, vooral als u dit stuk van mij leest en nog eens wat anders misschien. Maar toch is 't zoo. Mooi-vinden is heelemaal een subjectief gevoel.'

Baantjes in diverse plaatsen doemen op in de rommelige levensgang van de man, die zijn weg nog niet heeft gevonden en die het moeilijk verkroppen kan, dat *het* Tijdschrift nog steeds voor hem gesloten blijft. Een enkele keer wordt zijn toon kribbig, geïrriteerd, maar voor zijn doen blijft hij een heer.

Amsterdam. 27 Palestrinastraat
25 October 1907

Zeer waarde heer Albert Verwey, ik moet nog eenige bezwaren inbrengen tegen eenen brief, dien u mij hebt geschreven en dien u wel vergeten zult zijn; het zijn dezelfde bezwaren, die ik tegen 'De Beweging' heb. Ja, dat is een heel mooi tijdschrift, dus het zal wel gauw leelijk worden of sterven, want er is in dit land in dezen tijd voor een goed tijdschrift toch geen plaats. Maar ik vind het bezwaar, dat u ontzettend de leider van dat tijdschrift bent. Ik zie tegenwoordig niet ver in de wereld, bijvoorbeeld niet verder dan de achterhuizen van de straat, maar ik geloof, dat uwe opvatting van leider verkeerd is. U heerscht. Ik zit er dikwijls over te denken wat erger is heerschen of beheerscht te worden. Ik vind ze allebei slecht. Tegenwoordig leef ik alleen met mijne kunst. De heele wereld heb ik verloren, maar mij zelven niet, want het geeft toch niets, of men een wereld wint en zich zelven verliest. Laat de heer Gutteling maar oppassen, dat hij zich zelven niet verliest in uwe beweging. Ik lees uw tijdschrift altijd en aandachtig. Uw stuk in de *Mercure de France* heb ik gelezen. Ik vind het koninklijk van u, dat u beweert, dat het boek van N. v.d. Schaaf tot de meest besproken boeken behoort, terwijl u heel goed weet, dat er weinig over gezegd is. Dus die koninklijkheid is wel mooi, maar het feit is niet juist. Querido en de Queridomanen zijn zeer boos op u, en ik vind, dat zij daarin niet geheel ongelijk hebben.

De grenzen zijn wel vaag geworden, dat de heer J. de Meester van de Nieuwe Gids naar de Gids gaat. Het is wel prettig, dat u grenzen houden wilt. Maar ten slotte lezen de menschen voor hun genoegen. Er groepeeren zich goede dichters om u heen. Ik vind Jan Prins de beste. Gisa is de eenige, die ik

zie en gaarne zie. Goddank, dat haar werk niet achteruit gaat. Het wordt minder natuurlijk en meer kunstvol. Jammer, dat zoovele dichters haar prijzen. Weet u, dat Van Eeden in haar huis komt te wonen? Ik heb hem in een jaar ongeveer niet gezien. Het is zoó, dat ik niet veel behoefte heb aan persoonlijken omgang met menschen. Ik ben mijn eigen *beweging* geworden. Vroeger was ik gezond, nu ziek, maar dikwijls gelukkiger dan voorheen. Ik werk nu volkomen zooals ik meen, dat goed is. Jammer, dat mijn verstand in den strijd een klap heeft gekregen, zoodat het dof is geworden, zoodat ik er niet zoo veel meer mede kan doen. Soms, als men mij daar gelegenheid voor geeft, publiceert ik wat. Een vast tijdschrift heb ik natuurlijk niet. Ik geloof toch, dat er een deel van ijdelheid in iedere publicatie is. Ik werk weinig; nooit meer dan eene bladzijde op eenen dag, vaak minder, dikwijls niets. U hebt vroeger wel verzen en proza van mij goed gevonden, wellicht zend ik u eens wat. Maar het duurt nog minstens een maand, eer ik een schrift vol in het net geschreven heb. Als ik schrijf heb ik het gevoel, dat ik in een hooge grot van goud woon, waarin mij hand een goudpuntje is, dat langzaam voortgaat. Als je loopt en de dag is heel mooi, bijvoorbeeld in het Vondelpark, dan ga je vanzelf langzaam loopen, dat is ook een dergelijk gevoel. Mijn huis is stil en goed. Ik verzet mij tegen den winter en laat de ramen nog open. Wij hebben een eschdoorn, mijnheer Verwey, die is van blad tot blad geel geworden. Begrijpt u, dat er nog geen blaadje van af valt? Er komt een roman van mij aan den dag 'Pathologieën' genaamd. Nu ben ik moe, en ik kan niet meer schrijven.

Met beste groeten uw Jacob Israël de Haan

Verwey begrijpt veel van de spanningen, die deze geabsterreerde artiest het leven ondragelijk maken. Hij voelt, dat er gestreden wordt op de gevaarlijke grenzen van zin en waanzin. 'Van de week, terwijl ik een boekje van Sighele las, stond ik op, en liep in de kamer heen en weer. Toen hoorde ik van begin tot eind of er iemand in mij sprak, en een verhaal opzei, zoo maar, dat 'k er half dwaas van werd.'

Het is alsof de moe-gestreden bestormer indruk wil maken op de menselijke instincten van de vader van het grote gezin. En hij voegt aan zijn woorden toe: 'Morgen moet 'k naar Meerenberg (hij doelt op een bezoek aan zijn krankzinnige zuster). Ook zoo iets prettigs.' Wéér dat irritante schermen met de waanzin van zijn familie!

Maar Verwey is niet te vermurwen. Een korte briefwisseling in december 1907 demonstreert het:

Beste mijnheer Verwey, dank voor uw brief en voor uw verzoek: 'het ga u wel'. Zoo ver is het nog wel niet, maar: 'espérons toujours.'

Wat is het toch, dat mij zoo doet verlangen naar eene plaats in uw tijdschrift, terwijl ik in andere tijdschriften toch genoeg plaats vinden kan? Is uwe weinige of niet voldoende waardeering van mijn werk, mijn slecht geweten? Ik las daarover bij De Gourmont dit zinnetje: (Epilogues, dialogues des amateurs bldz. 71) 'le silence des gens de goût sert de conscience aux mauvais écrivains et les tourmente le reste de leur vie'.

Nu, ik mag u later een vreemd gedicht zenden. Ik hoor allegaer dolle geluiden.

Het ga u wel, de uwe

Jacob Israël de Haan.

De Haan *blijft* doorgaan met het zenden van wat *hij* belangrijk vindt; Verwey *blijft* weigeren:

Waarde Heer de Haan,

Hierbij uw 'Fragmenten' die ik tot mijn leedwezen niet kan aannemen. Ik kan mij denken dat dergelijke kleine gegevens, in een aangenomen kalmte afgewerkt, belangrijk of aangrijpend zijn.

Er zou dan op passen wat u van Tjechof zegt, dat zijn woorden eigenlijk zonder ontroering zijn, en nochtans ontroeren. Uw stukjes ontroeren ook enigszins, maar zwak en zij hebben niet het vanzelfsche dat u in Tjechof prijst. Het ga u wel. Vriendelijk gegroet

Albert Verwey

Wel is de nuance iets welwillender geworden. Altijd houdt het positieve klopje op de schouder de hoop gaande.

De omstandigheid dat, en de toon, waarin Albert Verwey deze man altijd heeft geantwoord en blijft antwoorden, imponeert door alle stadia der correspondentie. Nergens blijkt ook maar iets van geïrriteerdheid van de zijde van de grote literator. Geen ongeduld, geen zweem van hoogmoed wordt voelbaar tussen de regels, die – naar het oude Joodse woord – het hart bereiken, omdat ze uit het hart tevoorschijn komen. Er blijft afstand, maar in het verticale vlak. De afstand tussen leerling en meester.

De koele epistels van Van Deyssel en Kloos hadden de subtiële, jonge auteur alleen maar gekwetst. Goed, dat was grotendeels zijn eigen schuld geweest. Maar wie rekent met redelijkheden als de omstandigheden zo ver-

nietigend en vernederend zijn als het geval was met de Jacob de Haan van *Pijpelyntjes* anno 1904?

De enkele brieven van Frederik van Eeden, die ons resten, ademen een geest van weerszin. Onbegrijpelijk hard tegenover de altijd gevende vriendschap van de spontane Joop, die soms snakt naar een menselijk woord, dat hem juist op de beslissende momenten wordt onthouden.

Alleen de dichterlijke filosoof van Noordwijk bood de verproletariseerde outcast de helpende hand. Niet door hem te stijven in zijn onmogelijke grillen maar door in hem te geloven en hem zelf deelgenoot te maken van dit geloof in het uiteindelijke dichterschap.

Verwey wil geen *Fijne Fragmenten*, die kwalijk rieken naar *Pijpelyntjes* en *Pathologieën*. Hij wil gedichten, Joodse gedichten, op het spoor van het *Spel van verwoest Jeruzalem*. Tegen het eind van 1908 is De Haan bijna zo ver. Hij schrijft van Amsterdam, Palestrinastraat 27, gedateerd 2-11-1908:

Ik sta buiten de Beweging, maar ik juich uw tijdschrift zeer toe. Het wint aan invloed, wellicht niet op de groote hoop, maar op de kunstenaars. Ze voelen zich niet veilig meer. Er komt onrust. Ik niet, want mij deert de Beweging niet. Uw tijdschrift is natuurlijk een verschijnsel, een gevolg van verandering, in mindere mate een oorzaak van verandering. Het is als de draad, die in de oplossing hangt en waaromheen zich nu kristallen afzetten. Een klacht heb ik over de gedichten dikwijls. Ik vind ze zoo zwaar. Laat ik zeggen, dat ik uwe jeugdgedichten dikwijls mooier vind. Maar ik ben wat moew en het valt mij moeilijk duidelijk te zijn. Ik zou het prettig vinden als u dit gedicht van mij in uw tijdschrift plaatsen wildet of het mij anders terug zenden wildet. Ik zal ook tevreden zijn als u er mooie dingen in vindt. Mijne kleine gedichten bevielen u niet. Mijn grooter gedicht 'Verwoest Jeruzalem' beviel u zeer. Ik hoop, dat u ook dit gedicht goed zult vinden, al bent u wel verwend.

U hebt mij indertijd geschreven, dat ik maar rustig werken moest en dat, als ik maar eerlijk bleef, ik ook wel waardeering vinden zou. Zoo is het ook gebeurd. Inderdaad word ik nu vrij sterk gewaardeerd. Ook u dank ik voor de lof en de blaam, die mij goed heeft gedaan, die u mij af en toe sinds nu wel 6 jaren ruim hebt gegeven.

Dat ik u zeer waardeer zult u gelooven.

Ik hoop op eenen brief van u en ben met beste groeten uw zeer dienstwillige

Jacob Israël de Haan.

En dan de triomf van het aanvaard worden:

Amsterdam

27 Palestrinastraat

Beste mijnheer Albert Verwey, ik behoef u zeker niet te zeggen dat ik zeer verheugd was over de plaatsing van mijne gedichten in de *Beweging*. U weet, dat ik u altijd heb gewaardeerd en uw tijdschrift ook. *Laudari a laudatis* lijkt mij het beste. Men wordt het liefst gewaardeerd door hen, die men zelf ook waardeert. Ik zou u willen vragen of u ook inliggend gedicht nog plaatsen wilt. Dat ik het u niet gelijk met de anderen zond, kwam, doordat ik het met mijzelfen nog niet over de definitieve redactie van enkele regels eens was. U hoeft mij over dit enkele gedicht niet te schrijven: ik zie het wel als ik de drukproef krijg. U maakt zeker zelf de inhoudsopgave? Wilt u dan mijn naam daarop zetten voluit, niet de enkele voorletters? Het zal Gisa Ritschl zeker verheugen, dat gedichten van mij in de *Beweging* komen.

Even een typische reactie van angst:

Nu iets, dat ik u eigenlijk niet schrijven mag, maar dat ik toch niet laten kan. Vanmorgen vertelde mij een letterkundige, dat hij van den directeur van den Amsterdamschen boekhandel had gehoord, dat de *Beweging* na 1 Januari niet meer verschijnen zou. Is dat waar? U begrijpt, hoezeer ik dat betreuren zou.

Maar ook de zege op het leven is aanstaande:

Ik heb in Juli mijn doctoraal rechten gedaan en werk nu aan eene dissertatie over strafrechtelijke Aansprakelijkheid. Maar mijne gezondheid is slecht, zeer slecht. Ik voel mij altijd bedreigd. Met beste groeten de uwe

Jacob Israël de Haan

Zo wekte Verwey het Joodse dichterschap van Jacob Israël de Haan. Zijn aesthetisch normbesef vormde een fase in de *Tesjoewa* van de zoon van de Zaanse gazzen. Als in 1914 de *Libertijsche Liederen* verschijnen, kan de redacteur van De *Beweging* de verschijning van *Het Joodsche Lied* bijna niet afwachten en hij opent de recensie met de ongeduldige woorden: 'Binnenkort zullen we, in een bundel Joodsche Liederen, Jacob Israël de Haan als dichter van het Zionisme kunnen waarnemen. Als zoodanig heeft hij ons altijd het meest geboeid en heeft hij zich onder zijn tijdgenooten een plaats veroverd.' Een plaats veroverd, door *zijn* toedoen.

Kostbaar deze verworvenheid voor Jacob Israël de Haan, met beide voornamen voluit. De angst bekruipt hem voor de duivels, die hem willen bespringen.

Jacob Israël de Haan
Palestrinastraat 27

Amsterdam, 4-9-'11.

Zeer waarde Heer Verwey, dank voor uwen vriendelijken brief en spoedig antwoord. De vreugde over mijn dichterschap wordt mij voortdurend verbitterd door de angst dat het eindigen zal, en uw brief heeft die angst weggenomen. Zoolang het duurt. Ik zou u willen vragen of u de geaccepteerde liederen zoudt willen plaatsen verdeeld over *twee* liever nog *drie* afleveringen, zoodat ze b.v. in een jaar alle geplaatst zijn. De reden van dit verzoek is deze, dat ik geen neiging voel iets nieuws te zenden, zoolang u nog iets hebt, en ik moet zoo oppassen, dat ik mijn talent, dat niet zoo groot is, niet forceer en breek.

Aarzelend ook het schrijven van 4.4.'12:

Zeer waarde Heer Verwey,
'Ze schrijvend, misschien omdat dergelijke gedichten in zijn omgeving werden bewonderd' . . .

Kent u dit citaat? Raad eerst en zoek dan in De Beweging van Juli 1909 bldz. 332.

Neen: als u dit gedicht zwak vindt, geef ik het niet als feestgave. Men moet voorzichtig wezen met het geven van zwak werk. Mijne gedichten worden gewaardeerd, maar dat is juist gevaarlijk.

Dank met uw sympathie met het doel van het Joods Nationaal Fonds.

Geloof, dat mijne gedachten in London dikwijls bij u zullen zijn. Ik vind u een van 'Mijn heiligen'. Veel groeten van uw dw.

Jacob Israël de Haan

'Mijn heiligen' . . . Sedert jaren werkt De Haan reeds aan zijn proefschrift over Rechtskundige Significa. Wij lezen pagina 16 van de uiteindelijke dissertatie:

'Uit het voorgaande volgt niet, dat één zelfde woord niet twee tegengestelde beteekenissen zou kunnen hebben. Enkele voorbeelden. In het Hollandsch heeft 'onverbeterlijk' de tegengestelde beteekenissen van 'zeer goed' en 'zeer slecht'. Daarentegen hebben de beide tegengestelde woorden 'waardenaar' en 'onwaardenaar' ongeveer gelijke beteekenissen, evenals 'tuig' en 'ontuig' of 'dier' en 'ondier'. Het Romeinsche 'sacer' beteekent 'heilig', maar ook 'gevloekt': 'Patronus si clienti fraudem fecerit sacer esto'. In het Hebreeuwsch zijn zulke woorden talrijk. In verband met 'sacer'

noem ik *kadosj*, dat 'heilig' beteekent, maar ook 'schandjongen' en in eenen vrouwelijken vorm 'ontuchtige vrouw.'

Het begrip was hem dartel geworden in zijn troebele gedachten. Hij kon er mee spelen en – wat essentiëler was – hij kon het gebruiken zonder dat iemand hem kon betrappen. *Pijpelyntjes-in-het-klein*, die alleen voor hem duidelijk waren en die, eenmaal gepubliceerd, geen enkele consequentie met zich droegen. Zo schreef hij het gedicht 'Mijn Heilige', dat in *De Beweging* zou worden gepubliceerd.

MIJN HEILIGE

Bretonsch gebruik: iederen avond leest
De vader van 't gezin met vrome stem
Over den Heilge van dien dag, wat hem
Verlokking, wijding, weerstand is geweest.

Een visschersjongen had mij meegenood
Beschroomd in zijn gezin, toen sprak de vader:
'Wees welkom, zet u met mijn kindren nader,
En hoort wie heden vroom waren en groot.'

De jongen bloosde: 'Mijn Heilge is Sint-Yves;
Wie de uwe, zeker een heel vrome en lieve?
Wat heeft zijn droomen en daden gewijd?'

'Al wie lief en schoon was heb ik aanbeden,'
Was mijn wederwoord: 'vaak dwaalde ik, maar heden
Weet ik zeker, dat gij mijn Heilge zijt.'

Als het niet gauw genoeg is geplaatst, wordt hij ongeduldig. 'Ik heb u verleden jaar een gedicht gestuurd "Mijn Heilige" dat u plaatsen zoudt. Daar dit gedicht niet werd geplaatst en andere latere wel, vraag ik u: is de copy verloren gegaan, of wellicht vergeten? In 't eerste geval zal ik u een andere copy zenden.' (2-9-1912)

Eerder (3-4-12) benaderde hij Verwey om plaatsing voor dit gedicht tezamen met een hymne voor het Joods Nationaal Fonds, dat zijn tienjarig bestaan zou vieren.

Wie vermoedde perverse instincten achter dit alles? Albert Verwey eerst

recht niet! Maar toch bleef ook hij het glibberige aanvoelen van deze zonderlinge en zonderling begaafde dichter. Die eenmaal met een makker op het duin in Noordwijk verscheen en tot hem durfde zeggen: 'Mag ik U mijn schendknaap voorstellen ...?'

Hij bleef op afstand en reageerde niet op Jacob Israëls vragen naar zijn oordeel over de beide gedichten in de Almanak van Greshoff, die *Sabbath* verbond aan *Thomas van Aquino*, de Heilige Sabbath aan de Heilige Doctor Angelicus.

Maar toen De Haan Albert Verwey uitnodigde als paronymf op te treden bij zijn promotie op dinsdag 1 februari 1916, weigerde deze. Jacob Israël liet niet af. Die dinsdagochtend telegrafeerde hij uit Amsterdam de mededeling, dat er nog geen plaatsvervanger was verkozen. Er kwam geen antwoord!

'Zóó is dan Albert Verwey mijn goede en strenge Meester geweest. Maar nooit een nabij en vertrouwd Vriend. Dat was Frederik van Eeden ...'

Hij stond op die gedenkwaardige eerste februaridag wél naast hem en deelde met hoffelijke gebaren de dissertaties rond aan de talrijke hoogleraren, die – met een groot publiek – waren samengekomen in de Aula der Amsterdamse Gemeentelijke Universiteit, 's middags om 4 uur. Versluys had ook het lijvige proefschrift gedrukt, dat 'Jacob Israël de Haan, geboren te Smilde', had rondgezonden aan vele vrienden in en buiten de Joodse kring. Mét opdracht. Daar was hij altijd groot in geweest: 'Van den Dichter...'

Het moet voor de gazzenszoon een grote dag zijn geweest; ook al was Albert Verwey geen paronymf. Maar die was geen vertrouwde vriend geweest. Zoals Frederik van Eeden.

Zag De Haan dit goed? Had de dichter van *De Kleine Johannes* altijd naast hem gestaan, zoals vandaag op dit moment van aanzien en roem?

Bij zijn HEENGAAN UIT HOLLAND schrijft hij:

Het is twintig jaar geleden sinds ik, een jongen angstig voor het dreigende leven, zijn steun en vriendschap zocht en vond. Moeilijk zijn vele van die twintig jaren geweest. Ik heb alles beleefd, wat een Joodsche jongen in dezen tijd aan dwaling en aan keer beleven kan. Maar deze vriendschap, deze vereering is ongeschonden gebleven en onbeschadwd tot op dezen dag. Dat zijn de gaven des levens, die ons met het leven verzoenen. Daar ben ik dankbaar voor. En het is goed, het is rechtvaardig, dat ik dezen dank hier open uitspreek. Ik ken geen dichter en geen geleerde, voor wien Holland minder dankbaar is geweest dan voor dezen.

Verwey en Van Eeden zijn de vastheid geweest van mijn leven, de eerlijkheid en de trouw. Scheidend gedenk ik dat.

Maar de retrospectieve herinneringswoorden kunnen ons niet doen vergeten, dat er bittere momenten zijn geweest in dit langjarige contact. Ook Van Eeden blikte in de bewogen januaridagen van 1919 terug op de twee decennia, dat zij elkander kenden.:

In twintig vriendschapsjaren geen seconde
Waarin je mij beledigde of verwondde...

En dát was juist! Maar gezien van de andere zijde? Wij weten al lang, dat ook deze verhouding uiterst problematische uren had gekend. Had het anders gekund bij twee zulke extroverte, egocentrische naturen? Nochtans dient hierbij de kanttekening te worden gemaakt, dat in de talloze brieven van Jacob Israël de Haan aan Van Eeden, deze veelkantige Jood ongekend nobel naar voren komt. Zelfs zijn mateloos 'geven', dat zo dikwijls – hoe goed bedoeld ook – afstotend blijkt te werken, blijft hier bijna altijd natuurlijk en acceptabel.

Een hoogst persoonlijke bron voor de kennis van zijn leven, deze tientallen epistels, waarin gedurig iets aanwezig blijkt van een menselijke bewogenheid, die niet alleen verklaard kan worden uit gevoelens binnen de sector van vriendschappelijke afhankelijkheid. Als het 'Beste Mijnheer' van de eerste brief is veranderd in 'Lieve Free', en het 'Lieve Free' wordt genuanceerd tot 'Van Eedentje', zal Frederik van Eeden zich extra op zijn hoede hebben gevoeld. Albert Verwey vond het ook maar raar! De strenge meester wees Jacob Israël echter de moeilijke weg naar een ik, dat hij nog niet eens zelf vermoedde. De vertrouwde vriend, wiens 'ziekelijke gemoedsvertedering' anderen zo vaak irriteerde, liet de worstelende Joodse jongeman binnen de cirkel van zijn persoonlijke eigenaardigheden en trok zich terug op de momenten, dat deze voor hem zelf consequenties konden meebrengen.

Wij vergelijken de brieven van Jacob Israël aan Van Eeden met die aan Verwey. Geen enkele creatieve invloed van de eerste wordt merkbaar op het wordende oeuvre van een dichter, wiens eigenaardige scheppingskracht door Verwey in 1903 intuïtief wordt aangevoeld. Maar als De Haan reeds lang de dichter van het Joodse lied in deze lage landen is geworden, komt Van Eeden met een tomeloze waardering, die alle grenzen der redelijkheid te buiten gaat (opgenomen in *Langs den Weg*, pag. 37):

'Geen natie bestaat er, van zoo groote eenheid, van zoo innig rasbesef, als het Joodsche volk. En ik weet geen enkelen nationalen dichter die zulk sterk, zulk noodwendig werk maakt als Jacob Israël de Haan.

De Jooden moogen zich assimileeren, ze moogen in de verschillende naties de nationale deugden en kwaliteiten met hun eigen Joodsche kracht tot expressie brengen, ze moogen zelfs als vijanden elkaar bekampen, ieder in zijn eigen nationaliteit – toch blijven ze één joodsch ras, met onmiskenbare joodsche eigenschappen, waarvoor maar één gevaar dreigt, waarvoor dan ook even ernstig wordt gewaarschuwd als bij alle zuivere rassen: vermenging met vreemden. Hier ligt de grootheid en het bijzondere van De Haan's verzen, en zijne zwakte.

De Rasgeest die hem zijn verzen ingeeft, is niet de hoogste en heiligste der menschheid. Het is niet het Eene Weezen, waarin de gansche menschbevolking deezer planeet haar eenheid vindt. Maar Hij is hooger en heiliger dan de geest van één Europeesche natie. En daarom is het dat deeze joodsche dichter met sterke stem, deeze naties allen kan toespreken als een machthebbende. Hij spreekt met een ernst, een woord-geweld, een klas-sieke kracht, waar teegen geen enkel nationaal dichter in Europa is opgewassen.

Jacob Israël is nooit rhetorisch, veel minder nog dan Verwey, en toch spreekt hij met de strenge hoogheid, waarnaar rhetoriek vruchteloos streeft, en die ze in holle galmen nabootst.

Klanken van zulk een waereld-beteekenis, zoozeer standhoudend in den grooten, wilden tijd van beroering, zijn in ons land sinds Vondel niet gehoord.'

Zover was het nog lang niet in die eerste jaren van hun contact, de periode nog vóór het begin van deze eeuw. Van Eeden had reeds enige jaren de maatschappij ontdekt en woonde op Walden. De wereld van die dagen zag er nogal chaotisch uit. Wat zouden de komende honderd jaren brengen? Het moderne imperialisme vond zijn neerslag in de grote Boerenoorlog, die hier te lande het leeuwenandeel der publieke opinie opeiste. Het brandende sociale vraagstuk kwam aandacht vragen; de S.D.A.P. – in 1894 opgericht – beleefde zijn romantische jaren, die in zekere zin tot 1903 zouden duren. De gevoelige, zoekende en tastende letterkundige – eenmaal Tachtiger – scheen wel door het lot uitverkozen om door de losgeslagen zoon van de Zaanse gazzen te worden aangeklampt:

Haarlem, 24 October 1899

Beste Mijnheer!

Ik ben blij, dat ik u weer eens schrijven kan, want ik ben in den laatsten tijd niet zoo heel wel, en ik kan niet goed schrijven. Maar ik ga niet naar den dokter, omdat die zoo'n onnoodige omhaal maakt. 't Verwondert mij een beetje, dat u niet een briefje heeft geschreven, maar u zal 't wel misschien druk hebben. Ik zou graag nu Engelsch kennen, om de Anglo Dutchman te lezen, maar ik lees tegenwoordig al Engelsch nieuws genoeg, 1500 boeren dood, goed, ik geloof 't niet. Nu weer 500. Van wie krijgen de Engelschen dat zoo. Ik wou, dat ze 't gladweg verloren. U ook. De Engelsche dames op Walden zullen dit niet willen, dat is logisch, maar die hebben nogal niets

daarin te vertellen. Ik ook niet maar ik wil toch niet zwijgen. Ik word boos als ik er over denk. Geld is niet genoeg. Zooveel weduwen en weezen. Wat geeft 't of we 't Transvaalsch volkslied zingen, en wat geld geven. Maar 't is toch goed. Vandaag was hier een professor uit Melbourne, 't leek wel een straatveger, neen die zijn nog netter. En ze winnen 't toch niet, nooit.

Geloof U toch niet alles, wat de menschen zeggen van grote verliezen der Boeren, 't is nooit waar.

Alle menschen liegen, maar een Engelschman liegt voor twee, en nu wel voor tien.

Freek heeft een lijst voor giften er wordt wel goed gegeven. Dat vind ik aardig en goed van Freek. Hij wil ieder helpen, maar hij kan niet diep genoeg in iemand lezen, daarom helpt hij verkeerd. Zijn bedoeling is goed en vriendelijk, maar ik zal nooit meer zooveel van hem houden als vroeger. Hij weet dat wel, ook dat hij noch ik dat helpen kunnen. Wij passen niet recht bij elkaar. Hij heeft veel goeds. Ik heb ook wel wat goeds, maar niemand kan van mij houden. Ik van bijna niemand. Maar ik houd wel heel veel van U. U moet eens lezen, bldz. 4 van de Bloemlezing, onder aan. Zoo is 't precies. Niet anders. Ik vind 't verdrietig, dat ik de menschen zoo liefdeloos beoordeel. Carolien ook. Ik heb een brief gelezen, dien zij Freek had geschreven. Ik zou hem u graag eens sturen, maar Freek zal hem niet geven. Ik wil 't niet vragen. Als 't Kerstvacantie is, wil ik heel graag bij u komen. De eerste Zondag in de vacantie. U is toch niet boos. Als 't getal honderd, die meer recht hebben op een brief van mijn Frederik van Eeden dan ik, sinds Maart niet grooter is geworden, krijg ik misschien wel een brief. Maar ik kan ook wel wachten, en heelemaal moogt u niet denken, dat ik ongeduldig ben. Ik wou, dat U voor mij zoudt wezen, wat ik voor U ben, maar dat kan niet. Maar misschien wilt u iets voor mij zijn.

Ik heb Ellen goed gelezen, heel goed, en 't nog eens voorgelezen aan iemand, die niet zien kan, wat Frederik van Eeden gaf, maar ik ben zoo bang, dat er iets zal komen, tusschen mij en U.

Koo zei 't vanmiddag, maar ik wil 't niet hooren. Een jaar is voor mij, die naar lichaam en geest zoo ziekelijk ben, heel veel maar ik houd nog meer van U dan vroeger, dan van iemand.

Van Kloos heb ik ook wat gelezen, maar ik kan 'Van Kind en God' niet krijgen, scheldereien genoeg. Kloos *moet* zich schamen, als hij zijn verweer leest; hij moet 't niet doen.

Hij is niet de Mensch in van Kind en God, maar een kleine akelige buurjongen als hij zoo tekeer gaat tegen menschen, moreel op 't oogenblik zoo heel veel hooger staand. Jeanne Reijneke kan veel voor hem doen. Ik zou graag

wat veel over Kloos lezen, en ook over Multatuli; ik mag ze zoo graag naast elkaar zetten. U er naast. Frederik van Eeden is de mooiste.

En ik moet nu eindigen, er is veel werk.

Weest u vele malen gegroet van Uw liefh.

Jacob

Weet u 't adres wel, als u schrijven wilt.

Korte-Begijnestraat 29 rood.

De toon is klef. Dat blijft de eerste jaren zo. Hoe is het mogelijk geweest, dat Van Eeden dit kritiekloos heeft kunnen verdragen. Wij worden geconfronteerd met artistieke normen, waarvan kleur en sfeer ons bevreemden.

Duidelijk is de homofiele teneur van alles wat hij schrijft. De medicus moet dit van meet af aan hebben begrepen. In de brieven aan hem worden figuren met name genoemd, die later in *Pijpelyntjes* zouden optreden. Figuren uit Jacob de Haans nauwelijks beëindigde Kweekschooltijd, waarop hij – de gefrustreerde en geplaagde leerling – zich aldus wilde wreken! Van Eeden dacht van al deze verhalen het zijne, maar de mogelijkheid tot publikatie ervan in romanvorm was geen moment bij hem opgekomen. De verschijning van dit boek houdt De Haan voor zijn grote vriend dan ook angstvallig verborgen. Uit die tijd stamt het volgende, ongedateerde schrijven:

Amsterdam

29 St. Willibrordstr.

Beste Van Eeden, je hebt vanmiddag zuiver gelijk gehad, 't was niet goed van mij, dat ik je mijn boek niet gaf. Maar ik vreesde harde woorden over dit boek, dat ik zoo zeer ver van je afstaande dacht. Wil je het mij vergeven? Gisa heeft mijn exemplaar en Hans zal haar vragen het jou te zenden.

Ik dank je zoo voor je zachte en sterke woorden. Alles is zoo zeer moeilijk en nu heb je me veel goeds gedaan.

Het is gegaan, zooals je gezegd hebt. Sam is niet goed voor mij geworden. Maar dat zal ik nu vast niet doen, tegen de rede in, omdat een ander mij zijn wil opleit. Sam heeft mij met Hans samen avonden verdonderd, maar ik zal mijn kracht zien te herhebben en te herhouden. Het is een zeer ergerlijk boek, maar dit is zooals je zei, voor gezonde lieden niet.

Ik wilde dat je weer voor altijd mijn vriend wou zijn. Het is zoo ongerust om ons heen en je ziet niks dan nijd en barheid.

Met de S.D.A.P. zal ik probeeren tot klaarheid te komen, maar als dit een partij moet zijn, die ketteren wil, dan wil ik het niet.

'k Hoop, dat je mooie dingen in het boek vinden zult.

Ik ben nu sterk besloten een nieuwe druk ervan te geven. Wil je d'r 'n inleiding voor maken, waarin je de dufburgerlijke fatsoentjes-menschjes 'n robbedoes toedient?

Dag beste vrind, 'k moet nu werken. Dag

Joob.

Van Eeden dacht er niet aan zich te compromitteren. 'Joob' reageert:

Beste Van Eeden, ik dank je wel voor den brief. Ik hoop, dat je 't boek niet zult verbranden, ik zal het wel laten halen of dat zelf doen, want ik wou je nog 'n enkel ding vragen.

Ja, je idee van kunst is het mijne niet. Zeker is kunst schoon, maar dat wil niet zeggen, dat je daarom altijd moet schrijven over dingen, die aange-naam zijn. Ik kan dit niet zoo goed zeggen, maar ik voel het helder genoeg: *wat* je zegt doet er niet toe, maar *hoe* je 't zegt.

En als ik de ellende van dit Pijpleven en de smart van die perversiteit zoo weet weer te geven, dat 't de menschen ellendig-smartelijk maakt, dan ben ik, waar ik wezen wil.

Is je eigen idee van kunst niet wat gewijzigd?

Hoe je spreken kunt van Aletrino-Heijermans-Querido proza? Dat zijn d'r toch drie, bien étonnés de se trouver ensemble.

Ik hoop, dat je toch nog mijn vriend blijven wilt. Aletrino heeft volkomen met mij gebroken en ik met hem. Wie wind zaait zal storm oogsten. Hij heeft in mij wind gezaaid, nu krijgt hij iets van den storm.

Ik ben zeer bedroefd,

Dag,

veel groeten van je vrind, Joob.

Ook bij het verschijnen van *Pathologieën* gaf Van Eeden niet thuis. Eerst als De Haan deze fase van zijn leven te boven schijnt, komt het contact (en daarmee de briefwisseling) op een ander niveau. De volwassen jurist zoekt bij de grote man van Tachtig (die hij aanspreekt met 'Beste Van Eeden', een enkele keer met 'Beste vriend Van Eeden') het klankbord voor zijn sociaal-gerichte juridische belangstelling. De toon is wel veranderd:

Beste Van Eeden, dat was een ernstige prettige brief, die mij op Kerstmorgen verraste. Ik wil graag Donderdag komen, met den trein, die zoowat half een te Bussum is. Doe met je werk maar juist alsof ik er niet was. Over enkele dingen schrijf ik je liever.

Dat gevoel ik in mijn werk ook, hoe geen twee menschen hetzelfde woord in gelijke beteekenis gebruiken. En juist die diepere woorden hebben daar het meeste van te lijden. Maar wat algemeen verstaan wordt onder: 'vrije wil', dat is toch goed genoeg bekend. Ik vrees ook, dat het onderwerp te zwaar zal zijn voor mijne krachten; ik wil van mijn werk geen compilatiewerk maken. Ja, het is meer nog een psycho-physiologisch dan een rechtskundig vraagstuk. Dat is juist het verbijsterende in de wetenschap: in 't begin lijkt alles kant en klaar. Maar hoe verder men komt, dan wordt alles duister. De kleine kwesties zijn klaar genoeg. Hoe een cel hygiënisch moet worden ingericht, dat is nog wel te weten, maar hoe de staat aan het recht van celstraf komt, dat is duister. Daarom: in de enkele wetenschap zit geen kracht. Daarbij behoort een sterk vertrouwen.

Hoe positief het geluid in een brief van 4 september 1909:

Beste vriend Van Eeden, al lang had ik je willen schrijven, maar ik had zoo een onrustig en beweeglijk leven, dan komt schrijven er niet van. Ja: ik maak eene dissertatie. Ik maak haar over 'strafrechtelijke aansprakelijkheid'. Een groot onderwerp. Maar ik heb tijd. Geld, dat ik noodig heb, verdien ik met repeteeren, vertalen, schrijven enz. Zoo gaarne had ik je over die dissertatie eens gesproken. Ik heb in de tien jaren, dat wij elkander kennen, reeds veel doorgemaakt, maar mijn vertrouwen op jou is altijd sterker geworden. Ik ben je veel dank verschuldigd en het doet mij leed, dat ik niet anders doen kan dan dit zeggen. Met verbazing en bewondering heb ik je fragment uit de Nachtbruid gelezen. Ook met ontsteltenis en met verwarring. Welke grove tijden zijn toch de onze, dat dit stuk niet overal is bewonderd en diep gevoeld. Wat je daarin schrijft over de geringe waarde van onze rede, daarover spraken wij eens, twee en een half jaar geleden op eene wandeling naar Blaricum.

Eenige weken geleden, toen mijne vrouw en ik naar Hilversum fietsten, zijn we bij je afgestapt. Maar je was er dien dag niet. Ik zag den kleinen Hugo en vond hem lief. Mijn zuster heeft ook zoo eenen kleinen jongen, maar niet blond.

Hier is het nu een drukke tijd, want eene zuster van Hans logeert bij ons met hare drie kindertjes en eene kinderjuffrouw. Ik ben rustig en stil. Maak wederom verzen. Ik zie je al zacht honend lachen. De Gids plaatste er deze maand een. Nu bulder je. Verwey accepteerde er vier voor De Beweging. Nu kijk je weer wat vriendelijker. Ik wil zo graag eens met je praten voor je naar America gaat. Zal ik eens naar Bussum komen. Of vind ik je eens in Amsterdam?

Hans laat je vriendelijk groeten en ik wensch je geluk en voorspoed op alle wegen.

Joop

Het is hier de plaats nader in te gaan op de maatschappelijke bewogenheid van Jacob Israël de Haan, deze centrale factor in het wederkerig contact. Het schijnt niet meer dan normaal, dat deze Joodse jongen uit de jaren 1895-1900 (met zijn wel zeer speciale achtergronden) de richting van het socialisme ingedreven werd. Maar dit socialisme had voor hem – zoals wij zagen – verschillende kanten. Betekende de overgang naar het marxisme ook en vooral de breuk met het oude Jodendom, daarnaast vertegenwoordigde de toenmalige S.D.A.P. voor hem een vooruitstrevend milieu van hemelbestormers, bij wie hij zich thuis voelde. De botsing met de Partij om *Pijpelijntjes* zou hem wel anders leren.

De jaren na de spoorwegstakingen van 1903 bleken van beslissende betekenis voor een arbeiderspartij, die zich vrij snel in reformistische zin evolueerde. Troelstra en zijn volgelingen gingen – naar de formulering van Rüter – de weg naar de werkelijkheid verder en bewuster op. De utopistische en romantische illusies van vroeger vervaagden snel tot schimmige mythen. Het zou niet lang meer duren of de hagiografieën van Vliegen en vooral Troelstra zouden een officieel geschiedbeeld vastleggen, dat van de oorspronkelijke Genesis niets meer scheen te weten en in elk geval ver na Exodus begon.

Ergens voorvoelde Jacob Israël de Haan deze ontwikkeling. Zij bleef hem zijn leven lang hinderen. Deels uit onzuivere affecten jegens zijn vijanden uit 1904 – niet minder echter, omdat hij na zijn roeyement uit de Partij, sociaal-politiek dakloos was geworden. Waar moest hij heen met de rasechte rachmones-gevoelens, die het gevoelsleven beheersten van een jongen uit dat milieu?

Daar kwam nog bij, dat zijn onderwijzerspraktijk hem bij voortduring confronteerde met de noden van het proletariaat, vooral te Amsterdam. Zijn brieven staan er vol van. Noemde zijn vader hem niet 'Der schooiren heul'?

Allerlei briefjes krijg je. Laatst een van 'n moeder dat ze haar zoon voor 'koolrapenbroekie' scholden. Zoo was de kleur van die broeken dat ze 't hoogerop zou zoeken als de meester daar geen end aan maakte. Dat lijkt nou wel erg grappig maar zoo'n verdrietige onbeschaafdheid is toch 'n bewijs, dat er in Amsterdam iets erg ellendigs is. Honger hebben ze gewoonlijk minder dan ik eerst dacht, maar ze eten soms erg vreemd. Geloof me,

je denkt zoo gauw, zie zoo, die jongen heb ik door liefde gewonnen. Lak hoor, onder mekaar houden ze je voor de mal.

Hij heeft vreemde contacten, die zijn innerlijk leven soms ongedwongen illustreren:

Gisteren kreeg ik 'n brief van iemand, die ik voor 'n subliem mensch hou en 't aardigste is, dat-i 't zelf niet weet. Hij heeft heelemaal 'n kermisjongen bij zich in huis genomen, die z'n moeder was dood, vader hard weggelopen en nou werd-i zoo slecht behandeld. Maar nou heeft-i 't goed en prettig. En die man schrijft zoo innig over hem. Ik wou, dat ik veel van vader hield. Je mist toch wel wat. Zie je van vader en moeder is 't natuurlijk, dat je liefde krijgt, en overigens moet je meestentijds geven. Dat is wel heerlijk als je 't doen mag, maar krijgen is ook wel prettig. Dat weet je niet, omdat jij zoo veel hebt. Heb maar eens 'n poosje niks, dan ben je op 't laatst zoo jaloersch op wat je hebt, dat 't belachelijk en lastig wordt. Voor je-zelf en voor anderen.

Nou die man is dan teringachtig en dat was-i al toen-i dat jongetje bij zich nam. Dus groot zal hij hem wel nooit zien. Hij is nou 14. Ik heb z'n portret. Eerst zou dat jongetje onderwijzer worden, maar daar heb ik zoo over geschreven, dat-i nou naar zee mag. Dat wil hij-zelf zoo graag, en dat schreef z'n 'vader' me gister. Ik heb ze nog nooit gezien, maar ik hou wel van dat jong. En van die man ook. Hij is niet zoo erg rijk, en hij had toch al twee jongens, die niet zoo klein waren. En nou in eenen 'n nieuw broertje erbij.

Daar stond hij nu buiten de officiële partij der socialisten, mét zijn bewogenheid om het vele leed in de wereld, Tak had hem eruit geschopt! En waren zij zelf dan zo fijn?

Ken je Van Bruggen? Hij is redacteur van 't Volk. Verwey kent 'm geloof ik, ik wil zeggen, die heeft 't wel eens met hem aan den stok gehad om Johan van Oldenbarnevelt. V.Br. zei, dat 't van A. tot Z. gestolen was uit 't Engelsch. Nou die Van Bruggen dan is bij z'n vrouw vandaan geloopt en woont nou half en half met m'n zuster. Zie je half en half. Dat moet ik je toch even vertellen. Zie je, ik lach er niet om, ik heb er 'n patjakerende last van, maar 't is zoo'n grappige uitvinding. Stel je voor 2 mannelijke en 2 vrouwelijke mallen huren samen twee kamers met 4 ledikanten staande in twee alcoven en dat heele zootje huist in twee huizen naast mekaar.

Overdag is 't zoo: 's avonds steken ze dan over en dan is 't zoo als in figuur twee staat: en 's morgens ruilen ze dan weer terug. Nou bij dat stel van vier is nu V.B. met m'n zuster. Je snapt daar wordt weer over ge... Troelstra moest zich er ook weer in bemoeien: die zei dat 'n goed partijgenoot liep niet van z'n vrouw af. Dat dee-je niet, je hadt genoeg aan je partij. Onder-tusschen hoor ik dat V.D. Goes ook van z'n vrouw wil scheiden. Nou wor ik natuurlijk uitgespeeld door m'n zuster als een, die ze niet met de nek aanziet. Maar ik neem dat heele zaakje niet au serieux. 't Is zoover ik weet de zooveelste. 'N heele keet. Cornelia Huygens heeft zich verdronken omdat haar man tijdens haar engagementstijd en haar huwelijk gedurig in in-tieme verstandhouding bleef met z'n eerste vrouw.

Frederik van Eeden zou dit alles – en ook hem – beter begrijpen dan wie ook. Stond ook hij niet buiten de beweging, die hem, de 'pionier van Bussum', bij geschrifte van de begaafde P. Wiedijk onsterfelijk belachelijk had gemaakt. Sprak Heijermans niet van de 'idiot'?

Hartman een hoofd eener school hier en een vriendelijke kennis, heeft een jaargang of een deel daarvan van Den Nieuwen Tijd, dat aan Heyermans heeft behoord. En er zijn kanttekeningen in, denkelijk ook van H. en een daarvan is: 'Net iets voor den idiot Van Eeden'. Ofiets dergelijks. Maar zeker stond er 'de idiot van Eeden'. Hoe vin-je dat? Ik geloof, dat Heijermans bang is voor je kalme werken, en dat-i je volk niet aankan. En daarom zulke dingen moet doen. Maar je moogt er wel mee te doen hebben.

De Haan steunt Van Eeden als diens teleurstellingen bij de socialisten tot 'Schadenfreude' leiden.

Amsterdam, 27 Palestrinastraat.

Beste Van Eeden, ik heb deze dagen zeer veel aan je gedacht, en ik had je wel eerder willen schrijven. Het spijt mij zoo zeer, dat de Eendracht niet goed is gegaan. Er worden vele verwarde verhalen gedaan, maar daaruit staat vast, dat je veel geld verloren hebt. Dat is geen kleinigheid, want zonder geld word je maar niet afhankelijk van het vuile volk dezer aarde. En hoe! Ik hoorde er twee kooplieden in den trein over. Ook in de kringen van de S.D.A.P. spreekt men er veel over. Sommigen hebben er leedvermaak van. Gelukkig zegt niemand minderwaardige dingen van je, zelfs de vijanden niet. Mij grieft dit alles diep. Ik wilde, dat het je altijd goed zou gaan. Het is ontzettend, dat je de menschen nog zoo genegen bent. Geen

genegenheid is toch tenslotte veel gemakkelijker. Heb je nog goede hoop, dat er iets goed uit dit alles voortkomen kan?

Ik wenschte wel, dat ik je helpen kon, maar wat kan ik doen? Het leven is heel wat bezwaarlijker dan men meent.

Een enkele keer steunt hij hem ook financieel!

Beste Van Eeden, de effecten heb ik van morgen naar de Bank op het Damrak gebracht. Ze waren samen reël ongeveer f 675. Ik heb nu nog ongeveer f 800.— over, deels in gekochte effecten, maar die ik nog niet heb gekregen, deels in geld. En van mijn repetenten heb ik ook nog veel in te vorderen. Dus laat je niet drukken door schulden zolang ik het heb.

Zo concentreerde zich – vooral in de jaren van zijn maatschappelijke adaptatie – het contact van Jacob Israël de Haan en Frederik van Eeden om vage sociale ideeën en idealen van wel zeer uiteenlopende aard. Een soort eclecticisme diende zich aan, met alle vreemde consequenties daaraan verbonden. En met als de meest frappante uitschieter Jacob Israëls beide reizen naar Rusland, tot het onderzoeken van de gevangnissen aldaar.

Het probleem van de behandeling van politieke misdadigers was niet nieuw! De vroege arbeidersbeweging had ermee te maken gehad, vooral ook door invloed van het militante anarchisme van de daad. In de eerste twee jaargangen van Heijermans' *De Jonge Gids* was een *Enquête* gepubliceerd over hun behandeling in Nederlandse gevangnissen. Het vraagstuk bleef sindsdien actueel. Maar daarmee is de belangstelling van De Haan op dit punt – en dan wel zeer gespecialiseerd op Rusland – niet verklaard. Dat de celstraf als zodanig hem boeide, lezen we al; die interesse lag op ethisch-juridisch terrein. Maar waarom (plotseling?) die hartstocht voor de gevangenen van het Tsarenrijk? In Amsterdams-Joodse kringen circuleerden omstreeks de jaren 1925–1930 verhalen over uiterst delicate contacten van de dichter met Russische vrienden te Parijs, waarover hij later gaarne en gretig sprak. Wie kan dit controleren? Op vaste bodem staan wij eerst in 1912 als beide dichters (de arts en de jurist) naar Engeland vertrekken tot het leggen van diverse contacten op verschillende gebieden van leven en wetenschap. Op 18 maart van dat jaar schrijft Joop van de Palestrinastraat 27:

Ik zou liefst dadelijk in 't begin van de Paaschvacantie gaan. Want de groote vakantie begint dit jaar *heel* vroeg met het oog op de lustrumfeesten. Daardoor zijn de examens ook vroeg, en dan kan ik niet weg. Tenzij je absoluut

niet anders kunt. Ik zit tot de groote vakantie als een muur. Daarom zou ik 't liefst vertrekken: Zondag 31 Maart met de nachtboot. Jij wilt over Vlis-singen? Gaat die ook *Zondagnachts*? Ik kan niet langer wegblijven dan een week, maar dat bindt jou natuurlijk niet. Ik hoop zoo, dat 31 Maart je schikt, want anders zou 't niet voor de zomervakantie kunnen. Hoor ik 't eens? Ik moet nog een hoed koopen en grijze handschoenen. Maar geen smoking. En de biljetten. En 't afspreken van de lessen.

Ze gaan, de vrienden. Op 24 maart worden ons reeds de details van de reis medegedeeld:

Beste Van Eeden, Donderdag 4 April 's avonds, dat is prachtig. Mrs. Muller zou zeggen: quite convenient, most convenient. Mrs. Muller is de Engel-sche conversatieles.

Maar ik heb daar nu beslist op gerekend. Dus verander nu niet! Een datum van terugkomen heb je niet gezegd. Dat is ook beter. Als ik terug ben kan ik de boeren en burgers altijd nog schrijven. Zaterdagochtend ga ik de bil-jetten halen. Ben ik toch in de Universiteit als toeziende faculteit. Dus: mocht de datum nog verzet worden: dit is 't uiterst uur.

Veel gelukwensen en een boek voor Broertje. En ook voor je eigen ver-jaardag. Ik kom niet. Maar ik wensch alvast veel geluk. Kom je dien Dins-dag bij ons eten of vind ik je aan 't station? Den trein zal ik *laten* nazien. Ik kan geen treinen nazien, maar wel mijn eigen boterham maken. Over tien jaar kijk ik de treinen na.

Ik zei, dat ik 35 pond Engelsch had. Het zal wel genoeg zijn buiten de bil-jetten. Ik neem nog wat Hollandsch mee. Luister nou: ik mag de reis beta-len, dat heb ik je gezegd, en dat is ook niks bijzonders. Hierbij stuur ik je de helft van 't Engelsch geld. Vergeet je 't niet! Dat is zoo 't makkelijkst. Heb ik de andere helft. Kunnen we beiden doen wat we willen. Je hoeft nooit bang te zijn, dat ik mij verlaten zal voelen. Natuurlijk, je hebt je eigen vrienden en kennissen, en ik wil absoluut geen blok aan je been zijn.

De keuze van een geschikt hotel schijnt niet eenvoudig. Jacob Israël was wel eens minder kieskeurig geweest... Van de in Engeland gelegde contac-ten horen we eerst op 9 mei. Dan schrijft De Haan zeer beknopt over de Joodse auteur Israël Zangwill, over een vriend van Wilde en over Kropot-kine, aan wiens adres hij boeken had gezonden, voor een ander bestemd. Dat de anarchist invloed ten positieve kan hebben geoeffend op de aan-staande Russische reizen is niet onmogelijk. Maar de plannen moeten eer-

der hebben bestaan, want de voorbereiding is reeds eind juni volledig gereed.

Wel typerend zijn zijn hoogst persoonlijke mededelingen deze keer aan Albert Verwey:

Wij hebben hier in Londen zeer drukke dagen gehad, maar niet zonder nut, naar ik hoop en vertrouw. Ernest Dowson wordt hier veel gelezen. Ik heb de vierde druk van zijn gedichten hier gekocht. Wij waren bij Peter Kropotkin. Zijne dochter kende Dowson's gedichten goed. Er staat een voorrede in van Arthur Symons. Kent u die?

Havelock Ellis vertelde mij, dat Symons krankzinnig was geweest en nu nog niet beter is. Hij schrijft wel weer, maar de fijnheid van zijn oordeel is weg. Ellis is een beste man. Absoluut niet Engelsch. Hij heeft veel Fransche vrienden. Ook R. de Gourmont. Gisteren ben ik in Reading geweest. Als jurist mocht ik de gevangenis zien. Ik had mijne krachten overschat. En dit bezoek heeft mij gebroken. Ik zal blij zijn als ik weer in Holland ben.

Het duurt dan nog ruim 3 maanden alvorens de heer en mevrouw mr. Jacob Israël de Haan-Van Maarseveen naar het Tsarenrijk vertrekken. Van Eeden schrijft hij eind juni:

Wij gaan 19 Juli weg, als mijn pas nog in orde komt. Als ik Zondag 7 Juli eens naar Walden kwam? 's Middags tegen een uur of vier. Het is dan vacantie. Ik zou je willen vragen om een introductie voor Dr. Dillon in St-Petersburg. Misschien kent hij menschen van het gevangeniswezen. Van Jan Feith heb ik een introductie voor den chef van de politie in Warschau. Ik heb over de Engelsche gevangenis geschreven in het Weekblad van het Recht. Ik ben wel wat vermoeid, maar ik werk wel. Hans laat zeer groeten. Gaat het goed met Paul? Schrijf je nog even voor 7 Juli. Veel liefs ook aan Truida en de kleine jongens van je vriend

Joop

Met Dillon had Van Eeden eerder contact gehad. In 1909 had hij (volgens onderzoeken van Wim J. Simons) een bezoek aan Walden gebracht, naar aanleiding waarvan Van Eeden in zijn dagboek noteerde:

Eergisteren bezoek van Dillon, die mij veel vertelde van de Europeesche politiek, waarin hij zelf een gewichtige rol speelt. De Tsaar haat hem, maar kan hem toch uit Petersburg niet wegsturen. Hij is een bescheiden, bemin-

nelijke man, en ik voel hoezeer ik hem genegen was, en hoe dat wederkeerig was. Ik zag dat hij wel iets meer dan vroeger voldaan was over zijn gewichtig werk. Maar hij zeide toch het verblijf in Petersburg zeer onaangenaam te vinden.

Erg druk maakt Van Eeden zich intussen niet. De Haan maant hem nog eens in een brief, waaruit blijkt, hoezeer *hij* aan zijn vriend denkt, zelfs temidden van de ondraaglijke drukte en spanning. Dat laatste vooral. Maar op 28 juni werd te Amsterdam de pas geregistreerd, waarin de minister van Buitenlandse zaken uit naam van Hare Majesteit de Koningin verzoekt:

tous les Amiraux, Généraux, Gouverneurs, Commandants, Magistrats, et autres Officiers, tant Civils que Militaires, quels qu'ils puissent être des Princes et Etats, Amis et Alliés de Sa Majesté non seulement de laisser passer Monsieur Jakob (deze keer eens met een k!) Israël de Haan, juriste, né à Smilde et domicilié à Amsterdam avec ses Hardes et Bagages, allant en Russie sans lui donner ni souffrir, qu'il lui soit porté aucun trouble ou empêchement quelconque, mais aussi de lui donner, ou faire donner au besoin, tout aide et secours, ce qu'il sera prêt à reconnaître.

Het is bij deze gelegenheid, dat wij zijn portret in woorden voor ons zien: de houder van de pas, dertig jaar oud, heeft blauwe ogen, is 1.67 lang en draagt een pince-nez. Zo zien we hem vaker op portretten, die hij zo graag van zich liet maken. Vroeger en later: pervers als in *Pathologieën*, soms ook vroom met een kapje op, als een oude rebbe en tenslotte in arabische kledij op paarden en kamelen.

Maar voorlopig zien wij hem in een burgerpakje naar Rusland vertrekken, tezamen met zijn vrouw. Het grote avontuur tegemoet, ook nu! Want ongevaarlijk was deze reis geenszins en wat zouden de resultaten zijn?

Het verslag van zijn bevindingen werd in De Beweging gepubliceerd; een aparte editie onder de titel 'In Russische gevangenissen' verscheen bij de *Maatschappij voor goede en goedkoopere lectuur* in de serie 'Handboekjes Elck 't Beste', onder leiding van L. Simons. Van een Engelse editie, waarover hij met Verwey correspondeert, kwam blijkbaar niets. De keerzijde van de titelpagina vermeldt, dat in de Volksbibliotheek is verschenen: Francis de Pressensé, *De verschrikkingen der Russische gevangenissen*, vertaald door Carry van Bruggen met inleiding van Mr. Frans Coenen. De te Smilde geboren kinderen van rebbe Izak de Haan waren op weg kampioenen te worden in de strijd tegen maatschappelijk onrecht.

De aandacht van de jurist concentreerde zich voornamelijk op politieke gevangenen. In het begin van zijn opstellen vermeldt hij:

De Russische Regeering heeft mij te St. Petersburg twee officieele geschriften gegeven met verzoek daarvan in mijne publicatie melding te willen maken. Het zijn: '*Notice sur le développement de l'organisation des prisons et du système pénitentiaire en Russie de 1905-1910*', aangeboden door den Heer E. de Khrouleff, chef van de Hoofdadministratie der Russische gevangenen aan het internationale penitenciaire congres te Washington in 1910. Door mij te citeeren als *Notice*.

Ten Tweede: '*A propos des bruits sur les prétendues oppressions des détenus dans les prisons russes. Démenti officiel.*' Door mij te citeeren als *Démenti*. Het démenti is voor een gedeelte een uittreksel uit de *Notice*, maar bevat bovendien een verdediging tegen de beschuldigingen van Karl Kautzky en Pierre Kropotkine ten aanzien van de mishandelingen van politieke gevangenen. Daarover uitvoerig later. Ik zal en *Notice* en *Démenti* uitvoerig vermelden, juist omdat ik zulke zware beschuldigingen tegen de Russische Regeering moet uitspreken en ook de Russische Regeering heeft recht volledig in hare verdediging te worden gehoord. Maar zeer betrouwbaar lijken mij die officieele geschriften niet. De schanddaden, die Peter Kropotkine vermeldt in '*La terreur en Russie*' staan helaas veel dichterbij de waarheid. Natuurlijk, dat een man als Kropotkine niet in Rusland leven mag. Daarom heeft hij zijne berichten uit de tweede of derde hand en zijn kleine vergissingen niet buitengesloten. Maar zijn goede trouw is boven den minsten twijfel verheven. Doch de Russische Regeering vergist zich opzettelijk. Ik wil één voorbeeld geven van de waarde van een officieel démenti in Rusland voor de waarheid waarvan ik durf instaan: Tijdens den Russisch-Japanschen oorlog was het aantal gevallen van dysenterie door verwaarloozing van hygiënische voorschriften bijzonder groot. Toen de Russische dagbladen daarover begonnen te schrijven ging er een geheim telegram uit St. Petersburg naar het oorlogsterrein, waarin den chefs van de militaire hospitalen op straffe van ontslag verboden werd gevallen van dysenterie te vermelden. Op het oorlogsterrein waren ook hospitalen van vereenigingen en particulieren. Zij gaven hun aantal dysenterie-gevallen naar waarheid op en kregen daardoor den naam slechter te zijn dan de regeeringshospitalen. Wie deze en vele dergelijke dingen weet en wie een aantal Russische gevangenen heeft bezocht, welke waarde kan hij hechten aan: '*les données officielles, scrupuleusement contrôlées*' (*Démenti* blz. 13) volgens welke in het gouvernement Irkoetsk onder 3500 gevangenen geen enkele longlijder was. Of dat op 1 Ja-

nuari 1910 in de gevangenis te Schlüsselbourg zich vier, zegge vier, zieken in het hospitaal bevonden, waarvan niemand met scorbut, tuberculose of zenuwziekte?

Het is goed, dat de waarheid gezegd wordt, niet eenmaal maar tallooze malen. Misschien wordt het geweten van het Engelsche volk en van het Fransche volk wakker, en zullen deze volken van hunne regeering eischen, dat de Russische Regeering geplaast wordt voor deze keus: òf verbreking van alle staatskundige betrekkingen, òf geleidelijke liberale ontwikkeling van de binnenlandsche toestanden.

De toon verraadt zijn ambities, die in dit stadium reeds niet gering schijnen. Hij wil een rol spelen in internationale verhoudingen. Naast zijn sociale bewogenheid komt zijn eerezucht om de hoek kijken. Hij had altijd grote dingen gewild. Zijn sterkste herinnering aan Zaandam was op bepaalde momenten in zijn leven niet het huisje aan de sloot geweest, maar de Oosterse Koning van Meden en Perzen, die zijn intocht hield met rijtuigen en losse ruiters, hoog over de dijk te Zaandam...

Nu was het zover. Nu lunchte hij in Petersburg met de voorname Dillon:

Hospiz
des Evangelischen Vereins
St. Petersburg
Wassili Ostrow, 10 Linie 15²

24-7 1912

Beste Van Eeden, ik kan je niet zeggen van hoeveel nut je brief aan Dr. Dillon is geweest. Want niemand van de anderen voor wien ik een brief had was in St. Petersburg. Dillon is anders in den zomer ook nooit hier. Maar nu was hij er voor politieke zaken, waarnaar ik niet vroeg. Hij hielp mij prachtig. Wij lunchten samen. Hij woont in een mooi huis in een mooie straat. Een heel goed menu: visch, kip, salade, ijs, koffie. Maar ik had van allerlei te vragen. Hij vroeg naar jou. Ik zei: 'Wij komen samen in St. Petersburg.' Hij maakte er ernst van. Ze willen je hier in de Hollandsche kolonie ook graag eens hooren lezen. *Als* het eens kon, zou 't prettig zijn. Hans en haar collega Van Kesteren gaan vandaag naar Moskou. Ik blijf nog hier voor die gevangenen. Dillon was in Finland. Hij kwam eerst heden terug. Zonder hem had ik *niets* kunnen doen. Ben dus blij, dat ik wachtte. Ik heb al in geen 14 dagen kranten gelezen. Schrijf eens een kaart: Poste Restante Riga. Die krijg ik nog wel, als je 't gauw doet. Ik houd niet van Rusland. Vanmorgen gaf een moeder een kleinen jongen de borst op het graf van den Czaar Alex. III in Peters en Pauls... Dat was ontroerend en ik dacht:

'Eeuwig leven beheerscht eeuwigen Dood'. Ik zie alles waarvan Kropotkine schrijft. Dat is fnuikend. Later meer. Ik ben moe. Maar tevreden over wat bereikt.

Veel liefs aan allen
Joop.

Hij bereikte echter de facto niet veel. Van de ruim 700 gevangenis- en bezocht hij zegge en schrijve 18: 7! Interessant blijven zijn beschouwingen slechts door een sterk persoonlijk literair accent. De innige genegenheid voor Georges Dmitrenko is in haar gevoelige directheid bepalend voor het onzakelijk karakter van alle 160 kleine pagina's. Enig praktisch effect van betekenis bleef dan ook uit. De tweede reis, die op 15 februari 1913 aanvangt, boekte, zo het mogelijk was, nog minder resultaat. Van betekenis blijft dit hele levensfragment hoogstens voor het contact van de dichters der *Beweging* met facetten van het maatschappelijke leven.

Want in het tijdschrift van Albert Verwey verschijnen ook deze artikelen van Jacob Israël de Haan. Even had het nog mogelijk geschenen, dat er opnieuw contact zou ontstaan tussen de S.D.A.P. en de verloren gazzenszoon. De confrontatie met het Tsaristische Rusland had de dichter wederom naar links gedreven. Maar na een eerste opflukking schijnt de belangstelling van het socialistisch dagblad geluwd.

Hij had zich van dit eerste politieke optreden wel erg veel voorgesteld. In de brieven aan Van Eeden straalt iets door van de ontluikende staatsman, die mede het wereldgebeuren bepaalt! Uit Parijs luidt een schrijven van de bedrijvige 'minister van Buitenlandse Zaken':

Hotel Lutetia

Paris 25-12-'12

Beste Van Eeden, zooals Carry je al verteld zal hebben heeft mijn bezoek bij Dillon weinig of niets gegeven. Toch is het nu *het* goede moment. De Russische Regeering aarzelt. De verkiezingen voor de Doema zijn niet geworden wat zij daarvan hadden gehoopt. Oorlog voeren met Oostenrijk durven en kunnen zij niet, omdat ze de spoorwegwerkers absoluut niet kunnen vertrouwen en de andere arbeiders evenmin. Er dreigt zelfs een ministeriële crisis. Ik heb nog geene couranten gekregen maar heb hierover goede informaties. De Russen hier zeggen: het is *nu* het goede psychologische moment, wij moeten *nu* ingrijpen. Ik doe mijn *uiterste* best, maar mijn kracht en vooral mijn invloed is niet onbeperkt. Wat ik je nu namens de Russen hier vraag is dit: in de Frankfurter Zeitung of in een ander groot Duitsch blad naar aanleiding van mijn artikelen een feuilleton te schrijven

over den onhoudbaren toestand in de Russische gevangenissen. De Russen raden aan vooral kalm en objectief te schrijven. Niet een beroep te doen op *politieke* gevoelens, maar op gevoelens van *menselijkheid*. Laat vooral niet merken, dat ik er zelf achter zit. Ik heb nog niet geheel met de Russische Regeering gebroken. Morgen moet ik naar een neef en nicht van den Tsaar gaan. Ik heb introducties voor hen en een gekleede jas. Zij ontvangen mij. Maar of het veel geven zal? De Russen vertrouwen op je steun en op je invloed. Heb je geen relaties bij de groote bladen in Parijs? Dillon wil niets publiceeren in de Daily Telegraph. Zaterdagavond laat ben ik weer thuis. Van de stad zie ik absoluut niets. Hoe gaat Paul? Ik heb nu al twee rijtuigen schuld bij je. Wij vertrouwen op je. Ik schrijf ook aan Zangwill. Veel liefs in haast van

Joop

De resultaten blijven pover! Op 15 januari 1913 luidt het uit Amsterdam:

De Russische zaken gaan om te huilen slecht. Ik heb nog van *niemand* uit St. Petersburg antwoord gehad, en er is nog meer slechts gebeurd. Ik voel mij ellendig. Ik kan niet beschrijven hoe. Maar wat doet dat er toe? Heb je al iets van de Frankfurter Zeitung gehoord? Nu iets zeer belangrijks: kun je mij een onderhoud bezorgen met den Heer *Mendelssohn*, den Duitschen bankier? Ik stel daar zulk een hoogen prijs op, dat ik daarvoor alleen naar Berlijn zou willen gaan, zelfs al ging ik niet naar St. Petersburg. Nog is *alles* niet verloren.

Als hij omstreeks die dagen wederom denkt aan een nieuwe reis naar het barre Oosten, schrijft hij Albert Verwey:

Zeer waarde Heer Verwey, u zult er misschien van ophooren, maar waar-schijnlijk ga ik binnen een maand weer naar St. Petersburg, teneinde daar werkzaam te zijn in het belang van de gevangenen in het algemeen en in het belang van Georges D. en Joseph Minor in het bijzonder. Ik heb eene goede aanbeveling voor Prins Peter van Oldenburg, eenen zwager van den Tsaar. Ik heb hem reeds geschreven en hij wil mij gaarne ontvangen. Wel-licht krijg ik nog meerdere aanbevelingen. Graaf Witte wil mij ook helpen. Ofschoon ik zeer tegen de reis opzie, dien ik nu toch te gaan. Er zijn te groote belangen mee gemoeid. Maar ik ga nu juist niet de *coeur léger*.

Drie weken later vervolgt hij:

Zeer waarde Heer Verwey, de reis naar Rusland is nu wel bijna zeker. Een bezwaar was de godsdienst op mijn paspoort. Ik heb ditmaal valschelijk opgegeven: gereformeerd. Natuurlijk, dat de consul, die van den zomer mijn paspoort heeft gevisceerd... dit valsch ding niet zou hebben gevisceerd. Vandaag heeft de Gezant in den Haag het gedaan. Zou hij van niets weten? Hij zal mij nog eenen brief sturen voor de douanen, opdat ik geen last hebbe bij de visitatie. Het is haast al te mooi om er geen verraad achter te zoeken. Of is hij geïmponeerd door mijn relaties met de Keizerlijke familie. Wilt u dezen brief dadelijk verscheuren?

Een week later luidt het:

Amsterdam, 14-2-'13.

Zeer waarde Heer Verwey, morgenavond vertrek ik naar Petersburg. Maar onder zeer slechte auspiciën. De Russische gezant in den Haag had mij beloofd een *laisser-passer* voor de Russische douane. Dat is altijd gemakkelijk. Nu schrijft de secretaris van de legatie mij, dat zij naar Petersburg hebben getelegrafeerd en dat zij na een telegram terug, mij het *laisser-passer* niet kunnen geven. Ik vrees, dat ik de grens nu niet over zal komen ofschoon mijn pas in orde is. In den nacht van Zondag op Maandag passeeren wij de grens. In Parijs hoorde ik al van iemand, die alles weet, wat in Petersburg gebeurt, dat men op mij loert. Ik zal geen enkel papier kunnen meenemen. Ik ga toch: zonder vrees en zonder vertrouwen.

Vaarwel en tot weerziens. De uwe

Jacob Israël de Haan

En dan tenslotte na de reis:

Amsterdam, 10-3-'13.

Zeer waarde Heer Verwey, over mijn Russische reis, die mislukte, mislukken moest, ontvangt u nog iets voor De Beweging. Alleen kan ik lang niet alles publiceeren. Het is mij te Petersburg duidelijk gezegd: Georges is een soort gijzelaar voor de trust van zijn broer, een bekenden terrorist en van mij. Men laat hem niet los. De Russische Regeering denkt, dat ik het middelpunt ben van revolutionnaire voorbereidingen. Ik ben hier in P. nauwlettend bewaakt en gevolgd. Zij zijn eenigszins met mij verlegen. Ik had introducties en aanbevelingen van de Koningin van Rumenië en de Koningin-Weduwe van Engeland, die zich voor Georges interesseeren. Ook had ik introducties voor een zwager van den Tsaar, voor Graaf Witte en anderen. Maar 't hielp niets. De chef van de politie, de generaal Djoukorsky,

dwong mij uit P. weg te gaan. Publicatie daarvan zou wel belangwekkend zijn maar 't gaat niet. Djounkorsky is wellicht te winnen. Zij weten, dat ik die relaties heb in Engeland en in Rumenië. Koningin Alexandra heeft tweemaal aan de Keizerin-Weduwe van Rusland geschreven. Ze zouden het niet prettig vinden als ik allerlei geschriften over de mishandelingen aan koningin Alexandra zond. Als ik niets had geschreven dan kwam Georges los, zoo zeker als tweemaal twee vier is. Maar nu blijft hij vast. Hélène Vacaresco, die koningin Alexandra goed kent en mij bij haar heeft aanbevolen heeft nog goeden moed. Ik niet, tenzij de Generaal D. om een of andere reden de Keizerin-Weduwe te vriend moet houden. Maar dat is voor zoover ik weet het geval niet. D. is oppermachtig. Misschien ga ik binnen het jaar weder naar Rusland.

Een algemeen protest tegen de misstanden in Rusland vraagt nu zijn aandacht. Maar het is duidelijk, dat het nu niet meer alleen – en eigenlijk helemaal niet meer – gaat om Jacob Israël de Haan.

Aan Albert Verwey schrijft hij (14-6-'13):

Aan den anderen kant is het duidelijk, dat ik mijn vrijheid van critiek en beweging kwijt ben. Ik bemerk dat al: mevrouw Roland Holst schreef mij om medewerking in eene agitatie tegen de Russische gevangenis-administratie. De beweging is internationaal. Liebknecht vroeg het Mevr. Holst. Maar ik kan nu politiek niet meedoen. Mevr. Holst wil met eenige anderen een oproep plaatsen in de bladen om te teekenen op een protestlijst. Ze vroeg mij die oproep mede te teekenen, maar ik kan niet. Nu zou ik u willen vragen of u het wilt doen en of u De Vooy en Prof. De Boer desnoods wilt opwekken hetzelfde te doen. Mevr. Holst wil gaarne niet alleen kunstenaars hebben of socialisten. Van Eeden doet mee. Hij geeft toe, dat ik nu niet kan. Het spijt mij. Maar ik reken wel op u.

Maar zijn activiteit blijft niet minder geconcentreerd! Aan Van Eeden (9-8-1913):

Heb je nog handteekeningen? Ik kan geen brieven meer schrijven, want ik heb geen circulaires meer. Heb jij nog? Die H. R. H. v.d. Schalk is zeker nog in Zwitserland. Ik heb weer drie vogels in de knip. 1) Mr. J. A. Levy, 2) Prof. Mr. W. L. P. A. Molengraaff, 3) en dat is een mooie zwarte rasvogel, Dr. Bronsveld, de vrij-Christelijk-Historische predikant uit Utrecht. Laat je niet ontmoedigen. Ik schrijf nog honderd brieven. Volhouden.

En 12-8-1913:

Ik heb weer een paar mooie vogels: Dr. W. G. C. Byvanck, Prof. Jhr. Dr. v.d. Wyck, Generaal van Helden en Dr. J. Th. de Visser. Dit is een prachtig zwart rasvogeltje. Helaas heb ik geen circulaires meer.

Hij blijft – en dit is voor de kennis van zijn psyche niet onbelangrijk – hij blijft machineren, en zo mogelijk op het allerhoogste niveau. Koningen, Prinsen, Prinsessen, Ministers, zij allen worden ingeschakeld in de plannen van de gazzenzoon, die op weg schijnt de wereldhistorie binnen te wandelen.

Amsterdam, 13-8-'13

Beste Van Eeden, wij moeten in het belang van de Russische vrienden een zeer fantastisch plan verwezenlijken, maar dat zeer uitvoerbaar is. Als Andrew Carnegie in Den Haag komt voor de opening van het Vredespaleis moeten wij drieën (en als Mevrouw Holst niet wil wij tweeën) een onderhoud bij hem vragen en hem verzoeken iets te doen of te zeggen tegen die mishandelingen. Op dat oogenblik let de wereld op hem. *Misschien* is hij een *inspired* millionnair. Jouw vriend Page in Londen kan wellicht het onderhoud voor ons aanvragen.

Van Carnegie naar Loudon – het is niet eens een stap:

Amsterdam, 1-11-'13

Beste Van Eeden, de mishandelingen in de Russische gevangenen zullen in de Tweede en Eerste Kamer worden besproken. Een desbetreffende vraag stond reeds in het Voorloopig Verslag in de Begroting van Buitenslandsche Zaken. Natuurlijk kan Dr. Loudon als Minister niet partij voor ons kiezen. Maar toch is het van zeer groot belang, dat hij sympathiek staat tegenover deze zaak. Anders kiest hij wellicht partij tegen ons.

Kostelijk de close up uit de volgende brief:

Amsterdam, 5-11-'13

Beste Van Eeden, dat is een aardige brief van Dr. Loudon. Vind je Zaterdag 15 November goed om te gaan? Schrijf mij *per keerende* of je dat schikt en hoe laat je gaan wilt. Ik kan dan den dag openhouden. *Maar schrijf je gauw?* Ik ga in een colbertpak, want het is toch geen audientie. Uit hetgeen Dr. L. over zijn vrouw schrijft, zou ik opmaken, dat hij ons thuis zal ontvangen. Maar dat vind ik voor mij weer wat moeilijk. Ook zijn dan de uren wat lastig.

Vóór 10½ is te vroeg. Tusschen 1¼ en 2½ luncht hij en moet heen en weer naar het Departement. Tusschen 5 uur en diner zou misschien gaan. 's Avonds gaat toch niet? Dat is te familiaar. Zou het nu niet 't beste zóó zijn: Wij vertrekken van 't C.S. om 12.44. Zien Dr. L. 's middags op zijn departement b.v. om drie uur. Daarna breng jij alleen een bezoek bij mevrouw Loudon. Ik kom dan op het Departement, maar niet in zwarte jas. En dat moet jij ook niet doen. Nu: ik laat verder de zaak te regelen aan jou over. Maar wees erbij als ik Dr. Loudon spreek. Mocht ik voor dien tijd nog naar Rusland gaan (maar ik hoor niets van Hedeman) dan kunnen we nog zien.

Ik werk mij rot om alles klaar te krijgen.

Maandag was ik bij Verwey, dan bij de Ehrenfesten. Aardige menschen zijn dat. Hij is zeker een Jood? Zij niet. 's Avonds las ik voor de Joodsche studenten. Heel prettig. Nu repeteer ik weer. Dag! Veel liefs van

Joop

Kom eens! Ik zit vastgemetseld.

Hij verkeert, dit moge ieder duidelijk zijn, temidden van de groten der aarde. Wanneer zal dan eindelijk de gazzenzoon hoog over de dijk Zaandam binnenrijden?

Zaandam, waar tezelfder tijd (12-11-1913) de voorzitter der Joodse Gemeente aan de vooravond van Izak de Haans afscheid ook 'politiek' bedrijft en neerschrijft in de notulen:

...dat nu het 2e gedeelte van den brief van den Heer de Haan moet afgehandeld worden, n.l. de Heer de Haan heeft aanspraak op een jaar salaris ingaande Januari 1914. De Heer B.M. van Thijn zegt nooit het contract gezien te hebben. De voorz. zegt aan het contract is niet te tornen en geeft de voorz. het ter inzage.

De Heer L. Meijer is van gevoelen dat de Heer de Haan zich wel zal laten vinden. De Heer B.M. van Thijn vraagt waar dat geld vandaan moet komen. De voorz. zegt er is nog op een punt geen overeenkomst met den Heer de Haan en wel betreffende de persoonlijke toelage, die komt doordat de Heer de Haan ontslag heeft aangevraagd voor de begroting en niet op de begroting.

De Heer de Haan vraagt dan v.z. verlof een mondelinge memorie van toelichting te geven, na bekomen toestemming drukt hij er zijn verwondering over uit dat er nog zooveel over 'gelernd' moet worden, dat hij na een ijverige diensttijd van ruim 28 jaren één jaar salaris ontvangt à f 800.— plus de f 100.— persoonlijke toelage...

Jacob Israël ging in elk geval niet meer naar het Tsarenrijk! Hij bleef voorlopig in Amsterdam, werkte voor zijn proefschrift en op 1 februari 1916 promoveerde hij.

Frederik van Eeden stond naast hem en luisterde mechanisch naar de heldere antwoorden, die de begaafde promovendus zijn leermeesters en zijn promotor professor Van Hamel gaf. De juridische discussie interesseerde hem maar matig. Onbewust gleden zijn gedachten terug over de kam der jaren: 1899, 1904, 1905, '06, '10, '12. Hij bladerde met de Hooggeleerden werktuigelijk mee in de lijvige dissertatie. Zijn oog rustte nogmaals op het Voorwoord:

Bij de aanbieding van mijn Academisch Proefschrift betuig ik gaarne dank aan de Hooggeleerden van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid voor de welwillendheid waarmee ik tot de Promotie ben toegelaten. Bijzonderen dank betuig ik mijnen Promotor, Professor Van Hamel, voor hetgeen hij voor mij is geweest en voor mij heeft gedaan. Maar een dank, waarvoor ik geen woorden weet, ben ik U verschuldigd, Frederik van Eeden, mijn Meester, mijn Vriend. Ik weet, dat gij geene openlijke betuigingen van dank begeert. Mijn bede: 'Moge ik U niet onwaardig zijn'.

'Moge ik U niet onwaardig zijn...'

Eén ogenblik slechts bleven deze woorden in zijn bewustzijn hangen, toen zag hij de pedel binnenkomen en hoorde hij nuchter: 'Hora est'.

Aan het geestelijk leven van mijn Land en van mijnen tijd heb ik niet alleen als dichter, maar ook als rechtsgeleerde deel gehad. Toen ik veertien jaar was zond mijn vader mij naar de Rijkskweekschool voor Onderwijzers te Haarlem. Toen ik achttien was, kwam ik als onderwijzer in het leven. Mijn sterkste gevoel: een doodsangst voor het leven. Maar ook: te leven een sterke wil. Wat ik toen, om allerlei redenen, wilde, dat heb ik toen bereikt. Een doctoraat in de rechtswetenschap. Maar met moeite. Des daags aan het broodwinnend werk. Des avonds aan de studie en aan de wetenschap. Leermeesters en studiegenooten heb ik niet gehad. Ik ben eigen wegen gegaan, de leerling van niemand en de meester van velen. Rust was mij noodig, en de stille innige werkzaamheid. Het berouwt mij niet, dat ik tien jaren aan mijn proefschrift werkte.

Heerlijk is mij de laatste jaren, als wijsgeer en significus, de samenwerking geweest met Henri Borel en Frederik van Eeden. En met de wiskundige wijsgeeren prof. Brouwer en prof. Mannoury. Ook aan de significa hoop ik te Jeruzalem te kunnen blijven werken. Het Nederlandsche Recht en de Nederlandsche Rechtswetenschap, wat is hun toekomst? Voor problemen van rechtsvorming stonden wij een eeuw geleden ook. Maar het zijn nu andere. Wat wij nu noodig hebben is opbouw van de sociale gerechtigheid, binnen en buiten een codificatie. Maar toch ook zooveel meer: de burgerrechtelijke positie van de getrouwde vrouw, deelneming der vrouw aan alle publieke beheer, nieuw handelsrecht, nieuw faillietenrecht, verbetering van het kinderstrafrecht en van het psychopathenstrafrecht, verbetering van het strafprocesrecht.

En dit alles moet gebeuren in bezinning en in aansluiting aan het historisch geworden. Wetenschap en practijk wel onderscheiden. Hartelijk verheugt mij de oprichting van het Genootschap ter beoefening van de Wijsbegeerte van het Recht. Maar niet minder de uitgave van het nieuwe Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis. Want dit alles zijn slechts momenten van het eene ondeelbare Recht, wel onderscheiden, maar niet gescheiden. En ook het Recht is weder moment eener Eenheid. Waarvan ook Dichtkunst één der momenten is.

Ook dit citaat is ontleend aan het feuilleton bij zijn afscheid. En typerend aspect: met de geciteerde woorden, die zijn status als rechtsgeleerde omlijnen, besluit hij zijn *Heengaan uit Holland*. Want dat is hij nu in de praktijk des levens: rechtsgeleerde! Maar in zijn wijsgerige attitude tot het Recht en de sociale bepaaldheid daarvan treft aan het slot de bekentenis, dat ook dit slechts moment kan zijn van een grotere Eenheid, waarvan de poëzie niet minder een der momenten is.

Wij, die ons nóg niet zullen occuperen met de vraag, op welke eenheid hier wordt gedoeld, wij zijn in elk geval niet verrast, dat in de filosofie van deze wijsgeer-artist het Woord de boventoon moest voeren. Het woord, dat hem letterlijk en figuurlijk van de diepste diepten naar de hoogste toppen had 'vervoerd'. Hij *was* eigen wegen gegaan! Vanaf het moment, dat hij de rechtenstudie had verkozen.

Lang geleden had zijn grillige levensstijl hem doen spelen met de gedachte aan een studie in de medicijnen. Even maar. Bezwaren zou een staats-examen-bèta overigens niet hebben opgeleverd; als meerderen van zijn familie had hij een wiskunde-hoofd. Maar wel zou juist dit hem hebben kunnen afleiden van een bestemming, die achteraf wel vanzelfsprekend zou hebben kunnen schijnen: die van filologie of letterkunde, in elk geval een bespiegelende tak van wetenschap, waarin de functionele waarde van het woord primair moest worden gesteld. En ziedaar: hij koos rechten. Hoezeer ook de wegen, die hij zelf voor deze studierichting zou openen, konden leiden naar een doel, dat voor de intuïtieve poët nieuwe mogelijkheden schiep voor speelse avonturen – met woorden.

Zover was het echter nog lang niet!

Temidden van de onverdraaglijke nasleep van de *Pijpelijntjes*-affaire deed hij zijn candidaats. Twee maal – zoals wij weten. Tegen alle legenden in moet worden betoogd, ook hier nog eens, dat zijn examens middelmatig waren. In het onderhavige geval niet eens zo onbegrijpelijk. Daarnaast kan worden gesteld, dat zijn geest te origineel was om binnen een vastgelegd schema te schitteren. Zijn kweekschooltijd demonstreert het. Dat hij op een van zijn examens in lachen zou zijn uitgebarsten en op de verwonderde vraag van de examencommissie zou hebben gereageerd met: 'Eén gek kan meer vragen dan tien wijzen kunnen beantwoorden...', schijnt niet eens onmogelijk.

Maar na zijn doctoraal (1909) kon hij dan eindelijk eigen wegen gaan, en hij deed het. Met die hartstocht, die bezeten vlijt, die verfijnde studietactiek, dat subtiële onderscheidingsvermogen en tenslotte met die alles gevende liefde, die in feite zijn voornaamste wezenskenmerk uitmaakte.

Blijft de vraag: *waarom* koos hij deze rechtenstudie? Is het te gewaagd hier allereerst aan een psychologische verklaring te denken? Een eigenaardigheid kenmerkte Jacob Israël de Haan niet minder dan zijn vader Izak en meerderen uit diens familie en gezin. Een zonderling mengsel van koppigheid en starheid, een nimmer aflatende neiging tot het forceren van bot-singen beheersten het leven van deze dichter sedert zijn vroegste jeugd. Zowel hij als zijn zuster Carry waren befaamd om hun ziekelijke belangstelling voor reglementen van orde. De oude gazzen had zich daarmee in Gorredijk al onledig gehouden. De grenzen van maatschappelijke vraagstukken boeiden de jonge onderwijzer vaak meer dan de toon van zijn extroverte brieven zou doen vermoeden. Het is maar ten dele juist zijn problematiek (wij denken b.v. aan *Pijpelijntjes* en de gevolgen daarvan) uitsluitend te willen beredeneren van onze objectieve maatstaven uit. En dan nog gebaseerd dit alles op zijn romantisch-gestemde uitingen. Ergens moet de geaberreerde jongen gedurig hebben genoten van het stof, dat hij deed op-waaien. Hij zocht het! Eenmaal op weg ging hij onverdroten door.

De *Open Brief* tegen Tak is een opmerkelijk staal van zijn strijdmethoden, die in een hoogst-persoonlijke sfeer naar buiten de indruk moesten wekken, dat de gehele wereld hem heeft gekwetst, verongelijkt, verstoten. Over de merites van de kwestie zelf wordt nauwelijks meer gesproken. Jacob de Haan dacht allang weer aan *Pijpelijntjes* II en even later aan *Pathologieën*.

Er moet in dit verband worden vastgesteld, dat het ook deze *Pijpelijntjes*-affaire is geweest, die hem in de richting heeft gestuwd van de *Significa*. Hij was naar zijn eigen woorden (tot P. L. Tak gericht) omtreeks 1905 'geen moralist, (maar) een zoo goed mogelijk litterator, en een sterk student in mijn vak...' Dat laatste was hij inderdaad en werd hij meer en meer. Vooral na het candidaats houden abstracte vraagstukken van het recht hem steeds sterker bezig. Het zijn de jaren tevens van zijn worsteling met de strenge Rebbe uit Noordwijk. Al voor zijn doctoraal is hij bezig met zijn proefschrift. Het is volkomen terecht als hij neerschrijft tien jaren aan zijn dissertatie te hebben gearbeid. Weinigen konden vermoeden, wat zich in dat decennium (1905-1916) had afgespeeld in dit hoofd, dat zich bovenal pijnigde met de problemen van het eigen ik.

In 1905 en later waren vraagstukken van 'Aansprakelijk, Verantwoordelijk en Toerekeningsvatbaar' wrange werkelijkheid in een leven, dat hij zelf (om een woord van De Haan te gebruiken) 'geknoeid' had. Wie was nu aansprakelijk, hij of Aletrino? Wie was verantwoordelijk? En hoe stond het met de toerekeningsvatbaarheid van zijn eigen geschonden persoonlijkheid, die werd verteerd van angst voor blindheid en krankzinnigheid.

Persoonlijke problematiek dreef hem naar de kern van een vakstudie, die het inzicht in eigen kronkelpaden moest verhelderen. Om een hoogst eigenaardig leven concentreerde zich aldus reeds spoedig een studierichting, die werd uitgebuit en uitgebouwd met het enige doel de maatschappelijke en juridische grenzen van eigen driften en daden te leren kennen. In zijn polemieken met Mr. de Roos spreekt hij onverholen over de sociale status der homoseksuelen, die hij intens bestudeert. In *De Bode*, het orgaan van de Bond voor Nederlandsche Onderwijzers publiceert hij tezelfdertijd (1910) over *School, jeugd en misdaad*. Hij, de zo kort geleden om zijn geschriften ontslagene, de outcast der onderwijzers, die in bewogen vergaderingen was weggehoond. Zijn studie zou hem – op ander en neutraler niveau dan in zijn polemieken met Tak – ‘recht’ geven op zijn plaats in de wereld. Zo dreef hem het wezen van zijn persoonlijke moeilijkheden in de richting van zijn talloze beschouwingen over criminaliteit. De publikatie van Mr. J. R. B. de Roos in het “*Monatschrift für Kriminalpsychologie*” was slechts aanleiding om zich in het Tijdschrift voor Strafrecht zeer uitvoerig uit te spreken over de waarde van de criminele statistiek. ‘Zoals een kristal zich vormt rondom een vreemd lichaam, zo heeft zich mijn opstel rondom het opstel van Mr. de Roos gekristalliseerd’. Jaren lang hield het hem bezig (*Weekblad van het Recht*, 9032, 9178, 9489, 9545, 9551, 9783).

Nu was hij op weg de juridische verlosser der gevangenen te worden, die – als zijn vriend Sam Aletrino – opkwam voor de emancipatie der geknechten, die hij – een der hunnen – toch zoveel beter moest begrijpen. Daarom ook was hij naar Rusland gegaan, als een soort Messias. Hoe genoot hij van onderzoekingen naar tuchtscholen en gevangnissen! (*Tuchtschool te Velsen*). Over de drempel ervan confronteerde hij zich met eigen diepste begeerten. ‘Teder’ bezong hij de Russische gekooiden:

O, Knaap in 't stijgen van uw vlucht gevangen
Als vogel en gekooid in nauw verblijf,
Hoe langt naar vrijheid uw machtloos verlangen,
Hoe kwelt angst voor wat u wacht ziel en lijf.

En toen ik kwam (gij waart zo lang alleen)
En toen mijn oogen in uw oogen blonken
Werden als gloeiend goud aan goud geklonken
Die macht noch man scheidt onze zielen één.

En hoeveel vreugd deed u mijn klein geschenk
Van zoete zomervruchten en geen dank
Heeft ooit meer dan uw lach mijn hart verheugd.

Mijn lied stikt in mijn hart als 'k aan u denk,
Muren des daags en 's nachts voor bed een plank,
Neergeslagen de vlucht van uwe jeugd.

Om dit alles ook boeide de *biografische* methode hem, die in deze criminele studie bijna altijd autobiografisch is en blijft. Sprekende over het Proefschrift van Mr. Dr. Muller: *Biografisch-aetiologisch onderzoek over recidive bij misdrijven tegen den eigendom* (Amsterdam 10 Juli 1908) zegt hij onomwonden:

Lees het Proefschrift van Mr. Dr. Muller: er is, spijt alles, iets dat aantrekt in het hevige bewegende leven van de Amsterdamsche straatjongens, die dief worden. Het is een leven gelijk wij het nu niet wenschen voor onze zonen. Maar toen wij jong waren hebben wij toen zoo een leven nooit begeerd voor ons zelve, moede wanneer wij waren van de duffe klopjacht achter onze domme schoollessen? Goed, goed, ik zal het u toegeven, dat het een slecht leven is. Ook ik weet, dat men heilig van onheiligh scheidt. Maar gij zult mij toegeven, dat er iets heerlijks is in dit leven van vlotheid, van vrijheid. Later wordt de vlotte vrijheid wel bitter geboet binnen de strenge wanden van de enge cel. En zij doen maar kort kwaad. Want zij zijn jong gebroken. De straffen worden telkens langer. En de tusschenliggende tijden van vrijheid worden telkens korter.

Maar de meisjes-misdadigheid! Niets dat aantrekt. Herrie thuis en jakkerdiensten. Kruimeltjes-diefstallen en ontwijding. Vijftien van de zes-entertig meisjes zijn ontwijd in het R.O.G. gekomen, op leeftijd altijd beneden achttien jaar. Ook de jongens van Mr. Muller zijn door harstochtelijke dagen en nachten heengegaan. Maar dat is alles opener. Minder martelend.

Hier, in het eigen ongelukkig leven, ligt tenslotte de beslissende schakel in het antwoord op de vraag naar het waarom van zijn studie in de rechten. Ondertussen leidde zijn succesvol doctoraal als vanzelf een andere maatschappelijke fase in voor de onderwijzer, die letterlijk had gehongerd aan de zelfkant van de maatschappij. Mr. Jacob Israël de Haan, befaamd om zijn analytisch verstand en zijn niet geringe didactische kwaliteiten, ontwikkelde zich spoedig tot een uitermate gezocht repetitor, die minder en nog minder begaafde jongens uit de gegoede middenstand door het candidaats

en doctoraal wist te slepen. Een raar heerschap, vreemd gekleed en voorlopig wonende in de Palestrinastraat 27 te Amsterdam, waar ook zijn vrouw nog praktijk uitoefende, speciaal voor vrouwen.

Het aantal zijner repetenten moet, gerekend over de periode tussen 1909 en 1919, honderden hebben bedragen. Van de vroege morgen tot de late avond kwamen ze zich melden. Soms 12 per dag! Ze kwamen graag, hoewel hij als docent hoge eisen stelde en niet zelden scherp reageerde. De pianiste Henriëtte Roll hoorde hem eens bars zeggen tot een student: 'Meneer, zoudt U het slapen niet liever uitstellen tot 's nachts?'

Aan Verwey schrijft hij (ongedateerd):

'Ik kan hier als repetitor voor privaatrecht en strafrecht zooveel lessen krijgen als ik maar hebben wil. 't Is wel voordeel en na zoovele jaren van zuinigheid, ja zelfs van armoede, geloof ik, dat men vergeven kan, dat ik veel lessen geef. Maar 't is een beetje een gouden val. Gauw erin, moeilijk daaruit. De zomer is nu zoo mooi en het Vondelpark zoo heerlijk. En of je nu wat meer geld hebt of wat minder, 't gaat toch door de handen heen. Ik kan het niet bewaren. Liever zou ik dus wat meer genieten van de poëzie en de natuur.

En een andere keer (3-11-1910):

Prettig, dat u mijn opstel over de statistiek waardeerde. Het lokte een antwoord uit van Mr. de Roos, den chef van de statistiek in Den Haag. Ik repliceer in het volgende nummer. Het is jammer, dat ik zoo weinig tijd heb. Ik heb zovele lessen. Gemiddeld per maand voor f 400.— à f 500.— gulden. Dat is niet vol te houden. En dat is mijne bedoeling ook niet. Ik neem geen nieuwe repetenten meer aan. Mijn hart is vol. Ik heb veel geleden. Dat weet u. En ik weet, dat u mij veel bemoedigd hebt. En ik gedenk het dankbaar.

Het gaat hem goed, hij wil het weten en anderen doen weten. Vooral die enkele, die hem nooit in de steek had gelaten, ook al bleef in dit geval vriendschap achterwege. Of had juist dit tekort hem deze ene maal in zijn leven behoed voor een te veel?

'Het gaat mij goed. Ik heb veel repetenten en word door hen gewaardeerd. Ik heb het wel eens minder goed gehad...' (30-12-1909). Een paar weken tevoren was de onge Kunstelde Jacob Israël weer eens uit de grondverf gekomen, toen hij naar Noordwijk schreef:

Mijn zeer waarde Meester Verwey, ik ben heel blij, dat de Beweging blijft bestaan. Het gaat mij tegenwoordig geldelijk goed. Ik ben repetitor en heb al goed wat repetenten. Daarom behoeft u mij voor bijdragen in de Beweging geen geld te zenden. Het maakt mij blij, dat ik tenminste iets voor het Tijdschrift kan doen. Ik zal twee, misschien drie abonnementen nemen. Ik wou, dat ik veel meer geld geven kon. Wellicht later.

Ik zei u immers, dat het mij nogal goed gaat? Maar ik ben voortdurend ziek in mijn zenuwen. Dat hindert mij zeer in het werk. Van mijn artikel in het Tijdschrift voor Strafrecht zal ik u een exemplaar zenden. Ik denk: het zal u genoegen doen. In het strafrecht ben ik vrij ver gevorderd. Ik zal misschien eens wat voor De Beweging zenden. Maar ik moet ook goed mijne dissertatie maken. Het is al zoovele jaren geleden, dat ik in Noordwijk bij u was. Ik wilde wel gaarne eens weder komen. Zou het u schikken na het Nieuwe jaar?

Zijn dissertatie, zo weten wij reeds, zou handelen over rechtskundige significa, en met dit laatste zijn wij genaderd tot de kern van Jacob Israëls wijsgerige, taalkundige, juridische studiën. Kort gezegd ging het om de waarde van woorden als uitdrukkingsmiddelen, speciaal in de rechtskundige wetenschap. Reeds vrij vroeg was hij door zijn contact met Frederik van Eeden tot de publikaties van Lady Victoria Welby gekomen en speciaal tot haar twee boeken: *What is Meaning?* (1903) en *Significs and Language* (1911). Persoonlijk contact met deze merkwaardige vrouw heeft hij niet mogen hebben. In januari 1912 schrijft hij Van Eeden (11-1-1912):

Beste Van Eeden, hierbij zend ik je met vriendelijke dank het boek van Lady Welby weerom. Ik bezit het nu zelf. Ik heb het geheel en al goed bestudeerd en vind het een sterk, bijzonder boek. Op 't oogenblik kan ik zeer weinig werken. Maar ik hoop over het boek te kunnen en te mogen schrijven in het Weekblad van het Recht. Dat zal ik je dan sturen.

En even verder:

Ik zal Lady Welby eenen Engelschen brief schrijven, omdat jij dat beter vindt dan als ik 't niet doe. Maar ik zie er erg tegen op.

Hij krijgt antwoord en wel spoedig, want reeds op 25-1-1912 reageert hij tegenover Van Eeden:

Beste Van Eeden, wil je morgen het jarige nageslacht mijn beste gelukwenschen aanbieden annex het onverscheurbare prentenboek? Wij wenschen voorts eenen aangenamen feestdag.

Van Lady W. kreeg ik juist gisteren antwoord en een boek: *Grains of Sense*. Ik vind haar boek *What is Meaning* zeker even goed als *Significance and Language*. Natuurlijk dat niet alle deelen voor mij even belangwekkend of nuttig zijn, maar ik sla er toch geen letter van over en verveel er mij geen oogenblik bij. Hoe zou het toch komen, dat ik aan hare boeken dadelijk een zoo hooge waarde heb toegekend, terwijl ik de geschriften van Gutkind eenvoudig niet doorkomen *kan*. Maar ik zal het nog eens met goeden wil en moed probeeren. Voorloopig lees ik Lady W. Ik denk daarover een klein artikel te schrijven in het Weekblad van het Recht en er daarna uitvoerig over te spreken in het Tijdschrift van Strafrecht en mijn proefschrift. Echter heb ik nog altijd te veel lessen om veel te werken.

Ik geloof niet, dat het heel verstandig zou zijn naar Harrow te gaan. Lady W. heeft zeker gedacht: Les amis de mes amis... Want gerust, met mijn Engelsch scriptuur heb ik zooveel vriendelijkheid niet verdiend. Ik zou willen gaan b.v. in de Paaschvacantie als jij ook ging. Dan voel ik mij niet zoo vreemd. Jij zoudt haar gast kunnen zijn, wat mij te moeilijk zou vallen, en ik kan ergens anders in Harrow wonen en komen spreken als Lady W. het prettig vindt. Zeg nu niet neen, alleen om dat nare geld. Ik heb eigenlijk te veel en gebruik het toch niet zoo heel nuttig, laat ik het dan betalen. Dat vind ik prettig. Ik zweer je, dat je mij er genoeg mee doet. Ik lees veel in je brieven aan mevrouw Van Hoogstraten. Ik heb allerlei dingen aangestreept, die mij troffen, en die ik nu telkens weer lees. De boeken, die je mij raadde van Poincaré, Bergson en Boutroux heb ik, maar las er nog niet in. Ik ben niet bang voor de demonische droomen. Soms verlang ik er zelfs naar. Maar ze vermoeien mij zeer en ik vraag: Waarom altijd demonisch? Ik vrees, dat ik niet veel goeds in mij heb dan dat prullige beetje boekenkennis en een soort onhandige goedaardigheid.

Nog voor hun vertrek naar Engeland sterft de grondlegster der Significa:

Beste Van Eeden, ook mij heeft de dood van Lady Welby ten zeerste getroffen, en ik kan mij zeer goed begrijpen, dat je bedroefd bent niet eerder te zijn gegaan. Maar misschien zou Lady W. je niet meer hebben herkend. Mijn artikel over hare boeken is aangenomen door de redactie van Themis, De Gids van de juridische litteratuur. Helaas: zij zelve zal het niet meer hooren.

Zijn dissertatie geeft vooral in het inleidende taalkundige gedeelte een helder overzicht over de methode der significati, waarin hij niet verzuimt zich zelf een historische plaats in te ruimen. Lady Welby moge dan het woord 'significati' het eerst hebben gebruikt, voor zichzelf eist hij de *Nederlandse* priemeur op.

Vreemd klinkt ook ons nog in de oren die alinea op pagina 47 van het proefschrift:

Het woord 'signifiek' is in Holland het eerst gebruikt in mijne bijdrage: 'Nieuwe Rechtstaalphilosophie' in het 'Rechtsgeleerd Magazijn' van 1912. Ik kende het uit de geschriften van Lady Welby. Dat ik deze geschriften kende heeft talloze oorzaken: persoonlijke en maatschappelijke. De toekomst van het woord 'signifiek' in de Nederlandsche rechtstaal is voor een gedeelte afhankelijk van mijne toekomst als rechtsgeleerde. Deze hangt af van talrijke oorzaken: persoonlijke en maatschappelijke.

In een bijdrage *Taal en Rechtswetenschap* (De Beweging, september 1917) heeft De Haan zich duidelijk uitgesproken over de betekenis van een gezuiverde rechtstaal. Hij schrijft:

Zonder goede rechtstaal geen goede rechtspraak. De rechtsgeleerden hebben dat nooit erkend. De studie van de rechtstaal was verwaarloosd en wordt verwaarloosd. En waarom zou men ook de studie van de rechtstaal niet verwaarloosen, wanneer men bij wetgeving en rechtspraak toch niet beter noodig heeft dan 'het gewone taalgebruik' en 'de gewone spreektaal'? Niet de rechtsgeleerden bezinnen zich op de verhouding van rechtstaal en recht. Dat is van het Woord en zijne Werkelijkheid. Maar sommige dichters doen dit: Frederik van Eeden, Nico van Suchtelen. En vooral sommige wiskundige wijsgeeren: Prof. G. Mannoury en Prof. Dr. L. E. J. Brouwer. Ik noem van den laatste: 'Over de grondslagen der wiskunde'. En 'Intuitionisme en formalisme'.

Voor de rechtskundigen is de moeilijkheid deze: zij verklaren de woorden met woorden. Maar deze woorden verklaren zij weder met woorden. En ook deze weder met woorden. En dit is eindeloos. Anders gezegd: een woord is niet iets op zich zelf, maar ieder woord is een deel van de geheele Taal. En iedere wijziging van iedere betekenis is te vergelijken met eene beweging binnen het stelsel van de Taal. Maar eene beweging is nooit eene volstreckte beweging. Zij is steeds eene beweging ten opzichte van een vast punt. Dat ook weder niet volstrekt vast is, maar vast ten opzichte van een

punt, dat beweegt. De natuurkundigen zijn gekomen tot de relativiteit van beweging, rust, ruimte, tijd. De taalkundigen zullen moeten komen tot de relativiteit van alle woorden en van alle beteekenissen. Dat is: tot het inzicht, dat geene absolute waarheid zich met relatieve woorden uitzeggen laat. Ook deze niet. Bovendien: ieder woord is sinds zijn ontstaan slechts een eindig aantal malen gebruikt. Ook daarom kan de oneindige werkelijkheid niet worden uitgesproken.

Wij weten meer dan wij in woorden kunnen zeggen. En juist dat meerdere is het persoonlijke, het fijnere. Daarom proeft de wijnkooper de wijn. Wat hij heeft geproefd herkent hij, maar hij kan het niet zeggen in woorden. Het persoonlijk geheugen bevat meer dan zich zeggen laat in de Taal, die men het geheugen van de Menschheid zou kunnen noemen.

En bovendien: het Recht wel, maar de wijn niet, is een geestelijk verschijnsel. En toch kunnen wij ook over het geestelijk Recht slechts spreken in spraakbeelden van stoffelijke oerbeteekenis. De taal, die zich zelve heeft gematerialiseerd, heeft ook het Recht gematerialiseerd. Denkt aan uitdrukkingen als: 'een recht hebben', 'verkrijgen', 'verliezen', 'overdragen'. Daarin wordt het recht behandeld als een voorwerp en niet als eene verhouding. Een rechtstaal, die een recht zuiver behandelt als eene verhouding, zou het Recht bevrijden uit zijne materialisatie. De bovengenoemde spraakbeelden kunnen wij niet meer missen. Maar wij kunnen ze evenmin goed gebruiken. En het is goed, dat wij ons daarop bezinnen, iedere maal, dat wij ze gebruiken.

Een hooggestemde verwachting gaat door zulke beschouwingen van Jacob Israël de Haan en zijn geleerde vrienden. Wij leven midden in de Eerste Wereldoorlog, die de redeloosheid van de botsing der vijandige volkeren afschuwelijk demonstreert. Zou er niet een taal gevonden kunnen worden die de mensen elkander doet begrijpen? Zuiverheid van woordgebruik werd tot een wijsgerig ideaal van dichters, juristen, mathematici. Vooral de laatsten (L. E. J. Brouwer en G. Mannoury) spraken door hun abstracte mathematische redeneringen tot de dichter van het Joodse Lied, die door hen werd gewaardeerd. Professor Mannoury schreef ons (4-12-1947):

Ik stel voorop, dat ik De Haan, mèt van Eeden en Brouwer als tot de eigenlijke baanbrekers op dit m.i. voor de cultuurhistorie van onze tijd zo betekenisvolle gebied behorend beschouw. En dat wel in hoofdzaak in tweeërlei opzicht: ten eerste wat betreft de grote, maar toch geenszins alles overheersende invloed van het woord-woord associatienet op de gedachtegang

en voorts wat de organische, traps- of laagsgewijze structuur onze taal-middelen aangaat.

Het eerstbedoelde gezichtspunt vormt het hoofdthema van zijn proefschrift van 1916 en is misschien wel het scherpst door hem onder woorden gebracht in de passage op pag. 87-89, waarin hij de waarde van de *wiskundige* significatie (door Brouwer in diens proefschrift van 1903 over de grondslagen der wiskunde geïnaugureerd) voor de *rechtskundige* significatie uiteenzet.

Het tweede, zoëven genoemde facet van de analytische zowel als van de synthetische significatie (de onderscheiding is van De Haan afkomstig) is niet door hem in een zijner publikaties afzonderlijk en in details belicht, maar komt merkwaardigerwijs tot uitdrukking in een stuk, dat zijn onderschrift niet draagt, te weten in het in No 2 van de Mededeelingen van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam opgenomen opstel, getiteld 'Signifisch taalonderzoek', waarin als een der voornaamste onderdelen van de taak der te stichten 'Akademie' het nader bestuderen van bedoelde 'laagstructuur' (of 'gradatie') der Taalmiddelen wordt aangegeven. Dit stuk, dat als een soort beginsel- en werkprogram voor de (nog altijd toekomstige!) Akademie is bedoeld, was het resultaat van langdurige besprekingen tussen de toenmalige leden van de 'Raad van Bewindvoerders': Borel, Brouwer, Van Eeden, De Haan en ondergetekende, maar de vaststelling der eindredactie geschiedde toevallig in de eerste vergadering (op 21 Januari 1919) waaraan De Haan, die wegens zijn aanstaand vertrek naar Palestina was uitgetreden, niet meer deelnam.

Na zovele jaren blijkt uit dit schrijven de historische betekenis van Jacob Israël de Haan als pionier op dit speciale en specialistische gebied. Ook al is reeds toentertijd de intrinsieke waarde van vele zijner publikaties zeer kritisch gewaardeerd. O.m. door zijn vriend L. E. J. Brouwer, die De Haans proefschrift uitermate scherp zou beoordelen. Maar zelfs het negatief gestemde essay van Mr. G. C. J. J. van den Bergh (*Themis*, 1964), dat retrospectief Jacob Israëls studies op het gebied van de rechtstaal ('in toelieg en falen') in hun totaal beoordeelt, eindigt met een positieve conclusie.

Dit alles ontslaat ook ons nochtans niet van de plicht vast te stellen, dat er aan zijn beschouwingen wijsgerig en taalkundig een degelijk fundament ontbrak. Hij bleef op dit terrein - als pionier - de dilettant, die er ook echt van genoot! Maar juist dit 'genot' moest buitenstaanders argwanend maken. Was het niet opvallend, dat hij altijd bleef wroeten binnen de enge cirkel van 'aansprakelijk, verantwoordelijk en toerekeningsvatbaar'? Van 1906

af! In 1909 verscheen zijn eerste publicatie daarover (*Weekblad van het Recht* 8925). In het *Handelsblad* van 6 juli 1919 is hij er nóg mee bezig...

Er kwam daar nog bij, dat zijn strijd vóór de logische vervolmaking van de taal en tégen de uitbanning van haar veelzinnigheid zo weinig strookte met zijn dichterlijk wezen. Hoe koesterde hij – de dichter van het heilige – juist de *dubbelzinnigheid*. Hoe zou zijn religieuze wedergeboorte hem – minnaar van magische uitdrukkingssymbolen – drijven naar de hartstocht voor *bovenzinnelijke* woorden, sleutelwoorden, magische ‘tekens’, getallen zelfs, die hem – naar het voorbeeld van Joodse mystici – het wezen moesten openbaren van Gods diepste geheim. ‘Door het gebruiken van letters voor cijfers heeft ieder Hebreeuwsch woord naast de gangbare beteekenis eene geheimzinnige waarde en verwantschap met andere woorden van bepaalde getallenwaarde. Vandaar een aantal moeilijk-verstaanbare plaatsen in Hebreeuwsche Liederen en Gebeden’.

Wás de loutering van het woord eigenlijk wel zijn grote ideaal, of wilde hij – stout spelend met schone letters – bij uitstek verhullen wat hem bewoog?

‘Maar lees de woorden van mijn liedren niet.

Lees het onleesbare achter woorden.

Dan zult gij weten, wat mij wreed bekoorde,

Wat mij verlokte en toen verliet.’

Wij laten het nog even in het midden.

De jonge doctor uit het jaar 1916 stond wederom aan een begin. Nu niet alleen als dichter van het Joodse Lied in De Beweging, maar tevens als een gevierd man in wetenschappelijke kringen. Hij begon er plezier in te krijgen; een professoraat zweefde hem voor ogen. In zijn provinciaals-Joodse kleinburgerlijke levensbeeld scheen deze laatste sociaal-intellectuele erkenning wel het hoogst bereikbare. Speelde hij zelf niet graag met het grapje van de Amsterdams-Joodse moeder, die, gevraagd naar de studierichting van haar knappe jongen, had geantwoord: ‘Die studeert voor professor...’ Hoe ging zijn zuster Carry vroeger en later niet gebukt onder de miskenning van de zijde der academische vakgeleerden, die – zoveel middelmatiger dan zij – in de wereld het aanzien genoten, dat aan de begeerde titel zo maar zonder slag of stoot verbonden was. Hoe hadden zij en hij, de kinderen van een mediene-rebbe, moeten vechten voor een bestaan en voor het verwerven van kennis.

De dissertatie houdt hem vooral in de tweede helft van 1915 in spanning. Een brief aan Verwey (5–12–1915):

Zeër waarde Heer Verwey, vandaag heb ik de kopij van mijn proefschrift voltooid, zooals ik die mij als definitief had voorgesteld. Behoudens gebrek aan medewerking van mijnen promotor hoop ik Dinsdag 1 Februari te promoveeren. U kunt dan het eerste Hoofdstuk in de Februari-aflevering plaatsen. Ik zal het u zoo spoedig het gezet is doen toekomen. Het lijkt mij wenschelijk, dat u vanaf 1 Februari voor de wetenschappelijke bijdragen den titel Mr. zet. Deze heeft geen andere waarde dan juist daarvoor. Ik zal nu weder geregeld medewerken, omdat ik het niet goed vind, dat de last voor een Tijdschrift, dat toch voor ons allen zoo een kostbaar bezit is, te zeer op u rust. Voor Januari hebt u mijne Joodsche gedichten en deze Boekbeoordeeling. Voor Februari desgewenscht het Eerste Hoofdstuk van mijn Proefschrift of een gedeelte daarvan. Daarna zal ik u de voorkeur laten van wat ik schrijf, behoudens eene enkele kleine bijdrage in het Weekblad van het Recht.

Nog vóór de dag der promotie is hij in gedachten al een fase verder: het privatdocentschap. Binnen 9 maanden is het zover en spreekt hij 'bij den aanvang zijner lessen als privaet-docent in de rechtskundige signfica aan de Hoogeschool van Amsterdam' zijn Openbare Les uit over *Wezen en Taak der Rechtskundige Significa*. Een schone dinsdag wederom, die 31ste oktober van dat gedenkwaardige jaar 1916. P. N. van Kampen & Zoon gaven het boekje uit, dat met zijn uitvoerige noten twee dicht bedrukte vellen druks omvatte.

Aan Verwey schrijft hij (9-7-1916):

De toelating als privaetdocent is verkregen. Het geeft wel meer werk, doch het was noodzakelijk. Ik denk in de laatste dagen van October mijn colleges aan te vangen met een openbare les over het Wezen en de Taak van de Rechtskundige Significa. Als u wilt kunt u deze lezing (25 à 30 bldz.) voor de November-aflevering van De Beweging krijgen. Ik kan ook wel belet vragen bij De Gids. Maar ik wil u gaarne de voorkeur laten.

Zo arrivé schijnt de toekomstige hoogleraar, dat hij zich thans de luxe meent te kunnen permitteren van de pressie. Vlug ja zeggen, anders wordt het De Gids. Zou de weigering van het paronymf-schap op deze wijze moeten worden afgereageerd? Hij, doctor Jacob Israël de Haan, privaetdocent aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam nu reeds, en daarstraks: hoogleraar, meent zich dit te kunnen permitteren tegenover de niet-academicus op wie hij – de 'autodidactische onderwijzer' – zoals hij zich later

zelf noemt – in feite neerziet. Zoals hij later in de Nederlandse Zionisten Bond de geniale Nehemia de Lieme – een self-made man van nobele allure – openlijk achterstelde bij de hoogleraar Prof. Dr. L. S. Ornstein. ‘Dat is een man – die *is* wat!’

‘...de terugzending van mijn openbare les heeft mij veel leed gedaan. Ik had toch te voren overleg met u gepleegd omtrent de grootte en wat den inhoud betreft: u kon toch verwachten dat ik een zoo goed mogelijk stuk werk geven zou.

Nu heb ik het moeten publiceeren in De Gids. De redactie is zeer inschikkelijk geweest met de plaatsing. U hebt het mij 24 September teruggezonden en 1 Nov. stond het in De Gids ofschoon zij anders nooit een academische oratie plaatsen. Maar het geval heeft mij toch verdrotten. Ik kreeg den indruk, dat u dacht, dat geen ander Tijdschrift mij als medewerker wenschte. En dat is niet zoo. De zaak is, dat er voor mij iets veranderd is in mijne verhouding tot De Beweging. Ik beschouwde deze als eene geheel geestelijke verhouding, en nu voel ik medewerking aan andere tijdschriften niet meer zoo sterk als een bezwaar.’

Ondertussen werkt de academische docent aan zijn colleges, die hij gewetensvol voorbereidt en geeft. Hij leest alleen wijsbegeerte en signfica. ‘Dan blijft de sfeer zuiver’, zoals hij ergens aan Van Eeden schrijft. Zijn studie *Rechtskundige Significa*, die in het voorjaar van 1919 bij N.V. Johannes Müller te Amsterdam verscheen (de schrijver was toen reeds in Jeruzalem; een huldigingscomité bracht het voor de uitgave benodigde geld bijeen) bevat de collegestof over de gehele periode van ruim twee jaar.

De pianiste Henriëtte Roll, die aanvankelijk aarzelde als buitenstaandster zijn academische voordrachten te volgen, ging uiteindelijk toch. ‘Hij doceerde zóó duidelijk, zóó klaar, dat het mij was of hij een, mij zeer vertrouwd, onderwerp behandelde.’ Hij was inderdaad een begenadigd docent op nagenoeg alle onderwijsfronten. Aan zulke arbeid gaf hij zich met de volstreekte inzet van zijn ongewone persoonlijkheid. Hoe veel te meer op deze plaats, in deze studierichting – met dit perspectief.

Zijn werkkraacht grenst in deze dagen aan het ongeloofelijke. Als hij ongeveer in de herfst van 1917 eigenhandig een lijst van zijn ruim 50 geschriften typt (zulks ten behoeve van het komende hoogleraarschap) dan beangstigt ons bijna het aantal publikaties over de jaren 1916 en 1917. Zien wij af van zijn Proefschrift en zijn Openbare Les dan blijven er nog over:

Burgerrechtelijke signfica (Rechtsgeleerd Magazijn, pag. 190–208) 1917

Gevaarlijke significa (Tijdschrift voor Strafrecht, pag. 286-314) 1917

Amerikaanse Crimineele Politiek (Beweging, september) 1916

België en de Duitse Rechtsgeleerden (Beweging, januari) 1917

Prof. Mr. G. A. van Hamel (Beweging, april)

Kinderrechtbanken (Beweging, mei, juni)

Taal en Rechtswetenschap (Beweging, september)

De stroom houdt niet op!

Hij voegt er volledigheidshalve aan toe: 'Voltooid maar nog niet gepubliceerd: *De Nederlandsche Rechtstaal* ongeveer 40 bldz. druks, verschijnt in het Rechtsgeleerd Magazijn. *Strafrechtelijke Significa*, ongeveer 100 bldz., verschijnt in De Beweging.'

We worden er na al die jaren nog moe van. Maar deze Jacob Israël heeft energie genoeg over om in de academische reglementen na te vorsen, dat hij nu reeds de wachtkamer der Hoogleraren mag betreden. De eerste keer ontstond er enige deining, maar een De Haan kon statuten lezen. Het mócht. Zijn voorbarigheid haalde echter niets uit.

Achter de schermen volgen wij het spel met ingehouden spanning. Vier weken na zijn Openbare Les reeds schrijft hij Van Eeden (27-11-1916):

Beste Van Eeden, ik zou toch wel graag willen, dat je Cohen te Groningen een enkel woord van aanbeveling schreef. Prof. Pekelharing zal prof. Verrijn Stuart schrijven. Misschien maak ik een kans. Lukt het nu niet, dan later. Cort v.d. Linden knoeit.

In haast

Joop

In de herfst van het volgende jaar nadert de strijd zijn hoogtepunt (8-9-1917):

Zeer waarde Heer Verwey, hierbij zend ik u gedeelten van het stuk over significa. Maar ik zend het u onder zeer eigenaardige omstandigheden. Er wordt n.l. zeer gestreden om de hoogleraarsplaats in het strafrecht en ik ben een van de kandidaten. De moeilijkheid is, dat de S.D.A.P. iemand heeft, die ze persé stemmen. Daardoor zijn allerlei complicaties ontstaan. Te veel om u te schrijven. Maar dit stuk van mij kan beslissend zijn. Daarom wilde ik het dadelijk uitgeven als boek, zoodat het over vier weken uiterlijk verschijnt. Dat zou nog net op tijd zijn. Echter wil ik het u voor De Beweging afstaan, als u mij kunt tegemoetkomen als volgt:

1. begin der publicatie 1 October.

Maar vooral: dat ik dadelijk, althans voor 1 October, een aantal afdrukjes krijg van het geheele stuk. Ik wilde toch 50 afdrukjes krijgen. Daarvan wordt niet gepubliceerd, maar een aantal mensen, die invloed hebben kunnen het krijgen.

Geeft u mij *zoo gauw mogelijk* uwe beslissing? Het derde stuk is Dinsdagavond klaar. Het is gelijksoortig aan het tweede en loopt over de woorden: uitvoeren, vervoeren enz. In haast zeer de uwe

dH.

16-9-1917:

Zeer waarde Heer Verwey, hier hebt u het slot van het artikel. Ik acht het volkomen afdoende. De strijd om het professoraat is in vollen gang. Er zijn drie stromingen: een aantal theoretici, die mij willen. Practische mensen die mij te dogmatisch vinden. En de S.D.A.P. die persé een socialist benoemd wil zien. De faculteit wil den autodidactischen onderwijzer liever niet. Maar er zijn teekenen, dat ze beginnen om te gaan. Het is nu een vervelende tijd van afwachten. De Joodsche najaarsfeesten beginnen vanavond. Zeer de uwe,

dH.

6-10-1917:

In de zaak van het professoraat is nog geen beslissing. De faculteit wil mij liever niet. De socialisten in den Raad willen een socialist. Ik word gesteund door een aantal bekende Hoogleraren buiten de faculteit, door twee curatoren en een aantal raadsleden. Het kan nog wel een tijd duren. En ik weet vaak waarlijk niet, of ik de benoeming moet wenschen. Het beste met u allen, geheel de uwe,

dH.

Zou Verwey hem in dit stadium hebben geadviseerd tot een bepaalde concessie? En zo ja, welke? *Nieuw Carthago* laten vervallen? Eindelijk breken met... het enige, dat hem blijvend bond? Hij wijkt niet!

10-9-1917:

Zeer waarde Heer Verwey, neen, dat doe ik toch liever niet. Als ik een professoraat moet krijgen, dan krijg ik het toch wel.

En dan (11-11-1917):

Zeer waarde Heer Verwey, hierbij zend ik u twee kleine bijdragen voor De Beweging.

Het was wellicht het beste, wanneer u de actueele bijdrage P-P. (= Piloty-Piloty) zoudt plaatsen in het volgend nummer. En het gedicht samen met de andere Joodsche Liederen.

In het strafrechts-hoogleeraarschap is voorzien.

U begrijpt hoe zeer de beslissende gebeurtenissen in Palestina ons aangripen!

In haast, als steeds hartelijk de uwe,

dH.

Twee dagen eerder, op 9 november was in de plaats van Jacob Israëls leermeester en vriend, Gerard Anton van Hamel, benoemd tot hoogleraar in het Strafrecht en de Strafvordering Bernardus Maria Taverne, die eerder een positie had bekleed als officier bij de administratie der Marine en die later onder meer rechter was geweest in Rotterdam en Amsterdam.

De teleurgestelde nam op geheel eigen wijze wraak, door de nieuwe professor persoonlijk geluk te wensen met zijn benoeming, aan zijn felicitatie toevoegende: 'Zo de faculteit in U geen ervaren jurist moge bezitten, dan toch in elk geval een *bevaren*.'

In zulke woordspelingen was hij een zoon van zijn vader. Had hij omstreeks dezelfde tijd niet in het universitaire milieu gezegd tot een oudere dame, die prat ging op haar vele aanbidders: 'Waren dat *blagen*, mevrouw, of is dat *blague*?'

En dit waren nog alleen maar grapjes, hoe scherp ook gemikt. Hij was rabiaat, deze Jacob Israël en hij werd wild in de stijl van 1900, hinderlijk plagerig en vol rancunes en sadisme. Binnen het kader van de universiteit nam hij zijn repetenten tegen Taverne in. Onverbloemd en schaamteloos. Bij examina verscheen hij als toehoorder en maakte door grimassen de examinerende hoogleraar onzeker. Men wilde hem de toegang ontzeggen en ontketende op deze wijze relletjes voor de deur van de Senaatskamer. Want ook in de gangen van het oude gebouw aan de Oudemanshuispoort week de wijsgeer-dichter niet.

Buiten de Poort vond hij in het septembernummer van De Beweging (1918) plaats voor een artikel, recht op de man Taverne af. Wie zou het op eerste gezicht zoeken achter de stijlvolle titel: *Hollandsche crimineele politiek (Het Rijksopvoedingsgesticht voor meisjes)*, door Mr. Jacob Israël de Haan. Het begint zo fraai:

'Er is één innigever tedering. De Oorlog vernielt de Volken. Maar de Enkelen bouwen het neergeslagen Leven weder in zijne kleinste cellen op. De Dichters, wijsgeeren en wetenschappelijke werkers hebben hunnen stillen, gestadigen arbeid deels nooit afgebroken, deels weder hervat. Het Individu lijkt nu niets. De Staat lijkt alles. Maar na den Oorlog: wij zullen geene sterke Staten verlangen. Maar wel: sterke Personen. En: sterke Geestelijke Gemeenschappen. In de Dichtkunst: 'Het Lied, het Lied, alleen het lyrisch Lied'. In de Wijsbegeerte: het Ik-probleem. In de Verstandhouding: vertedering en eerbied voor het Individu. In de crimineele aetiologie: de biografische methode. In de strafrechts-politiek: geene zedelijke vergelding, die niet der Menschen is. Maar opvoeding, maatschappelijke reclassering. En ook deze met vertedering en eerbied voor ieders individualiteit. Iedere opvoeding is vernietiging en versterking van persoonlijkheid beide. In het strafrecht: niet meer vernietiging dan de maatschappelijke verstandhouding strikt eischt. En versterking, niet door mechanischen steun van buiten. Maar door organische groei van binnen.'

Maar na alle abstracte beschouwingen, op pagina 192 de woede-uitbarsting jegens de man, die hij haat:

'Zoo is ook het Strafrecht niet entiteit op zich-zelf. Maar deel van het Recht. En kan alleen worden onderzocht en uitgebouwd in verband met de andere gedeelten en met het geheel.

Zoo is ook het Recht niet entiteit op zich-zelf. Maar deel van de Verstandhouding. En kan alleen worden onderzocht en uitgebouwd in verband met de andere gedeelten en met het geheel.

Hieruit volgt, dat de rechts-taak van de Universiteit niet is het afleveren van trucjes-juristen, dat zijn: trucjes-rechters en trucjes-advocaten. Maar dit: aan de Universiteit komen de studenten, wanneer hunne jongensjaren geëindigd zijn en de jaren van hunne krachtige manschap beginnen. Hunne eerste driften zijn stil geworden. Hunne persoonlijkheid vormt zich. Het Academisch onderwijs moet zijn voor den geest, wat zon en regen zijn voor de bloesems, die vrucht worden. De bloesem wordt een gave, rijpe vrucht naar zijn eigen aard. Maar de zon en de regen voeden hem. Het is niet in de eerste plaats de vraag, wat de studenten aan de Universiteit leeren. Maar wel, wat de studenten aan de Universiteit worden. De examens moeten niet zijn: pijnlijke onderzoekingen naar feitelijke kennis. Maar wel een onderzoek naar de rechts-kracht van den candidaat. Hij zal ook feiten moeten kennen. Vele feiten misschien. Maar niet als steenen van een wan-

kelend trucjes-gebouw. Maar als de stof, waarin alleen het rechtsbesef groeiend leven brengt. De rechts-student behoort te worden tot eenen rechts-beseffer, tot eenen rechts-belijder. Die, waar ook later werkzaam, het recht erkent en aanwendt als een macht in de maatschappelijke verstandhouding. Een academisch rechts-onderwijs, gelijk ik mij dit voorstel, staat niet vijandig tegenover de praktijk des levens. Staat de praktijk onzer dagen vijandig tegenover dit onderwijs? Te erger voor de praktijk.

Er wordt nu voortdurend geklaagd over te weinige wetenschappelijkheid van de rechtspraak. Zeldzaam zijn de sterk-gemotiveerde vonnissen, waarvan rechtskracht uitgaat. Geen wonder: de lagere rechters vinden hun eer en veiligheid hierin, dat zij zoo min mogelijk gecasseerd worden. En de Hooge Raad vat zijne cassatie-taak niet zoo ruim mogelijk, maar zoo eng mogelijk op. Belangrijke rechtsvragen worden eenvoudig verklaard tot in cassatie onaanvechtbare feitelijke beslissingen. Wat rechtspraak heet, is niet meer dan een soort van trucjes-orde, die geen redelijke kracht is in de maatschappelijke verstandhouding.

En de proefschriften. Het schrijven van een proefschrift is niet verplicht. De laatste Amsterdamsche studenten-almanak geeft zes-en-dertig stellingen-promoties, tegen vier proefschriften. Het zullen dus niet de minste studenten zijn, die met een proefschrift promoveeren. Welnu: hoevelen hunner zijn in de academiejaren sterk-persoonlijk genoeg geworden om zelf hun onderwerp te kiezen? Hoevelen toonen later wetenschappelijke belangstelling in een onderwerp, dat hen toch bezig hield in de beste jaren van hun leven?

Daar stond Taverne voor heel de wereld te kijk, de professor, die n.b. zelf was gepromoveerd op 'stellingen'. Stellingen, die De Haan zo vaak voor zoveel (voornamelijk Joodse) vrienden in één avond had geproduceerd, dat er gespot werd over J. I. de Haan 'in promoties...' Maar ook dit ageren en reageren kon hem uiteraard niet bevrijden van zijn pijnigende teleurstelling. Zo ooit in zijn leven dan was thans zijn eerzucht gekwetst. Zelfs de omstandigheid, dat hij veel bekwaamer werd geacht dan al zijn potentiële mededingers, had hem immers niet kunnen bevrijden... waarvan eigenlijk? Onuitgesproken bezwaren hadden zijn klimmen in de maatschappij verhinderd. Oude littekens gingen trekken. Eén keer had hij alles willen doen om iets te bereiken in een wereld, die hem toch blijkbaar iets waard was geworden. Men had hem teruggewezen, waarom?

De 'voyageur sans bagage' kon zijn verleden niet stuksgewijze kwijtraken. In zijn *Besliste Volzinnen* had hij het eenmaal zó geformuleerd: 'Als men zijn

verleden kon vergeten en zijn toekomst kon vermijden, dan zou het heden nog wel eenige waarde hebben.'

Hadden zijn vijanden terecht de nadruk gelegd op de gevaarlijke gespletenheid van deze man, die daar straks op de kathedraal van de Amsterdamse Universiteit de ethische normen zou moeten doceren van het strafrecht? Albert Verwey moet het ook in dit beslissende stadium hebben gevoeld. Want de wijsgeer-jurist, die tijdschriften volschrijft over strafrechtelijke significans is in 1915, 1916 en 1917 bezig met zijn homo-erotisch gedicht *Een Nieuw Carthago*. Verwey achtte de plaatsing in 1917 – zoals wij al weten – niet opportuun. Maar De Haan bleef hameren op publiceren. 'Ik heb een groot gedicht voltooid: "La Nouvelle Carthago" een phantasie over een boek van Eekhoud Ik ben daar zelf heel tevreden over en hoop het u te zenden', had hij 5-12-1915 reeds geschreven. Afgezien van de inhoud had de naam van Eekhoud Verwey pijnlijk herinnerd aan de onzalige dagen van *Pathologieën*. De Joodse dichter had in zijn brieven naar Noordwijk van zijn persoonlijke gevoelens op dit punt dan ook geen geheim gemaakt. Op 9-4-1917 schrijft hij Verwey:

'Ik ben benieuwd welke gedeelten uit 'Nieuw Carthago' u kiezen zult. Wanneer zal Eekhoud het gedicht te Brussel lezen? En zoo zijn mijne gedachten weder gekomen waar zij toch altijd zijn.'

Als de zaak van het professoraat acuut is, meldt Jacob Israël eenmaal naar Noordwijk (6-10-1917): 'Het Nieuw Carthago kan wel wachten...'

In 1919 verscheen het tenslotte te 's-Gravenhage – zonder vermelding van uitgever – in een fraaie (door hem zelf bekostigde?) editie, met als colophon: Uitgegeven in een oplage van ccxx exemplaren, door J. van Krimpen, Fahrenheitstraat No. 519, 's-Gravenhage. Gedrukt te Amersfoort bij G. J. van Amerongen.

Het slot bracht hem en brengt ons – in het jaar van zijn Alija – terug naar de dagen van 1904 en 1908.

Hoe zalig heeft mijn lied Loïet bezongen

Voerder der Libertijnen zijner Stad.

Wiens teedre lust geen noodlot heeft bedwongen

Toen hij tartend het schouw schavot betrad.

En als Loïet Laurent, wiens dartel dolen

Hem voerde ver van huis en vaderhof.

Die vierde vreugden, fel en onverholen,

Oovral waar hij vreugden te vieren trof.

Die nooit verzaad van scheiden en ontmoeten
De blijdeste was van al zijn vrije makkers,
Wiens lust en lied het zwoegend leed verzoetten
Van ruwe runners en geslagen rakkers.

Op 't leven fel aan menig vriend verbonden,
Deelde hij met een vijand feller dood.
Is het geen zoen voor fouten en voor zonden
Zoo fel en sterk te staan in volle nood?

Met kloppend hart volgde ik zijn vrije wegen.
Mijn harts slag is de maatslag van dit Lied.
Tot tucht getemd blijf ik innig genegen,
Die tucht verbrak en acht zijn zorgen niet.

Het beste deel? Vraag niet naar goed en beter.
Hij koos zijn deel, geniet uw erfdeel mee.
Eén Rechter richt den zoeker en den wetter,
Eén Dood brengt den dulder en dader vree.

Maar zijn dissertatie dan, dat summum van abstract redeneren? Wat blijkt het bij nader inzien anders dan – gelijk *Het Nieuw Carthago* – een product uit de nadagen van *Pijpelyntjes* en *Pathologieën*.

Tegenover Verwey spreekt hij zich duidelijk uit in een brief, die (22-11-1908) vertelt van zijn ontslag als reserve-onderwijzer, dit als gevolg van zijn homoseksuele romans. 'Ik lees en herlees de brieven, die ik nog van u heb. En ik lees uwe eenzame volzinnen, waarin ik veel troost vind. Meer in het bijzonder die welke handelen over de hatende reactie der menschen tegen *iedere wijze van zijn, die anders dan de hunne is*. Ik vind dat mooie en belangrijke zinnen en ik hoop niet te verzuimen op hunne belangvolle schoonheid te wijzen in het academisch proefschrift, dat ik mij voorstel te maken.'

De associatie is volstrekt helder en het proefschrift bleef de hier bedoelde kenmerken dragen. Zeker, in de tekst stond het er allemaal niet zo expliciet als bij de aanval op Taverne in De Haans beschouwingen over criminele politiek. Maar het stónd er wel! De agressie van het juridische deel concentreerde zich op niemand anders dan Sam Aletrino, de 'goede Sam' van de opdracht uit de eerste druk van zijn gewraakt boek. Aletrino's verward woordgebruik wordt in het kernpunt van het proefschrift diverse keren aan de kaak gesteld. Zo op pagina 180, waar het heet:

Prof. Enrico Ferri en Dr. A. Aletrino hebben niet zeer verschillende gevoelens en gedachten over het wezen van de toerekening. Beiden verwerpen zij de vrijheid van den menschelijken wil. Beiden nemen zij aan, dat uit de verwerping van de vrijheid van den menschelijken wil volgt de onredelijkheid eener zedelijke toerekening. Beiden verdedigen zij de rechtmatigheid van eene maatschappelijke toerekening, die den misdadiger zijne handeling toerekent naar de mate van zijne maatschappelijke gevaarlijkheid in plaats van naar de mate van zijne zedelijke schuld. Dr. Aletrino zegt: 'Het individu is ontoerekenbaar, totaal ontoerekenbaar.'

Prof. Ferri zegt: 'Ieder is toerekenbaar omdat hij in de maatschappij leeft'. Deze twee meeningen spreken elkander niet tegen en zij versterken elkander niet. Want zij betreffen ieder eene andere soort van toerekening. Dr. Aletrino bedoelt de rechtmatigheid eener zedelijke toerekening te ontkennen. Prof. Ferri bedoelt de rechtmatigheid eener maatschappelijke toerekening te bevestigen.

Dr. Aletrino had dus beter gedaan indien hij had geschreven: 'Het individu is zedelijk totaal ontoerekenbaar, doch maatschappelijk totaal toerekenbaar'. En dan nog zou de schrijver zich niet met een voldoende maat van juistheid hebben uitgedrukt. Het feit van het bestaan van een zedelijke toerekening is niet te ontkennen. En Dr. Aletrino bedoelt dan ook niet dit feit te ontkennen. Hij bedoelt slechts aan te geven, dat hij voor het feit van de zedelijke toerekening noch eene redelijke, noch eene zedelijke rechtvaardiging heeft gevonden. En zoo is die Bedoeling de Waardevolle vertaling van de op zichzelf niet Waardevolle uitdrukking: 'Het individu is totaal ontoerekenbaar.'

En aan het slot (want met Aletrino eindigen de wijdloopige beschouwingen):

Ook de geschriften van den Nederlandschen geleerde Dr. A. Aletrino over de begrippen 'toerekenbaarheid' en 'verantwoordelijkheid' hebben behoefte aan eene Waardevolle vertaling.

Evenals Prof. Grasset maakt Dr. Aletrino slechts ééne fout. Doch die maakt hij dan ook voortdurend en zij betreft het Wezen der begrippen 'aansprakelijk, verantwoordelijk, toerekeningsvatbaar' zelve. De fout is deze, dat de geleerde schrijver deze woorden voortdurend gebruikt zonder soort-aanduidend bijvoeglijk naamwoord. Wat nu wellicht geldt voor eenen bepaalden vorm van toerekening wordt op die wijze onbemerkt voorgesteld als geldend ten aanzien van het verschijnsel der toerekening in het algemeen of voor andere bijzondere vormen van toerekening. Daardoor heb-

ben de betoogen van Dr. Aletrino meermalen niet meer wetenschappelijke waarde dan eene overeenkomst geldswaarde heeft, waarbij iemand 'iets' wordt toegezegd.

Prof. Heymans heeft tegen het woordgebruik van Dr. Aletrino dezelfde bezwaren: 'Het laat zich vermoeden, dat de heer Aletrino, waar hij telkens weer den mensch en den misdadiger voor absoluut ontoerekenbaar verklaart, aan dat woord een anderen zin verbindt dan wij in het voorgaande, in overeenstemming met etymologie en spraakgebruik hebben gedaan. Maar het is niet gemakkelijk dien zin op te sporen, en ik geloof ook niet, dat het altijd dezelfde is.'

Inderdaad: wanneer Dr. Aletrino schrijft: 'Het individu is ontoerekenbaar, totaal ontoerekenbaar' dan zou wellicht een niet geheel ervaren lezer kunnen denken dat de geleerde schrijver het politie-toezicht en de strafrecht-spraak wilde doen eindigen. En wanneer Dr. Aletrino na de toerekenbaarheid te hebben verworpen, uitdrukkelijk verklaart 's menschen verantwoordelijkheid voor zijne daden te willen handhaven, dan is het niet gemakkelijk de Waardevolle eenheid in deze twee schijnbaar geheel tegenstrijdige uitspraken te vinden.

Gelijk de tegenstelling daar staat heeft zij eigenlijk geenen Zin. Wie het geheele verschijnsel der Toerekening ontkent (wat trouwens evenmin of evenzeer mogelijk is als het Leven te ontkennen) kan het verschijnsel der Verantwoording niet handhaven. Want er wordt alleen 'aangesproken', dat wil zeggen 'verantwoording gevraagd' met de bedoeling 'toe te rekenen'. Doch de Bedoeling van de tegenstelling is eene andere. Dr. Aletrino verstaat ditmaal onder 'toerekening' slechts de 'zedelijke toerekening' en onder 'verantwoording' slechts de 'maatschappelijke verantwoording' en de Bedoeling van zijne tegenstelling is dus deze: 'dat wie de rechtmatigheid van het zedelijk oordeel loochent daarmede nog niet ontkent de mogelijkheid en de rechtmatigheid van een strafstelsel gegrond op de gedachte van verdediging tegen maatschappelijk gevaarlijke personen.'

En, gelijk wij te voren reeds zagen, de eenigszins tartende uiting: 'Het individu is ontoerekenbaar, totaal ontoerekenbaar' wil in Waardevolle woorden vertaald niet anders zeggen dan dat Dr. Aletrino het zedelijk oordeel niet van waarde acht, of althans, dat hij het niet redelijk kan rechtvaardigen.

Dit laatste is waarlijk niet een wonder. Het verschijnsel van het zedelijk oordeelen in het algemeen en ieder zedelijk oordeel in het bijzonder kunnen niet redelijk worden gerechtvaardigd. Evenmin als het verschijnsel van het redelijk oordeelen in het algemeen en ieder redelijk oordeel in het

bijzonder zedelijk kunnen worden gerechtvaardigd. Een dief te verachten is evenmin redelijk als onredelijk. En de stelling van Pythagoras is evenmin zedelijk als onzedelijk. Er is geene wetenschappelijke moraal en geene zedelijke wetenschap.

Sam kreeg het boek net niet meer onder ogen; hij was in januari 1916 gestorven. Op 19-1-1916 schrijft Jacob Israël aan Van Eeden:

Beste Van Eeden, ellendig van Sam! Of gelukkig voor Sam! Wie zal het weten. Ik voel mij gebroken; hij was altijd bang voor de Dood. Wat zie ik je bitter weinig. En ik heb je nu juist zoo nodig. Ik hoop, dat de dissertatie je genoeg doet. Ik geloof niet, dat men mij het cum laude onthouden zal. Ik heb er toch ook wel recht op en ik reken er op.
Groet allen zeer hartelijk van mij; tot spoedig wederzien,

Joop.

De significa hadden hem dan misschien een helder inzicht verschaft in de betrekkelijkheid en de eindigheid van ons uitdrukkingsvermogen, zij hadden hem niet kunnen beschermen tegen de duivels van weleer. Met het proefschrift had de *Pijpelijntjes*-affaire zich – zij het op een geheel ander niveau en in een onherkenbare vorm – wederom gemanifesteerd in dit leven. Dit ongelukkige leven, dat even veranderlijk schijnt als de aspecten van zijn correspondenties, die ons vaker voor het probleem stellen of deze brief en dat epistel konden geboren worden uit éénzelfde brein. Zijn onrust stuwde hem voort en in die onrust zijn intuitionistische woorden, die onophoudelijk opwelden uit de altijd borrelende bron. Zijn bittere ontgoocheling zocht speelse taalvormen en spitse wendingen. Alliteraties drongen zich naar voren...

Pijpelijntjes, Pathologieën, Pajtan-Poëet,
Proefschrift, Privaat-docent, Professoraat.

Wat nu? Hij liet zich voortdrijven, daarstraks zelfs in letterlijke zin op de boot naar... Palestina.

Klonken de beide zinsneden in zijn brief aan Verwey niet onheilspellend: "In het strafrechts-hoogleeraarschap is voorzien. U begrijpt hoe zeer de beslissende gebeurtenissen in Palestina ons aangripen!" Hier was geen 'gegrepen' aan het woord, maar een 'gedrevene'.

'Die te Amsterdam vaak zei Jeruzalem
En naar Jeruzalem *gedreven* kwam...'

ZION ZONDER ZIONISME

Wanneer gij dit lezen zult, heb ik Holland reeds verlaten. En er zijn breede streken van water tusschen u en mij.

Maar ik heb dit nog geschreven in Holland. In mijn huis aan den rand van de stad, dat zijn blikken nog wijd laat uitgaan over de verre velden tot aan den horizon van een laan van boomen.

En nu ik mij gereed maak uit Holland heen te gaan, nu gevoel ik, hoe innig ik verbonden ben aan het land, dat ik noemde in een gedicht: 'Roepstem'.

Het land van mijn jeugd,

Het land van mijn manschap,

Van mijn peinzende droefheid, mijn juichende vreugd,

Van al mijn verwantschap.

En wanneer ik dan toch uit Holland heenga, dan moet het u wel heel duidelijk zijn, welk een sterk gevoel van noodzakelijkheid ons drijft. Niet alleen de Joden uit de landen der ellende zullen opgaan. Maar ook de Joden uit Holland, waar wij altijd een ruim en rustig leven hebben gehad. En niet alleen zullen opgaan de Hollandsche Joden, die weinig in Holland laten. Maar ook zullen opgaan de Hollandsche Joden, die veel in Holland laten. Het is niet verstandig, dat wij gaan. Maar het Verstand, de Rede, is ook niet de meest betrouwbare Richter van ons Leven. De betrouwbare Richters van ons Leven zijn het Geloof en het Gevoel. Tweeduizend jaren heeft het Joodsche volk met zijn Gevoel en met zijn Geloof het Joodsche Land en de Joodsche Hoofdstad vastgehouden. Nu maken wij ons op, waarlijk wel 'van de vier hoeken der aarde' tot een nieuwe, eene vreedzame verovering van Land en Stad. Ons doel is niet een eng nationalisme, dat in alle volken vijanden ziet. Neen: wij aanvaarden de verdeeling der menschheid in vele volken als een van ouds gegeven en onverwoestbare instelling. Wij willen de menschheid weder beleven, als genooten van een eigen Joodsch Volk. Met een eigen Land, eigen Wetenschap en eigen Kunst. Wij meenen, dat wij op die wijze het best werkzaam zijn voor ons zelve, voor ons Volk en voor de Menschheid. Zoo redeneeren wij. Maar redeneerend weten wij tevens, dat wij met onze kleine logische woordjes toch nooit komen tot de diepten van de krachten, die ons drijven. Uit alle landen, goede en slechte landen, weg. Naar één enkel land heen.

Zo *begon* het feuilleton, dat wij dikwijls citeerden, en dat als een bewust geprojecteerde autobiografie kan worden beschouwd. Geschreven op de valreep en dan terstond geheven naar het visionaire dichterschap.

Het was immers de dichter van het Joodsche Lied, die zich opmaakte tot Alija naar het Joodse land. Het mislukte professoraat kwam nóg niet ter sprake. Aan het einde pas: 'Voordeel of waardigheid heeft de wetenschap mij nooit gegeven...' Maar nu ook de teleurstelling geheven naar de Joods-nationale ethiek: 'Ik heb mij streng gehouden aan het Voorschrift der Joodsche wetgeleerden. En van mijn wetenschap geen kroon gemaakt (om te pronken) en geen bijl (om mede te verdienen).' Zo geformuleerd ontbrak er niets meer aan het gave beeld van de dichter-ziener, die in 'Beweging' was gekomen toen zijn zieltogend Volk hem riep!

Want wij schrijven 1919 in de geschiedenis der ballingschap. De wereldoorlog was uitgeraasd en de dichters om Albert Verwey konden de balans opmaken. Voor het Joodse Volk werden rampen zichtbaar, die na de catastrofes van de laatste oorlog zijn verbleekt, maar die ook nu tot onze verbeelding spreken, zelfs na één oppervlakkige blik. De Zionist Alfred Polak schrijft ter inleiding van een catalogus, die werd samengesteld 'van de tentoonstelling van Joodsche oorlogslitteratuur, gehouden te Amsterdam in de bibliotheek van het Portugeesch Israëlietisch Seminarium "Ets Haïm" Jonas Daniël Meijerplein 5 van Zondag 23 Nissan 5677 (15 April 1917) tot en met Vrijdag 28 Nissan 5677 (20 April 1917) ten bate van het inzamelingswerk voor de Joodsche oorlogsslachtoffers':

Het Joodsche Volk telt naar schatting 12 miljoen zielen, en van deze wonen er 2 miljoen, 35 duizend in landen, die niet bij den oorlog betrokken zijn. De Joden der Vereenigde Staten van Noord-Amerika ten getale van 1 miljoen, 8 maal honderdduizend zijn hierbij gerekend. Voor een deel wordt de strijd gestreden in streken, die men door hun dichte Joodsche bevolking 'Joodsch gebied' kan noemen, en in alle legers vechten Joden – zonen van één stam – tegen elkander. Diepe, wellicht onheilbare wonden zijn geslagen in de Joodsche Gemeenschap, niet alleen de 'strijdende' maar ook de 'burgerlijke' Joodsche bevolking is aan rampen ten prooi, ongekend zelfs in de lange lijdensgeschiedenis van het Joodsche Volk. Wanneer eenmaal de historie van dat leed en die ellende geschreven zal zijn, zal men het boek van zich werpen om niet onder de obsessie te blijven van de gedachte aan dit martelaarsgeslacht. Waarlijk het Joodsche Volk is wél bij den oorlog betrokken, al wordt zijn naam niet bij de oorlogvoerenden genoemd.

Puttend uit de schaarsche gegevens, die te onzer beschikking staan, wordt hier een poging gedaan, om een schets te geven van de rampen, waardoor onze broederen getroffen zijn, van het leed, dat over hen gekomen is en van de middelen, die aangewend zijn, om het eenigermate te verzachten. Dan wenden wij onze oogen in de eerste plaats naar dat gebied, waar de Joden in dichte massa's bij elkaar wonen, naar Rusland en die deelen van dat land, die thans door Duitschland bezet zijn, naar Polen en naar Littauen. Toen voor de zegevierende Deutsche en Oostenrijksche legers de Russen terugweken, werden de Joden binnen een zone van 50 K.M. achter het Russische front geëvacueerd, welke streek steeds meer naar het binnenste van het 'Ansiedlungsrayon' verschoof. Toen het aantal vluchtelingen het halve millioen overschreed, werd hun nederzetting in bepaalde deelen buiten het Russisch-Joodsch woongebied veroorloofd. Men schat het totaal aantal Joden dat van huis en haard verdreven werd op 1½ millioen; alle wegen waren bezaaid met vluchtelingen, duizenden kampeerden onder den vrijen hemel, nood en ziekten eischten talloze slachtoffers, goederentreinen vol Joden werden van oord tot oord gezonden, dikwijls mochten de 'goederen' niet 'uitgeladen' worden en de wagens bleven dan weken lang op zijsporen staan.

De cijfers, die de schrijver brengt, zijn indrukwekkend. Een gehele oorlogsliteratuur ontstond, waarvan de geciteerde catalogus honderden specimina opsomt. In Nederland was het de sociaal-democraat H. H. van Kol, die in 1919 bij J. Emmering te Amsterdam een belangrijke brochure deed verschijnen over *De Joden en De Vrede*. Het 'Denkschrift des Jüdischen Sozialistischen Arbeiterverbandes Poale Zion', onder de titel *Die Juden im Weltkrieg* gericht 'an das Internationale Sozialistische Bureau', verscheen in Den Haag, dat toentertijd door de oorlogsomstandigheden een internationaal centrum was geworden van Joodse activiteiten. Er moest wat gebeuren, dat wilde ieder - Jood en niet-Jood.

Reeds was op 2 november 1917 de Balfour-Verklaring verschenen, waarmee de Zionistische beweging de eerste periode van haar politieke werkzaamheden afsloot. Een nieuwe fase scheen aanstaande. Messiaanse stemmingen beheersten het denkende deel van het Joodse Volk ook in West-Europa. Joodse eisen voor de komende vrede werden geformuleerd door de Joodse Congresdemonstratie, die op 17 februari 1918 werd gehouden in het Concertgebouw te Amsterdam, waar referaten werden uitgesproken door figuren van alle richtingen en schakeringen als Jacobus H. Kann, een der eerste Nederlandse Zionisten, Opperrabbin A. S. Onderwijzer, H. I. Kisch en

Prof. Dr. L. S. Ornstein. Er werd een motie aangenomen, luidende als volgt:

MOTIE, aangenomen op de Joodsche Congresdemonstratie te Amsterdam. De vergadering van in Nederland gevestigde Joden, bijeengeroepen door een Comité ad hoc uit de Nederlandsche Afdeelingen der 'Alliance Israélite Universelle', der Zionistische Wereldorganisatie en der 'Jewish Territorial Organization'.

GELET op de door de georganiseerde Joden in de huidige politieke constellatie geuite verlangens met betrekking tot de emancipatie der Joden, de toekenning van nationale rechten in Nationaliteiten-Statens en de nationale concentratie van het Joodsche Volk in Palestina; gelet ook op de allereerste uitgesproken bedoeling, dat bij den vrede recht geschiede aan alle volkeren;

SPREEKT ALS HAAR VERLANGEN UIT dat voor goed een einde worde gemaakt aan de achteruitzetting en verdrukking, waaraan de Joden bij voortduring blootstaan en aan het onrecht hun gedurende eeuwen aangedaan;

BESLUIT bij de Nederlandsche Regeering er op aan te dringen, om, getrouw aan hare eeuwenoude tradities, haar invloed aan te wenden ten behoeve der Joden en te bevorderen, dat het Joodsche vraagstuk bij eene vredesconferentie, althans bij het sluiten van den vrede, gehoord de bevoegde vertegenwoordigers der georganiseerde Joden, in zijn vollen omvang opgelost worde, en deze regeling met deugdelijke waarborgen worde omgeven;

DOET EEN BEROEP op alle Joden in Nederland om in dit historisch tijdsgezicht van hunne solidariteit te getuigen.

Pogromstemmingen dreven de Joodse spanningen tot het uiterste. Overal in Oost-Europa werd Joods bloed vergoten. Een alfabetische lijst van de pogroms in Polen van november 1918 tot juni 1919, samengesteld door M. Lieber en gepubliceerd ten bate van een landelijke Joodse protestdag op zondag 27 juli 1919 vermeldt er ongeveer 200! Een afschuwelijke lijst! Wéér een meeting, wéér een resolutie, wéér in het Concertgebouw.

Maar toen was Jacob Israël al lang in het land der Vaderen.

Ook hij had deze jaren zeer bewust meegemaakt. Op de Congresdemonstratie was hij aanwezig geweest. Figuren als Kann en Ornstein kende hij persoonlijk. Opperrabbijn Onderwijzer was de schoonvader van zijn broer Meijer, die met diens dochter Pauline was gehuwd. Had hij zelf wellicht gedacht op het podium te schitteren? Als enige dan; want de Zionisten exposeerden hem nimmer.

In eigen milieu had hij niettemin werk van betekenis verricht. Door zijn

toedoen had zijn vriend Mr. Izak Prins in De Beweging mogen publiceren over *De Joden en de oorlog*. Zelf was hij opgetreden in 'Tijdzangen', die ons brengen naar het patroon van een evoluerend Joods dichterschap, dat niet was blijven stil staan bij het Joodse Jaar en evenmin bij de Zionistische symbolen of vrienden. De grote gedichten, waarmee de eerste bundel eindigt, stammen (met uitzondering van *Verstrooiing*, De Gids 1910, *Demonen*, De Beweging 1911 en het zeer persoonlijke slotlied) alle uit 1914 en 1915. Zij ademen een aparte geest, door hemzelf abrupt gesteld: 'Een dichter spreekt voor zijn Volk'.

Het was wederom een Joodse poëet, die zich – als de Da Costa van de jaren na 1840 – tot de wereld wendde. Wiens levensgang als het ware met de tijd was vergroeid – de tijd als grondcategorie der historie, maar niet minder als aparte dimensie van een oud-testamentisch profetendom. Zeker, er liggen werelden tussen de Sefardische parnaszoon van 1800 en de Zaanse gazzenszoon van 1900. Maar in de kern klonk hun geluid eender. Beide dichterlijke fenomenen treffen ons door een wijsgerige eenheid van dichten en denken, die een noodzakelijke voorwaarde moet worden geacht voor het profeteren over komende tijden. Naar de aard van hun persoonlijkheid scheidde Bernard Verhoeven beide figuren toen hij schreef:

'De poëzie van Jacob Israël de Haan vertegenwoordigt een eigen facet in de Nederlandse dichtkunst. Het is enerzijds een hervatting van de toon van Da Costa in een nieuwe toonaard, van brandend heimwee en soms profetische adem – anderzijds een directe, naakte eerlijkheid met een schrijnend accent, dat zeldzaam is in onze letteren. En het aangrijpend wisselspel tussen beide...'

Naar de structuur hunner Jodendomsopvattingen ligt er tenslotte nog een andere caesuur. Wat voor Da Costa na 1822 werd omgeven met de sfeer van een nationaal-Joods Christendom dat was voor Jacob Israël de Haan een werkelijke toekomst in eigen land. Beiden hoorden duidelijk de stem van Jeruzalem, maar Jacob Israël was het vergund zich een biljet te verschaffen voor een enkele reis.

Zo gezien lijkt zijn Joodse ontwikkelingsgang nogal revolutionair. Wij verlieten hem toen hij juist zijn aarzelende stappen had gezet op het pad naar De Beweging. Joodse problematiek, die hem aanvankelijk in de richting van het Socialisme had gedreven en zelfs naar een romantisch Christendom, had hem iets, niet veel, geleerd van grenzen tussen de Jood en de hem

omgevende wereld. Voorlopig had dat niet veel uitgehaald. Vreemde instincten hadden daarnaast en daarna hem een Joodse substantie geopenbaard, waarvan hij het bestaan niet had vermoed en het wezen nauwelijks had herkend. De 'Sjeidem' waren gekomen en met hen vage herinneringen aan oude Joodse legenden, riten, symbolen. In hun verwoording had Albert Verwey het Joodse dichterschap geproefd en Jacob Israëls poëzie was in De Beweging opgenomen.

Het is De Haans grote geluk geweest omstreeks de jaren 1910 Joodse gedichten te hebben geschreven, die werden verstaan. Hem was het beschoren een publiek te vinden, dat zijn poëzie gulzig in zich opnam. Het is de relatie tot de werkelijkheid, die bepalend is voor ieder dichter. Iedere ware poëzie immers streeft naar die verstaanbaarheid, welke een bewuste verbinding te weeg kan brengen tussen de dichter en zijn auditorium. Hoe individueel ook de scheppingsdrang van de kunstenaar moge zijn, de normen, die hem bepalen, worden in laatste instantie ontleend aan de wil, om door de scheppingsdaad een gedurige betrekking tot stand te brengen tussen de kunstenaar en zijn publiek. Het is deze werkelijkheid, waarvan de Joodse dichter uitgaat gedurende het Galoeth.

Problematisch wordt het Joodse dichterschap in de diaspora eerst, wanneer de dichter van Joodse origine zich een speciale roeping bewust wordt. Dan immers zal de werkelijkheid, waarin hij leeft, moeten vervangen worden door een ervaringsgebied, dat in een onwerkelijk levensbeeld zweeft. In de plaats van het landschap, waarvan de schoonheid hem doet huiveren, treedt het enige territorium, waar de Jood, die zich in ballingschap weet, zich thuis kan voelen: de geschiedenis van zijn volk. Het reële grondgebied maakt plaats voor een historisch tijdsbeeld, waarin de scheppende kunstenaar slechts van uit dat, wat eens was, de hunkering naar een toekomst levend kan houden.

Er bestaat slechts één mogelijkheid voor de Joodse dichter, om uit het ervaringsgebied van zijn historie de weg te vinden tot zijn auditorium. Dat is, wanneer dit auditorium, evenals de dichter zelf, het verlangen naar een Joodse toekomst als een reële behoefte ondergaat. Zó bezien moeten wij omstreeks 1910 het dichterschap van Jacob Israël de Haan beschouwen. Zijn schoonste liederen vonden de weg naar dat deel van het Joodse volk in Nederland, dat, evenals hij, de verlossingsbeweging als noodzakelijk en reëel beschouwde.

Heerlijk moet het voor hem geweest zijn poëzie te kunnen brengen aan een Joodse generatie, waarvan hij voordien het bestaan nauwelijks kende. 1-12-1912 schrijft hij aan Van Eeden:

Beste Van Eeden, dit wordt een deugdelijke zakenbrief. Het is waanzinnig druk, maar met de kerstvacantie wordt het wat stiller. Ik kom de volgende week Zondagmiddag. 's Avonds acht uur moet ik te Hilversum zijn. In October heb ik hier voor de Zionistische studenten mijn gedichten gelezen. Ik heb daar ontmoet eenen student Abel Herzberg, die pas in Rusland was geweest. Ik heb na afloop van de lezing lang met hem daarover gesproken. Hij wil mij gaarne nog eens hooren lezen en zou Zondag met mij naar Hilversum kunnen gaan. Mag ik hem Zondagmiddag meebrengen? Het is een aardige bescheiden jongen van wie je geen hinder zult hebben als vroeger zoo vaak van mij. Behoudens tegentijding zal ik denken dat dit goed is?

En een week later aan Verwey:

Ik ga morgen naar Van Eeden en des avonds Joodsche Liederen van mij zelve lezen te Hilversum. Ik ga niet alleen, maar vergezeld van eenen jongen joodschen vriend, een student van Russische afkomst, die pas in Rusland was geweest. Ik vind dit prettig te doen.

9-12-1912:

Ik las gister mijn joodsche liederen voor in een joodsche vereeniging te Hilversum. Hun liefde vergoedt mij veel leed.

Aan Abel Herzberg ook is het eerste opgedragen van de reeks *Aan Joodsche Vrienden*. Temidden van hen voelde hij zich veilig en schreef hij de gelegenhedsliederen, die een belangrijk deel van de eerste bundel vullen: die op de Nederlandsche Zionistische Studentenorganisatie en het Joodsch Nationaal Fonds. Hun karakter werd door J. C. Bloem op juiste waarde geschat toen hij schreef:

'Benijdenswaardige gave! Natuurlijk is van het zeer omvangrijke oeuvre dat zoo moest ontstaan, lang niet alles superieur of zelfs maar goed, maar welk een (ver)vulling van het leven van een dichter, welk een terugkeer tot wat in vroeger, krachtiger tijden wellicht eigenlijk de hoogste taak van den dichter is geweest.'

Hij was op weg de dichter van het Nederlandse Zionisme te worden. Vooral bij Verwey zoekt hij zijn afzetgebied.

3-6-1912:

Met de publicatie van mijn lied (op het Joods Nationaal Fonds) in De Be-

weging hebt u vele joden verheugd; het is door de bestuurders van het Fonds nagedrukt (dat vindt u toch goed? Er staat bij uit De Beweging) en verspreid.

Het krantje bleef bewaard: De Maccabaeër, No. 3, onder redactie van Eduard Pool, oplage 5500 exemplaren, met illustraties uit de Zionistische oertijd. Op pagina 2 bevindt zich het gedicht *Op den Bloemendag van het Joodsch Nationaal Fonds*, met dat merkwaardige slot:

Keer ik met u zingend? Of zal nog slechts uw trouw gedenken,
Den Dichter van dit Lied;
Stijg, stijg, mijn Zang, hun Daad vervult uw Droom, dat geen durft krenken
Ons Recht in ons gebied.

En daaronder koel en nuchter:

IEDERE ZIONIST MAKE KRACHTIG PROPAGANDA VOOR HET J.N.F.

Ons J.N.F. heeft behoefte aan ijverige vaste medewerkers, in alle plaatsen, waar Joden wonen.

Hij sloot zich – natuurlijke consequentie – omstreeks 1912 ook officieel aan bij de Nederlandse Zionistenbond. Op 6-1-1913 schrijft hij Verwey:
Zeer waarde Heer Verwey, een dezer dagen hadden wij de jaarvergadering der Zionisten. Voor 't eerst was ik afgevaardigde. Tijdens de debatten over den toestand der Joden schreef ik het gedicht, dat ik u toezend.

Zijn enthousiasme kent geen grenzen. Voor het geringste werk – het lichten van de blauw-witte J.N.F.-busjes – voelde hij zich niet te groot. Hij werkte voorbeeldig. In de N.Z.S.O. (= Nederlandse Zionistische Studenten Organisatie) groeide zijn faam. In uitstekende Joodse milieus werd hij ontvangen.

30-10-1913 aan Verwey:

Zeer waarde Heer Verwey, ik denk, dat ik Maandagmiddag te Leiden kom. Gaarne zal ik u dan zien te Noordwijk, maar blijf er niet voor thuis! Ik eet 's middags bij Prof. Ehrenfest en lees des avonds voor de Joodsche studenten.

5-11-1913 Aan Verwey:

In Leiden had ik het heel prettig. Zooveel jongere Joden, die mij liefhebben om mijn Liederen.

1-5-1914:

U hebt van mij nog eenige kleinere gedichten: 9 Ab, Loofhuttenfeest, Sabbath. Zoudt u die samen met 'Tot de Volken' in De Beweging willen plaatsen onder den naam 'Joodsche Lieder' niet later dan het Augustus-nummer? Versluys publiceert in het najaar een bundel Joodsche liederen, en daar kunnen ze dan in na in D.B. te hebben gestaan.

Hoe gaat het u allen?

Steeds zeer de uwe

Jacob Israël de Haan

Misschien is er voor 'Tot de Volken' plaats in het volgend nummer? Dan komt niet alles tegelijk. Er komt een Joodsch Tijdschrift, maar ik weet niet of ik meedoe.

Zelfs internationaal-Joodse contacten worden aangeknoopt:

30-7-1914:

Ik sprak met Dr. Klee uit Berlijn, een van de hoofdmannen der Zionisten, thans tijdelijk te Zandvoort.

Hoogst merkwaardig, dat hij juist door zijn relaties met *Duitse* Zionisten tot hyper-nationale Joodse opvattingen wordt gedreven.

29-8-1914 aan Verwey:

De houding van de Duitse Zionisten is niet goed te prijzen. Zij zijn meer Duitsch dan Joodsch. Van het gedicht 'Aan mijn Volk' verschijnt het eerste gedeelte in De Gids van October. De redactie had bezwaar tegen de plaatsing van de beide deelen, die ik u zond, omdat zij het ongepast vinden van eenen Nederlandschen dichter, in dezen tijd met *zijn* volk een ander volk te bedoelen dan het Nederlandsche. Ik vind hun standpunt onjuist. Ons Zionistisch standpunt is bepaald in De Joodsche Wachter waarvan ik u een nummer toezend. Daarbij sluit zich mijn Gedicht volkomen aan en het is goed en eerlijk dit te zeggen. Ik hoop, dat u dit met mij eens zult zijn.

13-9-1914:

Hierbij zend ik u nog twee gedichten, tegen de plaatsing waarvan zeker geen bezwaren zijn. Wat de twee andere betreft: ik dring wel wat op de plaatsing aan, maar zal mij natuurlijk naar u schikken. Mijn meening is, dat de Dichters niet neutraal zijn. Als nu de Dichters zwijgen, wie zal er dan spreken? Er is strijd onder de Joden over onze positie tegenover den oorlog.

Mijn plicht als de Dichter van de Zionisten is leiding te geven aan onze idee. Wat het andere gedicht betreft: de publicatie daarvan is voor mij niet zoo belangrijk, en ook de daarvan uitgaande leiding niet zoo stellig. In een Gedicht, dat ik tot Karl Wolfkehl richt zeg ik dit zoo:

*Wat is der Dichters Daad, wanneer hun woorden
Zwijgen bij 't verbranden van Stad en Veld
Wat is hun Hart, wanneer dit minne moorden
Tot een kreet van afkeer hen niet ontstelt*

Ik zie niet in, waarom wij moeten zwijgen en de leiding aan de militairen laten.

17-9-1914:

De kwestie met het Gedicht 'Aan mijn Volk' is deze. Het is geen half gedicht; maar het zijn de twee laatste van drie gedichten, die slechts zeer los bij elkander behooren. Ik zond ze aan De Gids zonder eenige bepaalde reden. De Heer v. Hall prees ze zeer (wat niet veel zegt), maar hij had politieke bezwaren tegen de twee, die ik u zond, nl. dat zij te Joodsch-Nationaal waren. Maar juist daarom ben ik op de publicatie gesteld. Er is groote verwarring onder de Zionisten. Het is goed, dat hun Dichter zijn meening zegt. Een meening wordt nooit beter gezegd dan in een gedicht.

14-4-1915:

Mijn laatste Joodsche Gedichten hebben diepen indruk gemaakt. Zondag 2 Mei lees ik ze voor in een Zionistische Vereeniging 'Haschachar' = de Morgen in Den Haag. Van mijn kameraad Juda Elisa Vleeschhouwer kreeg ik een lieven brief. Hij schreef mij, dat ik moest probeeren boven mijn wroeging uit te komen en dat ik denken moest aan de Oud-Joodsche spreuk: 'Israël, die misdreef blijft Israël.' Ik kan u niet zeggen hoezeer die brief mij ontroerde. Ik zend u mijn Lied ervan. Wellicht schiet daarvoor in de Mei-aflevering nog een bladzijde over?

Helaas gaat mijn gezondheid slecht.

Steeds zeer de uwe, Jacob Israël de Haan.

ISRAËL, DIE MISDREEF, BLIJFT ISRAËL

Hij las mijn liederen van smart en rouw...

Heeft één Dichter tegen zijn Volk misdreven

Als ik misdreef door ongebonden leven,

Als ik misdreef, ijdel en ongetrouw?

Des rouwt mijn lied. Geen troostwoord kan verzoeten
De wreede wroeging der voldreven Daad.
Ik heb geen tranen genoeg om te boeten
Wat Daad en droom bedreef aan gretig Kwaad.

Geen troostwoord? Neen, uw woord heeft mij getroost,
'Israël die misdreef, blijft Israël,
Uw lied houdt glans, die geen Leed dooven kan.'

En dit herdenkend heeft mijn hart gepoosd
Van zijn staag leed, van zijn wroegend gekwel,
En mijmerend zing ik dit lied ervan.

Met dit lied (een van zijn nogal zeldzame sonnetten!) sluit zijn eerste bundel; de woorden ervan verplaatsen ons naar de kern van zijn blijvende problemen. Want Jacob Israëls Zionisme loste deze *niet* op. Om het wezen en de groei ervan te peilen zal het nodig zijn ons te verdiepen in zijn hoogstpersoonlijke tragiek. En – nauw verbonden daaraan – in de signatuur van zijn geheel apart Jodendom, dat maar zeer ten dele met dit Zionisme samenviel, en dat de gesignaleerde vraagstukken evenmin zou kunnen oplossen.

Jodendom, wat hield dat in? Omstreeks dezelfde tijd, dat zijn gedichten in De Beweging verschenen begon de gazzenszoon zich ook theoretisch met het Joodse vraagstuk te occuperen en – naar de vertrouwde snit van zijn ons reeds bekende andere bezigheden – uitermate origineel en degelijk. Zijn al eerder aangehaalde beschouwingen *Naar aanleiding van eene crimineele statistiek van de Joden*, gepubliceerd in het Tijdschrift voor Strafrecht van 1910 (gevolgd door een zich tot het eind van de volgende jaargang voortslepende polemiek met Mr. J. R. B. de Roos) verschaften ons een unieke kijk op zijn toenmalige inzichten, opvattingen en de mate van zijn kennis. Wij hebben hierbij aan te tekenen, dat omstreeks 1910 het Zionisme in Nederland een vaste greep had gekregen op vele Joodse intellectuelen en daaronder ook begaafde studenten aan de Nederlandse Universiteiten en Hogescholen. De N.Z.S.O. was na het Haagse Zionistencongres ontstaan en haar eerste *Zionistisch Studenten Jaarboekje* was in 1909 verschenen. Andere denkbeelden dan hij zelf in zijn jeugd had leren kennen, werden nu ook rondom hem gepropageerd. Maar wat hem nóg belangwekkender moet hebben geschieden: in deze kringen werden zijn liederen het sterkst gewaardeerd. Hij – de theoreticus par excellence – kwam tot nieuwsgierige studie en be-

zocht eerst aarzelend, dan intens en dikwijls – zoals wij reeds weten – de Bibliotheca Rosenthaliana, waarvan de conservator Jeremia Hillesum zijn toegewijde vriend werd. Hillesum te Amsterdam in 1863 geboren en in 1899 als opvolger van de bekwame bibliograaf Meijer Roest gekozen – was een uiterst voorkomende man, die vol begrip voor de tastende studiosus, deze met kennis van zaken begon te leiden op de talloze paden van het Joodse weten, die de gulzige dichter ging bewandelen. Twee daarvan maakten zich reeds spoedig los van de andere: *de toenmalige positie der Joden* en in een iets later stadium *het Hebreeuws*.

Tot zijn dagelijkse lectuur behoorde sedert het boek van A. Ruppin: *Die Juden der Gegenwart*, dat al in 1904 was verschenen. Sociologische en demografische studies waren in de jaren na 1900 gemeengoed der Zionisten; er zou een aparte studie nodig zijn dit nog eens grondig te analyseren! Hij las voor zijn publikatie tegen De Roos: Dr. J. M. Judt: *Die Juden als Rasse*, Dr. A. Nossig: *Jüdische Statistik* en Dr. R. Wasserman: *Beruf, Konfession und Verbrechen*. En eindigt een uitvoerige literatuurnoot met de woorden: 'Verder ontleenden wij belangrijke gegevens aan een verslag van eene rede van den Heer J. M. Hillesum, den conservator der Bibliotheca Rosenthaliana, te vinden in het Orgaan der 'Alliance Israélite Universelle' van Sept.-Oct. 1908. Uitgave van Gebr. Belinfante, Den Haag'.

Heen en weer brachten 'kruiers' de folianten van de Frans van Mierisstraat naar het Singel. 'Ik zal U het reçu dadelijk geteekend terugzenden...'

Schone dagen moeten het voor hem zijn geweest daar op de Amsterdamse U.B., in die kamer toen nog met die merkwaardige trap in het midden, vol van lange rijen Joodse boeken. Op de meest bewogen dagen van zijn zich snel evoluerend leven herinnerde hij zich Hillesum, die hem – naar Rusland reizende – een introductie verschaftte voor Prof. Isaak Markon, die tussen 1901 en 1914 bibliothecaris was van de Keizerlijke Bibliotheek te St. Petersburg en wiens dissertatie over *Vergleichung der kanonischen Gesetze über verbotene Verwandtschaftsehen der apostolischen Kirche mit denen des Talmuds und der Karäer* reeds eerder door de Petersburger Universiteit 'preisgekrönt' was. Internationale Joodse contacten van allure lagen in het verschie!'

Hij adviseert de conservator tot aankopen en herinnert hem in korte briefjes aan levendige discussies over Talmudische Hermeneutische regels als G'zera Sawa (= Woordanalogie):

Amsterdam, 31-10-1918.

Zeer geachte Heer Hillesum, aardig van u het boek van Fabre d'Olivet te koopen. En mij dat nog te schrijven. Ik had u daarvoor eerder willen bedanken. Maar ik kwam er niet toe. U herinnert zich misschien ons gesprek

over de G'zera Sawa op de bibliotheek? In dit W«erk» vindt u daar iets over op bldz. 4.

Nog op weg naar Palestina schrijft hij hem:

Caïro, 26-2-1919.

Zeer waarde Heer Hillesum, ik ben nog in Caïro. Maar vanavond ga ik naar Jeruzalem. Ik heb hier de redactie gesproken van de Joodsche Editie van 'Palestine News' die hier verschijnt. Ik heb hem gevraagd voor de Rosenthal bibliotheek een compleet exemplaar te zenden. Mocht u dat b.v. een maand na ontvangst van deze brief niet hebben ontvangen, schrijft u dan eens met vermelding van mijnen naam aan M. Baroech Bina, Assistant Editor Palestine News, Hebrew Edition. Midan Soliman Pasha No 6. Caïro. Ik zal u ook verbindingen bezorgen met boekhandelaars te Jeruzalem. En als u iets noodig hebt, dan schrijft u maar. Adres Jeruzalem. Veel groeten aan vrienden en bekenden, zeer de uwe,

d.H.

Maar tussen 1910 en 1919 liggen lange jaren van worsteling en zijn beschouwingen tegen Mr. De Roos illustreren het ongewild. Hij, de zoon van een arme gazzen uit de mediene, de gefrustreerde onderwijzer, staat nog geheel op een apologetisch standpunt en verdedigt het Jodendom tegen de verduisteringen van valse statistische methoden. Hoevelen verging het niet als Dr. Cijfer in *De Kleine Johannes*? 'Hij begon met planten en dieren, met al wat om hem was, en als hij er lang op gestaard had, werden het cijfers. Alles viel uiteen tot cijfers, bladen vol cijfers. Dat vond doctor Cijfer heerlijk, en hij zeide, dat het hem licht werd, als de cijfers kwamen, doch voor Johannes was dat duisternis.

En inderdaad verduistert de statistiek dikwijls meer dan dat zij verlicht. Ik zou mijne voornaamste bezwaren aldus willen samenvatten.

Statistieken worden dikwijls, zonder bepaalde cijfervervalsching, tendentius ingericht.

Meerdere statistieken spreken elkander soms vierkant tegen.

Uit dezelfde statistiek kunnen dikwijls zonder moeite of geweld de meest tegenstrijdige conclusies worden getrokken.

Er zijn statistieken, waaruit men met den besten wil en de meeste moeite geene enkele gevolgtrekking maken kan.'

Voor zijn Joods-dialectische denkmethode is uiterst merkwaardig de geestige analyse over de vermeende onzedelijkheid der Joden:

Hier te lande bestaat de vereeniging: 'Onderlinge Vrouwenbescherming', die zich ten doel stelt stoffelijken en moreelen steun te verleenen aan ongehuwde moeders. In het driejarig tijdperk 1905-1908 behandelde zij 170 gevallen, welke door Dr. C. J. Wijnaendts Francken statistisch bewerkt zijn. De bewerker zegt, dat dit is: 'een voldoende aantal om van waarde te zijn, waar sprekende cijfers verkregen worden'. Het aantal Israëlitische ongehuwde moeders bleek tweemaal zoo groot te zijn als naar de verhouding in de bevolkingsstatistiek zou mogen verwacht worden. Mogen wij daar nu uit besluiten, dat de zedelijkheid onder de Joden minder is dan onder de niet-Joden? Wij zullen straks eene statistiek geven, die precies het tegendeel zegt. Eerst willen wij aangeven, hoe Dr. Wijnaendts Francken misschien aan zijn eenigszins vreemd eindresultaat is gekomen. Hij heeft bij het bewerken van zijne statistiek niet alle gevallen in het geheele land te zijner beschikking gehad. Uit de statistiek bleek, dat 77% van zijne gevallen voorkwamen in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Middelburg. Deze steden geven dus den doorslag. De Heer Wijnaendts Francken had het percentage der ongehuwde moeders moeten vergelijken niet met het percentage der Joden in het geheele land, maar met het percentage der Joden in de vier genoemde steden of in de gemeenten, waaruit hij gevallen had. Dan zou hij tot het zeer bekende resultaat zijn gekomen, dat de Joden betrekkelijk weinig onechte geboorten hebben.

Hoe verregaande onjuist de statistiek van Dr. Wijnaendts Francken is, blijkt wel uit het feit, dat de Katholieken slechts 20% van de gevallen leverden, terwijl zij toch 35% der bevolking uitmaken. Wijst dit nu op eene hoogere zedelijkheid onder de Katholieken? Volstrekt niet: de reden is doodeenvoudig deze, dat de vereeniging: 'Onderlinge Vrouwenbescherming' in de Zuidelijke provinciën niet werkzaam is. Zij heeft in Brabant en Limburg geene enkele afdeling en slechts ééne correspondent te 's-Hertogenbosch.

En nu lust het mij eens eene nijldige conclusie te trekken. In Den Haag heeft deze Vereeniging 413 leden en in Amsterdam 186. Den Haag, dat half zoo groot is als Amsterdam, leverde 40% van de ongehuwde moeders en Amsterdam slechts 22%. De conclusie uit die statistiek is dan deze, dat het aantal ongehuwde moeders in eene stad grooter is, niet naarmate de bevolking grooter is, maar naarmate er meer leden van: 'Onderlinge Vrouwenbescherming' wonen. De cijfers spreken, want Den Haag heeft ongeveer tweemaal zooveel leden als Amsterdam, en ook tweemaal zooveel gevallen. Vleidend voor den invloed der Vereeniging is die conclusie niet. Gelukkig is zij onjuist, maar niet onjuister dan de conclusie van Dr. Wij-

naendts Francken ten aanzien van de Joden. De werkelijke reden is deze, dat, naarmate men in eene stad meer leden vindt, er ook meer gevallen bij de vereeniging worden aangebracht.

Zoeken wij nu naar het thetische deel van Jacob Israëls opvattingen, dan kunnen wij aansluiten bij het reeds aan het begin gestelde: 'dat de Joden het den criminologen op twee manieren gemakkelijk maken. Ten eerste: doordat zij een tamelijk wel raszuiver volk zijn gebleven, van de omwonende elementen dadelijk te scheiden, en ten tweede, doordat zij in de meest verschillende landen leven onder de meest uiteenlopende maatschappelijke verhoudingen.'

Het is, aldus de schrijver in zijn overigens vaak irriterende, aforistische formuleringen, een wisselwerking van beide factoren, die zowel de positieve als de negatieve zijden van de criminaliteit der Joden kan verklaren. En de voorbeelden die hij ter adstructie vermeldt werpen een vol licht op zijn eigen affecten:

De meeste criminologen kennen de Joden te zeer uitsluitend uit becijferingen, niet uit beschrijvingen en nog minder uit ervaring. Dat b.v. de Joden weinig deelnemen aan vechterijen en grove scheldpartijen, die vaak daaraan voorafgaan, kan zeker gedeeltelijk verklaring vinden in zwakkeren lichaamsbouw, doch die verklaring gaat niet op voor landen, waar de bevolking niet robuster dan de Joden is. En toch is het verschijnsel algemeen. Wij zouden als factoren willen noemen: matigheid in het gebruik van sterke dranken, afkeer van straatschandalen in het gezicht van eene bevolking, die daaraan hare vreugde heeft. Verder, en dit geldt vooral voor vechterijen tusschen Joden en niet-Joden, het feit, dat zij, behalve in sommige wijken van sommige grote steden, wonen als minimale minderheid te midden van eene bevolking, die bij ieder conflict, toch altijd partij kiest tegen hen.

Dat Joden zich meer schuldig maken aan belediging, staat voor een deel in verband met hunne mindere deelname aan vechterijen. De opgekropte energie moet zich toch uiten. Mr. De Roos brengt dit feit in verband met eene hoogere verstandelijke ontwikkeling. Mij dunkt, dat die juist van strafbare belediging terughoudt. Wij denken hierbij veeleer aan het groot aantal zenuwpatiënten, dat men onder de Joden vindt. Speciaal schijnen zij zich schuldig te maken aan belediging van politie-agenten. Geen wonder. De politie-agenten komen deels voort uit de mindere massa, die de

Joden soms minder goed gezind is. Bovendien zijn in de grote steden onder hen vele kleine straathandelaren, die voortdurend kleine conflicten met de politie hebben.

Uitvoerige beschouwingen over de beroepskeuze als factor voor de criminaliteit besluiten het artikel, waarin voor het eerst na zijn pathologisch jeugdproza een andere Jacob Israël voor ons staat, die zich trots noemt: 'Doctorandus in de Rechtswetenschap te Amsterdam' en die daarnaast sprekende over crimineel-aetiologische methoden niet aarzelt neer te schrijven:

Ik, een Dichter, zou wel willen wijzen op de letterkundige kunst, die ik voor de crimineele aetiologie van groot belang vind. Niet die half populaire geschriften *over* kunstenaars als van Moebius en Dr. Toulouse, of zulke als: 'de Misdadigers bij Shakespeare' maar de werken *van* bepaalde kunstenaars, die eenvoudig als kunstwerk geschreven zijn. (De statistiek geeft) zoo weinig en zoo bitter weinig van het innerlijke, dat alleen beschreven niet becijferd kan worden. En het zijn juist de letterkundige kunstenaars, die het innerlijke met liefde en zorg beschrijven. Ik zou van kunstenaars willen zeggen, wat Mr. Muller van moeders zegt: 'Zij zijn dikwijls onschatbare bronnen van gegevens. Ze praten veel en graag (*en mooi* d.H.), en vertellen bij toeval en zonder het te beseffen de dingen, die ik weten moet.' Uitteraard kunnen wij hier geene eenigszins uitvoerige lijst geven van literaire werken, die ons uit crimineel-aetiologisch oogpunt belangrijk toeschijnen. Wij noemen er slechts twee van twee zeer belangrijke kunstenaars. En wel van Frederik van Eeden: 'Van de koele meren des Doods', en 'De nachtbruid', en van den verfijnden Belgischen schrijver Georges Eekhoud: 'l'Autre vue' en 'Le cycle patibulaire'. Mijne bedoeling is hiermede wel duidelijk gemaakt.

En wat speciaal ons onderwerp aangaat, de criminaliteit der Joden, wij meenen, dat b.v. Mr. De Roos, die daarvan gaarne eene eenigszins uitgebreide studie maakt, voordeelig zou doen als hij de geschriften van Joodsche kunstenaars over de innerlijke diepte van het Joodsche leven las. Hij zou dan waarschijnlijk tot andere conclusies kunnen komen. Wij noemen in dit verband: 'Bikoerim' door M. H. van Campen, 'In de schaduw', eene zeer fraaie bundel novellen door Carry van Bruggen, en het zeer bijzondere en zeer leerzame 'Zoekenden' door Samuel Goudsmit.

De droge juristen moeten wel hebben bemerkt, dat een 'rara avis' hun ko-

lommen was binnengevlogen. Een man, die 45 dichtbedrukte pagina's over criminele problemen met een regel uit Faust begon: 'Ich sehe, dasz wir nichts wissen können' – direct gevolgd door de besliste volzin: 'Leven is niet ageren maar reageren', en die een bladzijde later neerschreef: 'Eenvoud is het kenmerk van het onware.' Maar zijn aanpak overtuigde ook hier. Want het Bollandistische jargon van die dagen – met zijn aforismen en paradoxen – hanteerde hij geheel oorspronkelijk!

Zijn sociologische analyse van het verband tussen beroep en misdaad resulteerde in klare bladzijden over de status der Joden in historie en heden:

Wij zouden de criminaliteit der Joden, evenals Mr. De Roos doet, deels willen verklaren uit hunne beroepskeus. Inderdaad: het verband tussen beroep en misdaad ligt voor de hand. Er zijn delicten, die buiten bepaalde beroepen en bedrijven niet kunnen worden gepleegd. Andere, waartoe een bepaald beroep of bedrijf meer aanleiding geeft. Maar natuurlijk zijn er talrijke misdaden, die met beroep en bedrijf niets te maken hebben. Daarom kan ook niet de geheele bijzondere criminaliteit der Joden uit hunne beroepskeuze worden verklaard, een gedeelte echter wel. Het spreekt vanzelf, dat de criminaliteit der Joden een geheel andere zou zijn, wanneer zij bedaarde landbouwers waren in plaats van scherpe handelaars. Hunne beroepskeus is tamelijk eenzijdig op den kleinhandel, dikwijls stratenhandel gericht. En dus zien wij b.v. in Amsterdam van negentien personen, die in het vorige jaar terecht stonden wegens het ten verkoop voorradig hebben van ondeugdelijke waren, er niet minder dan tien, die typisch Joodsche voor- en achternamen dragen en in beslist Joodsche wijken wonen.

Een deel van de Joodsche kooplieden, grooter dan de niet-Joodsche, handelt in zoogenaamde ongeregelde goederen en dat is een handel, die meer dan eenige andere tot heling verlokt. Terwijl menig heler in geval van verscherpten nood zich door een valschen eed te redden zoekt.

Doch het zal duidelijk zijn, dat hier geen kwestie wordt opgelost, maar wel verplaatst. Trouwens: oplossen is voortdurend verplaatsen tot de grenzen van ons weten. Want de vraag is nu toch: die hoogere ontwikkeling en die eenzijdige beroepskeuze, berusten die aantoonbaar op ras-eigenschappen? Zij, die de Joden normaal gezind zijn, spreken van ingeboren koopmansgeest. Zij, die hen minder goed gezind zijn, spreken niet zonder eenige depreciatie, van eenen ingekankerden schacher-aard. Dr. Arthur Ruppін voert den handelsgeest der Joden terug op raskwaliteiten en wijst als argument op de aanwezigheid van dienzelfden handelsgeest bij volkeren, aan

de Joden nauw verwant: Perzen en Armeniërs. Wij willen de waarde van dat argument niet betwijfelen noch betwisten, en plaatsen dus onze opmerkingen niet ertegenover, maar er naast.

Wij zouden van de Joden de hoogere ontwikkeling en de eenzijdige beroepskeuze willen terugvoeren op hunnen godsdienst, dus op eenen factor die in eigenlijken zin niet behoort tot het ras en evenmin tot het milieu. En wel de hoogere ontwikkeling op den godsdienst op zich zelve, en de eenzijdige beroepskeuze hierop, dat de Joden als zeer kleine minderheid wonen te midden van volkeren, die andere rust- en feestdagen hebben. Van groot belang is ook het feit, dat zij sinds twintig eeuwen een vervolgd en opgejaagd volk zijn, zoodat Joden niet licht in onveilige landen hun geld zullen beleggen in vaste goederen.

Daarna zijn slechts twee aspecten nog voor ons van waarde: zijn felle afwijzing van Ruppins standpunt over de natuurlijke koopmansgeest der Joden en zijn alinea's over de godsdienst. Terzake van het eerste probleem wijst de schrijver o.m. op de gildebepalingen, die de Joden wel moesten dwingen tot de handel; Hillesum had hem opmerkzaam gemaakt op de Amsterdamse keuren. Dat het Joodse volk de landbouw niet zou hebben bemind? 'Daarin is Ruppin dwalend. In de oudste geschiedenis treden de Joden op als landbouwers en veeherders. Palestina wordt hun niet beloofd als een land van ruime havens en ongevaarlijke reeden, maar als een, overvloeiend van melk en milden honing...'

Veel vroeger had dit vraagstuk hem geboeid en geïrriteerd. Toen de jongens op de Haarlemse Kweekschool hem hadden gepest omdat Joden geen boer konden zijn, was hij – naar een legendarisch verhaal – een landbouwdiploma gaan halen en toen ze er na lange tijd weer over begonnen, bleek hij de enige gediplomeerde boer. Zijn prestaties op het gebied van *Landbouwkunde* (in de jaren 90 een leervak op de Kweekschool) waren altijd matig geweest.

Veel later zou hij – kort voor zijn vertrek naar Palestina – in het Handelsblad schrijven over Joodse landbouwers, naar aanleiding van een bezoek aan een Joodse groep pioniers, die in Marum werden opgeleid tot jonge Joodse boeren:

Neen: het is niet waar, dat het Joodsche volk naar aard en aanleg ongeschikt voor landbouw zou zijn. In zijn rijkste, gelukkigste dagen was het een landen-verbouwend volk. Onze Feesten waren óók Landbouwfeesten. Wij kenden heilige gebeden om Regen en Dauw.

Het is eene dwaling te spreken van aangeboren handelsgeest der Joden. Ik heb als wetenschappelijk werker die dwaling bestreden in beschouwingen over crimineele statistiek der Joden in het Tijdschrift voor Strafrecht van 1910. En niet minder als Dichter van het Joodsche Lied in het gedicht 'Na den Paschen'.

Want wij leden eeuwen de pijn, die 't hijgend hart verhongert,
Naar oogsten van ons eigen veld,
Onze verbitterde mond snakt naar vrucht van beemd en bongerd
Bevrijd van vreemd geweld.

Ons hart trok nooit naar sluwe tochten van winst, onze wandel,
Lag voor de blik van ieder bloot,
Tot elk volk ons verdreef en ons niet anders liet dan handel
Om een bitter brok brood.

Wij werden handelaars, verwijt het ons, als na zooveel jaren
Van ban gij beter draagt dan wij.
Verwijt het ons, wreede drijvers, vergeet hoe wij toen waren
Landmannen, sterk en vrij.

Maar in 1910 was dit alles nog nauw ontloken theorie. Hij *wist* het nog niet allemaal; hij gevoelde het eerder. En aan de *praktijk* van het nationale Zionisme, dat nog geheel utopistisch was, dacht hij zeker wel allerminst. Wel moet hem al-redenerende de evolutie van zijn eigen Joodse bewustwording hebben getroffen. Had hij vroeger in Zaandam daar ooit weet van gehad? Rabbijn de Vries had hem een paar maal over nationaal Jodendom gesproken in de allereerste Haarlemse tijd; hij had hem uitgelachen. De dagen waren gekomen van Anarchisme en Marxisme; de spanningen van 1903, waarvan hij de ernst in 1911 nóg niet ontkende. Toen: *Pijpelijntjes* en zijn breuk met de S.D.A.P. Door zijn rechtenstudie had hij het begeerde inzicht verkregen in wat hij nu wel had gedaan. Mogen doen? Niet mogen doen?! Hij ging door Lombroso heen, Lacassagne ('Les sociétés ont les criminels qu'elles méritent'), Jelgersma (*De geboren misdadiger*) en Aletrino (*Handleiding bij de studie der crimineele anthropologie*). Had hij iets verkeerd gedaan, was hij een misdadiger geweest toen hij *Pijpelijntjes* had geschreven en later *Pathologieën*? Of moesten zijn 'bepaalde sentimenten' gelijkwaardig worden geacht met 'bepaalde verwante sentimenten', het standpunt waarvoor Dr. Magnus Hirschfeld in de bres sprong in Duitsland, en in Nederland... Dr.

A. Aletrino. Beiden Joden, die *als zodanig* blijkbaar meer begrip konden opbrengen voor het 'anders'-zijn dezer mensen, dat affectief door de heteroseksuelen 'op vrijwel dezelfde wijze schijnt te worden verwerkt als het 'anders'-zijn van andere biologisch-sociologisch- of ethnologisch-onassimileerbare minoriteitsgroepen' (aldus in zijn dissertatie over *Shakespeare's sonnetten en hun verband met de travesti-double spelen* de Joodse psychiater C. van Emde Boas anno 1951).

Als zodanig? Bestond er een relatie van Jood-zijn tot het gehele levenspatroon? Jood en mens? Jood en misdadiger? Jood en kunst? Door alle intuïties heen boorde zijn verstand naar vroeger. Wat was dan dat alles naar inhoud geweest: sjoel, tefillin, sjofar. Zij speelden door hem heen de symbolen én de affecten. Zittend op zijn stoel, schrijvende tegen Mr. De Roos, begon hij nuchter te commentariëren:

De Joden hebben jaarlijks twee-en-vijftig Sabbathdagen en ongeveer veertien feestdagen, terwijl vele Joden iederen dag tweemaal naar hunne kerk gaan. De Sabbath begint des Vrijdagmiddags een paar uur vóór zonsondergang en eindigt des Zaterdagavonds als de dag duister is geworden. En er leeft ongeschreven onder de streng-godsdiensstige Joden, die nog altijd de zeer groote meerderheid vormen, een gansche codex van al hetgeen al zoo op Sabbath- en feestdagen niet geoorloofd is. Zij mogen niet buiten de stad komen, zoodat Joodsche families uit de groote steden zich niet kunnen gaan verkwikken in de vrije natuur. Voor hun zenuwgestel acht men dit beslist schadelijk. Botaniseeren mag niet. Tuinarbeid mag niet, evenmin teekenen of handwerken of muziek maken of gymnastiseeren of sport of gaan naar schouwburgen en concerten. Eigenlijk mag er niets. Het is wel opmerkenswaard, dat er door de Joden op die lange avonden absoluut geen alcoholica worden gedronken. Eene verklaring daarvan zou niet gemakkelijk te geven zijn. Er blijft dus niet veel anders over dan lezen. Er wordt dan ook onder de Joden zeer veel gelezen, zoowel Hebreeuwsch (waarvan de kennis echter vermindert, wat wel jammer is, want het is eene mooie taal), als Hollandsch. Dit gevoegd bij een minimaal alcoholgebruik, kan stellig leiden tot hoogere ontwikkeling, waarvoor, dit zij gaarne toegegeven, de aanleg in het ras aanwezig moet zijn.

'Eigenlijk mag er niets...' 'Dit is voortreffelijk beschreven door Mevrouw Carry van Bruggen in hare novelle 'Sabbathvreugd', opgenomen in *In de schaduw*', aldus de schrijver in het Tijdschrift voor Strafrecht van 1910. Nimmer werd liefdelozer, maar ook aangrijpend, in de letterkunde der

Joden van Nederland een vervelende sjabbesmiddagstemming getekend als in de ruim 30 pagina's van deze novelle:

Maar als de korte maaltijd ten einde was, viel de loome, trieste verveling weer op allemaal terug... zwaarder nu... om de schemer, die aankwam, en buiten alles verdroevigde, om 't al dieper-duisterende van de kamer, waar toch geen licht mocht ontstoken worden, vóór wettelijk de Sabbath geëindigd was, vóór er drie sterren zouden in één oogopslag aan den hemel zichtbaar zijn, – en wanneer de sterren uitbleven – als nu met die wolkige winterlucht – vóór de traag-tikkende klok 't nauwkeurig, voor iedere Sabbath apart, vastgestelde eindmoment zou aanwijzen.

Nu wisten de kinderen heelemaal niet meer, wat ze in den nog restenden tijd van wel 'n uur en langer zouden aanvangen, in die heete, schemerige kamer.

Snel daalde 't duister, 't vulde eerst de verste kamerhoeken, kroop dan langzaam-aan tegen de wanden op, dat, 't een na 't ander de stoelen en de kast en de klok erin verdompelden. Laatste glansjes, op meubels, op de wijzerplaat, doofden, lijnen gingen te loor, meubel-omtrekken verdoezeld, versmolten zoetjes in 't al dieper aanzwartende duister, tot alleen de tafel met z'n witte kleed in dat heete donker nog te voorschijn schimmerde.

Diep in z'n stoel, naast de kachel, sliep de vader alweer, de rug naar 't raam, z'n vest losgeknoopt, 't hoofd achterover. Zachtjes kreunde z'n licht ronken door de duistere kamer. De moeder zat bij de tafel als in afwachting, haar kousevoeten maar steeds broeiend op heete stoof, de sloffen ernaast. Suffig bestaarden haar oogen door 't gordijnlooze raam de trieste, schemerige achterenden, nog even te onderscheiden over de sloot heen.

Vóór 't raam stonden de kinderen, tikkelden spelend tegen de ruiten, praatten zacht. 't Was te donker om te lezen, en daarvan hadden ze nu ook wel al genoeg... maar buiten waren stellig nog wel vriendjes te vinden... gedempt klonken speelkreetjes van de straat af 't stille huis in. Doch ze wisten 't, Sjabbes-middag na 't eten mochten ze niet meer de deur uit.

'Willen-we 'n beetje onder de tafel spelen?' fluisterde 't oudste broertje..., 'moeder slaapt nou ook al.'

Onder tafel was 't volslagen duister en met z'n vieren kropen ze daar nu bij elkaar.

Dat was de sfeer geweest van het Jodendom in het Huisje aan de Sloot. Zo was het begrijpelijk, dat de Joden hun wetten gingen veronachtzamen, gelijk hij had gedaan en was blijven doen! Wat was de toekomst van zulk Jodendom? Hij schreef:

In onze dagen in onze landen beleven wij duidelijke versterking van het Joodsche nationaliteitsgevoel, waartegenover staat eene verslapping van de gehechtheid aan oude wetten: Sabbath- en spijswetten.

Het is b.v. opvallend hoezeer het aantal Joodsche straathandelaars te Amsterdam toeneemt, die op Zaterdag venten. Men brengt dit in verband met het onlangs in werking getreden verbod van luidkeels venten op Zondag. 't Is moeilijk uit te maken. Maar zooveel is zeker, dat vele Joden, vroeger, liever èn des Zondags èn des Zaterdags niets zouden hebben verdiend dan aldus hunnen Zaterdag te ontheiligen.

Opmerkelijk is ook dit, dat Joodsche diamantbewerkers gaan werken op Christelijke fabrieken. Zij hebben dan den Zondag, wanneer de stad voor hen gezellig is, vrij.

Het aantal Joden neemt dus toe, dat geen bezwaar meer maakt tegen arbeid op Zaterdag en hunne feestdagen, noch tegen opleiding van hunne kinderen in internaten, waar uiteraard geene Joodsche spijswetten worden geacht. Daardoor wordt hunne beroepskeuze veel ruimer. Het aantal kooplieden onder hen zal dus afnemen. Daardoor zal zoowel de positieve als de negatieve zijde van hunne criminaliteit veranderen.

Over dit alles zegt de statistiek met hare zeer beperkte vermogens ons niets. Zij becijfert den buitenkant.

En de binnenkant? Schamper neerkijkend op de afgrijselijke stemmingen van de lange Sjabbesmiddagen in de Zaanse zomers, had hij zijn Sabbath-lied gezongen en in De Beweging gepubliceerd:

Heilige dag, die na zorgvolle week
Als een vriend komt in onze woningen...

Onrust begon zich in de Jacob Israël van na 1910 te manifesteren, 'Unbehagen' om een Joods wezen, dat uit vreemde diepten was opgeweld. Hij wilde de afstand tussen zijn dichtader en zijn groeiend Joodse bewustzijn inhalen. Zou er in dat Jodendom niet de wijsheid te vinden zijn, die hij had gezocht bij Thomas van Aquino? Hillesum had hem het boek geleend van Jakob Guttman, *Die Scholastik des 13. Jahrhunderts in ihren Beziehungen zum Judentum und zur jüdischen Literatur*, dat in 1902 was verschenen. Dezelfde Joodse godsdienstfilosoof, die in 1891 had gepubliceerd over *Das Verhältnis des Thomas von Aquino zum Judentum und zur jüdischen Literatur*. Hadden Maimonides en Gabirol, in het Latijn vertaald, geen sterke invloed op de scholastiek uitgeoefend en was met name Maimonides' *More Newuchim* niet zeer intensief gebruikt door Albertus Magnus en Sanctus Thomas? Hij ging het He-

breeuws bestuderen; eerst, als de geboren autodidact, voor zichzelf. Aanknopende bij zijn jeugdkennis, zijn 'girse dejankoese', die niet zo heel groot was, trachtte hij uit *Gesenius-Kautzsch* (de 28e druk, Leipzig 1909) de Hebreeuwse grammatica machtig te worden. Het exemplaar – nu in ons bezit – bleef bewaard. Op het schutblad schreef hij fors en vorstelijk zijn naam.

Merkwaardig blijft het intussen, dat hij het in deze taal niet ver heeft gebracht, ook al sprak hij het in zijn Palestijnse periode zeer vlot. Aan zijn latere Hebreeuwse leraar J. L. Straschun schreef hij, onder verontschuldigen, slechts in het Nederlands. Van hun beider significante, Hebreeuwse bijdrage ('de eerste ter wereld', zoals hij ergens opmerkt) in het maandblad *Mizrachie* (over het moderne gebruik van het Oud-Testamentisch begrip 'heidad' = hoezee, cf. o.m. Jeremia 25 : 30) moet de formulering in het Hebreeuws geheel op rekening van Straschun worden gesteld. Zijn wens Hebreeuws Dichter te worden, ging niet in vervulling. 'Dat 'k U in een Hebreeuwsch Lied danken kon', heet het machteloos in een kwatrijn tot Ben Jehoea. Zijn afscheidswaarden in de oude taal bij zijn vertrek klinken ons stuntelig in de oren. En dat bij zulk een begaafd man, na jaren zelfstudie en lessen.

Toch was het eindoordeel van Straschun in 1919 vleidend, toen de rebbe in goed Hebreeuws formuleerde, dat zijn leerling een man was geweest, die 'zijn leraar had wijs gemaakt'. Hij, de Oostjood en kenner van onze taal genoot plotseling van een nieuwe schoonheid, die deze Westeuropese dichter hem bewust maakte op lange avonden in het eenvoudige kamertje aan de Burmanstraat te Amsterdam, vlak bij de Weesperzijde, dicht bij de Amstel.

Op nr. 20, twee hoog, woonde daar de 'einfacher Jied' met vrouw en kinderen. Jongens, van wie hij later aan De Haan zal schrijven, dat ze goed leren en een schat van een meisje, 'mooi als een afbeeldsel van de Tempel'. Die kinderen, die thuis Jiddisj spraken en daarbuiten Nederlands, wat Jacob Israël – de eeuwige theoreticus – inspireerde tot studie over de vraagstukken der tweetaligheid.

Hij had het arm, Straschun, niet armer overigens dan vele andere vluchtelingen uit die jaren. Maar temidden van zijn gezin en een paar boeken scheen hij een vorst, die een paar maal per dag zijn genoten opzocht en vond in het sjoeltje aan de Swammerdamstraat, dat toen naar sfeer nog niet verschildte van het Oostjoodse centrum in de Nieuwe Kerkstraat.

Voor zijn rebbe was Jacob Israël van een aandoenlijke en ontwapenende goedheid. Hoezeer ook Straschun (als Albert Verwey) hem bij voortdurend strenge 'moesar' (= ethiek) preekte en hem dwong tot voorzichtigheid,

juist nu hij – de dichter met zijn verleden – vage wegen zocht naar de kern van de Joodse groep.

Straschuns didactiek en Jacob Israëls vlijt leverden echter ondanks alles voorlopig geen imponerende resultaten op.

Het doorschoten exemplaar van *Ahawat Zion*, de bekende roman van Abraham Mapu (1808–1887) (de dichter schonk het voor zijn vertrek naar Palestina aan Simon Tal; in diens collectie bleef het bewaard) demonstreert in de talloze simpele woordverklaringen en vertalingen de moeilijkheden van een beginner, die ook later een current schrift schreef, dat nooit geroutineerd aandoet en die nimmer een bewijs heeft geleverd het Hebreeuws degelijk te beheersen. Daarnaast zij opgemerkt, dat ook zijn Engels houterig en schoolmeesterachtig aandoet, en dit tot in zijn allerlaatste Palestijnse dagen. En hij wilde juist zo graag Hebreeuws dichter zijn van zijn volk. De sfeer van het leren vooral oefende op hem, de Jood in hart en nieren, een onweerstaanbare aantrekkingskracht uit. Door de noten van zijn signifi- cante studiën (zijn proefschrift vooral) straalt een kinderlijke liefde voor Judaïstische wetenschap, maar vooral ook voor die enkele bronnen, die hem door een vertaling toegankelijk waren, zoals de tekst van Rashie's *Pentateuch-commentaar* in de degelijke bewerking van A. S. Onderwijzer. Sprekende over het telwoord *Echad* = één, luidt het in zijn dissertatie op pagina 28:

Dit telwoord heeft een meervoudsvorm *Achadiem*, die gewoonlijk 'eenige' beteekent. Volgens de concordantie van Furst komt het in de boeken van het Oude Testament vijf maal voor. Op twee plaatsen is de beteekenis eene zeer merkwaardige. Genesis xi : 1. 'En de gansche aarde was van eenerlei spraak, en eenerlei woorden.' En Ezechiël xxxvii : 17. 'En zij (= twee stukken hout) zullen tot één worden in uwe hand.' Men raadplege de bespiegelingen van Rashie over dit merkwaardige woord en Gesenius-Kautzsch *Hebräische Grammatik* 28ste Druk bldz. 301. Opm. 1. Wellicht is het juist het woord in Ezechiël als bijvoeglijk naamwoord te beschouwen.

Hier en elders ontkomt de aandachtige lezer niet aan de indruk, dat de naïeve dichter wat epateert met een pas (hoezeer oorspronkelijk) verworven kennis, die dan ook nergens blijk geeft van enige verdieping of verbreding. De *Pentateuch*-bewerkingen van de rabbijnen Onderwijzer en Vredenburg – typische Nederlandse 'bal-battische' boeken – bepaalden het plafond van zijn vrij simpele wijsheden. Tot enige studie van de Joodse wet, tot werkelijke limoed-Thora, kwam hij nooit. Ook niet door het latere

contact met de Rabbaniem van Jeruzalem. Aan een onbekende, die hem met een Hebreeuwsche brief verraste, schrijft hij bescheiden:

29-4-1915.

Zeër Waarde Heer, dank voor uwen brief, dien ik wel las ofschoon niet geheel en al zonder eenige moeite, niet zoozeer om de woorden als wel door de letters, die u eenigszins anders schrijft dan ik ze leerde. Ik vraag u wel mij te willen verontschuldigen, dat ik u niet schrijf in het Hebreeuwsch. Ik ben al sinds eenige maanden half-ziek, heb veel te doen, ziekten en zorgen in mijne familie. Daarom schrijf ik u dezen eenigszins gehaast. Al deze omstandigheden zijn ook de reden, dat ik van eene Hebreeuwsche briefwisseling voorlopig nog moet afzien. Gaarne uw dw.

Jacob Israël de Haan.

En aan opperrabbijn Wagenaar, die hem een Judaïstische studie toezond:

5-7-1915.

Zeër Hooggeachte Heer! Wellicht doet de toezending van dit afdrukje uit 'De Beweging' u genoegen. Ik heb uwe beschouwingen met groote belangstelling gelezen. Maar mijne kennis van het Hebreeuwsch is niet zoo groot als ik wenschte.

Tegenover een buitenstaander als Albert Verwey, die hem niet kan controleren, is de bescheidenheid minder groot:

26-10-1914.

Maandag kreeg ik bezoek van eenen Joodschen vluchteling uit Antwerpen. Wij spraken samen Hebreeuwsch. Voor 't eerst sinds ik het weer begon te leren.

Hoe trots zijn epistel van het volgend jaar:

7-7-1915.

Zeër waarde heer Verwey, ik schrijf u dezen brief onder den indruk van vreugde over het mooie debuut van Sidney Nielsen, maar ook onder den indruk van spijt, dat de andere medewerkers zoo weinig doen. Bijgaand opstel was in anderen vorm bestemd voor het Weekblad van het Recht. Ik heb het thans omgewerkt en zend het u. Het Hebreeuwsch moet natuurlijk in het Hebreeuwsch worden gezet, desnoods bij Brill te Leiden. De extra kosten zijn natuurlijk voor mij.

En dan:

Zeer waarde Heer Verwey, in de Hebreeuwsche letters in de proef zaten *vijftien* fouten. Ik heb ze op een velletje papier allen zorgzaam verbeterd. Zoudt u misschien eens willen opletten of de correcties worden aangebracht.

Het maakte op Verwey misschien toch nog indruk! De tekens waren zo vreemd. En in elk geval, Jacob Israël was er trots op. En ergens ook weer terecht. Los van alle nuchtere kritiek op zijn voorlopige amratses, blijft het immers vaststaan, dat de dichter een klaar begrip heeft voor de toekomst van de nieuwe taal, een boeiend vraagstuk voor een significus van zijn klasse, die bij herhaling over 'Ben Jehoeda' zou schrijven en dichten. Nog vóór zijn vertrek schrijft hij:

Wat zal in het Joodsche Land de volkstaal zijn: Jiddisch of Hebreeuwsch? Daarover is veel gestreden, nog in de laatste afleveringen van Martin Buber's Maandschrift 'Der Jude'. Ik persoonlijk wil het Jiddisch, de Taal der Baltingschap, niet als de Taal van het Vrije Volk. Zoo hoog als ik sommige Jiddische gedichten en prozastukken stel. Wij willen in ons Land Hebreeuwsch spreken, die heerlijke hooge en heilige taal, waarvan wij ieder woord als zielechat veroveren en bewaren.

Zijn tekortschieten op dit punt hindert hem juist daarom te meer. Als later de geïnteresseerde Verwey hem naar de grote modern-Hebreeuwse dichter Chajim Nachman Bialik (1873-1934) vraagt, weet hij niet te reageren. Hij is dan al een half jaar in Palestina, maar schrijft (27-6-1919):

Het is wel jammer, dat ik uw vraag over Bialik niet zoo dadelijk beantwoorden kan. Hij is zeker een groot dichter.

In een iets vroeger stadium had hij niet goed raad geweten met *De Rol des Vuurs*, een prozagedicht in 8 zangen door Ch. N. Bialik, dat als eerste Nederlandse vertaling uit het modern Hebreeuws was bezorgd door een der pioniers van de Hebreeuwse Renaissance in Nederland, de Oostjood J. Figatner en de letterkundige Joseph Gompers. De laatste had hem het boekje (verschenen bij de N.V. Uitgeversmaatschappij 'De Zonnebloem', Apeldoorn 5680-1919) gezonden, waarop lange tijd niet werd gereageerd. Eerst op 31 oktober 1919 antwoordt hij:

Geachte Heer Gompers, vergeef mij, dat ik u niet eerder antwoordde. Ik had het zoo druk.

Uw proza-gedicht heb ik met belangstelling gelezen. Er is gevoel en schoonheid in. Wees vooral niet ongeduldig en haastig. Alles komt toch op zijn tijd.

Maar met dit alles zijn we wederom vooruitgelopen op de iets vroegere periode.

Omstreeks 1915 ontlaadt zich een jarenlange crisis in zijn gehele gevoelsfeer tot een totale wending in Jacob Israëls leven. Wat zich omstreeks 1910 in poëzie had gemanifesteerd en daarna in de sector van weten en denken tot bewust worden was uitgegroeid, dat leidde nu – via het doordringen tot de bronnen van het Jodendom – tot een algehele terugkeer naar het Joodse dadencomplex, de mitswoth. De Baäl Tesjoewa van het fin de siècle was op eenmaal een 'Baltesjoewe' geworden.

Zo althans scheen het de verbaasde buitenwereld. Wij, die van 1910 af de gedragingen van de dichter hebben gevolgd, zijn *niet* verbaasd. Ook al realiseren wij ons de duistere contouren van deze lange, subtiële weg.

Twee oorzaken zouden naar de mening van zijn weduwe (ons omstreeks 1940 medegedeeld) uiteindelijk de doorslag hebben gegeven: een psychische én een fysieke. Voor beide aspecten spreken de stukken. Allereerst trof hem de dood van zijn moeder, die hem ook in 1904 en 1908 niet had verlaten. Tot een Zaanse, die haar, de rebbezeente, durfde spreken over de geruchtmakende boeken van *haar* Jacob zeide Betje kortaf: 'Over honderd jaar is dat alles heel normaal...'

8-10-1912: 'Mijne lieve moeder is na een lijden van vier jaar in vrede ontslapen. Morgen begraven wij haar. Daardoor schreef ik niet eerder.'

Hij spreekt het *Kaddisj*-gebed uit voor de overledene! Het wonder van de Hebreeuwse gebedskracht gaat voor hem open in de Zaanse sjoel, waar hij zo vaak had gespot en gevloekt. Het gebed vooral van de Gemeente! Om zijn generatiegenoot Franz Rosenzweig te citeren én het commentaar van Miskotte:

'Das Gebet der Gemeinde, nicht zum eignen Schicksal, sondern unmittelbar zum Ewigen, der das Werk nicht meiner und deiner und seiner, sondern "unserer" Hände fördern möge, auf dasz *Er*, nicht auf dasz "ichs vollende", – dies Gebet, das über alles Einzelne hinweg auf das Allgemeine und nur auf es schaut, reiszt das Ewige mit starkem Griff herein in den Augenblick...'

'Zooals de mathematische grondvormen zinnebeelden bleken, stomme sleutels van het geheim der schepping, zooals de grammatische denkvor-

men voor het wonder der levende verhoudingen, der correlatie Ich-Du sprekende teekenen waren, zoo komt in het stuk der Verlossing de *liturgiek*, woord en gebaar van den Eeredienst, ons voor den geest te staan als hoogste zinnebeeld en van het gebed om de komende Wereld en van dat Komen zelf.'

Het gebed mét de gemeente, met de kille, dat werd zijn ideaal in een volmaakt *onbekend* Jodendom. Want het was in feite geen terugkeer naar vroeger, het was – op de basis van vroeger – iets totaal nieuws, 'terra incognita', die hij – de signifische taalbeproefer – wilde bebouwen. Cultuur en Cultus, begrippen, die ook naar het Hebreeuwse woord voor dienst ('Awoda') samenhangen. *Bau des Ackers* – naar Rosenzweig – *Bau des Reichs*...

Dat machtige werkwoord 'bouwen' (transitief en intransitief gebruikt) speelde door al zijn religieus-wijsgerige beschouwingen. Eliezer ben Jehoeda 'Gij die de Taal boekt en die de Taal bouwt.' Het Hebreeuwse werkwoord 'BNH' trok hem aan en hij genoot telkens opnieuw van dat Rabijnse citaat: 'lees niet Uw zonen, maar Uw bouwers.'

'Ik bouw de stad weer op, terwijl de wind waait...'

'Asdod bouwt zoo mooi en zoo klein.' En wijsgerig:

De keuze van de spraakbeelden is voor de rechtspraak van overwegend belang. Wij deden beter niet te spreken van recht *zoeken* en recht *vinden*, maar van recht *bouwen*. Ieder bouwt in zijn geest een persoonlijk rechtsgebouw. De wetgevende rechtsprekende staatsmachten bouwen het maatschappelijk rechtsgebouw, dat bijna geheel past in een gebouw van maatschappelijke orde. Door het gebruik van deze spraakbeelden houden wij ons vrij van de wangedachte, dat het Recht ergens kant en klaar te zoeken en te vinden zou zijn. De bouwstenen voor de rechtsvorming zijn oordeelen over de handelingen van de menschen. Daaruit bouwt de rechter, bezielde door zijn Rechtsgevoel, het maatschappelijk gebouw van het Recht. Gelijk de Bouwmeester, bezielde door zijn Schoonheidsgevoel, uit de steenen het Schoone Gebouw samenstelt.

Door het gebruiken van spraakbeelden aan het bouwen ontleend handelt de rechtskundige, ook in zijne taal, de verwantschap tusschen Recht en Wiskunde. Want door de wiskundigen wordt de Wiskunde beschouwd als een intuïtieve bouwdaad. De wetenschap der wiskunde is het beschouwen van die bouwdaad.

Geen bladzijde herlas hij zo vaak als de laatste pagina van het eerste deel van L. E. J. Brouwers dissertatie *Over de Grondslagen der Wiskunde*:

Dat geen wiskunde, die niet op deze wijze intuïtief is opgebouwd, kan bestaan; dat dus in dezen opbouw, onder de verplichting, zorgvuldig acht te geven, wat de intuïtie veroorlooft te stellen en wat niet, de eenig mogelijke grondvesting der wiskunde is te zoeken; en hoe elke andere poging tot zulk een grondvesting moet mislukken, zal in het derde hoofdstuk worden uiteengezet.

Binnen zulk een opgebouwd systeem zijn dikwijls, geheel buiten zijn wijze van ontstaan om, nieuwe gebouwen zeer eenvoudig aan te brengen, als elementen waarvan de elementen van het oude of systemen daarvan worden genomen, in nieuwe rangschikking, maar waarbij men de rangschikking in het oude gebouw voor oogen behoudt. Op de mogelijkheid van zulk bouwen van nieuwe systemen in bepaalden samenhang met een vooraf gegeven systeem, komt neer, wat men noemt de 'eigenschappen' van het gegeven systeem.

Zo wilde hij wonen in het gebouw van zijn Jodendom.

Want: 'Wiskunde, werkelijkheid en waarheid'

En 'Het Joodsche Lied': het is alles één.

'Eén', bovenzinnelijk getal, dat zijn Waarde ontleende aan 'den strengen één-goddelijken aard van het Joodsche Volk...' Als hij – met de handen voor zijn gezicht – in sjoel hardop de geloofsbelijdenis uitsprak voor den Eenigen God, dan voelde hij zich... erbaut.

Hij hield van het 'minjan', waartoe hij nog op zijn afscheidsavond de Mizrachistische jongeren oproept:

Laat ik U nog dit zeggen. Ik bedoel hiermede van niemand kwaad. In het buurtsjoeltje waar ik pleeg te komen, was vanmorgen geen minjan. Hij echter, die wil, dat 's morgens in sjoel minjan zij, hij sta vroeg op en ga. Zij die willen, dat in het Joodsche land minjan zij, niet alleen 's morgens, maar des morgens, des middags en des avonds, zij staan vroeg op en gaan.

En als hij eenmaal in 1918 in Groningen overnacht, schrijft hij:

Te Groningen laat naar bed, en heel vroeg op.

Want ik wil op dezen blijden dag mijne ochtendgebeden niet spreken in de starre onverschilligheid van een vreemde hôtélkamer. Maar in de innigheid van samen met de Gemeente te zijn. Zoo begint de dag pas over de Stad te schemeren, als ik, vreemde, de wegen naar de Synagoge uitzoek. Een ruim gebouw. Maar op dezen gewonen werkdag zijn wij weinigen. Alleen het middendeel is stil verlicht. En ik nader, als in opgang naar een

Heilig Feest. Dit is het wonder der Joodsche Eenheid, dat wij verdeeld tusschen de vele volken één zijn in de Taal van de Gebeden: Het Hebreeuwsch. Dat in Eretz Israël eenmaal weer de levende taal zal zijn. Want het Land herleeft. De doode bronnen herleven weder. De taal herleeft. Reeds in de ballingschap zijn wij weder begonnen Hebreeuwsch te spreken. Zeg niet, dat het dagelijksch gebruik de heilige Taal ontheiligen zal. Want ik zeg u, dat de heilige Taal ons dagelijksch leven heiligt. Onze kinderen en kleinkinderen zullen het leeren en herdenken, dat de Taal ons Volk door de eeuwen heen behouden heeft.

De dood van Betje de Haan-Rubens – om middernacht, zoals haar zerk vermeldt – wekte in zijn innerlijk grote spanningen. Zelfs in Rusland gaat hij naar sjoel om Kaddisj te zeggen:

Ik heb onze Gebeden mede-gezegd te Sint-Petersburg. En eene vrome Vrouw te Moscou zegende mij toen zij hare zonen zegende op den Sabbath-avond. En ik verstond haar. Omdat zij zegende in de Taal, die door de landen en eeuwen de taal is van ons allen. En dit bezinnend, zeg ik woord voor woord, in ééne verrukkelijke zielsverheldering de gebeden tot aan het eind.

Als ik buiten kom, bouwt de Stad vochtig en mild onder hoogen, klaren hemel.

Hij kocht reeds in 1907 – toen zij zwakker werd – een graf om eens naast haar te mogen rusten na zijn dood en publiceert in het aprilnummer 1918 van De Beweging dit sonnet:

HET EINDE

Ik ben een Mensch: niets is mij vreemd gebleven
Van al wat menschlijk is aan kans en keer.
Met meer drift heb ik mijn daden voldreven
Dan één drijver, en meer leed mijn hart zeer.

Want ongetucht togen mijn straffe daden
Door de dagen tot onbesomde buit.
En langs zoovele schoone en schuwe paden
Zwierven mijn droomen in de na-nacht uit.

En thans. Het eind van daden en van droomen?

In 't oude Hof heb ik mijn graf gekocht
Waar het graf bloeit van mijne vrome Moeder.

Zij liggen daar: de trouwen en de vromen,
Waar ik rusten wil van tuchtloozen tocht:
Ach, één is het deel van Droomer en Woeder.

De weerkerende verjaring van haar sterven, de zogeheten jaartijd, confronteert hem steeds opnieuw met raadselachtige stemmingen, waarin levende herinneringen hem dringen tot vereenzelviging met het levensbeeld van zijn moeder. Ten positieve en ten negatieve, want de sjeidem behouden hun beide partsoefiem – hun twee gezichten. Indrukwekkend blijft het lied, dat hij in 1915 in *De Gids* publiceerde en dat tot titel draagt:

Aan Moeders graf.

Heur Jaartijd keert en Moeders kindren komen
Als nooit gescheiden biddend aan heur graf,
Voor éénen Dag laten zij Daad en Droomen,
Voor één Dag leggen zij hun zorgen af.

Niet één gedenkt des andren zonde en zede
Want elk is slechts een kind van haar gezin,
Zóó brengt een goede Moeder liefde en vrede,
Stierf zij, nimmer sterft hare milde min.

De kleine stad, waar wij haar kindren waren,
Beleeft in den herfsttijd zijn laatste bloei,
Een schuwer licht luwt door de dunne blaren,
Het leven sterft, maar 't is voor nieuwer groei.

Nog kennen wij de paden en de straten
Maar velen van het volk kennen wij niet,
Vervreemding meet voor elk der jaren maten
Sinds ieder hoopvol Moeders huis verliet.

Elk toog zijn tocht, maar de verspreide wegen
Vereenen zich elk jaar aan Moeders graf.
Wij waren jong: zij gaf ons leer en zegen,
Elk leed zijn lot en wacht zijn wending af.

Den dijkweg, grafwaarts, toen wij kindren waren,
Bracht men menig man, menig jong genoot.
Wij droegen licht de lasten onzer jaren,
En maten niet het leven aan den Dood.

Tot ééne dag Moeders kinderen traden
Den ouden weg naar heur graag-wachtend graf,
Toen wisten wij, dat alle bonte paden
Dalen naar 't eene doodsche duister af.

En ieder jaar zullen wij weder weten
Zoolang wij samen dezen veldweg gaan:
'Geen Droom of Daad doet ons den Dood vergeten,
Hij ziet Jeugd noch Liefde noch Schoonheid aan'.

Joodse mystiek klinkt door zijn dialoog met de oude moeder, die daar blijft
liggen op 'Gan-eiden', in de Hof van Eeden, 'binnen de heiningen der
dooden*hof*':

Moeder: is rusten waar gij eenzaam rust
Een stoorloos rusten zonder zonde en pijn?

Moeder: weet gij, dat zooveel wreede tochten,
De legers van zoovele landen gaan...?

Moeder: breek zijn geheim en als mijn Droomen
Mij voeren tot de grens van zijn Gebied,
Verbreek uw Doodsban om tot mij te komen,
Weiger mijn hart zijn zeker lijden niet.

En dan:

Moeder, Moeder, op de begroeide kling
Uw graf, leg ik bevend mijn linkerhand,
Wij scheiden: ieder in zijn stad of land,
Herneemt zijn Daad, zijn Droom, zijn twijfeling.

Mét de simpele toevoeging: 'gebruik bij het verlaten van het graf' en doe-
lend op een 'minhag' (een gebruik), dat hij kende uit het *Sefer Chajim* van
Reb Sjimmen Frankfort in de vertaalde editie van Gabriel Polak:

Voor dat men het graf verlaat, legt men de linkerhand er op en zegt:

Uwe dooden zullen herleven, mijne afgestorvenen zullen weder opstaan! Ontwaakt en juicht, gij, die in het stof ligt, want uw dauw is als die der planten, en de aarde zal de overledenen terug geven. En de Eeuwige zal u bestendig geleiden; zelfs in de dorste streken zal Hij uwe ziel laven en uw gebeente sterken. En gij zult zelf zijn als eene welbesproeide hof, gelijk eene waterbron, die nimmer uitdroogt. Lig in vrede, rust in vrede, totdat de vertrooster komt, die den vrede verkondigt, Amen!

Aan Van Eeden had hij eenmaal geschreven, 13-10-1914:

Heb je mijne laatste gedichten gelezen in De Beweging. Het tweede schreef ik nadat ik eenige malen van de Dood had gedroomd. Ik droom tegenwoordig telkens van de Dood. Misschien doordat de sterfdag mijner Moeder morgen verjaart en wij Zondag naar haar graf gaan.'

Op het oude 'Keiwer' aan de Westzaandijk had hij de duivels van vroeger weer ontmoet. Hun gloed zette alle moeilijk formuleerbare Joodse inhoud in lichterlaaie. Weer stormden de sjeidem op hem los.

'Ik ben niet zo heel goed den laatsten tijd. Er is een demonisch Edomiet in mijn buurt. Ik ben heel moe en slaap 's avonds dadelijk in, zodat ik niet droom, maar toch is het alsof ik droom...'

Eerder had hij Van Eeden geschreven over vermoeidheid en moedeloosheid 'door demonische dromen. Al de dingen, die men beter doet niet te weten, heb ik gedroomd, nooit van anderen geleerd...' (11-1-1912).

Er tekent zich een geestelijke crisis af, die zich in een maaglijden manifesteert. 'Ik-zelf' - aldus aan Verwey (28-2-1915) - 'ben tamelijk ziek. Ik kan geen eten verdragen en krijg nu alleen thee en een enkel koekje.'

Iets later luidt het (17-3-1915): 'Mijn gezondheid was slecht. Van Eeden ried rust aan. "Maar slechts in onrust vindt mijn hart zijn rust".'

Na een paar maanden (2-5-1915): 'Ik zit in groote zorg. Er komt een crisis in mijn leven, die tot groote verandering voeren zal. Doch daarover niet.'

En dan tenslotte 23-5-1915 (weer aan Verwey):

Ik zou toch liever het gedicht 'Israël heeft veel gezondigd' niet als deel zien van 'Het recht op slechtheid'. Laat mij u mogen voorstellen het in de aflevering van Juli te plaatsen, samen met het inliggende, waar het in gevoel en afkomst aan verwant is.

Ik ben wedergekeerd tot het geloof van mijne kinderjaren. Gisteren vierde ik met de genooten van mijn volk den Sabbath en dagelijks zeg ik mijne

gebeden. Ik ben door diepe dalen getogen. Wonderlijk, zoo weinig men in mijne omgeving gevoelt van mijnen strijd. Men vindt eigenlijk, dat ik aan godsdienstwaanzin lijd en zelfs bij Van Eeden heb ik geen steun gevonden. Ik hoop, dat u milder denken en gevoelen zult. Steeds deuwe,

Jacob Israël de Haan.

Een later schrijven aan Opperrabbijn L. Wagenaar (gedateerd 19-11-1915) laat doorschemeren, dat de beslissing samenviel met het gereedmaken en verschijnen van de eerste bundel van *Het Joodsche Lied*.

Jacob Israël de Haan.

Frans van Mierisstraat 118.

Amsterdam, 19-11-'15.

Aan Dr (sic!) L. Wagenaar; Arnhem.

Zeer Hoog Geachte Heer, nog steeds moet ik u danken voor uw brief met uw vriendelijk aanbod mij bij mijn studie te helpen, waar mijn kennis te kort komt. Ik ben u daarvoor hartelijk dankbaar.

Waarom ik u dit na zooveel maanden zeg? De zaak is deze:

na jaren van vervreemding keer ik terug tot alles wat ik nooit had mogen verlaten. Ik houd nu geregeld Sabbath- en feestdagen en zeg dagelijks de voorgeschreven gebeden. Daardoor heb ik veel minder werktijd. Bovendien heeft mijn gezondheid door velerlei aandoeningen geleden.

Thans geeft het verschijnen van mijne gedichten mij aanleiding u een exemplaar te zenden met de betuiging van de dank, die ik u reeds langen tijd schuldig was. Ik lees onze gebeden uit het door u bewerkte gebedenboek, en uwe bewerking is zoo goed, dat ook deze mij een reden tot dank is. Ik heb elke week nu weer een Hebreeuwsche les. Die uren houd ik vrij. Ik lees de taal tamelijk goed, en begin haar ook te spreken.

Ik werk aan mijn proefschrift over de rechtstaal, dat in het voorjaar klaar moet komen. Ik hoop ook eenig nut te hebben van wat ik van het Hebreeuwsch leerde.

Zeer gaarne uw dw.

Jacob Israël de Haan.

Maar wat beide laatste brieven verzwegen, dat was de beslissende invloed van zijn goede en geplaagde vrouw, die als medica het verband had durven leggen tussen zijn maagziekte en zijn Jodendom. Hij kon het 'treife' eten niet meer verdragen. Zij, Johanna van Maarseveen, die in haar jeugd Joden had leren zien op een zelfde gevoelsafstand als pinda-chinezen, zij begreep,

dat in het gecompliceerde zieleleven van haar man iets vreemds had plaatsgevonden, dat zich tot in alle hoeken van lichaam en ziel deed gelden. Zij nam haar orthodox levende zwager Meijer de Haan in vertrouwen en samen wezen ze de ongewone zoon van de gazzen terug naar de Joodse keuken, die zoals de signifiçi dit met woorden deden, onderscheidde tussen vlees en melk, tussen 'koosjer' en 'treife'. En dat alles in bezinning en in aansluiting aan het historisch geworden. Geloof en dadenleven verbonden – mét al het andere – tot een Joodse eenheid. Zo ongeveer zou hij het zelf hebben kunnen formuleren.

Van nu af gebruikte hij dagelijks de warme maaltijden in het koosjere restaurant Polak (later: ... en Hiegentlich) aan de Nieuwe Hoogstraat te Amsterdam. Het duurde niet lang of hij werd als gast genood aan tafel 'bij de beste Joodsche gezinnen', zoals de families Davids, Tal en het gezin van de bekende dokter Pinkhof, waar hij dan zo dikwijls de Jomtof en de hele Sjabbes meemaakte – mét de lange middagen – en (zoals Rabbijn de Vries later zou getuigen) de stemming kon drukken door zijn wroeging, die door zijn ongeremde tranen heen de kinderen onrustig maakte. Pijnlijke, droeve ervaringen voor wie daarbij aanwezig mochten zijn. Maar voor hem was het altijd nog beter dan de on-Joodse sfeerloosheid bij hem thuis. In zijn eigen kamer kokkerelde hij – zoals J. C. Bloem ons vertelde – zijn lunch bij elkander als een soort kok in een chinees restaurant. Hij spotte daarbij wel met zichzelf, vaak ook met zijn vrouw van wie hij nu nog meer gescheiden leefde (als dat mogelijk was) dan vroeger. Wier brieven hij verscheurde en voor wie hij zich schaamde tegenover zijn nieuwe orthodoxe vrienden.

Hij begon als Ba'al Tesjoewa toch al hinderlijk te worden, bovenal in de synagoge, waar hij het liefst (of het nu Amsterdam was of Haarlem) 'voor-aan' wilde staan, tegen de muur. Daar 'dawwende' de nieuwe 'chosed' met een 'kawwana' (aandacht), die gewone Joden niet konden begrijpen, laat staan opbrengen.

Met devotie prevelde hij de oude Tefilles, mila bemila, woord voor woord. 'Wij hebben noodig: taalpsychologie, taalphilosophie en vooral taalmystiek. Wat is dat? Dat is het "beleven" van de Taal, Woord voor Woord. Laten wij het zóó zeggen: een Woord beleven is: het Woord maken tot Ziel en de Ziel maken tot het Woord. Zóó: de geleerde leest de Hebreeuwsche Psalmen, maar de Vrome beleeft ze in de gebeden: woord voor woord. Wie de Psalmen leest, gevoelt, dat hij spreekt tot een ander. Wie de Psalmen beleeft, gevoelt, dat een ander spreekt tot hem. En ook de Dichter beleeft zijne Liederen, woord voor woord.'

Hij, de zozeer bewogen dichter der Beweging, dat hij niet eens meer merkte

hoe heftig hij lichamelijk de facto bewoog, naar het oude gebed van Sjabbath-ochtend, waarvan hij de vertaling kende door Opperrabbijn L. Wagenaar:

Daarom, de ledematen, die Gij in ons verdeeld en de geest en adem, dien Gij in onzen neus geblazen, en de tong, die Gij in onzen mond geplaatst hebt, zij allen belijden, loven, prijzen, roemen, verheffen, verklaren ontzaggelijk, heiligen en huldigen Uwen naam, onze Koning! Want alle mond huldigt U, alle tong zweert voor U, alle knie buigt voor U, al wat overeind staat, werpt zich voor U aanbeddend neder, alle harten vreezen U en alle ingewanden en nieren heffen voor Uwen naam liederen aan; naar het woord, dat geschreven is: 'al mijne beenderen zeggen: Eeuwige, wie is als Gij...'

Als de diep ontroerde man dan werd gestoord door profaan geklets, barstte hij driftig los tegen dood-simpele zielen, die hem belachelijk vonden en hem maanden het wat kalmer aan te doen. 'Ben jij niet met een sjiktse getrouwd...?' Wilde tonelen speelden zich om hem af, ook hier.

Zijn gemengd huwelijk begon hem toch al te irriteren en deed hem (bij zijn psychische en fysieke structuur niet ongewoon) Johanna zo verdringen, dat hij zich op de duur *de facto* niet meer getrouwd achtte, te minder omdat hij haar *jure Mosaico* niet had gehuwd. Zo verkrampt was dit alles in zijn dichtertelijke geest uitgedacht, dat hij later met Victor van Vriesland geen contact meer wenste... omdat deze getrouwd was met een niet-Joodse vrouw!

Maar aan scheiden dacht hij niet, nooit! Hans was hem trouw gebleven in de dagen van *Pijpelijntjes*, hij zou haar zelfs niet verlaten in de straten van Jeruzalem. Ook al bleef hij tot in zijn allerlaatste dagen spelen met de gedachte.

Zijn positie als Zionist, maar vooral onder de wetsgetrouwe Mizrachisten was juist door deze situatie niet eenvoudig. En alleen tot de laatsten voelde hij zich aangetrokken. Zij streefden naar de volheid van een Jodendom, dat hij thans het zijne achtte. Zij hielden zich aan de wet van Mozes, propageerden een terugkeer naar het Heilige Land en spraken Hebreeuws. Simon Tal en Jo Davids, beiden pioniers van het modern Hebreeuws, zochten contact met hem, dat begon op een Sjabbat, en wel op de eerste, dat hij geen enkele les meer gaf. Hij rekende de jongens nauwkeurig voor, welk bedrag hem dit wekelijks kostte! De bezoeken werden tot eind 1918 vaak herhaald. Dan zaten zij gezamenlijk in de studeerkamer, waar twee He-

breeuwse teksten aan de wand hingen, prachtig in Sofer-schrift geschreven door Eljakim (Jacques) Asscher, wiens uitvoerige correspondentie met Jacob Israël de Haan – vóór de oorlog in ons bezit – door de Duitsers werd vernietigd. De ene gaf het woord weer uit Psalm 137 : 5, *Indien ik u vergeet, o Jeruzalem! zo vergete mijn rechterhand zichzelf.*

De andere bevatte de Talmoedische spreuk, ons reeds bekend uit de eerste bundel: *Israël, die misdreef, blijft Israël.*

Was dat laatste wel zo, in abstracte zin dan? Of kon men dit signifisch ook aldus interpreteren, dat deze Jacob Israël = de Jacob Israël van vroeger? Hij worstelde meer met dit probleem dan de buitenwereld vermoedde. Zijn hulpeloze brief aan Dr. H. Pinkhof schildert het nog eens in alle kleuren voor ons af!

Amsterdam, 11-3-1917.

Zeer Hooggeachte Heer, u begrijpt wel, dat het niet uit onverschilligheid was, wanneer ik u niet eerder heb geantwoord op uwen lieven, weldadigen brief van 27 Februari. Maar ik zag er zoo tegenop u eenen brief te schrijven, die neer zou komen op een herhaling van mijnen dichtregels

... 'laat mij met mijne smarten eenzaam,

...reik mij geen bittre troost.'

En toch kan ik u geen anderen brief schrijven. Na mijne lezing in 'Our Chodosj' is het mij negen dagen goed gegaan. Daarna is een terugslag gekomen en nu is mijn toestand weder ongunstig. Ik kan u niet zeggen wat ik precies bedoel met *goedgaan* en *terugslag*, want er zijn dingen, waarover ik niet spreken kan. Ik vind het zoo innig lief van uwe vrouw en van u, dat u mij helpen wilt. Maar geloof mij: het is beter voor u, voor uwe kinderen en voor mij zelven, wanneer u mij maar stil aan mijn lot overlaat. Het maakt mij zoo angstig, dat de aandacht van zoovele Joden door mijne gedichten op mijn leven is gevestigd. Misschien zijn er die vinden, dat het mij nog niet zoo erg slecht is gegaan en die dat leven wel zouden willen navolgen. Ik heb mijn lichaam en mijn ziel toevertrouwd aan dien, die u en de uwen moge regeren. Wanneer nu de genezing uitblijft voor lichaam en ziel, dan is het beter dit te aanvaarden. Ook dit kan toch ten goede zijn. U weet, men zegt tegen een zieke... Dus wanhoop ik niet. Wel vraag ik mij af, waarom ik juist in dezen tijd weder zoo bitter bezocht werd. Ik heb den geheelen dag zenuwpijn. En 's nachts afschuwelijke droomen. Er verschijnen allerlei gestalten die ik zeer vrees. Maar twee nachten geleden een stem: 'Wees niet bang, het is eenen waarschuwing'. Daarop vertrouw ik. Mijn werk houd ik vol. En na alle beproevingen zal ook de rust en de vrede

komen. Denk u maar zoo min mogelijk over mij. Ik verdien het niet en u kunt uw liefde voor beteren gebruiken. Laat ook deze brief u niet teleurstellen. Ik heb er lang over gedacht, maar het is het beste zoo. Ik ga misschien de geheelen Pésachweek naar Haarlem en vind daar in Rabbijn De Vries een goeden raadsman. Misschien zien wij elkander daarna vanzelf eens weder.

Hartelijk de uwe, d.H.

Laat mij u dit zeggen. Ik schrijf deze brief zonder angst en in volkomen goedmoedsrust. Voor het eerst sinds weken voel ik weer die milde aandoening, die aan mijn gedichten voorafgaat en zeide de stem, die altijd mijn gedichten voorzegt mij het gedicht voor, dat ik heb overgeschreven. Wees dus niet bezorgd of bedroefd om mijnentwillen.

De stem, die hem zijn liederen voorzong, zijn Sabbath-liederen vooral, waarvan hij droomde, dat zij eenmaal zouden worden gezongen door vrome knapen aan Joodse tafels in heel die machtige diaspora. Gelijk inderdaad zou geschieden met een van de zangen van Chaim Nachman Bialik.

Maar daarmee was ook het wezenlijke verschil gesteld! Dat was een *Hebreeuws* lied van een *Joods* dichter, wiens levensgang zich harmonisch voegde in de zuivere historie van het eeuwige volk.

‘Bialik – lis man depallik’.

‘Over Bialik is niemand een andere mening toegedaan’.

Zo spraken de Joden van hun grote poët. Maar wat zeiden en dachten velen van hem? De verschijning van *Het Joodsche Lied* was door nationale Joden in Nederland als een gebeuren van ongewone betekenis gevoeld – maar als niet meer dan dat. De Zionistenbond hield zich als zodanig afzijdig van hem en alleen de Mizrachisten waren hem tot steun – zonder nochtans uit het oog te verliezen, dat hier een labiele man voor hen stond, in wiens zieleleven te veel berouw in te veel herinneringen werd gesublimeerd. En wat voor herinneringen!

Straschun waarschuwde hem zich niet te dikwijls op openbare Joodse bijeenkomsten te laten zien en horen. Hij doorvoelde de subtiële problematiek in zijn eenvoudige, Oostjoodse nesjomme. Deze begaafde dichter – dit geschenk van God – was voor zichzelf even gevaarlijk gebleven als weleer. Nederlands las de rebbe niet zo goed, maar het geluid, dat hij in de gedichten beluisterde, stootte hem af. *Was* het wel een *Joods* geluid?

Of hij nu vroeger had gezongen van Russische gevangenen en nu van de befaamde *Tien Martelaren* (de zogeheten *Asara Haroegé Malchoet*, van wie de liturgie op de Grote Verzoendag in meeslepende woorden spreekt); wat

deed het er toe? De dichter van *Het Joodsche Lied* dacht op zijn wijze aan het Middaggebed van de Jom Hakipoeriem:

En later lazen wij, harten ontsteld
Het fijn verhaal van sierlijk speelsch gemartel,
Waarmee Romeinen teeder-wreed en dartel
Onze Rabbijnen hebben doodgekward...

Een man, die wijs was, de tong uitgerukt,
Waarmee hij sprak, woorden als goud zoo goed,
Een man, die schoon was, in regen van bloed
Teedere huid van 't krimpens lijf geplukt.

Op zijn wijze, inderdaad, die van *Pathologieën*.
Natuurlijk was Jacob Israël in geen enkel opzicht veranderd. Hij had dit openhartiger durven formuleren dan al zijn vijanden, vroeger of later, aan het begin van de eerste bundel:

HET JOODSCHE LIED

Laat mij maar moede zijn en of gehuiver
Van angst en afschuw martelt door mijn hart,
Toch vind ik troost in zenuwzieke smart
In het Hebreeuwsche lied, wonderzoet-zuiver.

Luid-juichend zing Alkabit, de Leviet
Hoe verheugd hij den Heiligen Sabbath beidt
En hoe droef-troostend klaagt de avondzang niet
Waarmee de vrome zijn Sabbath uitwijdt.

Ik ben één van hun Volk en hunne zang
Zinge mijn lied, want langs 't gejaagde pad
Leed één Volk meer dan mijn Volk smaad en pijn?

Dus werd dit wat ik boven al verlang,
Meer dan de Vriendschap, meer dan aardsche schat:
Dichter van mijn verdreven Volk te zijn.

Deze man had alleen maar de *Vriendschap* verlaten voor het Joodse dichter-

schap. Meer was er niet geschied! Hij was een dichter van zinnelijke schoonheid gebleven.

Herman van den Bergh heeft dit geformuleerd toen hij (in Het Getij van 1918, dus vóór De Haans vertrek) schreef:

Jacob Israël de Haan wordt, romanschrijver of dichter, zonder macht tot verzet overheerscht door één symbool van psychische aberratie; wat er bovenmenselijk in hem verkeert – en dat is ontzaglijk veel – stoort zich in geen deele aan al zijn menselijke wendingen (apostaat, bekeerling, zuiver-individualist, nationalist). Hij is zelfs niet vóór alles Joodsch poët: hij is een der meest praegnante voorbeelden van den roekeloozen schoonheidscultus, die twintig jaar geleden in gevangenissen werd geboet over het gansche continent, en omstreeks denzelfden tijd ook in Engeland (Reading Goal). Hij bezit niet een verrel van dien banalen activistengeest, die De Clercq goeddeels ongenietbaar maakt. Hij is geen modern dichter; en dat belijdt hij. Zielsabnormaliteit is hem geen drijfveer: het is een symbool. Dat hij gehoor geeft aan deze symbolische psychose, en zijn ‘zonden wonderzoet’ bezingt die hij in waarachtigen zin te *danken* heeft áán zijn symbool, zooals hij bezingt de rampspoeden van ‘zijn volk’, staat in opperste instantie aan hem; en het staat aan hem, de zangen aan zijn volk te verkiezen boven het uitsluitend ‘verderfelijke’ lied.

Om hierbij terstond aan te sluiten: wat kon deze Jacob Israël de Haan er aan doen, dat zijn gedichten waren vertaald in propagandistische slogans voor het Joods Nationaal Fonds of in politieke leuzen van een Zionisme, dat streefde naar verwezenlijking van het Baseler Program: ‘Een publiekrechtelijk gewaarborgde eigen woonplaats voor het Joodse Volk in Palestina’, zoals tientallen jaren boven De Joodsche Wachter prijkte.

Wat had dit in godesnaam te maken met de levensgang van een gazzenszoon, die nooit van een modern Palestina had gedroomd, maar van een eeuwenoud Jeroesjalajim: de heilige stad van een heilig land – even heilig en onheilig (dat was toch identiek) – als de Sabbath en Thomas van Aquino en het jongetje uit Bretagne? Hij was, naar de instincten van zijn dichterschap, misschien een Chowew Zion, die door de nachten van het Galoet het oude vaderland bewende. Hoe vaak – eigenaardig facet – zingt hij van *Jeruzalem*, hoe weinig ontmoet men in al zijn schriften de naam van *Palestina*. Jeroesjalajim – nog liever in pauza: Jeroesjolojem – zoals hij het van vader Izak en vooral van moeder Betje had gehoord.

Jeruzalem, gepubliceerd in het vijfde *Zionistisch Studentenjaarboek* en wel kort

voor zijn vertrek, is als gedicht voor heel zijn Joodse levensadem typerend. Het slot, van een ontroerende 'Chibbat Zion' doortrokken, past in de lange historie van het Zionsverlangen, zoals dat in de liturgie en het Joodse jaar gedurende de eeuwen zijn uitdrukking vond:

En zoo vaak, tusschen waak en slaap,
Lag ik droomend, een vrome Knaap.
Moeder; Stad van mijn Land, laagt gij niet wakker,
Eeuwen lang in één blinde nacht?
En ziet ge uw Volk niet zwak en zwakker
Tot ramp en rouw gebracht.
Gij staart naar het Noorden
Rusland: waar men 't Volk vermoordde.
Gij staart naar het Westen
Waar vergaan de late resten
Van het Volk in wederstand
Tegen ieder land.
En door de nacht zag ik uw blik
Starend, onbewogen.
Geen vreugd meer en geen schrik
In uwe leeggeweende oogen.

Moeder: zijt gij niet jong geweest
En Gods gewijde Bruid?
Gingen niet voor landspel en feest
Uw volken in en uit?
En werd niet in uw open poort
Het Heiligst Recht gehoord?
Waren niet uw wegen,
Weidsch van rijke zegen?
En nu? Verloren strekken uwe straten
En de wegen om u heen.
Uw zonen hebben u in angst verlaten
Elk volk bracht hen tot wreed geweën.

Maar – en dit was een diabolische speling van het levenslot – de 'echte' Zionisten gingen niet; ook niet na de Balfour-declaratie. 'Waar blijven de babbelende...' kon hij later schamper vragen! Waarom hij wel ging, dat menen wij nu te weten. Maar een dichter van het Joodsche Lied formuleert

zijn werkelijkheid anders. Hij wordt gedragen door schone woorden en rijke maten, die in de nadagen van 1918 hun kristallisatie vonden in een machtige rede op die afscheidsavond, door Rabbijn de Vries toen reeds voorvoeld als een hachelijk politiek avontuur.

Hij sprak:

Mijnheer de voorzitter, dames en heeren! Het lot van het Joodsche Volk altijd en overal is het herdenken. Ook hedenavond herdenken wij. Wij zien terug op bijna twintig eeuwen van vervolging en omzwerving. Wij hebben in die 20 eeuwen meer aan bloed en goed verloren dan eenig ander volk in al zijn wilde oorlogen. En wij hebben nooit vrede gehad. De wereldoorlog is voor een groot gedeelte gevoerd daar waar zeer veel Joden woonden. In alle legers hebben Joden tegenover elkaar gestreden. Dat is een noodlot dat niet een ander volk heeft beleefd. Heden herdenken wij onze verslagenen van twintig eeuwen, zij die bemind waren en lieflijk in hun leven. De dood heeft hen niet van ons kunnen scheiden. Twee legers van martelaren herdenken wij in het bijzonder. Ten eerste, zij, die gevallen zijn, nu de vrede daagt, onder de marteling van de moordzuchtige Polen. In iedere vergadering van Joden moeten wij het ten hemel uitschreien, dat het Poolsche volk getoond heeft zijn vrijheid niet te verdienen, dat het Poolsche volk zijn blanke vrijheid heeft bezoedeld met ons onschuldig bloed. Maar wij moeten meer doen dan schreien en protesteeren en collecteeren alleen. Wij moeten op de vredesconferentie met dezen éénen zeer concreten eisch komen, dat de moordenaars van het Joodsche volk worden gestraft met de straf, welke door alle wetten voor moordenaars gesteld wordt. Wij eischen:

HET BLOED VAN DEN MOORDENAAR VOOR HET BLOED VAN DEN VERMOORDE.

Ik bid het U, toe, laat deze eisch geen klank los in den wind zijn! Engeland maakt zich gereed tot bestraffing van hen, die de Engelsche krijgsgevangenen hebben mishandeld. Zou het Joodsche volk zich dan niet sterk maken voor de berechting van hen, die de kinderen van ons volk hebben vermoord? Wat wij nu noodig hebben is een daad waar het gebleken is, dat woorden niets baten. Een daad! Een daad! Gij, Zionisten, leden van de afdeeling Amsterdam, gij leden van de afdeeling Mizrachie, en andere leden in hunne afdeelingen, brengt ieder dit voorstel ter sprake. Laat het dan gebracht worden op de jaarvergadering van uw landelijke organisatie. Laat het verder gebracht worden in alle landelijke bestaande organisaties, in de wereldorganisatie, in de Joodsche pers, in de Nederlandsche pers en in de pers van de geheele wereld. Hierdoor kunnen wij er in slagen, door bedreiging met die straf, een einde te maken aan die pogroms en moordpar-

tijen. Laat men gerust van ons zeggen, dat wij wreed zijn, maar wij eischen het bloed van den moordenaar voor het bloed van den vermoorde. Laat men zeggen, dat wij laag zijn, omdat wij zoo spreken; het komt door den stijgenden weg van het lijden van ons volk! Tot de Christelijke liefde der Poolsche pogrom-moordenaars stijgen wij toch nooit. En dat verhaaltje van de eene wang en van die andere wang, dat kennen wij allemaal, en daar willen we allemaal aan meedoen, mits de Poolsche moordenaars beginnen. Waarlijk wij herdenken.

Heden herdenken wij deze gevallen. Maar wij herdenken ook de gevallen in Zion van ons volk, de wachters, de *Sjomerim* in Erets Jisroël, zij, die gevallen zijn op hunne gevaarlijke voorposten. Gij, Jizchok Achduti, gij, Jizchok Turner, gij, Mosche Barski, gij allen gevallen, wier namen wij weten en niet weten, heden herdenken wij u. Zijt gij gestorven, neen *Chajiem Koelechem Hajom* levend zijt gij heden voor ons allen in den geest. Wij zijn bereid: gij zijt ons voorgegaan. En dezen avond zonderen wij eenige oogenblikken van stille herdenking voor U af.

En thans kan ik U mijn afscheid uitspreken. In 1905 begon Albert Verwey, de meester van de hedendaagsche dichtkunst, de uitgave van het Maandschrift *De Beweging*. En in zijn inleiding daartoe schreef hij dit:

‘Wat stoffelijk en geestelijk de volkeren beleven, beleven het sterkst in den geest hunne dichters.’

Zoo is het.

En zoo is het niet toevallig, dat de eerste Nederlandsche Jood, die naar Palestina optrekt de dichter is, de voortbrenger van ‘Het Joodsche Lied’.

Er bestaan vele schakeeringen in het dichterschap en meerdere zijn schoon. Het mijmerende, peinzende dichterschap van Boutens, het juichende, klagende van Willem Kloos, het opene en lachende van den jongen Gorter, het wijsgeerige en profeteerende van Frederik van Eeden. Maar het dichterschap van het Joodsche Volk kan in dezen tijd niet anders zijn dan een strijdbaar. Een strijdbaar dichter, zoo moet gij mij heden verstaan. Hoe zou ik kunnen droomen, waar het Joodsche volk ontwaakt tot een heerlijkheid van daden? Mijn hart is vol van poëzie, maar niet minder vol zijn mijn hoofd en hart van daden. Ik houd mij ernstig bezig met niet onbelangrijke handels- en economische plannen voor den opbouw van ons land. Degeven met wie ik thans voor dit doel samenwerk zijn zij, die ik in ‘Het Joodsche Lied’ bedoeld heb in de afdeeling ‘Aan mijne Joodsche Vrienden’. Die Joodsche vrienden hebben mij bij de beste mijner gedichten geïnspireerd, zij werken thans met mij aan dezelfde daden. Nooit heb ik mijn dichterschap sterker beleefd dan in deze dadenrijke dagen.

Eenheid van leer en van leven, dat is het, wat ieder noodig heeft. En de eenheid van het Joodsche woord en de Joodsche daad die heet 'Zionisme'.

Die eenheid, dat Zionisme, zal nog velen uwer wegdrijven uit Holland heen naar het verre vaderland. Waarlijk nu ik mij opmaak om heen te gaan naar Palestina, voel ik, hoe moeilijk het is weg te trekken uit het land, waar ik geboren ben en op lateren leeftijd heb gewoond. Ik zal met moeite scheiden van de geleerden en dichters, met wie ik zoovele jaren in vrede en liefde heb samengewerkt. Ik weet, dat ik hun geestelijke gemeenschap menigmaal zal missen, en toch... ik ga en ga gaarne.

Toen ik een jongen was leek niets mij bekoorlijker dan een geleerde en dichter te zijn. Nu ik een man ben geworden behoef ik niet uit Holland heen te gaan, omdat ik in die begeerte ben teleurgesteld. Er is geen enkele teleurstelling van wetenschappelijken aard, die mij wegdrijft, en er is geen belofte zoo rijk, die mij in Holland terughoudt.

Ja, waarom gaan wij eigenlijk? Wat weten wij van het land dat ons roept, en van de stad, die ons roept? Wat bestaan ons die Poolsche, Rumeensche, Littausche Joden? Staan zij ons waarlijk nader dan de Hollanders wier taal wij spreken en met wie wij samenwerken in wetenschap en kunst?

Waarom gaan wij? Wat drijft ons? Wat trekt ons?

Een mijner gedichten luidt aldus:

Door den nacht hoor ik Uw stem

Stad van mijn land, Jeruzalem.

Mijne lieve vrienden! Wij gaan omdat wij nooit zijn weggeweest. Wij krijgen ons land terug, omdat wij het nooit hebben verloren. Wij zijn het volk, dat zijn land twintig eeuwen heeft vastgehouden naar het woord van den profeet:

'Niet met legerscharen, niet met een weermacht, maar met den geest.' Een van die uitingen van die vasthoudendheid van geest is het Zionisme. En als ik mij zelf heb afgevraagd, waarom ik ga, dan heb ik er geen logisch antwoord, geen verklaring voor. Het is de oerkracht, die ons allen drijft. Ik moet en ik doe.

Laat ik u eenige korte strophen (een dichter spreekt zich altijd in zijne gedichten het beste uit) mogen voorlezen uit mijn gedicht 'Roepstem', waarin ik heb geprobeerd, die drijvende oerkracht uit te beelden.

En dan zeg ik:

En ik ga, gelijk wolken gaan

Wanneer de zon hen trekt,

Wie zal God's roep weerstaan,
Die Zijn volk wekt?

En ik ga, gelijk de dagen gaan
Ik ga, gelijk de nacht,
Wie zal er leven en weerstaan
Van zijn innigste leven de kracht?

Wat sterren bindt aan hun baan
De zon bindt aan zijn loop,
Dat bindt den Dichter aan
Zijn volk: zijn droom, zijn daad en hoop.

Mijn volk, mijn land, mijn lied!
Hoe kunnen zij gescheiden?
Op de kentering van de tijden
Houdt Holland en één land ons niet!

En zoo zal het ons gaan! Noch in Holland, noch in eenig ander land zal men ons kunnen terughouden.

En nu hoort U dit: Wanneer ik spreek van de kracht, die ons thans allen naar Zion drijft, gebruik ik beelden aan de natuur ontleend, wolken, zon, dag, nacht en sterren. Inderdaad, wat ons drijft is de natuurkracht, de oerkracht van het Jodendom. Want als gij iemand vraagt, waarom hij ademaalt en waarom zijn hart klopt, dan zal hij niet in staat zijn U het logisch te verklaren. Eenvoudig kan men zeggen: 'het komt omdat ik leef', En als men mij zou vragen: 'waarom ik Zionist ben', zou ik antwoorden: 'omdat ik Jood ben'. Zionisme en Jodendom zijn even onafscheidelijk als leven en ademen. Wij zijn er van overtuigd, dat met hoe langer hoe meer genooten van ons volk dit het geval zal zijn.

Mijne Dames en Heeren! Het spreekt van zelf, dat ik in dezen tijd van scheiding, nu ik veel verhoudingen losmaak, meermalen denk aan mijn verleden. Een pasgeboren kind heeft nog geen verleden en het is zich nog van geen toekomst bewust. Naarmate wij ouder worden, wordt ons verleden grooter en zwaarder. En verder strekt zich de toekomst uit, waarvoor wij maatregelen nemen; zoo niet voor ons zelf, dan toch voor onze familie en ons volk. Het verleden, dat ik meedraag, is niet licht. De lezers van het 'Joodsche Lied' weten dit. Mijn vriend en meester Frederik van Eeden, heeft het zoo goed gezeegd in zijn beoordeeling van het Joodsche Lied:

‘In deze gedichten is het zich-Jood-voelen de schering, maar het zich schuldig voelen de inslag.’

Over mijn verleden zal ik niet spreken; geen belijdenis maar een belofte. En op den voorgrond dit: Wij zijn allen Joden, wij zijn allen Zionisten, een en eensgezind naar buiten, geschakeerd onderling. Dat wil zeggen, wij hebben niet allen dezelfde gedachten over het geestelijk leven in het nieuwe land. Wij mogen zeggen, dat het Zionisme plaats laat voor zeer uiteenlopende gemoeds- en geloofsovertuigingen, wanneer wij maar nimmer vergeten, dat wij allen Joden en allen Zionisten zijn, allen bezield door eenzelfde liefde voor volk en vaderland. Mijn persoonlijke meening, die ik misschien hedenavond mag uitspreken is deze: dat het leven van het Joodsche volk in het Joodsche land, moet worden gebouwd op den

GRONDSLAG VAN TOUROH EN TRADITIE.

Hoe Touroh en Traditie onder de gegeven maatschappelijke omstandigheden gerealiseerd moeten worden, kunnen wij veilig overlaten aan onze Rabbijnen. Vele volkeren hebben wagens, wapenen en ruitery. Ziet waartoe zij gekomen zijn. Israëls wapenen en ruitery zijn wetgeleerden. Laten wij het dan daarmede eens probeeren. Toen ik het Jodendom niet kende, heb ik het verworpen. Naarmate ik het echter beter leerde kennen, het inniger lief gekregen. Niemand, die de beginselen van de Touroh kent zal betwijfelen of er zou meer sociale vrede zijn en meer eendracht en liefde tusschen de volkeren, wanneer die beginselen door alle volkeren waren aanvaard. Ik geef u dit alles als persoonlijke meening, maar ik geloof, dat deze meening door vele genooten van ons volk wordt gedeeld. Ware het anders, dan zou dit toch mijne meening nu zijn en altijd blijven.

Voor zoover ik mij herinner is nog nimmer iets gewonnen zonder heel langen strijd, door diepe dalen en kloven. Ik weet dat mijne meening, niet de meening is van allen. Maar ook met deze anderen zullen wij in vrede en vriendschap samenwerken voor ons ideaal. Wij zullen gaan tot aan de uiterste mogelijkheid van verdraagzaamheid. Wij zullen de meening van iedereen als een eerlijke meening eerbiedigen en zullen niet twijfelen aan hun goeden trouw. Wij zijn overtuigd, dat alle Joden tegenover elkander verdraagzaam zullen zijn. En als wij elkander moeten bestrijden, dan zal het zijn naar het woord des Profeten: ‘Niet met legerscharen, niet met een weermacht, maar met den geest.’

Ik meende verplicht te zijn, dit te zeggen aan ieder ander in den lande, opdat men precies wete, wat men aan mij hebben zal, voor zoover mijne krachten en invloed strekken zullen.

Mijne dames en heeren! Heden, nu ik voor U spreek (ik spreek niet dikwijls

in openbare vergaderingen van Joden), gaan mijne gedachten terug naar die groote Joodsche vergadering, naar die Congresdemonstratie, welke ik van hoe langer hoe meer beteekenis acht, naarmate zij verder achter ons ligt. En aan een enkelen zin van een enkelen spreker is het, dat ik U herinneren wil. Maar tevoren dit. Het Congres is gehouden midden Februari en ligt 8 à 9 maanden achter ons. Maar ik meen voor een woord van dank is het nooit te laat. Ik breng nog heden een woord van dank aan de besturen en aan alle sprekers van de Alliance, de Ito en de N.Z.B. voor de wijze waarop zij medegewerkt hebben aan het welslagen dezer demonstratie van Joodsche eenheid.

Met bijzonderen weemoed herdenken wij het overlijden van den voortreffelijken Opperrabbijn van Friesland. Wij herdenken het vele, dat hij voor het Jodendom gedaan heeft, al was hij geen Zionist en al zijn wij overtuigd, dat zijn voortreffelijk werk meer beteekenis zou hebben gehad, ware hij wel Zionist geweest. Moge het aandenken aan dezen goede en rechtvaardige onder Israël ons ten zegen zijn.

Doch het middelpunt van de Congresdemonstratie was voor mij de Amsterdamsche Opperrabbijn, de man aan wien 'de Zionistische Stem' terecht hulde bracht voor hetgeen hij gedurende den geheelen oorlog voor het gansche Jodendom heeft gedaan. Hij was het, die mij herinnerde aan het *Jisjoew Erets Jisroël* (= het zich vestigen in Palestina), dat ook voor ons gewijde plicht is. Dat is mij van het Congres, in alle vreugde, in alle spanning bijgebleven. Ik zoude alles kunnen vergeten, maar dat *Jisjoew Erets Jisroël* niet. Maar onder *Jisjoew Erets Jisroël* wordt niet verstaan het *tijdelijk* bereizen van het Heilige Land.

Het is ook niet, wat men mij heeft aangeraden te doen, zich eerst rijk werken in Holland of in Indië en dan als een zalig zat renteniertje zijn laatste leventje opmaken in het Heilige Land.

Dit *Jisjoew* echter beteekent 'bezetten'. (Mijn leermeester heeft mij onderwezen dat het de *Piël* is, en dat het de beteekenis van 'sterk bezetten' heeft). Niet dat men het land bezetten moet met troepen, maar dat men het land bezetten moet met al zijn vermogens van verstand en van gevoel. Men moet zich geheel geven aan het land, zooals de wolk zich geeft aan de zon, en de zon zich geeft aan de bloemen.

Jisjoew Erets Jisroël beteekent: het Land brengen tot zijn uiterste voortbrengende kracht en het volk brengen tot de uiterste spanning van alle vermogens. En dit alles niet om geldelijk gewin, om spoedig rijk te worden, maar in dien heiligen geest van liefde en verdraagzaamheid die de geest is van de Touroh. Dat is gelijk de Raw het heeft gepredikt. En dit is niet een

'gebod' in den heidenschen zin des woords, waartoe men wordt gedwongen door geweld of bedreiging met geweld. Neen, het is een Mitswa (= voorschrift) in den Joodschen zin des woords. Een gebod, waartoe men wordt gedwongen door zijn innigste levenskrachten zelf.

Twee dingen zie ik thans als den feitelijken weg van iederen Zionist. Ten eerste, te blijven waar hij is, zoolang hij zich in Erets Jisroël geen behoorlijke bestaansmogelijkheid heeft verzekerd. Daarzonder er op uit te trekken zou ongezond zijn, daarbij onverantwoordelijk tegenover ons Volk, tegenover de Zionistische beweging en tegenover zichzelf. Ik weet het, en ik gevoel het, nu ik zelf kan gaan, hoe zwaar het blijven velen zal vallen. Maar blijven kan somtijds plicht zijn, waar het anderszijds plicht is te gaan voor hen, die gaan kunnen. Ieder onzer offert gaarne wat op. Voor velen, laat men mij gerust gelooven, gelijk het mij ook verzekerd is, zal het materiele leven in Palestina wat smaller uitvallen en het geestelijke leven wat schraler zijn. Daardoor zullen wij ons echter niet laten ontmoedigen. Wij zullen onze bibliotheken moeten missen (dit zou ten opzichte van de Universiteitsbibliotheek niet al te erg zijn) (*gelach*), wij zullen onze concerten en schouwburgen moeten missen en verder dat, wat men samen de beschaving noemt. Maar, wij hebben allen veel boeken gelezen, en ieder onzer heeft ook wel verstandige boeken gelezen en voor zich zelf bewaard, wat daar voor goeds in stond. Wat wij gelezen hebben en bewaard in ons hart, is dat zoo weinig, dat wij dadelijk eenzaam zouden zijn? Wat de concerten aangaat, och, zou dat land zijn concerten niet geven? Zou daar de wind niet even heerlijk door de boomen ruischen als hier? Zouden daar de golven niet evengoed breken in een branding van bruisend schuim, waarnaar wij heerlijke, lange uren kunnen staren? En de schouwburgen? Waarlijk, voor ons heeft het leven een geheel ander decor. Wij verlangen, als ik dit woord hier gebruiken mag, naar een decor, waar de sterren zoo groot en zoo goud des nachts aan den hemel flonkeren. Ik, voor mij zal het gemis van de bibliotheken, de concerten en de schouwburgen niet betreuren, zelfs het Weekblad van het Recht niet (*gelach*).

Wie gaan kan, die ga! Het zal niet waar zijn, wat onze haters en smaalders (en wij hebben er velen) spottend hebben voorspeld: 'Alleen de arme be-rooide genooten van ons Volk zouden zich opmaken en heengaan, terwijl de beter geplaatsten in onze maatschappij, zouden blijven, waar zij zijn.'

Neen! dit schandewoord zal niet worden waar gemaakt. Voor beide categoriën, voor hen die heengaan en voor hen die blijven, is een grootsche taak in dienst van het Joodsche Volk weggelegd. De taak van hen die blijven is niet het minst moeilijk, omdat op hen de minste aandacht valt. Slechts op

hen die gaan, wordt de aandacht gevestigd. (Iedereen wordt wel niet uitge-
fuid, zooals ik dit tot mijne blijde verbazing en verwondering heb kunnen
ondervinden). Men zal echter ons niet mogen zeggen: 'zij hadden kunnen
gaan en zij zijn gebleven'. En toch, het werk van hen die blijven, zal zwaar
zijn. Zij immers moeten het Joodsche volk gereed maken voor het Jood-
sche Land. Dat zal hen niet altijd licht vallen. Voor hen, die gaan, is de taak
weggelegd, het gereed maken van het Joodsche Land voor het Joodsche
Volk.

Die beide deelen van onze dubbele taak moeten gedaan worden met ge-
lijke liefde en gelijke toewijding. Ze moeten volkomen harmonisch ge-
schieden. Het evenwicht tusschen die twee deelen mag niet verbroken
worden, want dat zou gevaarlijk zijn. Zij, die niet gereed zijn, moeten niet
optrekken. Hij, die klaar is, moeten wij ginds bereid zijn te ontvangen. Het
Joodsche Land moet klaar gemaakt worden om iedereen een behoorlijke
bestaansmogelijkheid te verschaffen, die wil gaan.

Dit staat vast. Want zonder het Joodsche Land zal het Joodsche Volk nooit
komen tot een rijk en volledig volksbestaan. Maar ook: 'Wat zal er van het
Joodsche Land worden zonder het Joodsche Volk?' Niets anders dan een
winstgevend bedrijf, van een of andere koloniseerende mogendheid. Wat
zal het land dan voor ons worden? Alleen nog maar een herinnering aan
heel ons heerlijk verleden. Gij, die blijven moet, omdat gij niet kunt gaan,
'vaarwel'! Aan allen die gaan zullen, omdat zij kunnen gaan en moeten
gaan 'tot wederziens'!

Dames en Heeren! Moge het mij tenslotte vergund zijn afscheid te nemen
van sommigen uwer in het bijzonder. In de eerste plaats van mijne mede-
leden van de afdeeling Amsterdam van den Nederlandschen Zionisten-
bond. Er zijn twee soorten van menschen, zij wier kracht het beste tot
uiting komt binnen een organisatie en zij, wier kracht het beste tot uiting
komt buiten een organisatie. De eene soort is niet beter dan de andere. Het
is eenvoudig een verschil van aard en aanleg. Maar daar ik nu eenmaal tot
de tweede soort behoor, heb ik aan organisatorische arbeid weinig deel ge-
had. Denk daarom niet, dat ik het gestadige, nuchtere vereenigingswerk
niet achten zou. Denk niet, dat ik niet begrijp, hoeveel innige toewijding
het schijnbaar kleine en onbeloonde werk vraagt. Wij hopen, dat eenmaal
alle Zionistische vereenigingen overbodig zullen zijn, maar zoolang dit
niet het geval is, moge dan onze afdeeling Amsterdam groeien en bloeien.
Moge zij doen, wat haar taak is: het Joodsche Volk gereed te maken voor
het Joodsche Land.

...

Mogen aan U allen vervuld worden de woorden van den Psalmddichter:
En gij zult het goede van Jeruzalem aanschouwen al uw levensdagen.

En als hij wèl professor was geworden en nièt was gegaan? Incontingente, onhistorische supposities. Want, nog eenmaal: hij ging. En hij besloot zijn *Heengaan uit Holland* met de woorden:

En hiermede: vaarwel. Hartelijk dank ik allen, die mij eerbied en genegenheid hebben bewezen. Zoo wijd als mijne wegen gaan, hoop ik daarvan niets te vergeten. Moge Holland gelukkig zijn. Mogen de Hollanders gelukkig zijn in hun nijver werk, in goeden handel, in wetenschap en in kunst.

Want hier in Holland hebben wij, Joden, het altijd, altijd, goed gehad. Vaarwel.

Zijn reis naar Jeruzalem was begonnen. Nog klonken afscheidsklanken in zijn oren. Het was een koninklijke uittocht geweest, waarvan het ceremonieel zich over vele weken had voltrokken, sinds op die eerste avond van december 1918 zijn Zionistische en vooral Mizrachistische vrienden hem hadden uitgeluid. Het had in de praktijk niet anders gekund; een reis naar Palestina was in die naoorlogse dagen afhankelijk van onzekere factoren en papieren formaliteiten.

Hij had over het ongewone Joodse eerbetoon gesproken met zijn dichtertelijke makkers uit De Beweging en niet steeds zonder dichtertelijke fantasieën. Door zijn verhalen geënthousiasmeerd was zelfs de schuchtere Jacques Bloem op die kille zaterdagavond, 4 januari 1919, aan het Centraal Station verschenen om de 'duizenden Joden' te aanschouwen, die hun grote dichter zouden toezingen bij zijn afscheid van Amsterdam. Meerdere tientallen zongen, toen de trein naar Hoek van Holland langzaam het perron verliet, het 'Lied der Hope' – het *Hatikwa*.

Zijn briefje aan Albert Verwey van de vorige avond had nog eens zijn vreemde attitude tegenover het traditionele Jodendom gedemonstreerd. Zelf schreef hij op vrijdagavond niet; voor dit verboden werk had hij Paul Cronheim uitverkozen, een Joodse 'Sjabbesgoi'! Zijn vrouw, die anders zulke baantjes opknapte, was zeker niet bij de hand.

Zeër waarde Heer Verwey,

Gisteren hoorde ik plotseling, dat ik morgenavond vertrek. Voor een bezoek blijft dus nu geen tijd. Paul Cronheim schrijft deze brief daar het Vrijdagavond is. Ik zend U allemaal dus de beste groeten en hoop U hier of daar weder te zien.

Ik dank U voor alles wat gij voor mij zijt geweest. Aan het Tijdschrift hoop ik te blijven medewerken binnen de maten van mijn vermogens.

Nu hoorde hij de laatste tonen van het Joodse Volkslied vaag door de harde geluiden van nuchtere spoorwagens heen. Hoe schoon had hij dit eenmaal geparafraseerd:

Ontmoedigt niet; wij hebben veel verloren,
Maar nooit ontviel één hart, ontviel één geest
De Hoop, dat Land en Stad ons zullen hooren
Waar David Koning is geweest.

Ontmoedigt niet; geen heeft als wij gedorven,
Maar geen Volk bleef in 't leed zoo sterk als wij,
Geen Land, geen Stad, waar wij niet zijn verzworven,
Onder elks wreede heerschappij.

Maar ook: geen Land, geen Stad, die wij niet laten
Hartenverheugd voor eigen Stad en Veld.
Laat alle volken smaden en ons haten,
Laat elk ons drijven met geweld,

Nooit hebben wij der harten hoop verloren,
Nooit hebben wij voor ondergang gevreesd,
Eenmaal zal ons Volk Land en Stad behooren
Waar David Koning is geweest.

In een hoek van de coupé mijmerde hij na over alles, over niets, terwijl de gevels en torens van Amsterdam in de avond verdwenen. 's Middags had hij nog eenmaal langs de grachten gezworven, voordat hij de derde Sabbathmaaltijd, de *Seoeda Sjelijesjiet* ging gebruiken bij de familie Prins aan de Amstel.

Laatste Sabbath (Amsterdam)

Den laatsten dag. Langs uwe grachten,
Mijn schoone stad, ga ik aanbiddend voort.
Nooit en nergens vergeet ik uwe prachten.
Maar ik heb de stem van Jeruzalem gehoord.

Zou hij de stad der steden ooit terugzien? Hoe lang was het geleden, dat hij het grote leven was begonnen?

In de eerste helft van die twintig jaren (van 1899–1909) had hij de afstand afgelegd van Van Eeden tot Verwey. De loop van het volgende decennium had zijn tocht van vandaag onvermijdelijk gesteld. Voor hem, de dichter van *Het Joodsche Lied*, bestond er geen terug op de weg naar Jeroesjalajim. En de volgende 10 × 365 dagen? Wat deed het er allemaal nog toe. Hij was in

Beweging. Keuze bestond er voor normale mensen, niet voor deze late nabloei der Joodse mystici, die op de grens van eeuwen was geboren en werd voortgestuwd door geheimzinnige krachten.

KEUZE

Ik kan wel de Eeuwigheid winnen
Als ik mij-zelf verlies.
Maar mijn ziel en mijn gretige zinnen
Schreien, dat ik mij-zelfen kies.

En het resultaat?

EINDSOM

Geen dag, geen uur, geen minuut, geen seconde
Dat mijn Leven niet tegen zijn Dood strijdt,
'k Heb veel gezocht en zalig veel gevonden,
Tot dit: 'Alles is Niets bij de Eeuwigheid.'

MACHTLOOS

Aan wal, aan boord: 't is alles, alles, één,
Eén wind en één eindlijk getij.
Wat de dagen gul geven, dat neemt mij
De Eeuwigheid heen.

WANHOOP

Eeuwig: ik heb van 't Eeuwig Lied gesproken
Als Dichters doen, tot ik de Eeuwigheid zag.
En weet: tot eeuwig vaagsel wordt gebroken
De bouw van elken dag.

'Aan wal, aan boord...' De trein had hem naar de Hoek gebracht, hij had zich ingescheept op een van de boten, die hem naar Engeland zouden voeren. Hoe lang scheen het geleden, dat hij met Van Eeden dit traject aflegde? De bedienden verwonderden zich over de vreemde Jodenman, die eigen brood had meegebracht, eigen bestek, en voor wie zij alleen maar eieren moesten koken. Er gingen fluisterverhalen rond – hij scheen het niet of nauwelijks te merken. Hij schreef en bleef schrijven ook na zijn aankomst

in Londen. De reuzestad had hem altijd geïnspireerd. Had hij niet eens (8-4-1912) in dichterlijke vervoering geschreven aan Albert Verwey:

De groote stad wordt klein als men het eenerlei van haar verfijnde ronde eenmaal betreden heeft en de dag herhaalt den dag in denzelfden omme-gang van genietingen.

Genietingen...

Hij dacht aan zijn nóg vroegere contacten met Engeland, het Engeland van Oscar Wilde en Alfred Douglas (aan welke laatste hij eens een exem-plaar had geschonken van *Pathologieën* met eigenhandige opdracht: 'Je donne ce livre à Lord Alfred Douglas, parce qu'il est l'ami d'Oscar Wilde et le poète le plus pénétrant - Amsterdam, Hollande, 14-7-08.'

Dat was lang geleden, 1908! Als 1904 een significant jaartal in zijn leven. Was alles niet in wezen hetzelfde. Was hij nu niet weer journalist als in de dagen van vóór *Pijpelijntjes*. Zeker, er was een *materieel* verschil. Nu had hij een mooie perskaart van het Handelsblad:

Les soussignés, directeur et rédacteur en chef du

'ALGEMEEN HANDELSBLAD',

déclarent que

Monsieur Jacob Israël de Haan, docteur en droit

est nommé correspondant de ce journal

pour la Palestine.

Le rédacteur en chef:

J. Kalff jr.

Amsterdam, le 25 novembre 1918

Le directeur: A. G. Boissevain.

Maar wezenlijk? Hij was nog steeds dezelfde!:

De Dichter en de Groote Stad: zij die de Engelsche letterkunde beter ken-nen dan ik haar ken, mogen weten welke beteekenis Londen, de donkere, sombere Stad voor de Engelsche dichters heeft gehad. Wie er zijn aange-lokt. Wie Londen hebben veroverd voor eenen korten tijd: Oscar Wilde. Wie als vuil in een fornuis door de Stad werden vernietigd. Gij weet, dat Hedwig Marga de Fontayne, de Vrouw uit *Van de Koele Meren des Doods* door dit Londen is hééngegaan.

De Dichter en de Groote Stad: het is niet toevallig, dat ik zóó door de ge-dichten van Dowson werd bekoord. Ik lees nooit een boek, dat ik zoo toe-vallig tegenkom.

De laat-Victoriaanse dichter uit de kring der decadenten, vriend van Wilde, had hem diep gegrepen. In de lente van 1912 had hij te Londen zijn gedichten gekocht, waarvan Verwey enkele had vertaald. In diezelfde dagen had hij een pelgrimage gemaakt naar de monumenten van Wilde's leven. 'Gis-teren (aldus 12-4-1912 aan Verwey) ben ik in Reading geweest. Als jurist mocht ik de gevangenis zien. Ik had mijne krachten overschat. En dit be-zoek heeft mij gebroken.'

Dowson! Hij prevelde onbewust het aan Propertius (II.15.23) ontleende ci-taat boven een van diens gedichten. 'Dum nos fata sinunt, oculos satiemus amore'. Eenmaal had hij het zelf gebruikt boven een lied op Victor Dmi-trenko.

Zoolang het lot ons samenlaat, verzadig/
Ik mijne blikken van uw smartlijk schoon.

En deze absint-drinker was Rooms geworden in die closing years van de 19e eeuw, toen (zoals Holbrook Jackson het in *The Eighteen Nineties* formuleert) 'the wave of Catholicism... swept over the world of art...' En hij zelf? Had ook hij niet gedweept met Sanctus Thomas en verlangd naar kloosters, waar het zo rustig kon zijn?

Eenmaal (26-8-1911) had hij een ansichtkaart gestuurd aan Verwey: LE-VAL-ANDRÉ (CÔTES-DU-NORD). La plage, vue prise du Château.

Met pijl naar een klooster: 'hier is 't klooster'.

En aan het plaatje toegevoegd:

'Van Carteret, vanwaar ik u schreef, zijn wij door Normandie naar Bretagne gereisd. Wij zijn hier in een klein rustig plaatsje en wonen bij de nonnen van het Heilige Hart, die pension houden: Calm, sad, secure behind high convent walls.'

Waarvoor was hij eigenlijk ook weer hier? Hij herhaalde mechanisch zijn bestemming en moest toen nuchter vaststellen, dat hij nog geen pas voor Palestina had. Eerder had hij zich daarvoor ook tot Zangwill gewend, en die had wel erg kort en zakelijk gereageerd (23 december 1918):

'I have written to Dr. Weizmann in the highest terms asking him to facilitate your obtaining a pass.

With best New Year wishes, Israel Zangwill'

Weizmann had uitvoeriger geschreven (31 december 1918):

Dear Dr. De Haan,

I beg to acknowledge receipt of your letter of the 10th inst and I am very

pleased to hear that a man of your standing is desirous to put himself at the disposal of our National Cause.

I ought to tell you however, that the Authorities here make a distinction between those who are required for actual service in Palestine in connection with the immediate tasks of our Organisation, and those who are desirous of helping in the reconstruction work of Palestine after the War. I am afraid it is somewhat difficult for me to convince the Authorities of the necessity of your going to Palestine immediately unless you are disposed to put yourself unreservedly at the disposal of our Palestine office, to do whatever work is now required in Palestine according to your ability. I shall be glad therefore to hear from you whether I may inform the Authorities in this sense.

With best wishes,

Yours faithfully Ch. Weizmann

De pas was er nog altijd niet, ondanks de moeite ook van deze boss. Zijn niet-Joodse wereld werd nu in staat van paraatheid gebracht; de glorieuze dagen der signifi herleefden in het contact met de dochter van de gestorven leermeesteres, die hij nimmer had mogen ontmoeten:

Denton Manor

Grantham

Jan: 7-1919,

Dear Dr. de Haan,

I am so very glad to hear that Sir Charles' effort may have had some effect in helping you to get out to Palestine, and I wish you well in the work you mean to take up there.

Please forgive my carelessness in not finishing the postscript to my last letter. I was waiting till I could ask Sir Charles if the London University Library (to which Lady Welby's books were sent was still housed at *The Imperial Institute* in London.

It appears that they are still there.

Believe me Yours sincerely Maria Welby

Het kwam na alle inspanning nog net voor elkander; hij was nu eenmaal een man, die kon doorzetten! En via Parijs zeulde de trage, vermoeiende reis verder.

Parijs, of Lutetia, zoals hij de stad graag noemde; zijn hart ging bonzen!:

De Stem van Parijs: is dit de stem van Parijs na de stem van Londen? Het jaagt voorbij mijn huis als een zee in een woedenden wind. Ik ben stadsziek bij tijden.

O, wat heb ik Parijs liefgehad! Londen, dat was het donkere, sombere, waar de zeebooten heengingen, die 's nachts vertrekkend, hun kreten uitwerpen over de kleine stad, waar wij de kinderen van onze Moeder waren. Maar Parijs: dat was het lichte, het blijde, het verleidende, ofschoon vol van zonden. Gretige knaap was ik, die gaarne Fransch leerde. Die jong al waardeeringen en verlangens had: Verlaine, De Heredia. Lach niet te luid. Een jongensziel is niet gauw gevuld. Later: het eerste komen in Parijs: dwalen langs Boulevards, Champs Elysées, de buitenbuurten door. Ontmoeting met de bewonderde Fransche schrijvers. Met Rémy de Gourmont het meest. Een tocht door Parijs. Wat wordt de Stad in den avond vroeg stil en donker. Behalve dan in de enkele straten waar nacht- en avondleven hevig heerscht. Het is avond, wanneer ik voor het eerst de Seine wederzie. Ik kom door de Rue du Faubourg Montmartre, de Hallen door, waar het spookt. Over een brug, ik geloof de Pont-Neuf. In de verte en dichtbij spannen andere bruggen hun lijnen van licht. Onderdoor loopt het water. Licht en water spelen met elkander in de diepte. Een hemel, donker, gesloten, zonder sterren of lichtschijn. Aan de overzijde de Place-Saint Michel en de boulevard, waar ik heenga. Er is niets dan de Stad, Hemel en Regen. En mijn ziel, die aanvoelt.

Dit is het gevoel:

'Il pleure dans mon coeur
Comme il pleut sur la ville,
Quelle est cette langueur
Qui pénètre mon coeur?'

Verlaine! En zoo zeker, als ik vriend en vijand herken, zoo zeker herken ik het gevoel, dat ik noem: de Dichter tegenover de Groote Stad. Zoo ergens, dan beleef ik Gods Eeuwigheid hier in de Groote Stad, waar alles aardsch schijnt, wereldsch, drijvend naar eer en winst. Ja:

'Het leven wisselt eeuwig, maar de droomers
Zien wat nooit wisselt in 't onvast vertier.'

Zooals ik Ernest Dowson voelde te Londen, die gedichten: *To one in Bedlam, Nuns of the perpetual adoration*, zóó Verlaine in Parijs. Het regent, weemoedig, zonder wind. De boekenbakjes op de kademuren dicht, vangen hier en daar wat schamel licht van een lantaren. En overal de drift van het leven. Ik ga maar mijmerend voort. Kon ik den Tijd nu weg denken. Wie zal mijmerend langs de Seine gaan over honderd jaar, duizend jaar, honderddui-

zend jaar, wanneer de Aarde een millimeter verder is gevallen in de Eeuwigheid? Dowson – Verlaine. Londen – Parijs. Altijd de Dichter en de Grootte Stad. Zóó roept de eene herinnering de andere op. Alle verlies en alle winst is maar schijn. Jaren geleden, wel zeventien, achttien jaar, las ik in de *Revue des deux Mondes* een artikel van ik weet niet meer wien over een bretonschen Dichter Emile Péhant, een van de Droomers, die te Parijs zochten. Wien? Wat? Wie zal ooit uitspreken, wat de Droomers zoeken en vreezen in de Grootte Stad? Maar dwalend, waar de regen vredig mijmert, beleef ik het. Emile Péhant: de naam, die misschien niemand in Holland kent, roept zich door mijn ziel heen. En nu schrijf ik het op, terwijl de auto's, de kubistische, de dolle, de futuristische auto's, den Tijd kapotslaan voor mijn raam. En ik vind geen woorden voor al deze ontroeringen.

Er is maar één plaats, waar hij de stem van Parijs niet verneemt: Dat is in de kleine synagoge van de Rue Cadet. Verleden week was ik te Londen, in de synagoge van West-Hampstead. Grootter, weelderiger, rijker met beschildeerde ramen. Hier is alles eerbiedig en stil. Gods licht is zuiver gelaten. Geen ramen op zijde in de wanden, maar glas in het lage dak. De banken bruin. De gewijde behangsels en andere kleeden donkerrood. Een kachel in het midden. En daaromheen als ik vroeg kom, een groep van Zonen van mijn Oude Volk, die niet zoo heel veel Fransch hebben dan de woonplaats. Een heeft een baret op: de oppasser. En ik vraag hem, in het Hebreeuwsch, of hij ook een plaats vrij heeft? Ja zeker, hij geeft mij een goede plaats. Hij ziet mij wel als vreemdeling aan in Parijs. En hij vraagt in dat gewijde Hebreeuwsch, waarin men steeds spreekt in den derden persoon: 'Uit welk land is mijnheer afkomstig?' En omdat hij zóó voorkomend spreekt tegen mij, zoo antwoord ik lief en eerbiedig: 'Uw dienaar komt uit het land Holland en hij is reizend naar het land van Israël.' En dan kijken ze allen verheugd. En ze vragen: hoe en waarom? Of ik er blijf, wat ik er doen ga, of ik er al eerder ben geweest? En ik antwoord: neen, geweest nog niet. En waar ik dan geleerd heb Hebreeuwsch te spreken? O, zeg ik, in Amsterdam. Daar spreken de meeste jongeren veel beter Hebreeuwsch dan ik. En, zeg ik, mijn meester is de heer L. Straschun geweest. Ik zeg dat opzettelijk, omdat ik weet, dat er groote geleerden van dien naam in Rusland zijn geweest. En de meesten zullen wel uit Russisch Polen komen. Wat, zegt er een: is hij uw leermeester geweest? Die in Wolodzin in de Leerschool was? Ik zeg: ja. Wel, roept de man, verheugd, dat is toevallig. Ik heb met hem in één klas gezeten. 'En Bialik ook?' vraag ik weer. Ja zeker, zegt hij Bialik ook. En hij schudt zijn hoofd van vreugde over zóó een geval. En

tot de dienst begint vraagt hij van alles en nog wat. Dan ben ik daar heelemaal geen vreemde meer. Ik zit tegenover een heel ouden, heel vromen man uit Tripolis. Hij is heel arm, maar heel geleerd. En omdat wijsheid bij ons hier meer telt dan rijkdom wordt hij heel eerbiedig behandeld. Zo eerbiedig als de Rabbijn zelf, die ook heel oud is. Als de dienst geëindigd is, gaat ieder hem de hand drukken. Ik ook. En ik zeg eerbiedig: 'Een goede Sabbath, mijn Meester'. Hij ziet mij aan. Wat ziet hij, dat ik verbergen wil? Zijn oogen zijn donker, jong en sterk in zijn smal gelaat. De baard wit. En hij draagt een ronde muts, zwart rondom donker verschoten rood. Maar God helpt mij zijn blik te doorstaan. En hij zegt ook mij zijn groet.

En omdat ik een reiziger ben naar Jeruzalem en omdat zij toch ook wel zien, dat ik niet van het plattelandsvolkje ben, daarom word ik nu met lieve eerbewijzen overladen. En wat Amsterdam in de Joodsche wereld nog steeds bemind is, een tweede Jeruzalem! Zij vragen naar den Opperrabbijn. Zij vragen naar onze rabbijnen. Zij vragen naar Doctor Dünner (zijn gedachtenis zij gezegend).

Hier zwijgt de Stem van Parijs, hier in deze kleine synagoge, op een binnenplaats van de Rue Cadet. Hier eindigt mijn Tocht door Parijs. Want langs de wegen der gebeden gaat mijn ziel Gods eeuwigheid binnen. Parijs bestaat niet meer. Er is God. Er is mijn Ziel. Al mijn boete en schuld. Al mijn dwalingen en mijn hartbrandend berouw.

Carel Scharten heeft ons, Joden, eenmaal, de eeuwige Vreemdelingen genoemd. Ik vergeef het hem gaarne. Overal vreemdeling. Overal thuis. Maar ik wensch het mijn lieven vrienden toe, zoo ontvangen te worden, als ik daar ontvangen werd. Alleen omdat ik mij opmaak uit het land van mijn Geboorte, uit het Land van mijn verwantschap. Om te gaan wonen daar, waar wij zeker geen vreemdelingen zijn?

27-I-'19.—

Een politieke droom herleefde in de naïeve schoonheidszoeker, die hem deed denken aan de grote reizen van Rusland; een droom waarin het decadente Parijs evenzeer een nog altijd niet doorzichtige factor van betekenis had uitgemaakt. Maar het Tsaristische Rusland was verdwenen; heel de wereld was gewijzigd. Welke rol zou hem, de Dichter, thans zijn toebedeeld in de centra der wereldpolitiek? Hij praatte onrustig voort, deze reizende ambassadeur van zijn Joodse volk, maar als zodanig door niemand erkend – laat staan benoemd:

Neen: de eerste rangs acteurs, die krijgt men zoo gemakkelijk niet te spre-

ken: Wilson niet, Clemenceau niet, Lloyd George, Sonnino en de anderen. Zelfs een blik in de zittingzaal van de Vredes-conferentie wordt u zoo gemakkelijk niet gegund. Maar Parijs is nu het centrum: van zooveel hebzucht, van zooveel hoop, van zooveel wanhoop en ijdelheid en woede en teleurstelling. Het wemelt hier nu van menschen van allerlei land en taal, die men toch gaarne eens gezien en gesproken heeft.

Het is in de eerste plaats natuurlijk de Joodsche quaestie in vollen omvang, die mijne belangstelling heeft. En dan de Russische quaestie. Er is een tragiek in het lot van het eenmaal zoo machtige land, dat thans misschien niet eens vertegenwoordigd zal zijn. 'Rusland?', zei een staatsman: 'laat men ons eerst zeggen, wie Rusland is. En dan kunnen wij spreken over vertegenwoordiging.'

Ik heb enkelen gesproken van de menschen, die men thans te Parijs ziet. En die ook in Holland niet onbekend zijn. De Roemeensche dichteres Hélène Vacaresco en de Roemeensche staatsman Take Jonescoe. Van de Russen heb ik gesproken met den oud-Minister Sazonof. Morgen, voor ik naar Rome vertrek, hoop ik nog te spreken met den heer Maklakof, den Russischen Gezant te Parijs.

Hij speelt de diplomaat, die optreedt namens het Joodse volk:

Take Jonescoe, de Entente-gezinde staatsman, is in Holland bekend genoeg. Ik vond hem in zijn hotel te Parijs, een keurig verzorgd reiziger, internationaal, achter in de vijftig.

Ik deel hier het voornaamste mede van wat ze mij vertelden, zonder altijd uit elkander te houden wie het mij zei.

In de eerste plaats heb ik gevraagd naar onzen gezant te Boekarest. Hij stond bekend als pro-Duitsch, en dat heeft Holland in Roemenië geen goed gedaan. Bepaalde compromitterende onneutrale handelingen heeft hij niet gedaan. Ten slotte kreeg hij trouwens moeilijkheden met de Duitschers zelve. Vermoedelijk omdat hij opkwam voor de belangen van de Hollandsche aandeelhouders in Roemeensche olie-maatschappijen.

Ik vroeg naar de nieuwe grenzen van Roemenië. Beslist is nog niets, terwijl ik dit schrijf (21 Januari 's avonds-). Maar vermoedelijk zullen de nationale aspiraties van Roemenië bevredigd worden. Roemenië zal dan een staat worden van ongeveer vijftien millioen inwoners. Insluitend: Transsylvanië, Bessarabië, de oude en de nieuwe Dobroedsja. Voor Bulgarije zal wel niemand ter vredesconferentie het opnemen. Misschien zal het feit toch wegen, dat Bulgarije zich het eerst van de Centralen heeft losgemaakt. Ik

vraag of Transsylvanië werkelijk de vereeniging met Roemenië wenscht? Stellig. Zeer stellig. Er was een nationaal comité, dat daar krachtig naar streefde. Een van de meest invloedrijke leden was de nationale Transsylvanische dichter Octavion Goga. Tevens afgevaardigde in het Hongaarsche parlement. En die zich thans, na een avontuurlijken tocht door Rusland, te Parijs bevindt. En Bessarabië? Ik herinner eraan, wat Miljoekov mij te Londen heeft gezegd: dat Bessarabië meer pro-Russisch is dan pro-Roemeensch. Maar dat wordt hier beslist ontkend. Cijfers: 2 miljoen 300.000 Roemeniërs, 150.000 Joden, 200.000 Bulgaren, 150.000 Roethenen. Binnen de grenzen van het nieuwe Roemenië zullen in ieder geval ook niet-Roemeniërs vallen: Russen, Roethenen, Hongaren, Deutsche Saksers in Zevenburgen. Maar men zal hun wellicht de rechten van nationale minderheid toekennen. Dat is: onderwijs, rechtspraak, administratie en legers met eigen taal. Ik vraag of men dit voor de Joden ook doen zal? Jonescoë betwijfelt dat. Hij is vóór het Zionisme. Vóór een Joodsch land. Maar tegen de toekenning van zulke rechten aan de Joden. Hij vraagt: 'Hebt u dat in Holland dan?' Ik zeg: 'Neen, maar daar heeft niemand ze. Zelfs de Friezen niet.' 'Jawel', zegt hij: 'maar dat gaat niet. Een Joodsche staat en daarnaast nog weer nationale minderheidsrechten in andere landen.' En ik: 'Waarom niet? De Hongaren, Polen, Russen en anderen hebben dat dan toch ook?' 'Jawel', zegt hij weer, 'maar 't gaat niet. En 't is ook niet noodig, nu de Roemeensche Joden volkomen gelijke rechten krijgen. Er zullen in het nieuwe Roemenië ongeveer 850.000 Joden wonen. Grootendeels in de steden. Zij zullen wel $\frac{1}{4}$ van de geheele Roemeensche stadsbevolking zijn. En in een groot aantal steden zullen zij de meerderheid hebben. Welke taal is de hunne? Hebreeuwsch zeker niet. En Jiddisch lijkt te veel op Duitsch. Dat is Duitsch. Dat willen wij niet.' Hij herhaalt het: voor de andere volksminderheden is het wat anders. Die wonen vrijwel allen bijeen op een bepaald gebied. De Joden wonen door het geheele land verspreid. Ik ben sterk vóór het Zionisme, maar ik ben sterk tegen toekenning van nationale minderheidsrechten aan de Joden. Wel voor geheele gelijkstelling, wettelijk en feitelijk.

Ik heb den indruk, dat de meeste staatslieden uit de randstaten dit met Jonescoë eens zijn.

Rusland. Hedenmorgen heb ik Sazanov gesproken, den oud-Minister van Buitenlandsche Zaken van het eenmaal machtige Rusland. En de herinnering duizelt door mijn hoofd, waar ik hem het laatst heb gezien. Te Sint-Petersburg, in de hall van het Ministerie van Buitenlandsche Zaken, waar ik een van zijn ambtenaren spreken kwam. Hij ging uit, in groot gala-kos-

tuum, naar het station, waar de moeder van den laatste keizer van Rusland aankomen zou. Vijf jaar later... en ik vind hem weder in een hotel in Parijs. Weer Minister van Buitenlandsche Zaken. Maar niet meer van het machtige Rusland. Van twee Russische nevenregeeringen: Kouban en Siberië, gevestigd te Omsk. Ik heb een introductie van Paul Miljoekov en word ontvangen. Maar minister Sazanov is zeer gesloten. Hij wil mij à titre d'information wel het een en ander vertellen. Maar ik mag niet veel publiceeren. En ik moet hem beloven, dat ik morgen terug zal komen en hem dit artikel over hem in het Fransch voorlezen zal.

Ik vraag hem, hoe zijne ondervindingen als Minister zijn geweest van den voormaligen Nederlandschen gezant te St. Petersburg. Hij wil zich daarover niet uitspreken. Ik houd aan: is het waar, dat hij zich over dien gezant bij de Nederlandsche regeering heeft beklaagd? Hij raadt mij aan, dit aan de Nederlandsche Regeering te vragen. Of hij meent, dat Rusland op de Vredesconferentie vertegenwoordigd zal zijn? Zoo ja: hoe? Zoo neen: wat de houding van Rusland zal zijn ten aanzien van eventueele besluiten van de conferentie, die Rusland betreffen. Hij wil zich daarover liever niet uitlaten.

Er hebben in de *Humanité* heftige artikelen gestaan tegen toelating van Sazanov als vertegenwoordiger van Rusland op de Vredesconferentie. Bijzonder de Polen worden daarin tegen hem opgezet. Hij wil zich daarover niet uitlaten. Van andere staatslieden heb ik echter gehoord, dat Sazanov niet tegen de onafhankelijkheid van Polen was, vanaf het oogenblik, dat Russisch Polen met Rusland samen tegen Duitschland had gestreden. Maar hij beschouwde dat als een aangelegenheid tusschen Rusland en Polen en niet in de eerste plaats van Frankrijk en Engeland.

Ik vraag naar de randstaten: Finland, Oost-Zeeprovinciën, Oekrajine? Hij kan daarover niets zeggen. Zonder Finland ligt Petersburg voor vijandelijke aanvallen geheel open. Zonder de Oost-Zeeprovinciën wordt het vrijwel afgesloten van de vrije zeeën. En een onafhankelijke Oekrajine is er nooit geweest. Dat is een Duitsche gedachte. Bismarck was daar al voor.

Hij ziet het zilveren Schild van David in mijn knoopsgat. Wat het betekent? En ik: ons Legioen van Eer: de Zionisten. Hoe hij tegenover het Zionisme staat? Hij zegt, dat hij den Joden en de Zionistische gedachte altijd zeer goed gezind is geweest. Nu moet mijn hart toch even glimlachen. Ik denk, dat hij het niet ziet. Maar hij heeft het allang gezien. En hij herhaalt het, dat het zoo is.

Dan neem ik afscheid, na beloofd te hebben, dat ik morgenochtend op tijd bij hem zal zijn.

Gij vindt het wellicht niet veel, dit onderhoud? Maar ik vraag u: is het zoo weinig, de peinzende oogen gezien te hebben van den Man, die eenmaal een der machtigen was? En die meespeelde in het groote verloren spel van Juli-Augustus 1914? Sic transit: Rusland... Kouban... Siberië... Omsk. Men zal beraadslagen over Rusland, zonder Rusland.

Misschien zal de gezant Maklakof morgen iets meer zeggen.

Misschien – of wel zeker – ook niet! Wat doet het ertoe? We zijn in zijn diplomatieke fratsen maar matig geïnteresseerd; ons boeit hoogstens de wonderlijke levensstijl van Jacob Israël juist nu. Wij beleven met hem opnieuw de jeugddromen van weleer. Na Londen en Parijs bezoekt hij thans Rome, de eeuwige stad, waar hij poëtische kransen zal leggen bij de Triumfboog van Titus. Vergeten motieven uit zijn vroegste gedichten drijven naar boven. Het *Spel van Verwoest Jeruzalem*, waarin Albert Verwey het wordende Joodse dichterschap had herkend.

Wij gaan naar den Triumfboog van Titus. Er is een Joodsche legende: toen een van de Joodsche koningen misdreven had, daalde de Engel Gabriël op de aarde neder met een stok. Hij stak den stok in den Tiber. Daaromheen groeide een eilandje en daarop werd Rome gebouwd. Acht eeuwen later werd Jerusalem door de Romeinen verwoest. Zeg nu eens: acht eeuwen. Dat is een seconde van de Eeuwigheid. De Tijd is niets. Een menschelijk bedenkfel. Dit alles is gisteren gebeurd. De Via Sacra. De Triumfboog. Wij gaan niet gaarne naar den Triumfboog van Titus. Maar nu ik, de Dichter van het Joodsche Lied, als overwinnaar naar Jerusalem terugkeer, eerste van vele duizenden, nu zal ik naar den Triumfboog gaan. En over de eeuwen heen, licht mijn ziel Titus uit. Titus, Titus: door twintig eeuwen heen hebben wij zijn naam als een scheldnaam bewaard. Wij zeiden het tegen elkander, heel ernstig en heel woedend, toen wij kleine Joodsche jongens waren: Titus, Titus. Dat was het ergste. Hij is opgeknapt, de Triumfboog van den Man, die onze Stad heeft verwoest. Maar het beeldhouwwerk is gebleven. Een tooneel: Titus in zijn zegewagen. Een tweede tooneel: triumfators, bloemenbanden in het haar, dragen de geroofde tempelschatten. De groote kandelaar is duidelijk. Het beeldhouwwerk is prachtig bewaard. Een van de gezichten is nog volkomen duidelijk. Teeder en wreed. Een fantasie dit tooneel, de tempelschatten zijn nooit te Rome aangekomen, want in storm op zee vergaan. Neen, mijn ziel verzadigt zich niet van haat en wraak en hoon. Wat is er van al de dagen en daden van Titus overgebleven, terwijl wij naar Jerusalem teruggaan?

Uit Napels schrijft hij Van Eeden (2-2-1919):

Beste Vriend, ik schrijf je dezen brief uit Napels, uit mijn hotel, dat uitziet op zee. Ik weet niet of ik leef, of dat alles een droom is. En ik weet ook niemand, die het mij vertellen zal. Over een paar dagen ga ik denkelijk hier vandaan met een groot Engelsch steenkolenschip naar Port-Said. Echte passagiersschepen zijn er niet.

Later, als alles bezonken is, zal ik je meer kunnen schrijven. Heb je de brieven verbrand, die je van mij hebt? Bewaar ze niet. Nieuwsgierige domooren zullen er na onze dood genoeg zijn. Doe je ze vooral weg?

In Parijs heb ik een Groene gevonden met het gedicht. Ik neem het nu overal mee.

Ik heb den redacteur van de *Nuova Antologia* gesproken. Hij herinnerde zich de vertaling van den *Kleinen Johannes* zeer goed. Ik krijg er misschien nog een voor eenen Italiaanschen officier, dien ik in den trein heb ontmoet en die letteren studeert in Bologna. Als hij ooit in Holland komt, dan komt hij je bezoeken.

Kom je vooral geregeld bij Hans? Schrijf mij ook. Ik denk altijd aan je en ook aan Bertus en Henriette en aan allemaal.

Uit Cairo (16-2-1919):

Beste trouwe Vriend, sinds eenige dagen zit ik hier in Cairo. Ik wacht nu alleen nog permissie om naar Jerusalem te gaan met een militairen trein. Ik ben niets vergeten van al de liefde en genegenheid, die je mij zooveel jaren bewezen hebt. Kom gauw eens naar Palestina. Hierbij zend ik je een aantal kwatrijnen voor De Groene. Wil je ingesloten brief aan Van Holkema geven? Later krijg je een langen brief. Ik ben nu zes weken op reis en wel wat verreisd. Veel veel liefs aan allen: Bertus, Mannoury, Borel (die 't niet verdient!) Henriëtte, de familie op Walden, allen, allen. Schrijf mij naar Jeruzalem poste restante,

Dag, Joop

Eindelijk komt de permissie en voltooit het treintje de laatste étape van een reis, die toentertijd wel andere problemen stelde dan onze kinderen vandaag nog voor mogelijk houden. 'Mijn bril en mijn horloge zijn gebroken op zee. Mijn paraplu in gedrang bij de douane. Jullie zijn natuurlijk allen stomverbaasd, dat een stoethaspel als ik ben goed en wel in Jeruzalem is aangekomen...', schrijft hij Van Eeden.

Van alle emoties worden we tot op het allerlaatst op de hoogte gehouden:

Ik ben niet meer dan een half uurtje van Jeruzalem af. Ik, de Dichter van Jeruzalem en Zion, ik de Dichter van Het Joodsche Lied. En ik beleef het zoo rustig. Het rare treintje rolt zoo in-goedig. En dit is nu het groote gebeuren van mijn leven. De eerste huizen van de stad. Ik sluit mijn oogen. De jaren van mijn jeugd liggen als open wegen. En ik beleef dit: Zaterdagavond in de kleine synagoge in de kleine stad, waar wij kinderen zijn geweest. De gebeden, waarmee de vromen hunnen Sabbath uitwijden. Dan deze woorden: 'Juicht en jubelt, gij die woont in Zion, want machtig is in uw midden de Heilige van Israël.' En ik zweer het mijn Land en mijn Stad toe, dat ik niets tegen de Heiligheid van Israël te Zion zal doen. Het rare treintje schokt stil. Ik ben te Jeruzalem. Ik ben thuis.

Dodelijk vermoeid arriveert hij in de stad van zijn dichterlijke dromen. Nu zal het eindelijk geschieden en zullen de notabelen zich opmaken om hem te ontvangen, die in het uiterste Westen de stem van zijn Stad zo duidelijk heeft gehoord! Het kan niet missen, want hij heeft telegrafisch de Zionistische bureaux van zijn aankomst op de hoogte gebracht. Maar er is niemand aan het stationnetje om hem te verwelkomen. Waartoe ook? Wie van de oude, gevestigde Jisjoew kende hem? Wie van de wordende nieuwe?

Neen, dit is geen koninklijke intocht van den Dichter van Het Joodsche Lied te Jerusalem.

Het station is onbeduidend. Het regent. Het waait en het is koud. De plezier-reizigers kennen de zengende zomers van Jerusalem niet. En zij kennen de winters van Jerusalem niet. Ze komen in het zachte stille voorjaar of in het milde najaar. Maar ik verzeker u, dat het hier stormen en regenen kan. Daarover zal ik u later meer schrijven.

Neen, koninklijk is de intocht niet. Een trage Arabier heeft wel de goedheid zich te willen belasten met mijn koffers. Hij laat ze dadelijk in de modder vallen. De twee pakken voor de Amerikaansche Zionisten houd ik dan maar zelf. En zóó gebogen in den storm, die de regen tegen ons aanslaat, gaan we naar de Stad. De wegen zijn geen straatwegen. Grint met groote keien en groote kuilen. Jerusalem ligt gebouwd op heuvelen. Van de heuvelen druicht het water neer. De straten ruischen. Zij ruischen in den letterlijken zin van het woord. Ze hebben watervallen en beken. En daar stappen we ongestoord doorheen. Ik sta doodsangsten uit voor mijn lorgnet. Als hij stukwaait kan niemand in Jerusalem hem vervangen. En niemand in heel Palestina niet. En ik kan hem niet afzetten. Want ik heb in iedere hand dat onschuldige pakje met hemden, boeken en linnengoed. Neen: koninklijk is het lang niet.

In het hotel van Jerachmiël Amdursky, in het centrum van de nu onbereikbare Oude Stad, vindt hij voorlopig onderdak, temidden van een internationale groep Joden, bijeengeveegd door het Joodse lot uit alle hoeken van de ballingschap. Aan Van Eeden schrijft hij:

Jeruzalem, 5-3-1919

Beste Vriend, sinds 5 dagen ben ik Jeruzalemmen. Ik heb een slecht en duur hotel. Maar als overbuurman heb ik de burcht van Zion. Het regent en waait hier alle dagen. Ik ben nog heelemaal niet op mijn verhaal gekomen. Daarom schrijf ik nu nog geen lange brieven. Hans zal je dezen brief geven, met twee bldz. gedichten voor de Groene. Dame Rogge krijgt ook wat, als ik maar eerst tijd heb. Schrijf mij eens. Jeruzalem is genoeg. Veel liefs,

J.

Al spoedig verhuist hij naar een pension. Aan Van Eeden schrijft hij (11-3-'19):

Beste Vriend, nog altijd heb ik geen rust voor een langen brief. Ik zit in het hotel. Morgen ga ik in een pension. Hierbij zend ik voor de krant (Groene) stempel en handtekening van Generaal R. Storrs met kwatrijn van mij zelve. Bovendien zend ik je drie photo's van gehangenen te Jeruzalem, eveneens voor de courant met bijschrift. Schrijf mij eens. Ik voel mij wel leeg en moe. B.B. zou lachen als hij mij zag. Groet hem en Mannoury zeer van mij. Is het tweede nummer der Mededeelingen al verschenen? Hartelijke groeten aan alle vrienden en bekenden. Laat v. Holkema mij geregeld de Groene zenden. Veel liefs,

J.

Onthullend het schrijven van 3 april:

Beste Vriend, vandaag is het je verjaardag. Hartelijk gelukgewenscht. Ik stel mij voor, hoe jullie vanmiddag allemaal bij elkander zult zitten. Misschien Giza of de Loeris en de gedenkwaardige Henriette. Maar dan (he-las!) de Loeris weer niet. Neen: dat komt niet meer in orde. Ik ben er dit jaar niet. Ik kijk uit over het dal van Kidron, naar den Olijfberg. Kom na den oorlog eens hier!

Je lieve lange brief van 26 Januari is hier een dag of veertien geleden aangekomen. Het is voortdurend onrustig in Egypte geweest en daardoor is de post vertraagd. De kranten krijg ik ook ongeregeld. En met groote hiaten.

Stel je voor: ineenen stond voor mijn oogen een Groene met jouw tweede opstel over de Lichtstad en kwatrijnen van mij (15 Maart). Alle andere Groenen zijn verdwenen. Vraag den Heer Van Holkema mij tenminste nog eens de nummers te zenden waarin ik zelf iets geschreven heb. Je brief heb je geschreven in de hut bij de dennen. En ik heb hem gekregen in een tropische warmte. Weet je wat ik zoo beangstigend vind: als we elkaar wederzien, dat we dan allebei zooveel ouder zijn geworden. Ineens! Met Hans voel ik dat ook sterk. Ja: als alle menschen goed en edelmoedig waren, dan was de Lichtstad er wel. Maar als wij een gedicht maken, dan is het eerst in den geest en dan schrijven wij het op. Zoo is het ook met de menschheid. En ik denk niet, dat de Lichtstad al in den geest der menschheid bestaat. Hier is nog heelemaal niet de eenheid, die daarvoor noodig is!

Het definitieve afscheid van de Rebbe uit de duinen bij Noordwijk schijnt aanstaande. 'Ik voel mij niet meer zoo aan Verwey en De Beweging verbonden', aldus aan Van Eeden, 2-2-1919. Op 12 maart nog schrijft Jacob Israël:

Zeer waarde Heer Verwey, uw brief van 21 februari bereikte mij hier in 14 dagen. Dat is nog altijd wel een uitzondering. Ik ben verheugd, dat u de kleine rijmen goed vindt. Het is de vorm, waarin mijn dichtkunst zich thans het liefst geeft. Ja: voor de ouderen ligt de mogelijkheid van het onbekommerd genieten voorgoed achter den oorlog. U zult ook uit mijn gedichten wel zien, dat ik bezorgd geniet. Dit is ook een van mijn gedichten: bezorgd genieten. Tot Napels was het koud. Hier is het heet als in Holland des zomers. Waarom zoudt u trouwens niet eens hier komen, mettertijd? Ik heb mijn abonnement op De Beweging gehouden, een van de weinige weelden, die ik mij hier veroorloven kan. Het leven is hier duur. Ik betaal f 150.— per maand voor een kleine kamer met pension. Vertel dat uw vrouw eens. Maar ik heb nog geen Beweging ontvangen. En het Handelsblad ongeregeld met hiaten.

Ik blijf tot Paschen in Jeruzalem. Dan denk ik naar Jaffa te gaan. Van de plaatsen, die u heilig zijn, zie ik niet zoo heel veel. En ze zeggen mij ook niet veel, omdat ik die geschiedenis niet heb beleefd en weinig gelezen. Hartelijk de uwe,

dH.

Daarna zwijgt hij maanden lang. In de zomer komt zijn laatste brief naar Noordwijk:

Jeruzalem. 27 Juni '19

Zeer Waarde Heer Verwey, uw brief van 26 April. Hij is lang onderweg geweest. Het is juist, omdat ik te veel betrekkingen: liefde, vriendschap, wetenschap en dichtkunst, in Holland achterliet, dat ik hier niet wennen kan. Bovendien is hier een zeer onheilge geest. U leest blijkbaar mijn brieven in de krant. Dan zult u wel zien, dat ik ook hier niet gelukkig ben. Het is wel jammer, dat ik uw vraag over Bialik niet zoo dadelijk beantwoorden kan. Hij is zeker een groot dichter. Ik zend u hierbij een aantal kwatrijnen voor de Beweging. Ik zal u ook signifiſche bijdragen zenden. Maar ik moet nog ten zeerſte wennen. Groet u alle vrienden en bekenden zeer van mij en u wordt hartelijk gegroet (hoe ruischt de zee nu in Noordwijk!) van de uwe,
Jacob Israël de Haan.

'Plaatsen, die U heilig zijn' – 'onheilge geest'...

Gleed de woordensymboliek van het verleden weer rakelings langs het vandaag van de Baäl Tesjoewa, die nu eerst recht ver van huis blijkt. Ver van Jeruzalem, de heilige stad, wier stem hij niet meer hoort, niet des daags en niet door de nachten.

Aan Van Eeden ſchrijft hij:

Jeruzalem, 20-4-'19.

Beste Vriend, hierbij zend ik je weder een aantal kwatrijnen. De eerste uit Jeruzalem zond ik in eenen brief aan Hans 5 Maart en de laatste voor deze juist op je verjaardag 3 April. Ik weet niet, wat wel en wat niet aankomt. Ik voel mij heel erg verlaten. Was de post sneller (in vredeſtijd was het 6 à 8 dagen) dan zou ik het niet zoo voelen. Emotioneel geſproken is Jeruzalem nu veel verder van Holland dan vroeger. Ik kan niet bepaald zeggen, dat ik ziek ben. Maar ik voel mij niet prettig. Hoofdpijn, koorts en oogenpijn. Het leven hier is veel leeger en wreeder dan ik ooit had gedacht. Laten dus alle vrienden, ook de signifiſche genoegē nemen met eenen collectieven groet. Ik lijd meer dan zelfs de lieve booze Bertus mij zou toewenschen. Houd je goed! Veel liefs aan allen,

J.

Hij kan de catastrofe niet meer verhelen. De fout, dat hij was gegaan, ſtaat levensgroot voor hem:

Jeruzalem, 22-4-'19.

Beste Vriend, je brief van 11 Maart is eerst heden hier aangekomen. Soms krijg ik een brief al in 12 dagen. Het is geen prettige brief, dien je mij ſchrijft.

Maar ik ben toch blij, dat je hem geschreven hebt. Ik had nooit uit Holland moeten weggaan. Ik had moeten blijven bij Hans en bij jou en bij alle vrienden en kennissen. Maar ik kan nu niet terugkomen omdat dat het Zionisme in Holland te veel afbreuk zou doen. Het is hier alles nog woest en ledig. Geregeerd door materialistische beroepszionisten. Het wordt later beter. En er is hier ook veel moois. Je zult in de kwatrijnen wel lezen, wat ik worstel. Ik heb juist gisteren een aantal gezonden. Vreemd, dat ik plotseling de eerste: het Wijnglas, schreef in den trein tusschen Havre en Parijs. En daarna stroomden zij vanaf Rome geregeld en klaar.

Lieve Hemel: je noemt mijn leven hier vrij en rijk! Mijn rijkdom zijn mijn gedichten, de kwatrijnen. Alles is hier duur en alle kooplui zijn hier afzetters. Gek: maar ik denk tegenwoordig juist voortdurend aan Holland. Ik heb prachtige dromen van kinderen, waarmee ik op school ben geweest en die ik daarna nooit heb wedergezien. Denk maar: zoo zou 't jou ook gaan. Tusschen het brandende verlangen en het wroegende gemis, is het genot zoo kort. Nu gevoel ik hoe ver ik weg ben. Zeker zullen we elkander, met Gods hulp, wederzien.

Men spreekt van een Zionistencongres in Europa, misschien in Den Haag het volgend jaar, als de wereld geen dolhuis meer is.

Als je dezen brief krijgt is 't zomer in Holland. Dan is de melancholie heen en weet je niet, waar hij gebleven is.

Ik mis Hollandsche boeken. Maar ik ben blij, dat ik veel van jou uit mijn hoofd heb geleerd. Uren lang loop ik in mijn kamertje heen en weer en dan komen al de goede dingen, die je voor mij gedaan hebt in mijn hart en in mijn gedachten. Veel, veel liefs aan allen, met een vriendschap en een vertrouwen, waarvoor ik gene woorden weet,

Joop

Wil je *alle* brieven, die je van mij hebt, vernietigen?

De evolutie van Jacob Israëls laatste vijf jaren wordt bepaald door dit aller-eerste contact met Jeruzalem. Scherper dan iemand anders het zou kunnen, heeft hij dit in die ene zin aan Van Eeden geformuleerd: 'Emotioneel gesproken is Jeruzalem nu veel verder van Holland dan vroeger...'

Betekende dit iets anders dan dat het overbruggen van de werkelijke afstand tussen zijn poëtische ik en de stad van zijn dromen had geleid tot een niet te helen breuk tussen zijn gespleten persoonlijkheid en een Palestijnse realiteit, die iedere dichterlijke fantasie terstond vernietigde? En moest – historisch geanalyseerd – deze consequentie niet het onvermijdelijke gevolg zijn van zijn unieke groei als Ba'al Tesjoewa, wiens geheel aparte Joodse per-

soonlijkheid eigen wegen had gezocht en gevonden naar Zion, die zich niet konden voegen in de ontwikkeling van het moderne, politieke Zionisme?

Zeker, dit was de diepere kant van het probleem, dat in de komende jaren duidelijker zichtbaar zou worden dan zelfs zijn politieke tegenstanders in Nederland ooit voor mogelijk hadden gehouden. Maar – en dit blijft ook voor het leven van deze zonderlinge man merkwaardig – waarom gebeurde dit alles zo onherroepelijk snel, dat er na een week uit de dichter van *Het Joodsche Lied* een vijand bleek gegroeid van de gehele Zionistische wereldbeweging, die na 1917 en 1919 een politieke strijd was begonnen om Palestina, dat nu – na alle rampen van eeuwen en jaren – het werkelijke vaderland der Joden zou en moest worden.

Alle bronnen spreken van de verpletterende ontvangst van de dichter op de Zionistische bureaux, waar hij reeds de dag na zijn aankomst verscheen om zijn krachten aan te bieden. Theatraal klonken zijn woorden: 'Ik ben de dichter van het Joodse lied. Van nu af aan stel ik mijn grote capaciteiten geheel ter beschikking van het opbouwwerk.' De reactie van de Amerikaanse ambtenaar zou ongeveer hebben geluid: 'Het opbouwwerk kunnen we zelf wel af; zorgt U nu maar, dat er geld in het laadje komt...'

De onpsychologische confrontatie met deze atmosfeer was onverdragelijk voor de eierzuchtige gazzenszoon, die na een afschuwelijk-moeilijke levensgang, tussen 1917 en 1919 – op het toppunt van zijn kunnen – naar twee zijden had moeten ondervinden, dat zijn Werdegang niet vergeten was. Zijn troebele jeugd vooral, die onuitputtelijke, creatieve bron van zijn dichterlijke ervaringen, waarin als Joodse potenties wroeging en berouw bleven werken. Typierend voor een Ba'al Tesjoewa van het fin de siècle, die daarop zelfs prat gaat.

Aan Van Eeden (9-7-'19):

Mijn allerbeste trouwe Vriend, twee brieven van je: 4 en 23 Juni. In de zaak van Kloos heb je volmaakt gelijk. Kloos heeft vroeger zeker meer van de mooiste Nederlandsche gedichten gemaakt. Daarna is de wilde tijd gekomen. En daarna heeft hij heusch zijn best gedaan om weer fatsoenlijk te zijn. Maar het is een oppervlakkig gepomadeerd fatsoen. Niet het machtige berouw, en de geweldige wroeging. Maar de absolute impotentie. Hij heeft geen beteekenis meer, evenmin als Van Deyssel.

Op de keper beschouwd hadden nu beide levensfronten, waarop hij had geschitterd, hem afgewezen: de Universiteit en het Joodse Volk. Twee

werelden, die hij – geniale, dichterlijke persoonlijkheid – in één machtige synthese van het door wijsbegeerte gezuiverde woord had willen smeden. Maar Jacob Israël de Haan zou zichzelf niet zijn geweest als deze dubbele botsing niet nog één aparte dimensie had vertoond, die alles extra compliceerde.

Het mislukte professoraat was in laatste instantie determinerend geweest voor zijn alija. 'Alle mensen maken promotie, behalve de dichters' (18-4-'20 aan Van Eeden). Zijn eerzucht, die dus niet bevredigd kon worden in het land van zijn herkomst, zocht in Palestina een Joods-romantische mythe van nationale roem, als uiterste consequentie van zijn Zionisme. Maar had de grote mentor der Nederlandse Zionisten, Nehemia de Lieme, hem ooit geaccepteerd? J. E. Vleschhouwer schreef (1952): 'Hij (De Lieme) waakte ervoor, dat een hyper-individualist als J. I. de Haan zich in de N.Z.B. kon exponeren. De Haan heeft nooit kunnen inzien, laat staan waarderen, dat De Lieme hem, de dodelijk kwetsbare, de grootste vriendendienst daarmee bewees.'

Eigenlijk waren het de Mizrachisten geweest, die de grote 'bekeerling' met veel reserve hadden aanvaard. Dat lag ook in de rede. Maar niemand minder dan Rabbijn De Vries was binnenskamers blijven hameren op uiterste waakzaamheid. De 'biechtvader' (die inderdaad zijn correspondentie op Jacob Israëls verzoek vernietigde) kende de dichter en bleef weten waaraan hij toe was. Hij had a priori ook afwijzend gestaan tegenover de afscheidsavond, die achteraf moet worden beschouwd als een politieke blunder – en die feitelijk Jacob Israëls betekenis had overtrokken. Een soort pleister op de wonde van het professoraat, de Amsterdamse Jodenheid 'opgesjmoesd' door een klein aantal De Haan-vereerders, van wie Mr. Izak Prins de voornaamste was.

Hij was intussen ook al weer niet de enige, die ging. Hetzelfde jaar vermeldt het verslag der Nederlandse Zionisten Bond: Mejuffrouw Lena Hoofiën, Mej. Betsy Davids, Mej. Jo Goudsmit en Mr. S. A. van Vriesland (de broeder van Dr. Victor E. van Vriesland), welke laatste samen met Lazare Bawly en Dr. Dunkelblum naar Palestina vertrekt, om daar een leidende rol in de wereldorganisatie te spelen. Siegfried van Vriesland (geboren 1886 te Haarlem, gestorven in 1939 te Tel Aviv), een man van ongewone betekenis, moest toen reeds – in politiek opzicht – veruit als de meerdere van Jacob Israël worden beschouwd. En hij vertrok geluidloos, gelijk De Joodsche Wachter (11-4-1919) niet zonder opzet mededeelt:

11 April 1919

In stilte en met de bescheidenheid die dezen medestander siert, is l.l. Zaterdagavond Mr. S. A. van Vriesland naar Palestina vertrokken. Hij zal zich daar als lid van de Zionist-Commission met de organisatie van het Palestina-werk bezig houden.

Onze vroegere Bondssecretaris moge in de resultaten van zijn werk ruimschoots vergoeding vinden voor de moeilijkheden van de taak, die hem wacht.

Met Mr. van Vriesland gingen Dr. M. Dunkelblum en Lazare Bawly. De eerste heeft zich in den korten tijd dat hij in Nederland heeft vertoefd, voor de organisatie ten zeerste nuttig gemaakt; aan Bawly verliest de afdeling Amsterdam een harer meest toegewijde bestuurders. Moge ook hun vertrek naar Palestina onze Beweging en hunzelve ten zegen zijn.

Van deze ontwikkeling uit gezien moet Jacob Israëls vertrek naar Palestina worden beschouwd als een reactie niet alleen op de academische teleurstelling, maar ook op de feitelijke afwijzing van zijn politieke Joodse vrienden. Hij zal zich hebben vergeleken met een man als Van Vriesland, die zonder verleden pijnloos een grote Zionistische toekomst binnenwandelde. Hij, de dichter van *Het Joodsche Lied* (én de schrijver van *Pijpelijntjes*) werd afgewezen in de Hoofdstad van Zijn LAND, nu voor de derde en beslissende keer.

Alles was voltooid, nog vóór het begonnen was. Een bladzijde uit zijn proefschrift speelde door zijn hoofd: 'De beteekenisveranderingen van ieder woord behooren zorgvuldig te worden onderzocht, van verandering tot verandering. Alle gevallen van dubbelwaardigheid hebben zielkundig niet dezelfde beteekenis. Vooral bij de Hebreeuwsche werkwoorden zijn de gevallen talrijk en zielkundig verschillend. Eén werkwoord worde hier genoemd, omdat het overeenstemmende Hollandsche werkwoord eveneens dubbelwaardig is: K.L.H., dat "voltooien" beteekent en "vernietigen". Voltooien: "de schrijver maakt zijn boek af". En vernietigen: "de beoordeelaar maakt het boek af".'

Maar, *hij* was gegaan. Een poëet in de wolken, toegegeven. Iemand, die altijd dichtte van zonde, berouw en wroeging, maar dan toch een man, die zijn grote woorden op de harde keien van Jeruzalem waar had gemaakt, eerlijker en reëler dan nuchtere financiers en politici als Nehemia de Lieme. Die had, toen Jacob Israël al op de boot was, als voorzitter durven zeggen op de 19e jaarvergadering van de Zionistenbond:

Het is overbodig voor u uiteen te zetten, dat Palestina niet – althans niet direct – geëigend is voor massa-immigratie. Voor eene steeds toenemende immigratie moet Palestina voorbereid worden. Voor de beroepen, die aanvankelijk het meest passen aan de behoeften van eene Joodsch Nationale Kolonisatie – de landarbeid – moeten de Joden voor een deel nog geschoold worden. Dit alles eischt tijd en eene speciale organisatie. Hoeveel schuld treft hier niet diegenen, die zich steeds afzijdig hielden van ons werk? Welke achterstand hebben wij – doch bovenal zij – hier niet in te halen? Wat ons in deze tijden echter meer bezig houdt dan de organisatie der immigratie, zijn de politiek-economische grondslagen, waarop de arbeid in Palestina rusten moet. Eerst moeten deze er zijn, eer aan eene georganiseerde immigratie kan gedacht worden.

Het is deze arbeid, waarmee men zich, hoofdzakelijk in Engeland, bezig houdt en die in den loop van ruim een jaar in een geheel ander stadium, dan voor den oorlog is gekomen.

Nationalisme van een verkoelende distinctie. Dit moest afgelopen zijn! Hij speelde satanisch verder: hij zou afmaken en afmaken, voltooiën en vernietigen. Alles, allen, als het moest ook zichzelf. Want hij was... eerlijk én moedig.

Zo begonnen zijn kritische feuilletons in het Algemeen Handelsblad; de economische basis ook van zijn maatschappelijk bestaan. En niet eens een geringe! Want zij werden al spoedig verslonden door een zich steeds uitbreidende kring van lezers.

Op 13-5-1919 schrijft hij Van Eeden:

Beste, trouwe Vriend, hartelijk dank voor je lieven, langen brief van 11 Mei. Ik ben blij, dat je mijn brieven goed vindt. Ik krijg heel veel brieven van bewonderende lezers. Meestal vragen ze er dan Palestina-postzegels bij. De krant heeft mijn salaris gebracht op f 6.000.— per jaar. Ik heb ook al een verzoek van een uitgever of hij er een boekje van maken mag. Ik zeg: gerust, als ik maar geen drukproeven hoef na te kijken. En de helft krijg van de netto winst. Ik was verrast over je oordeel over mijn proza. Juist wat ik zelf dacht. Ik denk dit werk twee jaar te doen. Dan heb ik wel 't meeste mooie hier gezien. En ik wil niet verslappen. In het voorjaar van 1921 hoop ik naar Holland te komen, als het kan over Constantinopel. Ik zal dan zien wat verder te doen.

Het was voor de meesten zijner Joodse vrienden een vreemde ervaring dat

de nieuwe Jacob Israël zich reeds zo snel als vijand van het Zionisme ontpopte. Meerderen was dit aanvankelijk bovendien nog niet geheel duidelijk! De N.Z.B. had zich onder De Lieme ontwikkeld tot een select kader van Joodse intellectuelen, dat de wereldorganisatie (waarin De Lieme zelf gedurende een korte tijd een leidende positie innam) bittere kritiek niet spaarde. Wat was er – zo oordeelde menigeen – tegen een objectieve stellingname, op dit hoge – ook literair hoge – niveau. Het Handelsblad bracht door deze fraaie feuilletons het Joodse vraagstuk voor een algemeen-beschaafd publiek. Daar hadden de Zionisten toch altijd voor gevochten! Milde twijfel maakte maar al te gauw voor bittere zekerheid plaats. De gefrustreerde ambassadeur in-buitengewone-dienst-van-zichzelf heeft reeds in het voorjaar van 1919 het politieke Zionisme voorgoed de rug toegekeerd. Dan reeds is hij op weg zijn daardoor ontstaan isolement op te vullen door – nieuwe uitersten. Als eenmaal in 1911 staat in zijn levensbeeld de Heilige Sabbath geflankeerd, niet door Sanctus Thomas deze keer, maar door Allah zelf en diens dienaar Adil Effendi.

Een beschouwing (gedateerd 2-5-1919 en op 3-6-1919 in het Handelsblad verschenen) omlijnt zijn inzichten:

In een vorigen brief heb ik u beloofd, iets mede te deelen over het kiesrecht voor de Joodsche Constituante. Intusschen zijn de verkiezingen weder uitgesteld. Niemand weet eigenlijk precies voor hoelang. Maar waarschijnlijk wel, totdat over het lot van Palestina beslist zal zijn. Toen men den verkiezingsdatum vaststelde op 24 Nissan en de bijeenkomst op den 33sten dag van den Omer, was de gedachte, dat dan ook wel over het lot van het land beslist zou zijn. Te voren heeft een constituante eigenlijk geen zin.

Het is misschien wel goed, dat de verkiezingen nog niet plaats hebben. Het politieke leven kan zich dan eerst nog wat ontwikkelen. Dat is waarlijk wel noodig. Een dagblad hebben we hier nog niet eens. Onder de Turken was van politiek leven geen sprake. En eerst langzamerhand beginnen zich de politieke partijen te vormen en te bevestigen. Ik heb een onderhoud gehad met den heer A. M. Borchhof, een bekenden politicus en publicist hier. Een van de kopstukken van de radicale partij. Met de kopstukken van de andere partijen hoop ik later te spreken. De partijgroepering is hier ongeveer als volgt: I. De Poalei-Zion = Zionistische arbeiderspartij, de socialisten. II. Poëil Ha-zaier = de Jonge Arbeider, nauw aan de voorgaande verwant. III. De Radicalen, wier program ik u zoo dadelijk geven zal. IV. De Ezrach-partij, over wie ik later meer schrijven zal. Het woord 'Ezrach' beteekent 'burger'. Zooals ik u vroeger al eens schreef, zijn de elementen, die

hier van buiten gekomen zijn, uit Rusland en uit Galicië, de meest radicale elementen. De Ezrach bevat de gematigde, burgerlijke elementen, die hier geboren en getogen zijn. Zij willen ook den invloed van het Zionistencongres zooveel mogelijk beperken. Het land is gegeven voor de Joden, die er wonen. Niet aan de Zionistische organisatie. En niet aan het Joodsche volk buiten Palestina. De Joden in Palestina kunnen geen besluiten nemen, bindend voor de Joden buiten Palestina. Zeer goed – maar dan ook niet omgekeerd. In den naam ‘Ezrach’ ligt dus een verzet naar twee kanten. Ten eerste: tegen inmenging van buitenlandsche Joden. Ten tweede: tegen al te radicale elementen.

V. De Mizrachie, de orthodoxe Zionisten, wier programma bekend is. VI. De vereeniging ‘Jeruzalem’, de orthodoxe anti-Zionisten. Volgens de tegenstanders is het eenige doel van die vereeniging de verdeeldheid en verwarring onder de Joden te doen voortduren en daarvan zelf te profiteeren door instandhouding van allerlei liefdadigheidsinstellingen zonder contrôle. Hun agitatie tegen het vrouwenkiesrecht zou dan maar een voorwendsel zijn om de constituanten te doen mislukken. Ik geloof niet, dat men de vereeniging ‘Jeruzalem’ recht doet. Ze wordt gesteund door groote eerwaarde geleerden als R. Chaïm Sonnenfeld en R. J. J. Diskin. De groote moeilijkheid is het ellendige geld. Het geld, ook voor liefdarbeid, is in handen van de Zionisten. Beweerd wordt nu, dat velen zich op hoop van zegen aansluiten bij de Zionisten. Omgekeerd: dat velen, die om de een of andere reden geen uitkeering krijgen, principieele anti-Zionisten worden. Zionisme en anti-Zionisme zouden hier zuiverder zijn, wanneer liefdadigheid en politieke arbeid geheel gescheiden waren. De bevolking van Palestina heeft in den oorlog bitter geleden onder ziekte en broodsgebrek. Alles is hier nog heel duur. En voor geld bestaat hier een overmatige belangstelling.

Trouwens, de geheele Joodsche bevolking in Palestina bedraagt niet meer dan een zestigduizend menschen; ongeveer Haarlem. Een partij met duizend leden is daarin al een belangrijke factor. Daarbij komt, dat de verbinding in de verschillende landsdeelen heel moeilijk is. Iedere stad en iedere kolonie staat bijna op zichzelf. Zooals ik zeide, kranten hebben we hier niet. De politiek bestaat uit praatjes en aanplakbilletten.

Hij eindigt met groep VI, die der extreme orthodoxen, wier machteloze organisatie slechts door hem tot een factor van politieke betekenis zal uitgroeien. Hij bezoekt voortdurend hun synagoge op de Duitsche Plaats, waar hij tracht door te dringen ‘tot de gelouterde vroomheid van deze

Joden'. Hoe natuurlijk dit contact voor de zoon van een gazzen, die als Baltesjoewe welkom was in dit midden. Wat wisten zij van zijn jeugd en zijn zonden? Wat van zijn gemengde huwelijk, dat hij angstvallig geheim hield. Tot een uit Nederland afkomstige chaloetsa zei hij eenmaal: 'Als jij vertelt, dat ik met een sjiktse ben getrouwd, vermoord ik je.'

Hij was nu terug naar zijn jeugd. En niet alleen in zijn gedichten! Smilde, Gorredijk en Zaandam konden herleven in de straten van Jeroesjalajim, waar hij – de toekomstige minister der orthodoxe, *echte* Joden – dan toch hoog te paard zou komen te zitten. Hij zou politiek bedrijven en, als in zijn leven en zijn woorden, uitersten verbinden: *voltooiën* en *vernietigen* – *orthodoxe Joden* en *Arabieren*. Hoog te paard – in reële categorieën – zou hij 'El Kudsj', De Heilige Stad, binnentrekken als de Oosterse vorst in het Zaan-dam zijner jeugddromen, waar zijn vader gazzen was geweest.

Aan Van Eeden (7-12-'19):

Mijn allerbeste, allertrouwste Vriend, wat heb ik in eenen langen tijd niet van je gehoord! Maar ik lees de Groene en probeer mij voor te stellen, hoe alles in Holland gaat. Sneeuw en ijs. Hier regen en wind. Maar ook mooie zonnige dagen. Ik zit boven op een Arabisch paard. Hans heeft je zeker de foto gegeven? Toch is dit alles niet wat ik zocht. Dat heb ik niet gevonden. Maar ik twijfel soms of het gevondene niet beter is.

En 5 november 1919:

Vannacht voor ik naar bed ging heb ik in de maneschijn gewandeld met een jongen Arabier, die heel goed Engelsch leest. En veel van jou gesproken. Ik houd veel van de Arabieren.

Het Oriëntaalse boeit hem die al vroeg op weg is een Joodse T. E. Lawrence te worden; op 23-5-1919 (gepubliceerd 26-6-1919) schrijft hij in een opstel over *Joodsche Politiek*, sprekende over de Zionistische 'verovering van de arbeid': 'Ik geloof niet, dat de verovering van den arbeid op de Arabieren een ernstig Zionistisch programpunt is. Het is eigenlijk een bekoorlijk woord voor de broodeloosmaking van een geheele bevolking. Is ze mogelijk? Wij zouden daarvoor honderdduizenden idealisten noodig hebben, niet alleen bij de werknemers, maar ook bij de werkgevers. Trouwens, van Arabische loonen zouden Joden toch niet kunnen leven. Joodsche fondsen zouden het ontbrekende moeten bijpassen, gelijk het Joodsch Nationaal Fonds in zeker opzicht reeds doet. En den Arabischen arbeid geheel te veroveren zal ons

niet glad zitten. Evemin trouwens als de verovering van het Arabische land. De Arabische kwestie! Ik weet daar slechts ééne oplossing voor. Den loop van het leven zelve.

Toch zijn het mooie leuzen: verovering van den grond, verovering van den arbeid, idealisme en pionierschap. Maar alles is zoo geheel anders gegaan dan Herzl en de oudere leiders hebben gedacht! De Zionistische beweging is in vijf jaren eene wereldbeweging geworden. Er zijn hier thans ongekende mogelijkheden. Maar ook ongekende gevaren.'

En was de Heilige Sanctus Thomas wel geheel vergeten? De befaamde geloofscrisis van Frederik van Eeden confronteerde Jacob Israël nog heel even met het Christendom, dat hij veel eerder had bezongen dan de grote pionier van Bussum. Hij dacht vreemd glimlachend nog eens aan zijn *Verzen van Jezus*, waarvan zelfs zijn Joodse 'vrienden' in Nederland niets wisten, laat staan de vrome Reb Chaïm Sonnenfeld! Een doodenkele keer kon hij, die van nature leefde in zijn gedichten, in de Palestijnse ochtend rondwandelen in dat lieve christelijke liedje, dat hij (was het wel zo lang geleden?) zo maar eens neerschreef – hij, de koninklijke Dichter van Het Joodsche Lied!

's Morgens bid ik mijn rozekrans
Honderd en honderdmaal weer,
Vadertje God, doe mij niet zeer,
's Morgens bid ik mijn rozekrans
Op de grond voor mijn donkre bedstee.

's Middags bid ik mijn rozekrans,
Vadertje God, maak mij niet gek,
Vrees 't gekkenhuis achter 't keurig hek
's Middags bid ik mijn rozenkrans
Op de grond voor mijn donkre bedstee.

's Avends bid ik mijn rozenkrans
Vadertje God, het raakt gedaan
Met mij, de vale nacht komt aan
's Avends bid ik mijn rozenkrans
Op den grond voor mijn donkre bedstee.

Gelukkig had Verwey het indertijd niet in De Beweging geplaatst. Die grote Albert, wiens wijsgerige attitude wel vreemd afstak bij de kronkelgangen van Van Eedentje. Albert Verwey dat was een goede en strenge Meester

geweest – zijn vertrouwde vriend Frederik bleef zwevende en zoekende, als hij zelf.

Uit Jaffa, 18–8–'19:

Ik heb je laatste boek over Jezus gelezen. Ik wilde, dat wij daarover eens spreken konden. In zijn menselijkheid staat Jezus niet zoover van ons Joden af.

En iets later:

Ik lees alles wat je schrijft. Ook over de Katholieke kerk. Je schrijft er wijzer over dan zij zelve zijn. Kwam je erin? Ach, het is net als het Zionisme. De idee is mooi. Maar de goede lieden! Oppenheimer. Belangrijk zooals je hem ziet. De productie-coöperaties slagen hier niet. Ze verslinden een massa geld. Het is weer het oude lied: een mooie idee, maar leelijke mensen.

Maar tussen Reb Chaïm en Adil Effendi was voor het katholicisme van de nieuwe missionaris minder plaats overgebleven dan deze verwachtte. 'Min hakatsé el hakatsé' (van het ene uiterste naar het andere) was al erg genoeg! Te moeten denken aan het dansen op een koord, dat kon leiden naar drie of nog meer eindpunten, maakte hem duizelig. Het *nu* was alzo ingewikkeld.

In zijn nieuwe 'synthese' boeide hem intussen het Oriëntaalse, het Arabische nog het sterkst. Dit zou hem immers verlossen van die andere gespletenheid, die hij nooit had kunnen helen maar die de primaire bron van zijn creatief leven had uitgemaakt. Was hij niet de vader van zovele tedere zangen? Hier in de Oriënt liepen de P. L. Taks niet storm tegen een dichter van de zonde. En bij Allah – wie kon ze lezen zijn nieuwe kwatrijnen: geen Adil Effendi en evenmin Reb Chaïm Sonnenfeld! Maar van *Het Joodsche Lied* moest hij nu definitief afscheid nemen. *De Tweede Bundel* kwam in 1921 moeizaam van de persen der Wereldbibliotheek. Zij werd samengesteld uit een aantal teksten, die (volgens Lekkerkerker) 'blijkbaar op verzoek van de dichter, die te Jeruzalem woonde, uit verschillende periodieken zijn overgetypt; uit een drietal uit periodieken geknipte gedichten; en uit dertien gedichten in 's dichters handschrift.

Het is zeker, dat het manuscript door de dichter zelf persklaar is gemaakt. Immers in de getypte zowel als in de gedrukte teksten treft men correcties van zijn hand aan. Doch de dichter heeft kennelijk niet beschikt over de gedrukte teksten van de verzen die waren overgetypt, daar deze niet door

hem blijken te zijn gecollationneerd. Het staat ook vast, dat de dichter althans één proef onder ogen heeft gehad en dat deze proef daarna de drukker heeft bereikt. Dit blijkt uit een aantal verbeteringen, die in de proef door de dichter zelf moeten zijn aangebracht.

Niettemin zijn de teksten zoals zij in de bundel zijn afgedrukt op vele plaatsen gehavend.'

Het is, alweer volgens Lekkerkerker, 'niet duidelijk, waarom de dichter de proef zo vluchtig heeft gecorrigeerd, terwijl hij gewoonlijk toch van zo grote zorgvuldigheid blijk gaf.' Het schijnt ons niet twijfelachtig, dat De Haan in deze gebundelde verzen definitief afscheid heeft genomen van een machtige fase uit zijn leven. Nog eenmaal was hij (of niet meer?) de schepper van *Het Joodsche Lied*. Zelfs de conceptie van de tweede bundel doet denken aan het roemvolle eerste boek, dat buiten hem om, in hem, was ontstaan en dat furore had gemaakt. Wéér het Joodse Jaar, de Bloemendagen, de Joodse vrienden en de Tijdzangen, die hem terugvoerden naar de dagen van 1915 en 1916.

De vroegste gedichten uit de nieuwe bundel dateren uit dit laatstgenoemde jaar! De meeste van de nieuwe selectie ontstonden tussen 1916 en 1919. Slechts enkelen werden geboren na de catastrofe van zijn aankomst in Jeruzalem, dat hij in een van zijn schoonste liederen had bezongen, dat daar nu – min of meer ontdaan van vroegere glorie – stond gedrukt op pagina 101 van die tweede, goedkope bundel. Hoe had dat als een stuk modern-nationaal chazzones geklonken uit het *Vijfde Jaarboek* van de N.Z.S.O. in 1918!

Zeker, ook nu nog waren gedichten opgenomen, die toch nog in 1919 en later in De Joodsche Wachter mochten verschijnen. Maar hoe? Hij voelde fijn en scherp! Ze stonden er als wezen zonder vader. Het scheen alsof deze poëzie hier geen bestaansrecht meer had. Dat ze nog geaccepteerd werden, moest worden begrepen uit prudent journalistiek beleid. Men was bang geworden voor hem.

Opzettelijk lijkt het, als op 2 januari 1920 'Het eerste Joodsche Schip', wordt gedrukt onderaan op pagina 2 van het nummer, typografisch letterlijk verdrukt door F. Bernsteins liefdeloze artikel 'In eigener Sache', één snerpende aanval op Mr. Jacob Israël de Haan van het Algemeen Handelsblad.

'Mr. de Haan doet het voorkomen, alsof wij wilden, dat hij de waarheid verzwijgt. De oorlogvoerende staten hebben zulks van hunne burgers geëischt, doch wij hebben dit altijd een slechte tactiek geacht, omdat zij geen vertrouwen inboezemt. Wij verlangen allermint, dat Mr. de Haan ook maar iets verheimelijkt. En nu behoeven wij den filosoof de Haan na-

tuurlijk niet te zeggen, dat tegen het veronderstellen van de mogelijkheid eener absolute waarheid ernstige 'erkenntnistheoretische' bezwaren zijn: er is natuurlijk een redelijke objectiviteit denkbaar. Maar indien onze medestander zegt, dat de toestand bij de Zionistische Commissie ten tijde van zijne aankomst een machteloze warboel is geweest, dan is dit niet het verhaal van een gebeurtenis, doch het uitspreken van een uiteraard intens subjectief oordeel. Wij ontkennen ten stelligste, dat een dergelijk oordeel, goed of slecht, ooit er op aanspraak kan maken, *de* waarheid en niets dan *de* waarheid te zijn. De waarheden van Mr. de Haan hebben zich al te dikwijls in subjectieve oordeelvellingen geuit.

Wij zijn er altijd bevreesd voor, dat aan het Zionisme een universeele beteekenis wordt toegekend; de beteekenis van te zijn een streven, dat de verlossing der menschheid en de genezing aller aardsche kwalen hoopt te verwezenlijken. Wij doen de grootschheid der Messiaansche gedachte niet te kort, wanneer wij ons vooralsnog er toe bepalen, in het Zionisme alleen te zien een actie van geheel beperkte strekking. Wij willen niets, dan ons volk behouden, door het normale levensomstandigheden terug te geven. Wij zouden dit willen, ook al waren wij niet overtuigd, dat dit volk een complex van hoedanigheden bezit, dat men als bijzonder hooge 'Kultur-fähigkeit' kan aanduiden. De wil tot behoud van het eigen volk is niet afhankelijk van de immers wisselende koerswaarde zijner hoedanigheden. Daarom is het Zionisme voor ons een eenvoudig, practisch, bijna primitief streven.

Het is voor ons heilig, als een eerlijk en oprecht streven, waarbij het belang van het individu geheel in dat der gemeenschap wordt opgelost.

Nu is er wel altijd een verschil tusschen leer en leven. Bij een beweging met universeele doeleinden treft dit verschil echter pijnlijker dan bij eene beweging met een beperkt practisch doel. Men behoeft geen pessimist te zijn, om te weten, dat in elke beweging slechts een fractie aan den eisch van 'heiligheid' voldoet. Het is echter bijzonder ongerijmd te verwachten, dat de nieuw ontstaande gemeenschap in Palestina daarin ook maar eenigszins afwijkingen naar de kant van de grootere heiligheid zou vertoonen. Wij hebben bij een vroegere gelegenheid zelf trachten aan te toonen, waarom men eer het tegenovergestelde, althans in het begin dient te verwachten. Daarom komt de teleurstelling van Mr. de Haan over den onheiligen geest in een gedeelte van den nieuwen Jisjoew uitsluitend voor zijn rekening.'

Eerder, op 24 oktober 1919, had de redactie van het officiële Bondsorgaan geschreven:

In één van onze vorige nummers hebben wij de aandacht gevestigd op het eigenaardig verschijnsel, dat onze tegenstanders zich teleurgesteld toonen, nu Jerusalem en Juda niet in één dag kunnen worden opgebouwd.

Wij hebben er op gewezen, dat wij, Zionisten, niet teleurgesteld zijn door den gang van zaken. Wij hebben twintig jaren lang de mogelijkheid van de Joodsche renaissance vooropgesteld, maar hebben nooit vergeten te verzekeren, dat de opbouw van de nieuwe Joodsche gemeenschap buitengewoon moeilijk zou zijn en een proces van tientallen jaren.

Toch zijn er ook onder ons wel hooggestemde, maar naïeve zielen, die zich de zaken veel te mooi en veel te gemakkelijk hebben voorgesteld. Onder hen is Jacob Israël de Haan de meest bekende. Hij is in menig opzicht teleurgesteld in zijne blijkbaar te hoog gespannen verwachtingen en geeft nu in zijne brieven aan het 'Handelsblad' uiting aan die teleurstelling.

Lezers hebben hem daarover geïnterpelleerd. 'Lieve vrienden', antwoordt hen De Haan, 'ik schrijf zoo, omdat ook de werkelijkheid niet zoo blijde en hoopvol is, als ik had gedacht. Zoudt ge waarlijk willen, dat ik ter wille van de propaganda en discipline oneerlijk en op onrecht zoude zijn?'

De Haan heeft met dit antwoord te geven, volkomen gelijk; als reporter, als berichtgever, moet hij oprecht zijn. Als De Haan teleurgesteld is, is het zijn recht, van die teleurstelling te doen blijken. Maar dat Jacob Israël de Haan teleurgesteld is, dat is een fout, zijn fout. Niet de Zionistische propaganda is oorzaak, dat zijne verwachting te hoog gespannen is geweest. De dichter Jacob Israël heeft den Heer de Haan doen gelooven, dat de atmosfeer van Palestina inademen gelukkig zijn beteekent.

Wij, Zionisten, hebben er nooit een geheim van gemaakt, dat het land van Israël voor een groot deel nog woestenij is. In stede van dit te bejammeren, steunen wij de Pioniers, die het land steen-vrij maken en het diep wortelend onkruid uitroeien.

Wij wisten wel en hebben het luide verkondigd, dat er een geweldige arbeid noodig zou zijn om weer goed te maken, wat er op stoffelijk en geestelijk gebied opzettelijk was verwaarloosd in ons oude land en onder zijne oude bevolking.

Wij hebben dikwijls genoeg er op gewezen, dat de oude Jisjoew niet gesneden is uit het hout, waaruit men eene nieuwe natie opbouwt; ons volk is er op gericht geweest, de toestanden, onder de oude Jisjoew heerschen-
de, te verbeteren.

Dat men van allerlei zijden tegen onze wenschen zou opponeeren, dat men bij de machthebbers tegen ons zou intrigeeren, wij hebben dat alles voorzien en verwacht.

Voor òns is er, zodra de verwezenlijking van het program van Bazel feit zal zijn – en dit zal ze spoedig – van teleurstelling geen sprake. Noch de moeilijkheden, die anderen ons in den weg leggen, nòch de bezwaren, die er in den immers zoo abnormalen toestand van ons volk zelf zijn gelegen, zullen ons ontmoedigen. Ze zijn er en zullen er zijn om overwonnen te worden.

Voor Jacob Israël de Haan was Palestina van vandaag, een mooie droom. Dat was eene vergissing – in den droom al zeer vergeeflijk – en de werkelijkheid, waarheen zijn droom hem heeft gelokt, valt hem tegen.

De Redactie van het Handelsblad heeft de mogelijkheid van een andere meening, dan haar correspondent in den treure in het blad uit, begrepen. Zij heeft redactioneel plaatsing verleend aan een door haar van Zionistische zijde gezonden schrijven, waarin is opgenomen een citaat uit een brief van Mr. S. A. van Vriesland, lid der Zionist Commission te Jeruzalem.

Daaruit blijkt, dat wat Mr. J. I. de Haan in een zijner laatste brieven schreef over de Arabierenquaestie en over de onwelwillendheid van de Engelse autoriteiten van de meest bevoegde zijde wordt tegengesproken. In dien brief uitte Mr. van Vriesland, geheel onafhankelijk van eenige uiting van Mr. De Haan, zich als volgt:

‘Er is hier een geprikkelde atmosfeer, vooral in de nieuwe Jisjoew (vestiging). Alles is zoo moeilijk door de oorlogsjaren en het lange wachten, nu op de vredesvoorwaarden voor Palestina. De nervositeit zoekt een uitweg en dan is er natuurlijk de Zionist Commission. Alles, wat slecht is, is onze schuld. Men tracht zich zelf tusschen ons en de Britsche autoriteiten te stellen. *De strijd naar buiten is niet moeilijk. Wij zijn daarin succesvol zooveel het maar mogelijk is, Hebreeuwsch, immigratierechten, ambtenaren, het is alles zooals wij het wenschen. Ook in de Arabische quaestie. Er is een veranderde koers hier bij de autoriteiten.* Maar de strijd naar binnen is afmattend. Aldoor de strijd tegen verdachtmaking en op wat voor edele motieven!!

Wij waardeeren de loyauteit van het “Handelsblad” des te meer omdat ook andere bladen (b.v. de “Nieuwe Courant” in den Haag) de opvattingen, gevoelens, uitingen – hoe wil men het noemen? – van medestander De Haan vermelden. Het is ook ons van andere zijde bekend dat med. De Haan in het land der vaderen veel leed heeft ondervonden. Wij kunnen niet beslissen in hoeverre hij zelf daaraan schuld heeft. Doch wie, staande in het “voorportaal” voortdurend tegen de omstanders zegt dat het werk toch zoo moeilijk is en dat er groote kans bestaat dat de deur nooit open gaat, verzwakt dat werk in hooge mate. De Haan kent den invloed van het “Handelsblad” voldoende om te weten dat zijn “defaitistische” meeningen onzen

arbeid hier te lande schaden. Ten onrechte houdt hij dit voor zijn plicht. Als hij objectief de werkelijke feiten voordroeg of als ons werk bij een door hem gevreesde mislukking schadelijk was voor het Jodendom of het menschdom, dan had hij het recht publiekelijk te lamenteeën, doch het eene noch het andere is juist.

Hoewel in den Bond allerwege geprikkeldheid heerscht over de strekking van de Haan's artikelen hebben wij er nimmer op willen reageeren: we hebben de journalistieke vrijheid van onzen medestander geëerbiedigd. Doch in den laatsten tijd werd het te erg, en nu het "Handelsblad" zelf plaats gaf aan een meening tegenovergesteld aan die van haren correspondent, mochten wij de onze niet langer terughouden.'

Zo was de stemming geworden in Nederland!

En in de wereldorganisatie was het al niet anders. Daar had men in hem – de uiterst begaafde jurist – een gevaarlijke tegenstander ontdekt, die opgewassen bleek tegen de grootsten der beweging. Niet de geringste onder de kenners van deze periode schreef ons letterlijk:

De Haan was zonder twijfel ook een hoogst bekwaam politicus. Als hij in leven was gebleven, had hij wellicht de Zionistische geschiedenis een ander verloop doen nemen. Hij was, hoewel bohémien en zonderling, briljant en overtrof in capaciteiten al degenen, die toen voor de Zionistische beweging in Palestina waren.

Van een officiële persconferentie tegen de dichter maakt het Handelsblad van 6 november 1919 melding:

WEEST STERK EN GOEDS MOEDS!

(Van onzen Londenschen correspondent.)

LONDEN, 2 November.

Weest sterk en goeds moeds! dit waren de woorden, uitgeroepen in wel-luidend Hebreeuwsch door den Opperrabbijn en luide geapplaudiseerd door den Anglikaanschen bisschop van Jeruzalem, speciaal voor de gelegenheid naar Londen overgekomen.

Weest sterk en goeds moeds! dit waren de woorden herhaald door dien sterken, onder de sterken, Nahum Sokolòv, speciaal voor de gelegenheid overgekomen uit Parijs, waar hij de Joodsche delegatie presideert ter vredesconferentie.

'Uw Jacob Israël de Haan is een dichter', zeide hij mij, toen ik na de demonstratie hem over deze dingen ondervroeg: 'wij moeten hem veel vergeven,

– ook zijn pessimisme! hoe ongegrond dit ook zij...’ En de omstanders vielen hem bij; waaruit blijkt, dat de schrifturen van den heer De Haan ook in de kringen der Londensche Zionisten worden gevolgd, doch tevens dat men ze betreurt...

‘Het is als ten tijde der tien verspieters’, zeide de heer Landman, de algemeene secretaris. ‘Ook die zagen het Land der Belofte vol vreeselijke gevaren, vol Enaks-kinderen tegen wie de kinderen Israëls nooit zouden kunnen bestaan. Is niet het gevolg geweest, dat wij veertig jaren langer hebben moeten zwerven in de woestijn? Laat ons thans niet weder ontmoedigd worden, niet weder zwak zijn. Laat ons thans luisteren naar een Kaleb en een Jozua, dat wij het Beloofde Land mogen binnengaan!’

En in Jeruzalem? Rechthoekige Joden, die niets van deze uitzonderlijke artist begrepen, begonnen tegen hem te ageren. Hij schrok ervan – hij spotte ermee. Maar tussen schrik en spot scheurde herinnering zere plekken open. Weer voelde hij nekslagen en kaakslagen, nog voor de anderen daaraan dachten.

Eenmaal had hij geschreven (6-5-1919):

Gisteren heb ik mij laten waarzeggen. Dat gebeurt hier door mannen. Niet uit koffiedik maar uit zand. Men betaalt vooruit. De voorspellingen beginnen altijd heel somber. Maar als men dan nog iets meer geeft en nog iets meer en nog iets, dan blijkt het booze zand dikwijls voor herziening vatbaar. Ik geef een piaster, wat niet veel is. Dus wordt mij voorspeld, dat ik niet een natuurlijken dood sterven zal. Ik vind dat volkomen billijk. Voor een piaster kan men niet meer verlangen. Daar ik geen tijd meer heb, ook geen kleingeld en geen voorkeur voor een natuurlijken dood, laat ik het erbij. Maar, o wee, wanneer ik ’s avonds aan tafel deze voorspelling oververtel! Foei, mag ik zóó spotten, in deze ernstige tijden! Wat heb ik met dwaze waarzeggers te maken? Nu, nu, – ik beloof, dat ik morgen den waarzegger een roepie zal geven (die gaan hier ook, zes en een half piaster). Zeker zal hij mij dan voorspellen een keizerschap over den Joodschen Staat van Dan tot Beërsebah.

Er volgde nog een kort, navrant feuilleton:

HET GEVAAR

Avond en donkere maan. O, ik heb de maan nooit zoo mooi en zoo belangrijk gevonden als te Jeruzalem, waar zoo goed als geen straatverlich-

ting is. En ik ben op weg naar het Schaäre-Tsedekhospitaal, ver buiten de stad aan den straatweg naar Jaffa. Ik weet den weg wel in den donker. Maar toch wilde ik dat de maan er was. Groot varen de wolken door den hemel boven de Stad. Aan open hemel staan de sterren. Maar plotseling de wolken weer daarvóór. De wind waait over het open veld tegenover het gebouw der Russen. Ik sidder. Wat is er? Wind en wolken boven een Stad. Moet ik daarvoor dan bevreesd zijn? Men heeft mij voorspeld, dat ik mijn natuurlijke dood hier niet sterven zal. Dwaasheid. Als ik den man twee piasters meer gaf, voorspelde hij mij een Joodsch Koninkrijk van Dan tot Beërsebah. Maar zie, – vóór mij op den weg. Een wolk? Het is donker en groot. Het beweegt. Het nadert. En terwijl het nadert wisselt het voortdurend van vorm. Breeder. Smaller, Langer, Kortere. Paarden zijn het niet; het is laag bij den grond. En het gaat geluidloos. Zijn het Arabische roovers, die een aanval beramen op de stad Jeruzalem? Neen, het is een kudde schapen. Ze zijn nu nabij. Ze loopen op korte wollen pootjes geluidloos. En ze woelen voortdurend door elkander heen. De herdersjongen achteraan met zijn hond. Het gevaar is geweken. En nu maar stevig doorgestapt. De wind waait over de velden en vaart de wolken jagend langs den hemel boven Jeruzalem. Ik kijk achterom. Neen, er is waarlijk niets te zien, dan de kudde schapen, die verdwijnt, loopend geluidloos op hun korte wollen pootjes.

Om hem heen was de faam groeiende van een verrader – een ‘bogéd’. Hij had al vaker in het hotel Amdursky op zijn hoed een briefje gevonden, waarop dat hatelijke woord was geschreven. Het hinderde hem... Of lachte hij toch weer om de moordenaar en de schaduw van de dood? Zooals hij – ver vóór zijn Tesjoewa – had gelachen om de ketowem in het Kenau-park te Haarlem.

Hij lachte al lang niet meer, omdat hij zijn werkelijkheid helder voor zich zag; zo helder als alleen maar in anecdotes kan worden verwoord:

Laat mij nu voor ditmaal mogen eindigen met een ware anecdote, die wel aardig typeert. Verleden jaar heeft een vergadering van Amerikaansche Zionisten (waar zouden zij en hunne ouders wel geboren zijn?) besluiten genomen met betrekking tot exploitatie van het Heilige Land, die vrijwel neerkwamen op socialisatie en coöperatie. Ik ben het daar om allerlei redenen niet mee eens. Ik voel meer voor particuliere exploitatie met een ruime royalty voor de Gemeenschap. En ik had de stoutheid dit te zeggen in een gezelschap van goede Zionisten, waarvan de jongste en voortrefte-

lijkste wel mijn lieve zoon kon zijn. En ineens, kras over de tafel heen, zegt de jongste en voortreffelijkste: 'Dan bent u een verrader van het Joodsche Volk.' O, ik ben niet boos geworden, gedenkend hoe ik zelf eenmaal in Holland (wat is Holland ver!) in ieder gezelschap de jongste en voortreffelijkste ben geweest. En dan: hij zei het in ons mooi en mild Hebreeuwsch, waarin alles goedaardig klinkt. Ik aanvaardde het als een symptoom. Is alles niet symptoom? Maar laten onze jongsten en voortreffelijksten bedenken, dat ieder uiterste, behalve uiterste verdraagzaamheid, thans gevaarlijk is. Maar och, zouden zij wel onze jongsten en voortreffelijksten zijn, wanneer zij dat bedenken konden?

Wij houden moed. Door alle moeilijkheden heen zal het Joodsche Volk zijn taak weten te vervullen.

Woord uit Psalm 23 : 4: 'Al ging ik ook in het dal der *schaduw des doods*, ik zou geen kwaad vrezen; want gij zijt met mij; uw stok en uw staf die vertroosten mij.'

'Schaduw des doods' – van 1919 af vergezelde deze gedachte de gekwelde dichter, wiens laatste lied uit de tweede bundel tot titel draagt: *Dicht bij de dood*. Hij lag toen (1920) ziek in het Schaäre Tsedek-hospitaal aan de Jaffastraat, het Huis 'de Poorten der Gerechtigheid', waar hij – bevriend met de daar werkzame, ongehuwde dokter Mosche Wallach – zeer regelmatig kwam, ook om er aan de diensten te kunnen deelnemen in het sjoeltje van het ziekenhuis. In diezelfde tijd verzorgde hij het bundeltje opstellen dat in het najaar 1921 onder de titel *Jerusalem* bij Emanuel Querido te Amsterdam verscheen. De bundel uit 1925 – met een voorwoord van Carry van Bruggen – bij dezelfde uitgever, werd Palestina genoemd. Typerende nuance; want de dichter werd – gelijk wij weten – tijdens zijn leven bijna alleen beheerst door Jeruzalem, Jeroesjalajim, Jeroesjolojem. Hij dronk zich zat aan die naam, zoals hij zijn eigen naam kon koesteren: 'Jacob Israël, mijn mooie Joodsche naam, waarop ik zoo trotsch ben en die als een vlag boven *Het Joodsche Lied* uitwappert.'

De eerste bundel dan wel te verstaan (want de uiting dateert van de herfst 1918) – bij de tweede hing zij reeds halfstok. En tot een derde kwam het nimmer. Want – en dit is een van de meest frappante momenten uit dit wonderlijke leven – op reis naar Palestina werd in het zieleleven van Jacob Israël de Haan een poëtische ontroering herkenbaar, die hij zelf niet kon verklaren, maar die hem niet meer los zou laten uit haar smalle greep.

Wij kunnen het proces op de voet volgen in zijn brieven aan Van Eeden. Het begin reeds op 2 februari 1919:

Hierbij zend ik je twaalf kleine gedichten van de reis voor De Groene. Nu ik toch uit Holland weg ben, voel ik mij niet meer zoo aan Verwey en De Beweging verbonden. Wil je ze plaatsen op de tweede bladzijde, waar ook altijd je eigen gedichten staan? Schrijf even een briefkaart poste restante Jeruzalem, als je de gedichten hebt gekregen. Laat Van Holkema het honorarium storten op mijn girorekening (*Rijks-giro*) 10092. Hans houdt die reke-

ning aan. En laat hij mij een briefkaart schrijven naar Jeruzalem (poste restante), dat hij het heeft gedaan.

‘Kleine gedichten’, die hij al spoedig met name noemt (16-2-1919):

Hierbij zend ik je een aantal kwatrijnen voor De Groene. Wil je ingesloten brief aan Van Holkema geven? Later krijg je een langen brief. Ik ben nu zes weken op reis en wel wat verreisd.

Jeruzalem, 3-4-'19

Sinds Rome schrijf ik voortdurend die kwatrijnen. Ik heb er ook eenige aan Verwey gezonden, die ze heel goed vond. Ik zend je hierbij weer 4 bldz. Ik heb een maand geleden ook een aantal aan Hans gezonden. Deze kwatrijnen beelden wel alles, wat ik lijd, hoop en vrees. Beter dan ik het in brieven zeggen kan. Ik hoop, dat Bertus ze ook lezen wil. Elken keer wil ik beginnen hem te schrijven. Maar ik geloof, dat de kwatrijnen de beste brieven zijn.

Kort daarna had hij – zoals we al weten – aan Van Eeden geschreven (22-4-1919) over de ‘plotselinge’ eerste inspiratie, in de trein tussen Le Havre en Parijs. Daarna waren ze blijven stromen.

Een enkele keer spreekt hij uitvoerig en openlijk over dit speciale dichterschap. Zo op 16 juni 1921 in zijn feuilleton DE OPSTANDIGE STAD:

Van den Allenby-weg naar de zee gaan. Het land lijkt hier op Holland. Ook een zee in het Westen. Lage, vlakke duinen. En een strand. Van verre ligt de stad, de oude stad, op hare rotsen. De nieuwe buurt langs de zee. Achter de nieuwe Arabische buurt de Joodsche wijk van Tel-Aviv. Er is de zonnige zeewind. En het breken van de branding over het zand. Ik heb in vele maanden geen gedichten geschreven en geen gedichten gevoeld. Ik denk daar weinig over en ik treur er ook niet om. Misschien geef ik te veel aan het werk voor de courant. Misschien ook is mijn tijd voorbij. Iedere tijd gaat voorbij, en de eeuwigheid, waarvan de dichters spreken, bestaat niet. Ineens is er weer de onbeschrijfelijke gewaarwording. Ik heb naar de stad gekeken op de hoogten aan de zee en aan Napels gedacht. Als een van de snelle zeevogels vliegt ineenen dit kwatrijn op. En daarna is het lied weer als een vogel weg:

...Maar Jaffa ligt niet minder mooi dan Napels,
Kleiner en kleurig, onder zijne zon.

De huizen langs de hoogten op in stapels,
En van de zee de eeuwig-brekende bron.
Dit is het lied, dat het mijne is. Met de vele alliteraties en de rijmende klin-
kers, die toch vanzelf dadelijk opvliegen.
Het is geen groote, geen wijze, geen drijvende kunst. Het is zacht en zinne-
lijk. Het bekoort, als de zeewind en de stille zee. Ik zou het vervolg van dit
gedicht wel eens willen weten. Maar 't is er nog niet: Daarom niet treuren.

In het Handelsblad van 17-5-1919 bespreekt hij het ontstaan van een kwat-
rijn over Generaal Storrs. We zien de dichtregels ongemerkt oprijzen uit
het proza:

En dan, alleen zonder wacht, gaande rustig door de drijvende straat: Gene-
raal Storrs. Hij wandelt. Hij houdt mij staande. En het is een groote emotie,
te staan in de smorende Jaffastraat, waar het leven door heen drijft, met den
Man, die door Gods wil, thans Heerscher is in Jeruzalem. Ook de Dichter
van Het Joodsche Lied heeft zijn trots. Maar toch: Generaal Ronald Storrs,
Gouverneur van de Heilige Stad Jeruzalem. Ik zou misschien wel willen
ruilen. In twee woorden teken ik den Generaal: Eerbied, Trots. Wij schei-
den. Wat is zijn Droom, terwijl hij hier gaat door de driftige, dreigende
Jaffastraat, waarin hij toch rust houdt, evenwicht tusschen de vele volken.
Hij: Generaal Ronald Storrs, Gouverneur van Jeruzalem. Voor welke Da-
den heeft God hem nog bestemd? De duizenden, duizenden ontroeringen
leg ik vast in dit kwatrijn:

GENERAAL RONALD STORRS

't Leven drijft dreigend door de Jaffastraat,
Hij gaat, Generaal, eerbiedig en trotsch.
Wat is zijn Droom? Wat is zijn stoute Daad?
Heerscher der Heilige Stad, door de wil Gods.

Nog opmerkelijker is in dit verband zijn mededeling van 20 mei 1919:
Mijn beste, trouwe Vriend, je brief van 4 April. Je brieven komen wel aan,
maar laat. Ik was heel blij met je brief. Weet je, wat ik met je brieven doe?
Ik maak er kwatrijnen van. Ik behoef maar enkele woorden te verzetten en
dan is er maat en rijm in. Wist je dat zelf? Later krijg je die kwatrijnen voor
de krant. En dan herken je ze misschien niet eens.

Wij kunnen de overgang van brievenproza tot poëzie zelfs van nabij volgen

door de formuleringen van een van zijn brieven aan Simon Tal. Op 30 maart 1919 schrijft Jacob Israël hem:

'Dag, gezegende vriend, groet alle vrienden hartelijk van mij. Och, wat zou ik graag Sabbathmiddag eens Mincha zeggen in de Groote Sjoel. En wat zoudt gij gaarne ooren bij de Klaagmuur!'

Het kwatrijn luidt:

ONRUST

Onrust: wat zoude ik graag mijn gebed zeggen
Te Amsterdam in de Groote Synagoge.
En gij; hoe gaarne zoudt ge uw hoofd neerleggen
Tegen den Klaagmuur in gebed gebogen.

Het is alsof hij de spanningen van zijn leven wil concentreren tussen vier magische korte regels, die ergens doen denken aan de abstracte 4 ellen van de wet, waarbinnen zijn Joodse leven zich zinnelijk-waarneembaar had teruggetrokken.

Tucht zou aldus de intuïtie insnoeren van een dichter, die vroeger wel was gekritiseerd om de onregelmatige bouw van zijn verzen.

Carel Scharten had daarop gewezen in zijn door De Haan vaker geciteerde opstel over 'De Joden in de Litteratuur', dat in het Handelsblad van 21 april 1916 naar aanleiding van Het Joodsche Lied I werd gepubliceerd en later werd gebundeld in de Kroniek der Nederlandsche Letteren 1916. Hij schrijft:

Deze verzen zijn zeer goed. Een ongewoon rijke taal spilt zich in een evenzeer ongewoon, doch door nerveuze natuurlijkheid bekorend rythme. Een enkele maal stooten wij op woorden, die wij niet kennen, als 'zegeer' voor 'overwinnaar', of als 'een gebrakt geraamte', waarvan de zin mij ontgaat. Over rhythmische stoornissen, die zelfs in deze eigenzinnige versstructuur niet toelaatbaar zijn, is het hier niet de plaats verder uit te weiden. Overigens wordt deze poëzie gekenmerkt door een gebrek aan maathouden, dat vooreerst eene eentonigheid van al te veelvuldig herhalen, maar ook telkens en telkens iets overdrevens of sentimenteels meebrengt.

De Jood M. H. van Campen had zich in zijn uitvoerig essay *Oude en Nieuwe Joodsche Dichtkunst* intussen nog scherper uitgelaten:

Zielsmuziek, dat hooger-melodieuse? Ja, soms in zijn allerbeste oogenblikken, maar ach, maar ach, hoeveel verzen zijn er ook niet van een verbrok-

keld en knoeierig metrum, verzen door een hortend en stootend rythme tot rijmklankige prozabrokjes versplinterd.

Niet erg eerbiedig dat laatste. De dichter had het zich aangetrokken!

In latere jaren had Jacob Israël, daarom vooral in zijn proza, een geheel persoonlijke stijl beproefd. De bestudering der Taalwetenschap was op dit proces van onmiskenbare invloed geweest. Dit blijkt vooral uit zijn talrijke wetenschappelijke publikaties, die nagenoeg alle over Significa handelen en daardoor reeds in zichzelf een strakheid van taal demonstreren, die opvalt. Veel eerder had hij – in *Pathologieën* – gestreefd naar een prozaverfijning, die de aandacht had getrokken. Ook al had de gekunstelde structuur van dit boek (naar Van Deyssels *Het leven van Frank Rozelaar*) hem het succes onthouden, waarop hij ten onrechte had gehoopt. Deze afwijzing was echter (zo had hij zelf terstond begrepen) niet alleen afhankelijk geweest van stilistische bezwaren. De decadente sfeer en perverse inhoud van de ‘Ondergangen van Johan van Vere de With’ hadden mede het eindoordeel bepaald. Zelfs was door Scharten (terecht en scherp) opgemerkt, dat dit kunstproza slechts uit des schrijvers homofiele neigingen kon worden verklaard.

‘Men herinnert zich het uiterst verfijnde proza zijner *Pathologieën*, homoseksueel tot in het rythme en de ineenschakeling der volzinnen, welke nooit met één “omdat” of één “want” de gedachte afronden, aldus vindend hun bevrediging-gevende oplossing, – doch steeds met meerdere “omdat”-ten en “want”-en de immer nog dorstende gedachte verder koesterden.’

Verwey had voor deze subtiele ‘Spielereien’ nimmer iets gevoeld! En Jacob Israël zelf zwoer later zowel *Pijpelyntjes* als *Pathologieën* af, toen hij in zijn uiterst beknopte autobiografie (geschreven t.b.v. Oosthoek’s *Geïllustreerde Encyclopaedie*, gedateerd 11-10-1917) neerschreef: ‘Aan mijne vroegere letterkundige prozawerken hecht ik niet meer. Wel aan mijne gedichten.’

In zijn gedichten waren (en daaraan kon ook Scharten niets afdoen) in ongekend schone vormen Joodse sentimenten herboren, die voor hem een plaats hadden ingeruimd in de Gemeenschap der Zionisten. Ook hier bleven voor insiders de van hem bekende instincten aanwijsbaar, maar (zo geheel anders dan in zijn vroeger proza) in een dusdanig gesublimeerde vorm dat velen ze niet eens herkenden. Hadden Verwey of J. C. Bloem van de naaktheid van zijn Bretonse ‘Heilige’ geweten? Durfden of konden zijn Mizrachistische vrienden het wezen aanvoelen van zijn al te zinnelijke benadering der Mitswot?

Weggedoken achter brandend berouw schreef hij op, wat onbekende stemmen hem voorzegden in pijnigende nachten, die zijn verleden niet konden doen vergeten. Wat was hij anders dan een instrument in de handen van onzichtbare duivelen. Maar toch! De bekroning van zijn studie in de rechten en het consequente Jodendom, dat door zijn Liederen straalde – dat alles drong als vanzelf dat wat geleefd was op de achtergrond. Er stonden in moeilijke uren nog altijd mannen naast hem als Rabbijn de Vries en Albert Verwey, die hem konden leiden. Toen luidden de beslissende jaren van 1917 en 1918 de catastrofe in. Hij ging en kwam aan. Intuïtieve geest als hij was, voorvoelde Jacob Israël de komende crisis terstond. Er was in die decembermaand van 1918 en die januarimaand van 1919 meer *met* en *in* hem geschied dan iemand kon vermoeden. Dichters hebben hun eigen dromen. Zijn veranderde gesteldheid sprak uit de kwatrijnen; zij zal nog duidelijker spreken uit zijn feuilletons. Wat aan het Joodse Lied restte op de bodem van zijn ziel was spoedig uitgeput. Door zijn verzorgd proza in het Handelsblad en door zijn gespannen korte gedichten sprak nu plotseling een andere man. Of was het weer dezelfde?

De artist in Jacob Israël was verrast over het succes van zijn artikelen en zijn 'vierregels', twee componenten, die zijn gehele laatste evolutie bepalen en illustreren. Het vertrek uit Nederland, het losmaken van zovele banden, confronteerde de anarcho-artist (had Verwey hem als dichter niet een 'getemd anarchist' genoemd?) op eenmaal met het enige instinct, dat hij – de gazzenzoon uit Zaandam – altijd had nagejaagd: de vrijheid!

De vrijheid van 1900, van 1903, van zijn reizen en tochten, waarvan hij eenmaal zong:

Banloos dwalen heeft een jongen van noode
En een man van stad en landen de ruimte,
Hij jaagt naar vreugdens vogelvlug gepluimte
Van 't ochtendgrauw tot het laat avondrooden.

'Vogelvlug' – dat woord had altijd tot hem gesproken – met vogels had hij zich wel vergeleken.

EEN VOGEL

Een vogel floot en deze stoorde
Stilte met zijn ongehoorde
Tintelende fluit.
Die vogel floot voor zich alleen
Uit hart en keel ten hemel heen
Zijn hoog geluid.

Een vogel kent geen roem of loon,
Ijdelheid niet. Dus fluit hij schoon
Uit eigen lust.
Als vogels zóó fluit ik, een dichter,
Maak het duister leven lichter,
Rustloos hart gerust.

Hier in Jeruzalem voelde hij zich vrij als een vogel – of vogel-vrij...? Het verleden was ergens afgesloten; zijn afscheid had hij een 'Heengaan' genoemd. Hij was abrupt weg-gegaan. Jarenlang blijft hij spelen met de gedachte aan een wederkeer, waarover hij eigenlijk al spreekt de eerste dag van zijn on-Koninklijke intocht. Maar nooit mocht het zover komen. Al zijn uitingen daarover – in de brieven aan Van Eeden – missen overtuigingskracht. Het is of hij de onrust van zijn leven wil belijden in een verscheurdheid, die hij zoekt; in een heimwee, waarnaar hij verlangt; in een gespletenheid, waarin hij zich veilig waant. Aan Van Eeden schrijft hij:

Jaffa, 10-9-'19

Kranten heb ik in een eeuw niet gekregen. De laatste Groene was van 2 Augustus. En een hoop gapingen. Ik had zoo een gevoel, dat je met B.B. in het buitenland zat en dat je mij een kaart zoudt sturen. Hoe gaat het met allen: grootmama, Truida, de jongens? Kon ik maar eens om een hoek kijken. Vergeet mij niet. Ik zit hier eenzaam. Toch wil ik volhouden. Wat het op den duur worden moet, ik weet het niet.

Jeruzalem, 13-2-'20:

Het gaat mij nog al goed. Maar ik weet niet, wat ik in de toekomst doen zal. En dat drukt mij zeer.

13-1-'20: Ik heb gelezen, wat je geschreven hebt over de begrafenis van Domela Nieuwenhuis. Heel mooi. Hier is alles nog dood, zonder enthousiasme. Je schrijft zoo eenvoudig, dat je door Paul berichten krijgt van je lieve moeder zaliger. Maar dat is een groot geluk. Ik krijg nooit eenig bericht. Ach, ik zou wel naar Holland willen terugkomen en mijn laatste jaren wonen in het huisje van je moeder aan de vaart. Hier zal op den duur geen bestaan voor mij zijn. Dat zie ik nu al. Voor staatsruifvreter deugen wij niet.

28-1-'20: Als het niet was om Hans, dan zou ik hier wel willen blijven. B.v. om de twee jaren in Holland komen. En de lieve Hollandsche vrienden

dikwijls uitnoodigen. Ik vrees, dat ik over een of twee jaar weer terug zal komen naar Holland. Maar dan zal ik toch altijd naar dit land verlangen. Enfin: we zullen zien, hoe 't gaat.

Ik krijg de Groene geregeld. Je polemiekt met Dr. Van Oppenrooy heb ik gelezen. Ook wat je hebt geschreven over Ten Kate. Ik ben nu bijna net zoo oud, als jij was, toen ik je voor 't eerst ontmoette. Ik zou toch ook wel graag weer in Holland zijn. Dat is het ongeluk van ons geslacht.

Gekoesterd heimwee en gecultiveerde onrust blijven de polen van zijn levenspatroon, dat zich mede daardoor niet meer in reële categorieën voltrekt. Dichterlijke dromen, daden en driften kunnen nu eenmaal niet worden gemeten naar normen, die – ontleend aan een normale levenspraktijk – alleen daardoor in stand worden gehouden. De Jacob Israël de Haan tussen 1920 en 1924 leeft symbolisch verder. Wat anderen hem verweten en verwijten, dringt niet of slechts vaag door de glazuren wand van zijn venijnig, nijdig proza en zijn smekende kwatrijnen. Hem, deze 'woorddanser' was slechts het dichterschap gebleven.

Voorbij was na 1919 alles – alles. Alleen de intuïties werkten nog, de instincten, heel zijn fijnvertakte artiestenapparatuur, die hem – hij weet het, hij 'ahnt' het – toch niet kan helpen. Helpen, waarmee, waaraan, waarom?

Hoe scherp voelt hij dit aan, als hij eenmaal schrijft:

De waterbron. Wij hooren haar donker, eeuwig (o, daar glimlacht de Eeuwigheid!) geruisch in de diepte, Wij dalen af, voorzichtig langs de steenen trap door de eeuwen geslepen. Ik leg mijn hand waar het levend water breekt en valt in een bekken, dat geen menschen hebben gemaakt. Waarom ben ik zoo ontroerd bij een bron, die breekt. Bij een roode rozenstruik in een schaduwval. Bij een kind, dat slaapt en bij een glas rooden wijn, waarin de zon schijnt? Daar komt een Arabisch jongetje aangestapt, op hooge bloote pootjes. Hij komt water halen voor zijn moedertje. Een petroleum-blik vol, en dat is hier geloof ik, vijftien liter. Neen, wij behoeven hem niet te helpen. Hij kent de bron. Hij is hier al zoo honderd malen geweest. Hij kan het blik ook alleen op zijn hoofd zetten. Gelooven wij hem niet? Wat dwaze menschen! Wie zou hem helpen als er eens niemand bij de bron was? Kan zijn moeder wachten tot er iemand komt? Zij heeft het water noodig voor den tuin. En om de groenten schoon te wasschen, waarmee zij morgen naar de stad zal gaan. Hij stapt heen, evenwichtig en voorzichtig. Als ik thuis kom, zal ik dit kwatrijn voor hem opschrijven:

Een kleine knaap: hij komt koel water halen
Voor zijne Moeder, uit de diepe bron.
Van den ochtend tot den avond vele malen.
Hij lacht... ik dacht, dat hij 't niet dragen kon.

Maar hij zal het nooit weten. En wat zou het hem baten, wanneer hij het wist? En wat baat het mij, dat ik dit kwatrijn heb opgeschreven en dat ik andere kwatrijnen heb opgeschreven? Hoeveel Eeuwicheden zijn besloten in het oogenblik tusschen onze ontmoeting en dezen brief naar Holland?

Was het juist nu niet tragisch, dat hij in de Jeruzalemse werkelijkheid de facto alles mocht bereiken, waarnaar hij ooit had verlangd en gestreefd? Hij werd weer de vrome knaap, die dagelijks sjoel ging als eens in Zaandam en toch ongezien en ongestraft mocht stoeien met 'heilige' knapen als eens in Bretagne.

Soms zelfs was hij de gazzen, die op de jaartijd van zijn moeder (en in de allerlaatste maanden: in het 'oweljaar' van zijn vader) voor het Omed mocht staan om bedachtzaam en altijd nog onwennig in de gebeden voor te gaan. Met die mooie, vreemde stem van de muzikaal gevoelige poëet, die in vroegere dagen met lyrische overgave kon luisteren naar de derde sonate van Beethoven, zoals Henriëtte Roll die altijd voor hem moest spelen. Voor hem, de dichter van Het vroegere Joodsche Lied, die nu mijmerde in de straten van de Heilige Stad. Een journalist, naar wiens stem de wereld luisterde, voor wiens woord men zelfs bang was geworden. Hij mocht als diplomaat in Petersburg en Parijs niet voor vol zijn aangezien, in dit Palestina kon hij triomfen vieren. Hij, die de bloedeloze groep van Reb Chaïm Sonnenfeld zou kneden tot een gevaarlijk instrument in de handen van handige Engelse diplomaten en sluwe Arabische Koningen, met wie hij – de zoon van de Zaanse gazzen – op den duur omging op het allerhoogste niveau. Hij, de vrome Jacob Israël, dichter, wijsgeer en jurist, die tenslotte ook nog... academisch docent was geworden.

Reeds in 1920 gaf hij colleges! Van een *Hebreeuwse* Universiteit had reeds Herzl gedroomd. Op 24 juli 1918 had Chaïm Weizmann op de Skopusberg, bij Jeruzalem (ter plaatse, waar eenmaal Titus zijn legerplaats had gevonden) de eerste steen gelegd voor een Joodse Universiteit, die in 1925 zou worden geopend.

Tijdens het leven van Jacob Israël bestond in de Palestijnse hoofdstad een juridische cursus op universitair niveau (Law Classes), die 4 jaar duurde en waarvan de afgestudeerde cursisten zonder meer als advocaat werden toe-

gelaten. Aan die Rechtsschool werd de Nederlandse jurist reeds spoedig verbonden. Van Eeden hield hij ook van deze promotie op de hoogte. Al in januari 1920 schrijft hij:

Mijn beste vriend, nu is het hier ook winter. Wel geen ijs en sneeuw. Maar dit jaar geweldig veel regen en wind. Daartusschen ineens prachtig-mooie dagen. Maar je kunt daar niet op rekenen. En geen plannen maken. Het gaat mij nogal goed. Ik begin al wat te gewinnen. Ik geef eenen juridischen cursus in het Hebreeuwsch. En spreek het nogal vlot. Ook Engelsch heb ik veel beter geleerd.

In een iets later stadium zou hij zich zelfs *professor* laten noemen. Het bleef een trauma. Nog van Jeruzalem uit bemoeit hij zich met een eventuele candidatuur voor het Amsterdamse hoogleraarschap van Albert Verwey:

Zeer zeker interesseert het professoraat mij. De splitsing zooals curatoren die voorstellen zou u zeker kans geven op het professoraat der nieuwe letteren enz. Ik begrijp, dat een aantal leeraren zich daartegen verzet. Het bezwaar, dat u geen oud- en middel Nederlandsch zoudt kennen, vervalst. De beweging voor Prinsen is een Nijmeegsche beweging. Ik vrees, dat dit gecompliceerde geval heel raar eindigen zal. Van Ginneken staat bekend als anti-Joodsch en anti-socialistisch. Of hem dat in den Amsterdamschen Raad geen stemmetje kosten zal?

Terwijl ik dit schrijf in mijn zomer, is de zaak in uw winter reeds beslist.

Professor Jacob Israël de Haan dus toch nog! Zijn technisch meesterschap op al deze 'symbolische' punten kon hem in de realiteit echter niet verlossen van dat ene centrale vraagstuk, dat zijn bij uitstek dichterlijk leven beheerste: zijn verleden. Hij *scheen* opnieuw begonnen, deze 'repetitor' van weleer. Maar een schone lei was voor de oud-onderwijzer niet weggelegd. Alles wat hij in de hem resterende jaren nog zou doen (en dat was niet gering) werd omgeven door een waas, dat steeds meer moest bedekken. Steeds meer, omdat zijn geheugen groeide met zijn wroeging. 'Ik ben bang voor mijn verleden, want dat kan ik niet vergeten. Ik ben bang voor de toekomst, want die kan ik niet vermijden. Dus leef ik in het heden als een koorddanser op eene draad. Daar komt een doodval van.'

Want hoe onwerkelijk zich dit leven ook voltrekken mocht, de dichter en de journalist moesten zich realiseren, dat zijn vele woorden werden vertaald, 'overgezet' naar een denk- en gevoelswereld van anderen. Al ge-

schiedde dat vaak op een wijze, die voor hem onaanvaardbaar was. De in deze taalsector optredende problemen hadden sedert 1906 zijn nimmer aflatende aandacht opgeëist. Wat had hij Brouwer en Mannoury benijd om de abstracte sfeer der mathematische symbolen. Klanken, woorden, ze konden nu eenmaal niet worden gehanteerd zonder een onvermijdelijke gevoelswaarde, naar twee zijden (schrijver/spreker; lezer/toehoorder), resten overlatende, die zich aan controle onttrokken. Voor Brouwer had hij eens deze regels neergeschreven:

Hoe zal het woord ooit zonder rest doordringen
Het continu, waar 't Leven zich voltrekt?
Dat kan alleen des Dichters Woord, wiens zingen
Zijn intuïties in het luistrend hart wekt.

Hevig irriteerde het hem als F. Bernstein met zijn taaltheoretische beschouwingen de draak stak. Dat bracht hem in razernij tot over de grenzen van zijn symbolische levensgang.

Bernstein schreef (7 april 1920):

Significa: Realiteiten scheppen beteekent: De realiteit door een schijnvertooning camoufleren. Met de realiteit rekening houden beteekent: De realiteit gemakshalve uit den weg gaan, de realiteit verwaarloozen.

Dat is zoo dwaas niet, als het lijkt. Want er is een zoogenaamde realiteit, het uiterlijke beeld, dat een toevallige constellatie van omstandigheden vertoont; en er is de werkelijke, de diepere, de reële realiteit; de realiteit van de gedachte en het gevoel; de realiteit van den ontembaren wensch en het onverzettelijke streven. De oppervlakkige realiteit: Een in zich verdeelde Jisjoew, verzwakt door zeven jaren van oorlog en crisis, verdeeld door kleinzielig gekibbel; een Joodsch volk, waarvan de eertijds krachtige massa door slachtingen en vervolgingen, door honger, ziekte en armoede is geteisterd; waarvan de niet geteisterde minderheid bijkans verloren lijkt in den strijd om het bestaan, in de jacht naar rijkdom en onrustige, uiterlijke genietingen, ontworteld en gedachteloos.

Wie niets zien, dan de oppervlakkige realiteit, moeten in deze dagen onzen toestand wel heel precair achten.

Maar er is een diepere realiteit. Dat de massa van ons volk den weg naar de toekomst heeft teruggevonden en met een taaie, onverzwakte geestkracht, die alle ellende trotseert, deze toekomst tegemoet trekt; dat in de geheele wereld is opgestaan al wat sterk en zelfbewust is in ons volk, om de handen der leiders te steunen, die het volk naar de vrijheid voeren; dat van de be-

scheidene, voorzichtige toezegging, door de mogendheden aan ons volk gedaan, de geweldige wil van miljoenen Joden de strikte tenuitvoerlegging onverbiddelijk eischt.

De diepere realiteit, die men ook in Damaskus diende te beseffen: Dat achter het kleine hoopje in Palestina het ongeduldige en vastberaden volk der miljoenen staat; dat het kleine hoopje in weinig jaren meer scheppende arbeid heeft verricht dan de logge massa der majoriteit in eeuwen; dat wij het zijn, die het land tot bloei zullen brengen en dat ons recht op het land in hunne heilige boeken is opgeteekend. De diepere realiteit: dat Trumpeldor, met zijn hand de wond in zijn onderlijf bedekkend, onze pionieren bleef commandeeren toen zij, verlaten, op een verloren post, de Joodsche zaak tegen veelvoudige overmacht verdedigden.

Dit is de werkelijke ziel van onze Jisjoew; ondanks partijen, programma's, internationale of wat dan ook.

Het eenige, wat ons neerdukt in deze dagen, is het bewustzijn, dat wij, behalve ons kleine werk, niets voor ons volk kunnen doen en dat de tienduizenden, die, had de vredesconferentie niet zoo langzaam gewerkt, thans in ons land hadden kunnen zijn, in de havensteden van Zuid-Oost-Europa verlangend en nog steeds te vergeefs naar de schepen met de blauw-witte vlag uitzien.

En dat er misschien nog Joden op de wereld zijn, die de om hun monopolie van uitzuiging bezorgde – terecht bezorgde – effendis alle succes toewenschen.

Bernstein *kon* niet anders. Die Rotterdamse koffiemakelaar bedreef nu eenmaal politiek en juist dit overdragen van Jacob Israëls Handelsblad-feuilletons naar de Joods-staatkundige verhoudingen zou een fatale evolutie inleiden. *Hij* was dezelfde gebleven, maar tempora mutantur. Zeker! Ook in de jaren na 1910 waren zijn geestesprodukten overgeheveld naar een hem toen nog niet bekende, vreemde omgeving. Maar was dat niet het begin geworden van zijn roem als Dichter van het Joodse Lied? Er was een wonder geschied. Voor wie konden zijn spontane Liederen achteraf anders zijn bedoeld dan voor de Zionisten? Zijn Liederen, zijn meest positieve Joodse schepping, die toch ook alleen maar konden ontstaan uit de onmacht tot vergeten, uit her-inneren!

Wat schreef Albert Verwey ook weer:

De Haan is niet de verkondiger van een leer. Hij is de man die, aangeland in de wereld, terugverlangt naar zijn kinderlijke en naar het geloof van zijn

vader; die met zelfaanklacht en wroeging zich verwijt dat hij van de eens genoten zielsrust zich zoover verwijderd heeft; die alle genietingen en ervaringen van later zou willen geven voor één dag van de verloren vrede. Wat hem aantrekt is dus niet het Jodendom, maar zijn herinnering aan het Jodendom; en indien men zeggen wil: tóch het Jodendom, dan in alle geval door middel van die herinnering.

De twee reeksen Rondom het Jaar en Aan de Heilige Sabbath, bijna de heele eerste helft van het boek, bevatten niets anders dan beelden van die herinnering, overstraald en overschaduwd door de dichterlijke aandoening. Niets anders dan de in lang verloren jeugd terugwerkende joodsche feestdagen.

Hij heeft tot al deze dagen een persoonlijke verhouding, die tevens een algemeen-menschelijke en een joodsch-nationale is. En dit persoonlijke verlaat hem niet.

Zelfs het besef dat die verhouding er eene is tot *feestdagen* schijnt hem niet te verlaten. Want ook de nu volgende gelegenheidsgedichten, voorkomende in de reeksen aan joodsche vrienden, aan de Nederlandsche Zionistische Studentenorganisatie en op de Bloemendagen van het Joodsch-nationaal fonds, als ook de regels op de Joodsche Tentoonstelling, betrekken zich, met enkele uitzonderingen, op dagen van viering of herdenking, en eerst de oorlog dringt dit persoonlijke herinneringsbestaan weg, en dwingt de zionistische dichter als de vertegenwoordiger van zijn volk, het heden het hoofd te bieden en de toekomst in te zien.

Het contact met de Nederlandse Zionisten was uiteindelijk vlees en bloed geworden voor het in berouw brandende dichterschap. Schone liederen op het Joodsch Nationaal Fonds hadden banaal klinkende propaganda-leuzen in simpele reclamekrantjes begeleid. De dichter zelf was de boer opgegaan voor het J.N.F. Hij had zich op de studie van het Hebreeuws geworpen en tenslotte de terugweg naar de Joodse traditie gevonden. Goed goed, het was een vreemde Tesjoewa geweest, die van de Vriendschap naar de Vroomheid had geleid; ofwel van het 'heilige' naar het Heilige, wat signifisch toch alleen maar wilde zeggen, dat hij dezelfde was gebleven. Maar in de levenspraktijk was hij van de ene tot de andere consequentie overgegaan en wel zo rechtlijnig, dat een bekwame Joodse buitenstaander als Leo Simons (van de Wereldbibliotheek) hem in een brochure over *Joodsch/Nationalisme en Assimilatie* centraal had kunnen stellen, schrijvende:

Van uit deze verdrukking, zoowel als de achteruitzetting in landen als

Oostenrijk en Duitschland, is nu in het eind der 19e eeuw de beweging ontstaan tot een wederopleving van het Joodsch nationalisme, en het vestigen van een eigen Gemeenebest in het land van belofte. Een beweging, die zich echter volstrekt niet zou blijven bepalen tot de verdrukten en achteruitgestelden, maar zich merkwaardigerwijs ook zeer sterk verspreid heeft onder de reeds veelszins geassimileerde en ontsynagoogde Westersche Joden. Geen opmerkelijker verschijning misschien dan de omkeer van den *Nederlandschen* dichter, advocaat en met een Christin gehuwden heer Jacob Israël de Haan tot enthousiast Zionist.

Wie dit wil begrijpen, moet er zich rekenschap van geven, dat op het jongere geslacht, dat nog opgegroeid was onder de Joodsche traditie en in het Joodsch-traditioneele familieleven, maar er zich later van had losgemaakt, de invloed van dit in de jeugd beleefde van tweërlei aard kon zijn. Dat familieleven was bij uitstek *Clannish*: het trok de banden tamelijk stijf, en kweekte een onmiskenbaren rashoogmoed – de gewone toevlucht van wie zich toch eigenlijk door hun omgeving, van wie zij afhangen, geringgeschat achten. En nu moest bij de éénen dat enge-kringetjesleven een zoo sterk verzet wekken, dat zij geen andere keus hadden dan zich met wortel en al los te rukken; bij anderen zou het een bezinsel van stille aanhanke-lijkheid kweeken, die maar gewekt behoefte te worden om onbewust clannisme te doen omslaan in bewust nationalisme.

Toen kwam zijn Alija. Weliswaar de resultante mede van het mislukte professoraat! Maar gegaan wás hij en zijn afscheid was een stunt van allure geweest voor de Palestina-propaganda. Carel Scharten had hem eens belachelijk gemaakt in zijn beschouwingen over Het Joodsche Lied: 'Hoe willen hem ernstig genomen hebben de aan zijne lippen hangende jongelingen, wien hij toewenschte dat hun *Nederlandsche Zionistische Studenten-Organisatie* het geen vijf jaar zou behoeven uit te houden... omdat inmiddels de Joden in Jeruzalem zouden zijn weergekeerd.' Dat was gedicht in 1913; eind 1918 stond hij gepakt en gezakt. Hij nam het wel ernstig en zette messiaanse vizioenen om in een enkele reis naar Jeroesjalajim.

Kon hij het helpen, dat de 'plus' van de Joodse hoofdstad als dichterlijk motief op verre afstand tot 'min' was gedevalueerd in de buurt van de oude Tempelmuur? En *als* hij daarover schreef, en *dat* hij daarover schreef en *hoe* en *waar* en *wanneer* – stond dat niet in opperste instantie (om Herman van den Bergh te citeren) aan hem, de schepper van proza en kwatrijnen?

Nu gingen de Zionisten – als voor tien jaar zijn Joodsche Lied – ook dit proza vertalen in hun eigen politieke formules en – blijkbaar – paste het niet

meer in hun schema. Soit! Dat was hun zaak. Maar zij pasten niet meer in het zijne! *Hij was niet* veranderd. Uit de heiligheid van het fin de siècle geklommen tot Heilige Vroomheid, was hij daarna gedreven naar de Heilige Stad (El Kudsj) van het Heilige Land. 'Hij', zoals Bernstein hem voordurend noemde in de hatelijke abrupte titel van veenijgige artikelen in De Joodsche Wachter, waarvan de redacteuren blijkbaar niet begripen konden, dat een dichter zich binnen het raam van zijn proza en binnen de muren van het fonkelend kwatrijn onaantastbaar achtte.

Onaantastbaar? Hier begint de kortsluiting tussen de dichter en zijn Zionistische vrienden, die van 1919 tot 1925 werden geconfronteerd met een gevaarlijke non-conformist (want dat was zijn verschijning op het toneel der werkelijke Palestijnse verhoudingen!), die al heel spoedig hun beweging verliet en haar toekomst op het spel zette door een duivelse combinatie van haar felste tegenstanders, van binnen: de ultra-orthodoxie en van buiten: Engelsen en Arabieren. Aldus in de kaart spelende van het imperialistische Engeland.

23-8-1920 schrijft hij aan Van Eeden:

Wij moeten terug naar een Zionisme met meer ernst, minder reclame, en vooral minder ambtenaren.

En even later (4-5-1921):

Het Zionisme is een heel mooi ideaal. Dat is het Socialisme ook. Beiden zijn in handen geraakt van listelingen, wien het niet om de waarheid en het ideaal is te doen, maar om propaganda en om baantjes. De Zionisten hebben een complete dienst tegen mij georganiseerd. De hoofdredactie wil liefst zoo min mogelijk last en geloof en geschrijf hebben. En geeft dan maar toe. Er wordt voortdurend in mijn artikelen geschrapt. Geheele stukken worden niet geplaatst, omdat zij harde waarheden inhouden. En dan verwijten de propagandisten mij met een onnoozel gezicht, dat ik over dit of dat onderwerp niet geschreven heb. Een partij en een krant, o, beste trouwe vriend, dat zijn geen dingen voor ons. En Jeruzalem is heelemaal geen heilige, vrome stad. Alle menschen eten hier, op enkele uitzonderingen na, van godsdienst en politiek. En toch wil ik het land niet verlaten.

Maar als het bij felle interne kritiek was gebleven, dan zou de oppositie van Jacob Israël de Haan zich zeer wel hebben kunnen voegen naar de kritische traditie der Nederlandse Zionisten. Al heel gauw echter waren het zijn contacten met de groep-Sonnenfeld en met Britten en Arabieren die hem

deden belanden in het kamp van de werkelijke vijanden van Israël. Op geraffineerde wijze werd een politiek spel gespeeld, dat intern en extern de zwakke kanten van de nationaal-Joodse situatie bloot legde.

De basis werd gelegd – zoals we al signaleerden – door zijn contacten met de ultra-orthodoxe anti-nationale 'Agoedo' (*Agoedas Jisroël*). Reeds 5-9-1919 schrijft hij S. L. de Beer, een der leidende Mizrachisten te Amsterdam (thans in Israël woonachtig):

Pool (een ambtenaar in Palestina) is een lachende nul. Dat was hij in Amerika ook. Friedenwald heeft hier geen goed kunnen doen, maar althans kwaad tegenhouden. Op het ogenblik is Eder voorzitter. Geen orthodox man, maar die toch ook geen kwaad doet.

Naar mijn meening staat Mizrachie er slecht voor. Ik zeg U dat eerlijk. Wij hebben geen georganiseerde mensen en geen leiders. De linkschen, ofschoon veel geringer in aantal, hebben veel meer invloed. Ze hebben Dr. Thon. Ze hebben de inspecteur van Onderwijs Dr. Luria, die het orthodoxe onderwijs stelselmatig benadeelt. Klachten daarover zijn aanhangig gemaakt door Mizrachie. En er is een rapport naar Londen gestuurd. Maar Luria licht de heele Zionistische Commissie uit. Linksch is ook Oettinger, een aardige man. Dit is Luria trouwens ook. Maar daar gaat het niet om. Met het geld van het J.N.F. steunt Oettinger socialistische arbeidersgroepen (trouwens Den Haag vindt dat goed). Het is heel moeilijk mathematisch te bewijzen, dat de Mizrachie wordt geknoeid, maar ik gevoel het. Wij hebben geen mensen. Rabbijn Teitelbaum is tenslotte gebleken een ijdel, zelfgenoegzaam mannetje te zijn. Nu is Rabbijn Fishmann weer hier gekomen uit Amerika. Maar ook hij is geen man, die bezielt. Ook weer een mannetje.

Meer dan iemand ben ik voor verzoening en samenwerking met de Agoedas. Ik zal dezer dagen alles overleggen met Opperrabbijn Kuk. En zien, wat hij zegt. Als het Hoofdbestuur van Mizrachie mij inlichtingen vraagt, zal ik ze gaarne verstrekken. Liefst een preciese lijst. U moet niet vergeten, dat ik geen vertegenwoordiger van de Mizrachie ben. Als ik de Z.C. inlichtingen vraag, of mij ergens tegen verzet, dan wordt ik daaraan herinnerd. Lieve vriend, wij hebben hier geen mensen. Niet voor een gymnasium, niet voor een kweekschool. Niets, niets. De orthodoxe ouders weten zich met hun kinderen geen raad.

Daarom vrees ik, dat de Mizrachie het tegen de linkschen (en die zijn hier linksch!) zal afleggen, als er geen grote verandering komt.

Eenheid met de Agoedas in de scholen is al veel. Maar de algemeen Zionis-

tische politiek stoot de Agoedas af. Onze leiders zijn veel te bang, dat zij een deel van hun macht moeten afstaan. Leest U eens in de Jewish Chronicle van 15 Aug. het interview van Dizengoff en vooral het artikel over het budget van N. J. Laski op bldz. 19. Wat hier ontbreekt is toewijding. En bij onze leiders vertrouwen op de massa. Wij worden niet vertrouwd. Van de week kwam ik doodtoevallig achter het salaris van Pool. Dit werd als een soort nationale ramp beschouwd. En wat was Pool in Amerika! Wij weten toch in Nederland het salaris van alle staatsambtenaren en van veel particulieren ook. Ik kan alleen niet veel doen. Ik hoop, dat spoedig meer van onze vrienden komen.

De gefrustreerde politicus staat al ver van zijn vroegere vrienden. Hij kan zich niet doorzetten – dat is het ‘springende’ punt, dat helemaal aan het slot van een uitvoerig post-scriptum onverholen te voorschijn treedt: ‘Ik heb er over (het gaat om een of andere technische aangelegenheid) met de Zionistische Commissie gesproken. Maar het was weer het gewone praatje, als ik iets wil, dat dezen Heeren niet aanstaat: wie vertegenwoordigt U?!’

Inderdaad – toen nog niemand! Maar de koninklijke dichter zal zijn koninkrijk vinden, de reeds eerder genoemde orthodoxe groep van R. Chaïm Sonnenfeld.

Na welke frontverandering Jacob Israël zich bevindt midden in de ‘oude Jisjoew’ (de vóór-Zionistische bevolking van Palestina), waarvan de kern bestond uit zogenaamde Chaloeke-Joden. Families, die zich sedert eeuwen in het Heilige Land hadden gevestigd, om daar hun Joods-nationale gevoels- en dadenleven te kunnen waarmaken op de eigen bodem. Was niet van alle 613 mitswot die van de ‘Jisjoew Erets Jisroël’ (vestiging in het land van Israël) een der voornaamste? Bij zijn afscheid had hij daaraan beharstenswaardige woorden gewijd!

Georganiseerd waren zij van ouds in Koleliem (Verbanden), en wel naar de landen van herkomst. Iedere ‘Kolel’ werd door de Joden uit laatstbedoelde landen financieel gesteund (‘chaloeke’ = verdeling i.c. van de beschikbaar gestelde gelden). Die van ‘Holland’ en ‘Duitsland’ (de ‘Kolel HoD’), werd sedert het begin der 19e eeuw in stand gehouden door ‘Pekidim en Amarcalim’, de oude Palestina-organisatie van de Lehrens en de Rubensen aan wie Jacob Israël de Haan zich verwant wist door zijn moeder. Betje Rubens herleefde in haar zoon, die geheel op zijn wijze in het Handelsblad van 14 september 1920 schreef:

Amsterdam is Jeruzalem niet. Maar Amsterdam is wel eene stad, die te Jeruzalem in groot aanzien staat. Vroeger nog meer, toen de Zionisten hier minder werkten. Maar toch nog wel. Er zijn nog verscheidene vrome scholen, waar ge aan den ingang lezen kunt, dat ze onder leiding staan van Pekiediem en Amarcaliem te Amsterdam. Ook het Schaäre Tsedek-hospitaal is min of meer onder administratie van de Pekiediem. En de woningen voor de armen en pelgrims op den Zionsberg, die wij vroeger de Duitsche Plaats noemden. Maar tegenwoordig zeggen wij héél voorzichtig: Bathé Machsé, dat is: Toevluchts-huizen. O, Amsterdam heeft hier nog altijd een goeden naam. Een heel mooie maneschijn heet volgens onze Jeruzalemsche vrienden een: 'Amsterdammer lewone'. De administratie van Pekiediem had de reputatie: duidelijk en nauwkeurig: 'Zoo klaar als een Amsterdammer Zettelchen' zegt men hier.

Wat Pekiediem zijn, weet iedereen. Het zijn ambtenaren. Die stam P.K.D. heeft in zijne verschillende vervoegingen tallooze beteekenissen. Wij leerden aan dien vreeselijken stam alle tijden, wijzen, personen, getallen en geslachten van de werkwoorden. Tegenwoordig gebruikt men, geloof ik, den stam K.T.L. Och, 't is lood om oud ijzer.

Amarcaliem zijn ook Pekiediem. Een Arameesch woord, dat meermalen in de Vertaling van Onkelos voorkomt. Een mooie plaats Numeri III : 32. In de Mischna komt het woord eenmaal voor. En wel in Shekaliem v : 2, waar de heilige tempelambten worden genoemd. Bar Tenoerah verklaart 't woord: 'Zij, die over alles te zeggen hebben'. Hij vergelijkt het Arabische Emir.

De Pekiediem en Amarcaliem zijn de oudste organisatie in de diaspora ten gunste van de Joden in het Heilige Land. Ze werd in 1809 opgericht door drie notabele Amsterdammers: Goedeinde, Prins en Lehren. Hunne administratie is altijd keurig bijgehouden, en in het archief te Amsterdam moet zich wel veel merkwaardigs bevinden. Een mooi proefschrift.

In het allerlaatste stadium van zijn leven zou hij (na de Rabbijn J. B. Horovicz) zelfs als hun officiële vertegenwoordiger optreden. En hij deed dat niet slecht! De Pekidim en Amarcalim hebben de vermoorde dichter (in Het Nieuw Israëlietisch Weekblad van 4 juli 1924) dan ook in bescherming genomen tegen de wilde verhalen, die na zijn gewelddadige dood al spoedig de ronde deden. De niet eens geringe arbeid, die hij in deze functie verrichtte (administratie van gesubsidieerde scholen en het Schaäre Tsedek-hospitaal; bezoek aan armen en zieken) gaf hem de genoegdoening, die de Zionistische organisatie hem consequent onthield: hij kon naar buiten

optreden als erkend vertegenwoordiger van Joden – en wel (accent apart in zijn persoonlijk leven!) van de Joden van Amsterdam; schakel in de 'Jichoes' van de gebroeders Lehren.

Hij was weer thuis. In zekere zin ook geestelijk. Want de pre-Zionistische Chibat Zion verdroeg zich beter met de mystieke bronnen van zijn dichterschap dan het zakelijke, politieke Zionisme van Bernstein en De Lieme. Maar de Joden van dit specifieke Palestijnse milieu vormden wel kwalijk een afzetgebied voor nieuwe Liederer over het al te oude Jeruzalem. De zangen van heimwee uit 1910 en later waren voorgoed historie geworden, curieuze tijdsprodukten van een al te persoonlijke levensgang. Ten overmate nog geschreven in een Nederlands waaruit zij nooit konden worden overgeheveld naar het Hebreeuws. Anno 1914 konden Joodse studenten in Leiden en Hilversum daardoor worden ontroerd. Dàt was verleden! Een nieuwe Jacob Israël was opgestaan, die in Jeruzalem kritische beschouwingen schreef en kwatrijnen, die als de gedichten van zijn Joodse bundels vaak waren opgedragen aan vrienden: Nederlanders als Frederik van Eeden, Mannoury, L. E. J. Brouwer en Henriëtte Roll; Engelsen als generaal Storr en kolonel Patterson; bouwers van het Hebreeuws als Bialik en Ben Jehouda en zelfs aan de goede Reb Chaim Sonnenfeld:

Hij was een knaap. Is hij nimmer bezweten?
Hij werd een Man. Heeft hij altijd weerstaan?
Straks dwaal ik met Adil weer door de streken,
Van licht en schaduw in de volle Maan.

Dat stond er en liet niets over aan verbeelding of vermoeden. Schaamteloos of misschien wel naïef? Hij was niet anders, nooit anders geweest. Over hoeveel ravijnen was hij heengesprongen, voordat hij de minister der extreme Jeruzalemse Rabbijnen werd? Hij stond (als steeds) voor niets!

De grote Opperrabbijn Awraham Isaak Koek (Raw Koek 1865–1935), een Talmoedgeleerde van ongewoon formaat werd door hem – nota bene zelfs ter zake van diens persoonlijke Joodse leven – verdacht gemaakt. Hij – Jacob Israël de Haan – bedreigde hem met de rabbinale ban. In het politieke vlak sleurde hij Chaïm Weizmann door het slijk – zoals hij later zelfs Theodor Herzls nagedachtenis durfde aan te tasten in kwatrijnen als:

Uw dagboek vol klein en ijdel verrichten.
Mijne kwatrijnen, waardoor 't leven drijft.
Wat zich niet de schoonheid vindt van gedichten
Is niet de moeite waard, dat men het schrijft.

Gij, vleier van Koningen en van Keizers,
Hoe knielt gij voor hen in het vuil terneer.
Weet gij dan niet iets beters en iets wijzers?
Gods eigen Leer.

Felle reacties van Bernstein en anderen konden de dichter wezenlijk niet beroeren. Maar ons leren ze iets over de evolutie van het geval-De Haan, tot – TOT – de uiterste grens.

25 Februari 1921

HIJ

De dagen gaan. En de eeuwigheid heeft het beschikt, dat wij ons weer eens met onzen grooten dichter-mopperaar moeten bezig houden. Men is het in onze kringen er over eens, dat mr. Jacob Israël de Haan subliem kan zijn, als hij over onbelangrijke dingen schrijft en dat hij positief ongenietbaar is, als hij over belangrijke dingen schrijft, in welken geest dat ook moge zijn: waardeerend of afkeurend. Want als wij ons niet bedriegen, heeft hij ook een enkele maal waardeerend over eenig onderdeel van Zionistische werkzaamheden geschreven.

In zijn brief van 4 Febr. 1921 schrijft hij met de zwartgalligheid van een verzuurd hypochonder, met de bitterheid van een gepasseerd waarheidsbekleeder, zonder van ook maar rudimentaire gevoelsoverblijfselen voor goeden smaak en verantwoordelijkheid te doen blijken, over het bezoek van Sir Alfred Mond en prof. Weizmann in Palestina. Van slechten smaak getuigt zijn opmerking over de chaloetsim. Zij mogen het in Palestina beter hebben dan in de Oekraïne: zij hunner, die niet uit het hardste hout gesneden zijn, gaan er dan toch maar aan en er zijn al twee zelfmoorden voortgekomen van chaloetsim, die het niet konden bolwerken. Ook moet, wie in het tuinhuisje van zijn Arabische vrienden stukjes voor de courant schrijft, niet zoo van uit de hoogte over het gemak van het wegenwerk schrijven. Dat mag men eerst doen als men zelf de spa gehanteerd heeft.

Van slechten smaak getuigt de Haan's voortdurende opwindning over de ijdelheid van rabbijn Koek. Ten eerste is rabbijn Koek iemand, die het renommée heeft van te behooren tot de allereerste Talmoedisten van onzen tijd, waarbij vergeleken de dichter van het Joodsche lied toch nog maar een Am Haärets is. En ten tweede: wie in het glazen huis zit, moet niet met steenen werpen, zouden wij zoo zeggen. Van slechten smaak getuigt de minachting, waarmee mr. de Haan over de generationaliseerde orthodoxie spreekt. Dat hij er niet toe behoort, is duidelijk, en dat hij ophoude, zich

langer onder Zionistische vlag te vertoonen, lijkt ons wenschelijk. Maar met dat al moet men heusch niet denken, dat de anti-nationale orthodoxie ook maar iets minder verpolitiekt zou zijn, dan de genationaliseerde. De groep Sonnenfeld kan zich er op beroemen een hoogstaanden leider te bezitten maar die eigenschap is allerminst besmettelijk!

Prof. Weizmann wordt van onoprechtheid beschuldigd. Dit blijkbaar hoofdzakelijk in verband met de arbeiderskeuken. Over deze zaak handelt een afzonderlijk artikel in ons volgend nummer.

Voor het overige kunnen wij ons voorstellen, dat prof. Weizmann zich niet aangetrokken gevoelde tot die instituten, van uit welke de Agoedas Jisroël herhaaldelijk getracht heeft, achter onze organisatie om, zich bij den landvoogd in te dringen.

In het algemeen weten wij op dit oogenblik geen enkelen staatsman te noemen, die niet ook op zijn tijd van onoprechtheid is beschuldigd. En in het algemeen is dat ook zoo erg niet. In ons geval is deze onverkwikkelijke sport echter minder onschadelijk, omdat het vertrouwen op onze leiders den deurwaarder moet vervangen, dien andere staatslieden op onwillige belastingbetalers kunnen afsturen. En als een Zionist den subjectieven indruk heeft, dat prof. Weizmann onoprecht is, dan bestaat er gelegenheid hem dit en al wat men verder op het hart heeft, persoonlijk of in de Zionistische pers te zeggen. En daarmee komen wij tot onze voornaamste grief tegen de ontboezeringen van mr. de Haan in het 'Handelsblad'.

Als hij met zijn kritiek iets nuttigs wil bereiken, schrijve hij in de 'Doar Hajom'. Daar zou men hem voor een brief, gelijk nu in het 'Handelsblad' stond, nog in late geslachten zegenen; prof. Weizmann zou het gelezen hebben en al de andere obstakels op den weg naar het Nationale Tehuis van mr. de Haan zouden het eveneens hebben gelezen. Het 'Handelsblad' leest niet één der leiders, voor welke de kritiek bestemd zou kunnen zijn. Dat lezen vooral personen, die al sedert maanden naar een dragelijk voorwendsel uitzien, om zich aan hun plicht tegenover het opbouwfonds te onttrekken. Wij ramen de schade, die deze brief aan het K.H. berokkent, op een ton. Laat ons bureau maar in het tuinhuisje van Adil Effendi over dit bedrag disponeeren. 'Hoe staat het met het Opbouwfonds?' vraagt mr. de Haan vriendelijk belangstellend. Wij antwoorden: 'Gij doet Uw uiterste best, om het resultaat in Holland door Uwe lamentaties te bederven.' Als men weet, dat er veel geld noodig is, moet men niet trachten te beletten, dat dit geld er komt. Dat noemen wij een onverantwoordelijk drijven. Daarvan afgezien, komt het niet te pas, kritiek op de Zionistische leiding en toestanden in het Zionisme in een vreemde courant uit te oefenen. Als

de anti-Zionistische weekblaadjes tegen ons te keer gaan, is dit thans mischien ook een misdaad tegen het Joodsche volk, maar het geschiedt dan toch tenminste in Joodsche bladen. Als Poincaré de Fransche regeering wil aanvallen, kiest hij daarvoor immers ook geen Engelse courant! Niet één Franschman zou hem dat vergeven.

Wij hebben de politieke brieven van mr. de Haan nu weer een jaar lang met een zuchtend 'min Allah' terzijde gelegd. Maar nu zouden wij wel willen wenschen, dat niet alleen de *dagen* gaan.

Bij buitenstaanders moge in dit stadium de vraag opkomen hoe dit alles binnen het kader van een Joodse gemeenschap anno 1920/24 mogelijk was. Hoe een nationale Jood (hij moge dan een nog zo speciale casus vertegenwoordigen) met Zionisten kon twisten op dit deplorabele niveau. Voor een generatie, die in 1948 de Staat Israël zag verrijzen, inderdaad een probleem, was dit verschijnsel binnen het kader van de Joodse historie-evolutie tussen 1900 en 1940 nochtans volkomen normaal. Het Zionisme had slechts greep gekregen op een kleine minderheid van het Joodse Volk, die zich met moeite staande hield tegenover machtige geassimileerde groepen enerzijds en de uiterste orthodoxie ter andere zijde. Herzls ontgoocheling terzake van dit laatste fenomeen vormt een hoofdstuk apart in diens korte, heftige leven.

Ook in Nederland hadden zich de behoudende Joden van meet af aan onder aanvoering der officiële Rabbijnen te weer gesteld tegen het Joodse Nationalisme, dat de grondslagen van hun verburgerlijkte levenshouding dreigde te ondermijnen. De Haan kende de interne verhoudingen op dit stuk maar al te goed en zijn feilloos instinct reageerde op deze tweeslachtige situatie volstrekt 'natuurlijk'. Hij hanteerde zeer behendig het bekende anti-religieuze gedragspatroon van de Zionisten als een geducht wapen, waartegen vroeger en later ook van de zijde der wetsgetrouwe Mizrachisten moeilijk te redeneren viel. Wat kon men hem in dit stadium eigenlijk verwijten? Zijn 'orthodoxie' – aanvankelijk organisch verbonden met zijn nationaal-Joodse ideologie – was in het Jeruzalem der beroeps-Zionisten in botsing gekomen met de levenspraktijk van het echte Jodendom. Nóg een stap en zijn 'orthodoxie' vond haar plaats temidden van de Sonnenfeldianen, die het Zionisme beschouwden als een gevaar, niet slechts voor het heilige land, maar eveneens voor de 'chaloeka'!

Scherp doorzag De Haan de unieke kans, die hier voor het grijpen lag. Dat deze groep-Sonnenfeld numeriek van generlei betekenis was, speelde geen rol. Haar ontbrak het aan organisatorisch verband, dat zich naar buiten

kon doen gelden. Een officieel anti-Zionistisch front van onverdacht-orthodoxen, dat zich in de verwarde politieke situatie tegen de Zionistische Wereldbeweging kon doen gelden, zie daar het oogmerk van de vroegere dichter van Het Joodsche Lied. Rebbe Straschun zag het verkeerd, toen hij zijn oud-leerling in een bewogen Hebreeuwse brief bijna smeekte zich niet door Reb Chaim en zijn fanatieke volgelingen te laten gebruiken. Jacob Israël gebruikte *hen*. Een paar honderd volstrekt ongeschoolde en onpolitieke Joden – in de diaspora gesteund door de Agoedas Jisroël (de wereldorganisatie der wetsgetrouwe anti-Zionisten) – traden de arena binnen van het Midden-Oosten, anno 1919! Onder leiding van een Ba'al Tesjoewa uit het Westeuropese fin de siècle...

De tijden waren toch al verward én vol van hooggestemde Messiaanse verwachtingen. In 1917 begon een nieuw hoofdstuk in de geschiedenis der Joden, als wij ons maar realiseren, dat er voorlopig slechts nieuwe moeilijkheden aan de horizon verschenen. De hoop, dat nu – met de steun van het almachtige Engeland – eindelijk de poorten van Palestina zouden worden geopend en de Kibboets Galoejot ('verzameling der ballingen van de vier hoeken der aarde') een aanvang zou nemen, bleek een illusie. Daar dienden zich reeds spoedig de moeilijkheden met de Arabieren aan én de daaruit resulterende immigratiebelemmeringen. Dat het de Mandataris niet gemakkelijk zou vallen te laveren tussen Israël en Ismaël zou in een lange, trieste ontwikkeling worden bewezen. *Mandataris*, want Palestina viel onder het begrip Mandaat, een terminus technicus door het Volkenbondshandvest gegeven aan een voogdij, die krachtens art. 22 van dit Handvest onder oppertoezicht van de Volkenbond, door verschillende geallieerde staten werd uitgeoefend over de voormalige Duitse koloniën en de niet-Turkse delen van het voormalige Ottomaanse Rijk. De verdeling geschiedde op de conferentie van San Remo (1920). Men onderscheidde drie categorieën. Het A-Mandaat (als hoedanig Palestina gold) bedoelde, dat de onafhankelijkheid van het gebied als zodanig wel werd erkend, maar het werd nochtans geacht tijdelijk bij het bestuur vreemde adviezen en hulp (i.c. van de Mandataris) niet te kunnen ontberen.

San Remo 1920! In de afgelopen drie jaren was er heel wat gedokterd aan die desolate wereld, die naar Jeremia's woord hunkerde naar 'Vrede, vrede-; doch er is geen vrede...' Wat moest Versailles 1919 – wat moesten al die andere conferenties brengen? In zijn uitstekende biografie van Lawrence geeft Anthony Nutting ergens een levendige kijk op de onontwarbare klussen moeilijkheden, waarin de geallieerden zichzelf hadden gemanoeuvreed:

De verlegenheid waarin de Britse regering verkeerde, was een directe maatstaf voor de verwarring van tegenstrijdige overeenkomsten, beloften en toezeggingen waarvoor zij en de gehele conferentie stonden. Daar was, allereerst, de Britse toezegging in 1915 aan de Grote Sheriff gedaan, waarbij Engeland zich verbond de Arabische onafhankelijkheid te erkennen als Hoessein tegen de Turken in opstand kwam. Daar was, ten tweede, het Sykes-Picot akkoord van 1916, dat voorzag in de instelling van Arabische staten in Syrië en Mesopotamië binnen de Franse, Engelse en Russische invloedssferen. De Russen hadden gelukkig hun rechten in dit opzicht verbeurd door hun revolutie en hun afzonderlijk gesloten vrede met Duitsland, maar niets wees erop, dat de Fransen ook maar een greintje minder vastbesloten waren om te pakken wat hun beloofd was. De Franse aanspraak op Syrië, ten dele gebaseerd op regelrecht imperialisme en ten dele op het feit dat de Fransen zichzelf beschouwden als de historische beschermers van het christelijke geloof en zijn aanhangers in de Arabische wereld, was iets, dat geen enkele Franse regering op dat moment zou kunnen laten schieten zonder fatale politieke gevolgen. Daar was, in de derde plaats, de Balfour-verklaring van 1917, die de Joden na de oorlog een nationaal thuis beloofde in Palestina. Daar was, ten vierde, de verklaring van de Britse Hoge Commissaris in Caïro in juni 1918 'dat de Arabische gebieden die bevrijd werden door militaire actie van hun bewoners, volkomen onafhankelijk zouden zijn'. Daar was, ten vijfde, een Engels-Franse verklaring, uitgegeven in november 1918 na de val van Damascus, waarbij de Arabieren van Syrië en Mesopotamië beloofd werd 'begunstiging van inheemse regeringen en garantie van normale, ongehinderde functionering van regeringen, door de bevolking zelf gekozen'. Boven dit alles uit waren er dan nog de Veertien Punten van Wilson, met de plechtige verklaring dat het zelfbeschikkingsrecht der volkeren de basis zou zijn voor alle toekomstige verdragen, een belofte die in de Arabische wereld grote verwachtingen had gewekt – zoals dan ook duidelijk de bedoeling was geweest.

Op 10 augustus 1920 was te Sèvres de vrede met de Turken gesloten. Het Ottomaanse Rijk werd op de diplomatieke snijtafel gelegd en van alle niet-Turkse gebieden beroofd. Dat hiermee niet één oud vraagstuk uit de wereld werd geholpen, maar wel talloze nieuwe zouden ontstaan, was zonneklaar. De weg was gebaad voor de nu openlijke strijd tussen Arabieren en Joden, die aanvankelijk – ondanks latente conflictstof – niet was ontbrand. Wat hadden de utopistische denkbbeelden van mannen als Herzl eigenlijk de facto betekend? Na 1918 werd het menens! Het Joodse volk zou op grond

van de Balfourdeclaratie zijn rechten gaan opeisen – het was de hoogste tijd. Want – en we wenden ons tot de diaspora – de Wereldoorlog had gruwelijk huis gehouden onder de Joodse massa's van Oost-Europa en de 'Vredes' hadden het getij niet doen keren. Polen stond in dit opzicht niet alleen. Overal in Oost-Europa, vooral ook in Rusland, stak het antisemitisme de kop (weer) op. Dat de Poolse soldaten de nationale onafhankelijkheid van hun land met anti-Joodse excessen vierden, vormde nog een extra teken aan de wand. Alle losgemaakte nationalistische hartstochten (ook uiteraard: de gekwetste) konden zich in deze Midden- en Oosteuropese baaierd gemakkelijk tegen de toch al geteisterde Joodse minderheden ontladen. En wat voor voordelen bracht de Joden in de Middeneuropese nationaliteitenchaos het streven naar eigen, nationale minderheidsrechten? Dit – in feite afzien van de Emancipatie – hielp al even weinig tegen het antisemitisme als in meer naar het Westen liggende landen die theoretische gelijkstelling zelve.

Dit bewees Duitsland, waar door velen het verliezen van de oorlog als de schuld der Joden werd beschouwd. Niet alleen door alleruiterste reactionairen als Nationaal-Socialisten (Simon Dubnov signaleert Hitler reeds in zijn *Weltgeschichte des jüdischen Volkes* van 1929, x, 542), die in hun eerste opkomst waren – maar ook door de conservatieve Deutschnationalen en de met hen gemene zaak makende Wehrbünde als de Stahlhelm. De moord op Walther Rathenau – met wie De Haan eenmaal summier contact mocht hebben – was symbolisch (1922).

'Knallt ab den Walther Rathenau
Die gottverdamnte Judensau...'

Tegen deze achtergrond verkrijgt de actie van mannen als Weizmann en Nachum Sokolov voor de officiële erkenning van het recht van het Joodse volk op Palestina – ook in de Vredesverdragen van de jaren 1919 – het juiste reliëf. De Balfourdeclaratie moest internationaal worden gesanctioneerd. En toen het dan eindelijk zover was juichten de Joden, die het Reuterbericht uit Londen lazen (gedateerd 25 april, 6 uur 15 namiddag):

De vredesconferentie heeft besloten de Balfourverklaring in het vredesverdrag op te nemen, waarin bepaald wordt dat Palestina het nationale tehuis der Joden zal worden, rekening houdend met de rechten der Arabische bevolking. De Opperste Raad heeft aan Groot-Brittannië het mandaat voor Palestina gegeven, terwijl Frankrijk en Engeland de grenzen onderling zullen regelen.

Verder werd besloten, dat het statuut dat Groot-Brittannië voor Palestina moet uitwerken bepalingen zal bevatten omtrent de oprichting van het nationaal tehuis overeenkomstig de Balfourverklaring. De bescherming van de religieuze genootschappen vroeger aan Frankrijk toevertrouwd, zal in de toekomst door de betreffende consulaten worden uitgeoefend. De kwestie der bewaking der heilige plaatsen zal binnenkort geregeld worden. De orde der Franciscaners heeft verzocht dat een speciale commissie zal worden ingesteld om haar aangelegenheden te onderzoeken.

Dat enige weken tevoren het eerste Arabische pogrom (4-6 april 1920) was losgebarsten, maakte de stemming nóg geladener. Dit waren weken van een ongebreidelde krachtexplosie. De chaloetsiem grepen hun rijpe kans! Hadden de jaren tussen 1917 en 1920 de uiterlijke staatkundige consolidatie gebracht, die tussen 1920 en 1924 zouden leiden tot een innerlijke revolutie, die vroegere zionisten voor onmogelijk hadden gehouden.

Ook de papieren ontwikkeling ging haar onzekere, ingewikkelde en niet tot ieders verbeelding sprekende gang. Taaie feiten vragen even aandacht. Juli 1922 door de Volkenbond geratificeerd, trad het Mandaat eerst twee jaar later (september 1924) in werking. Zijn speciale bepalingen, betrekking hebbende op de status van het *Jewish National Home*, bleken even zovele cruces in het vlak der zwakke Joodse 'buitenlandse' politiek. Wel werd in de preambule de globale inhoud van de Balfourdeclaratie erkend, maar hoeveel betekende dat feitelijk in een Britse Midden-Oosten-politiek, die op alle wijzen – zoals toen eerst recht bleek – de Arabieren wilde ontzien? Het Mandaat erkende de Zionistische Beweging, zij het niet zonder enige formele restrictie, als the *Jewish Agency*. Er wordt echter met zoveel woorden aan toegevoegd, dat de Wereldorganisatie in overleg met het Britse Bewind alle Joden – ook de niet-nationale – dient aan te trekken bij de herbouw van Palestina. Hieruit resulteerde uiteindelijk the *Jewish Agency for Palestine*, die in augustus 1929 zou worden geïnstalleerd.

Diverse Witboeken (van juni 1922, november 1923) hielden zich in deze jaren bezig met de vraagstukken van een land, waarop naast de Arabieren nu ook de Christenen rechten deden gelden. Enkele hooggestemde pogingen (omstreeks 1919) om Joden en Arabieren tot elkander te brengen (Feisals beroemde brief van 3 maart 1919 aan Professor Felix Frankfurter, Amerikaans lid van de Zionistische Wereldorganisatie ter Vredesconferentie) leidden niet tot praktische resultaten. Wie geloofde ook in de inhoud van het onlangs weer te Londen opgediepte epistel in het handschrift van Lawrence:

'We Arabs... look with the deepest sympathy on the Zionist movement.' April '20 bracht de ontgoocheling. In mei 1921 schudden nieuwe Arabische pogroms, voorzover nog nodig, de Joden weer wakker. Engeland zag zich geplaatst tegenover een ingewikkelde structuur, die sedertdien de aandacht van heel de wereld zou trekken. De inmiddels gearriveerde Joodse High Commissioner Sir Herbert Samuel en zijn ambtenarenapparaat werden ter plaatse geconfronteerd met keiharde politieke feiten. Maar dat alles raakte slechts de buitenkant. De essentiële vraag, reeds in het begin van 1920 gesteld, luidde: hoe zouden de jonge Palestijnse Joden op dit alles reageren? Had de nationale idee van Theodor Herzl in ruim 20 jaren een nieuw geslacht geschapen? Of – om Jacob Israël te citeren –

Of zullen wij van den volkenkamp leeren:
Machtloos is een volk zonder vaderland??
Zullen wij brekend en trotseerend keeren
Naar 't oudererf tusschen Jordaan en strand?

In vrede met elk volk levend, maar strijdend
Tegen elk volk voor ons veld, onze woning,
Al droom en daad aan het eigen land zijdend,
Dat het weer overvloedt van melk en honing.

Eén volk, één land, niet meer in de gelederen
Van veel volken verdeeld, door elk veracht.
Wij willen verneedren, die ons vernederen,
En krachtig staan door eigen stoute kracht.

De Zaanse poëet had dat goed gezien in het jaar 1914. De tweede Alija was hier voorgegaan. Maar tijdens het Turkse bewind kon een beweging als Hasjomer slechts een geheim bestaan leiden. Sedert 1914 was het groeiprocess van een modern-Joods militaire beweging in volle gang. Wladimir Jabotinsky creëerde zijn Legioen. Een andere mentaliteit drong onstuimig naar voren. Zou nu eindelijk dit getergde volk opstaan om Herzls droom te herscheppen door een werkelijkheid heen van moed en doodsverachting?

Zo ongeveer kon het begin worden geformuleerd van een belofte, waarvan wij de vervulling hebben mogen beleven. Maar toen? Wie durfde de toekomst van dit kleine groepje Palestijnse Joden voorspellen temidden van deze Arabische wereld, die ten overmate door Engeland werd beschermd?

De beide Zionistische congressen van Karlsbad (XII, 1921 en XIII, 1923) werden beheerst door een onzekerheid, die te klemmender scheen tegen de achtergrond van de Jodenvervolgingen in het Oosten van Europa.

In diezelfde jaren begon – sedert 1919 – met de *Derde Alija* een nieuw keerpunt in de Palestijnse verhoudingen. Reeds spoedig na hun gedwongen vertrek uit Palestina hadden Ben Goerion en Ben Zwi (de leiders der socialistische Poale Zion) van de Verenigde Staten uit de basis gelegd voor het gewapende arbeidsleger, dat met het Legioen van Jabotinsky daadwerkelijk had meegeholpen bij de bevrijding van Palestina. De wereldbeschouwing van deze jonge kerels met hun rechtlijnige ideeën van lichamelijke arbeid (speciaal landbouw), Hebreeuwse- en arbeiderscultuur brengt ons naar de ‘Hechalots’, het wereldverbond der Palestinapioniers, in 1921 tot stand gekomen te Karlsbad, waar destijds het xii^e Zionistencongres werd gehouden. Haar reeds genoemde principes spraken tot een generatie, die de groei tot manschap doormaakte in het Rusland van de jaren na 1917. In gevechten tegen het Witte Leger groeide de illegale Joodse Selbstwehr tot een bikkelaarhard apparaat, dat weinig speling overliet voor vraagstukken van vage Weltanschauung. Rechtlijnig was het portret van de kerels der Derde Alija: onverschrokken, moedig, intelligent. En vol van liefde voor het Joodse land, dat zij als landbouwers bovenal wilden dienen.

In een iets vroeger stadium was ook de dichter van Het Joodsche Lied door de sjómeriem geïnspireerd tot een *Joodsch Heldenlied*. Een van zijn twee – naar de vorm te oordelen – echte pogingen tot het scheppen van liturgische poëzie, ‘pioetiem’ (de tweede heeft betrekking op de bekende cyclus *Het Jaartijdslicht*, geschreven naar aanleiding van het sterven van de jonge Leo Vleeschhouwer). Beide cycli beginnen met een *Ingang* (een *Petiecha*) en eindigen met een *Uitgang* (een *Silloek*). Zo zong de dichter:

‘En wat zij wonnen, laat het ons niet derven,
In harten-martelend gemis,
O, God, geef ons dit leven en dit sterven,
Dat meer dan leven is.

Ziet: van de Teekens van God bloeit de Tijd
Zóó vol als de avondhemel van de sterren,
Het Volk in trots en trouw gewijd
Breekt de volken, die zijnen weg versperren.

Mijn hartelied: loof des Volks helden,
Zijn zijn gelukkiger dan wij,
Die Wachters waren van de Velden,
En stierven trotsch en vrij.
Maar 't Land is niet voor 't Volk verloren,
Dat zóó zijn trotsche Zonen geeft,
Weder zullen ons Land en Stad behooren,
Want de Ziel van het Volk is in Vrijheid herleefd.

Het idool van deze Hechaloets werd Joseph Trumpeldor, die als held stand hield bij Tel Chaj en daar op 1 maart 1920 het leven liet.

Tel Chaj en Kfar Gileadi, twee nederzettingen in het noordelijkste deel van Opper-Galilea, werden aangevallen door Bedoeïenen, toen als gevolg van een meningsverschil over de Palestijnse Noordgrens de Franse troepen zich uit dit gebied hadden teruggetrokken, zonder dat hun plaats door Engelsen was ingenomen. Hoewel de Jisjoew inzag, dat het uiteraard nutteloos was zich voor deze verloren posten in te zetten, doorzagen de meesten aan de andere kant de politieke en zedelijke betekenis van dit 'verzet'. Vijf weken na Trumpeldors heldendood organiseerden de Arabieren in de oude stadswijken van Jeruzalem een pogrom. Het oude woord van Hillel 'wanneer ik niet voor mij ben, wie dan wel' werd de leuze. Langs *alle* wegen stroomden de chaloetsiem naar Palestina. Onder hen bevond zich ook de Nederlandse Mr. Jacob Israël de Haan, de dichter van Het Joodsche Lied, misschien wel de enige van hen allen, die een theoretisch landbouwdiploma in de zak had, maar ook dat had hem niet tot 'chaloets' kunnen stempelen. Zijn dichterlijke droom had hem verhinderd door de onromantische Jeruzalemse werkelijkheid heen te bijten. 'Hij' en de derde Alija zouden evenwijdige lijnen blijken. Rondom Chaïm Sonnenfeld herleefde de kille van zijn jeugd. Hetgeen later (en niet eens zo veel later) als nationale heldenhistorie zou worden beschreven en bezongen – dat ging hem letterlijk voorbij: in de straten van Jeroesjalajim. Daar vocht hij (mei 1920) in papieren formuleringen – in signifische betogen – om de status van de ultra-orthodoxie binnen de 'Asefat Haniwcharim' (Vergadering van gedelegeerden), die de Palestijnse Joden zou vertegenwoordigen! Haar executieve – de Wa'ad Leoemie (Nationale Raad; toen nog Wa'ad Hazmani – Provisorische Raad genoemd) – werd erkend als een soort officiële vertegenwoordiging van de Palestijnse Joden tegenover de Engelse autoriteiten. Een definitieve organisatie werd voorbereid. Het totale verband van Joodse Gemeenten (onder de naam Kneset Jisrael = Ge-

meente van Israël, zie Ezra 10 : 8) zou recht doen wedervaren aan alle rich-tingen. Maar de groep van Sonnenfeld – onder leiding en invloed van Jacob Israël de Haan – begon een felle agitatie voor een autonome organisatie der orthodoxen, die zich iedere maar dan ook iedere vrijheid tegenover de Zio-nisten wenste voor te behouden! Felle debatten over minuscule rabbijnse problematiek, banale geldverdelingen en techniek der sjechita deden be-angstigend denken aan vergeelde protocolboeken, die ergens in stoffige kasten werden bewaard, in Drente, in Friesland en de kop van Noord-Hol-land. De zoon van zijn vader was opgestaan! In zulke aangelegenheden waren Izaks kinderen altijd te vinden voor ‘strijd’. Was de houding van zijn broer Meijer in 1918, als reserve luitenant, niet aanleiding geweest tot een bijkans nationale rel, toen deze had geweigerd zich te onderwerpen aan een bevel van zijn meerdere, dat de schending van de Sjabbat (Chiloel Sjabbat) impliceerde?

Ongehoorzaamheid tegenover het lagere gezag, als rechtstreeks gevolg van gehoorzaamheid jegens het hogere. Dat lag de De Haans, dat lag Jacob Israël! O dagen van zijn (koppige) vrome jeugd...

Dat alles zou intussen nog niet tot de grote ramp hebben geleid, als de dichter-diplomaat van uit deze 4 ellen van de wet zijn strijd tegen de Zio-nisten had beperkt tot binnen de grenzen van het Joodse Volk. Dat hij zijn afwijkende en afwijzende denkeelden reeds zo snel en onverbloemd in het Handelsblad propageerde, deed het ergste vrezen. Vooral ook toen het de insiders duidelijk was, dat hij zijn affecten wederom afreageerde binnen de sfeer van zijn eigen persoonlijke levensgang. Brachten de Pekidim en Sonnenfeld hem naar de Zaanse jeugd, de linkse chaloetsim van de tweede en derde Alija deden in zijn giftige pen de P. L. Tak herleven van 1904 en al die andere socialisten, die hem hadden ‘geknoeid’:

M.O.P.S. Zegt u maar gerust familiaarweg Mops. Meervoud Mopsen. Wij doen dat ook. Het zijn de beginletters van vier Hebreeuwsche woorden, die beteekenen: Hebreeuwsche Socialistische Arbeiderspartij. Het is héél onschuldig. Maar het zijn de partijangers van de Derde Internationale. De bolsjewieken. Het fortuintje van de ‘Morning Post’. Een kleine minderheid. En alle praatjes, dat alle Joodsche immigranten in Palestina bolsje-wieki zijn. Dat zijn praatjes. Het is héél moeilijk als onbemiddeld immi-grant hier te komen uit Oost-Europa. Daarvoor is een aanbeveling nodig van een Zionistisch immigratiebureau. Het beruchte ‘certificaat’. Dan geeft de Engelsche consul een visum. Het aantal certificaten is veel kleiner dan het aantal liefhebbers. De bekende Zionisten en hunne omgeving komen

het eerst aan de beurt. En daar zijn geen Mopsen bij. Niemand zal ontkennen, dat er Mopsen in Palestina zijn. Op de laatste algemeene vergadering van Palestinensische arbeiders hadden zij zes van de tachtig afgevaardigden, evenredig gekozen. Langs alle wegen komen de Mopsen binnen. Met valsche passen. Over Syrië. Over Egypte.

Zo kweekte Jacob Israël stemming:

Zij vergeven mij, dat ik uit Holland kom. Een echt klein-burgerlijk land, dat nog lang niet rijp is voor de sociale revolutie en de dictatuur van het proletariaat. Zij kennen mevrouw burgeres H. Roland Holst. En zij achten haar. D. J. Wijnkoop kennen zij ook. Maar zij achten hem niet. Hij is te gematigd. En zij kennen A. B. Kleerekoper. Nog uit zijnen Zionistischen tijd. Zij houden hem echter voor een Mops. En waarom zou ik den goedhartigen, zachtaardigen man tegenspreken? En waarom zou ik den zuren, boosaardigen jongen tegenspreken? Troelstra is natuurlijk een knoeier. De Tweede Internationale is een partij van zwarten, van imperialisten, van kapitalisten, van patriotten. Zij zijn internationalen. Een Arabische proletariër staat hun nader dan een Joodsche kapitalist. Tel-Aviv is een nest van burgerlijke bloedzuigers. De gymnasiasten zijn weldoorvoede burgerbroekjes, die Hebreeuwsch bazelen en de Mopsen niet achten. En dan is het tijd voor hen naar hunne vergadering te gaan. Tusschen Konstantinopel en Marokko.

Hij laat niet onduidelijk doorschemeren, dat het officiële Zionisme = Bolsjewisme. Hoe had hij – de van nature revolutionair – eenmaal de Russische Revolutie begroet. Reeds op 17 maart 1917 schreef hij Verwey: 'Ik behoef u niet te zeggen, hoe zeer ik mij over het gebeurde in Rusland verheug. Ik ben er verward van'.

En nog geen maand later (9-4-1917): 'Ja: de vernieuwing van Rusland is een geweldig heerlijk ding, welhaast te heerlijk om te dragen. Maar zoovele goede en trouwe makkers, die haar niet meer beleven!'

Hij haatte de revolutionaire Oost-Joden, die hij liefdeloos bespot in het *Pinsk-Minsk-Dwinsk* van zijn steeds grover wordende aanvallen. Wat zou Straschun daarvan hebben gedacht. De rebbe uit de Burmanstraat bezweert hem begin 1924 in een ontroerende brief op te houden met zijn machinaties. Vol woordspelingen dit primitieve schrijven.

'Keer terug! Laat Uw enig streven gericht zijn op vrede. In deze wereld van

leugen is het moeilijk vrede te brengen. Zelfs de groten van de volkeren der aarde als Clemenceau, Wilson, Lloyd George, Poincaré en anderen kunnen dat niet. Toon gij nu uw grote kracht om waarachtige vrede te bevestigen tussen alle groepen van *Israël*. Dan zal *Israël* niet beschaamd staan en zijn aangezicht niet verbleken. Dan zal Uw naam bekend worden in alle uiteinden van *Israël*, tot lof en tot roem’.

Kón hij het maar!

Er was in Jacob Israël de atmosfeer gegroeid van de vijand van binnen, die wil vernietigen en die zijn vernietigingsdrift daarstraks zal uitleven ook in het persoonlijke contact met de doodsvijanden van ons volk. Literaire antisemieten als de gebroeder Jérôme en Jean Tharaud worden door hem beïnvloed. Zij zouden na zijn dood nog voor de dichter in het krijt treden. Hun *L'an prochain à Jérusalem* (1924) typeert de informatietechniek van de dichter achter de schermen, die er prat op gaat dat alle Palestina-bezoekers de weg naar zijn woning weten te vinden. Herzl heet in hun taal, ongeveer als in zijn kwatrijnen, ‘Prophète du Boulevard’. Hem vergelijkend met Mozes zeggen de Tharauds: ‘Maar de onderneming van den grooten voorvader stond tot de nieuwe taak, zoals een goede oude opera staat tot een modern lyrisch drama...’

‘Hij werd slechts vijf en veertig jaar, maar profeten hebben er niets aan om oud te worden...’

Hier en daar schijnt Jacob Israël zelf aan het woord, een zure journalist, die voor de chaloetsim geen goed woord over heeft (‘Tous ces gens se donnent du mal. Leur vie est dure, et je ne voudrais pas en médire’) en die de onmogelijkheid van de Alija uit het Westen nadrukkelijk betoont! ‘Déjà beaucoup sont repartis et parmi eux qui restent, combien en trouverais-je encore, si je repasse dans dix ans’ – zo eindigt het hoofdstuk ‘Les pionniers d’Israël’. Dat de Franse Joden-vijanden ten overmate nog *Ben Jehoeda* op-hemelen (zonder te gewagen van de moderne, Hebreeuwse renaissance) is weer typisch à la Jacob Israël, die tussen alle vernietigende kritiek door enkele uitvoerige beschouwingen wijdt aan deze Bouwer van onze Taal. Ook Nederlandse bezoekers kwamen onder invloed van de correspondent van het Handelsblad. Zo de architect H. Th. Wijdeveld, die in De Telegraaf een miezerig pleidooi hield tegen het moderne Tel Aviv:

Jaffa! Kleine, vergane stad der oudheid, uw beeld zal ik niet vergeten. Gij zijt mij lief geworden en uit schaamte biecht ik de gruwelen van wat onze beschaving u aandeed, immers, gij zijt veroverd door de aanstormende macht van den vreemden ‘eigenaar’. Gij zijt omsingeld door de emigran-

ten, door de kooplieden uit Europa, door de handelaars in glas – paarlen – en schoensmeer – en plantenvet – en pinkpillen – en kunstzandsteen – en papieren zolen. Gij staart machteloos naar wat zich om uw muren afspeelt, want daar verrijst het Nieuwe... de vergroting van uw stad... de moderne uitbreiding 'Tel-Aviv'.

Daar 'groeien' de huizen niet als bij u, daar bouwt men volgens plannen, daar bouwt men in zandsteen en baksteen, met beton en cement, gepleisterd en geschilderd. Alles volgens het plan der ordelijke wanorde. Met systemen uit Duitschland, met Engelsche aanpassing aan het landschap, met Russische versmelting in het klimaat... Eén met de natuur... maar met de natuur der burgerlijk-Europeesche maatschappij. Alles dooreen in levendig bedrijf, maar ieder voor zich, ieder in eigen huis, met eigen tuin met eigen plantjes en boompjes en bloempjes, ieder in afgunst op het protzige klatergoud en den wansmaak der anderen.

Hier bouwt men villa's als 'Mon désir', landhuizen als 'Nooit gedacht', kroegen als 'De eerste aanleg' en de goddelijke materialen van het land worden vervangen door geperste kalksteen uit Duitschland, gegoten rotsblokken uit Australië, hekken met ijzeren cactusbladeren, en schoorsteenpotten als kabouterijtjes. Als in karikatuur loopen de kameelen en slepen de bouwmaterialen aan, die in mallebinding terzijde schommelen. Zij dragen de kalkbakken en zijn over heel het lichaam besmeurd door het klotsend-schokkende gemors der specie. Zij vervoeren de holle imitatie-zandsteenblokken, die door de deining van hun gang, in bonzend tesamenstooten, reeds vóór het gebruik afbrokkelen. Zij slepen ijzeren balken, die hun bij kop en staart uitsteken, waardoor zij nauwelijks meer kunnen gaan. Zoo werkt de moderne techniek met het edel dier der oude volken.

Bij het aanbrengen der materialen speurt men eerst recht de technische macht der nieuwe wereld. Van hijschtoestellen geen spoor, van steigers nauwelijks sprake. Bij een huis, dat tot op de eerste verdieping is opgetrokken worden twee ijzeren balken op pijlers gelegd. De arbeiders hebben met veel moeite een der balken in den stand van een ladder, tegen den zoo juist gemetselden muur gezet, maar nu moet hij in de hoogte gebracht worden, opdat zijn dompmoment zal komen. Maar bij de eerste poging reeds, blijkt het, dat door de schuiving, de wringing en druk van den balk, de muur veel lust vertoonde eenige meters van zijn metselwerk naar beneden te storten.

De arbeiders weten allen, hoe het moet, hebben allen de leiding... Mij schijnt het gebeuren echter de geschiedenis van den Babelschen torenbouw. Hier klinken de adviezen van boven naar beneden in Jiddisch, in Duitsch

en Hebreeuwsch en brult het antwoord terug in Fransch en Poolsch en Russisch. Met handen en voeten wordt gesproken, geschreeuwd, gebruld, en ten slotte staan twintig duur betaalde krachten bijeen te confereeren... Een havenarbeider, een horlogemaker, een kleermaker uit Duitschland, een koopman, een bankbediende uit Polen, een Russisch student in de chemie en een in de rechtswetenschappen, een tuinder en wie weet wat nog meer. Dat zijn de bouwarbeiders van Tel-Aviv. Zóó wordt de nieuwe wereld opgebouwd. Heel de groei bedoelt een jongen bloei... heel het gebeuren is een stuiptrekkend vergaan.

Ik zie al die mislukkingen der Europeesche imitatie aan en vloek luid. Ik zie slechts één oplossing... 'n explosie-middel. Ik denk aan brandstichting, ik wil voordrachten houden, ik zoek naar den burgemeester, ik denk aan alles wat het besef aan onmacht mij te binnen laat schieten. Maar... een foxtrot speelt door de openstaande vensters van een gereed-zijnd huis en een vrachtauto beladen met sinaasappels suist voorbij. Er wordt van af de auto met de gouden vruchten naar de makkers op het werk gegoid... en ... alles *lacht*!!! Ik lach luidkeels mee!!!

Ter zijde van den weg gaat een oude Arabier; hij bukt zich, raapt de sinaas-appelen op, maar terwijl hij glimlacht, zie ik in het bruine gelaat zijn witte tanden schitteren.

Wijdeveld lachte, én de gebroeders Tharaud, én Jacob Israël. Maar de laatste deed het buiten zichzelf om. Want de dichter was slechts werktuig in het spel der sjeidem, die hem hadden teruggedreven naar het Jeruzalem van zijn religieus-gestemde moederbinding, het Jeroesjalajim van de Pekidim en Amarcalim, de Heilige Stad, waarvan hij eenmaal had gezongen: Hoe werd al mijn verlangen Vervuld in uw gezangen...

En – in hun vuistje – lachten Arabieren én Engelsen. In de machinaties van de dichter hadden zij het duivelse spel herkend. Zij speelden mee, onscrupuleus toeziende hoe de dichter van Het Joodsche Lied danste op het koord. 'Daar komt een doodval van.'

Want dat was Jacob Israël reeds sedert 1919 duidelijk – hem, die als dichter andere werelden zag en doorleefde. Deze, traumatisch bepaalde, smalle levensgang kende maar één eindstation, dat hij aflas van de 'schaduws' op muren en donkere wegen: de onnatuurlijke dood.

Jan Greshoff heeft zijn 'bewonderenswaardige en liefelijke talenten' bewonderd, én dat was terecht; 'zijn rijk en onbaatzuchtig gemoed'; én dat

valt niet te ontkennen. Hij, die altijd en overal, alles gaf. Die eenmaal, toen Gerrit Mannoury een schilderij bij hem thuis bewonderend prees, op een trapje klom en de beduusde mathematicus het grote doek in zijn korte armen duwde. Mannoury moest letterlijk met hem vechten alvorens de dichter – helemaal verslagen – het stuk weer ophing aan de wand. Geven, met alle inzet van zijn gemoed, dat deed hij ook hier. Maar als Greshoff over zijn ‘onaantastbare moed’ spreekt, en over zijn strijd voor ‘orthodoxe idealen, toen die werden bedreigd en aangetast door tegenstanders, die geen tegenstand duldden’, dan verwaarloost hij als factor van beoordeling de totale afwezigheid van zedelijke postulaten in de levenshouding van een gefrustreerde poëet, die tot in het onbewuste moest ervaren, dat hij op een verkeerde weg was. Die, door zijn fundamentele gespletenheid heen teruggedrongen was naar een beangstigende bewustzijnsbeperking. Die kinderlijke bescherming zocht binnen de vier enge ellen van de Wet. En die tenslotte helemaal alleen leefde, binnen de vier houten wanden van zijn hut, op een binnenplaatsje aan de Manillastraat.

Want dat ik, zat van zinnen, zat van leven,
Altijd weer nieuwe zatheid zoek.
Dat ik door lust en waanzin voortgedreven,
God te Jeruzalem vervloek.

Dat was dus de vertegenwoordiger van Pekidim en de minister van Buitenlandse Zaken van R. Chaïm Sonnenfeld. Die als zodanig zelfs contact zocht met zijn Nederlandse collega Van Karnebeek, aan wie de dichter d.d. 26 maart 1922 een anti-zionistisch memorandum toezond, begeleid door het volgende schrijven:

Zeer Hooggeachte Heer Minister!

U zult misschien wel eens iets van mij hebben gelezen?

In ieder geval veroorloof ik mij uwe aandacht te vragen voor ingesloten memorandum, dat bij den Volkerenbond wordt ingezonden. Van de Oost-europese Joden behoort een groot gedeelte tot Agudath Israël. Maar hunne valuta staat laag, en hunne vroomheid is grooter dan hunne activiteit in de politiek.

Ik hoop, dat gij u de belangen van dezen groep zult willen aantrekken, wanneer het Palestina-mandaat besproken wordt. Mocht u zelf niet naar Genève gaan, dan wilt u wellicht het memorandum aan den leider van de Nederlandsche delegatie geven?

Met verschuldigde hoogachting uw zeer dwn w.g. Jacob Israël de Haan.

De bijgevoegde brief van de 'Council (Waad Hair) of the Ashkenasic Jewish Community Jerusalem' bevat de namen van de leiders: Rabbi J. J. Diskin Senior Rabbi of Palestine; Rabbi J. Ch. Sonnenfeld Chief Rabbi of Jerusalem; President: Rabbi M. L. Bernstein; Treasurer: W. Shocher Esq.; Chief Sec.: Rubin S. Jungreis.

De laatstgenoemde schijnt degene te zijn geweest, die *achter de schermen* met De Haan alles bekonkelde. *Naar buiten* was het in de regel de naïeve Sonnenfeld, die met de dichter optrad. Diens opvallende, eerbiedwaardige verschijning 'deed' het beter in een niet Joodse omgeving, waar men toen nog de Joodse gemeenschap vooral door eerbiedwaardige 'Rabbijnen' vertegenwoordigd wenste te zien.

Kostelijke anekdotes zijn over Reb Chaims diplomatieke missies bewaard. Bij een bespreking over de zelfstandige sjechita (slachtmethode) van de orthodoxe gemeente verklaarde de High Commissioner, dat hij één sjocheet (beestensnijder) eigenlijk wel voldoende vond. De Council had om twee verzocht. Plotseling wendde De Haan zich tot Sonnenfeld met de vraag: 'Rebbe, hoeveel meter van af de doellijn ligt de penalty-stip?' Reb Chaim moest het antwoord schuldig blijven. De High Commissioner wist het wel: elf meter. 'Ziet U', zei De Haan, 'die man heeft geen notie van de regels van het voetbalspel en daarom spreekt hij er ook niet over. U heeft geen verstand van de Joodse slachtwetten en kunt die zaken dan ook beter aan deskundigen op dat gebied overlaten'.

Maar zulke anekdotes mogen ons niet afleiden van de dodelijke ernst der politieke situatie in het Jeruzalem anno 1922. Jacob Israël speelde – ook met de orthodoxen – een griezelig-gevaarlijk spel. Maar wat deerde hem dat? Wat deerde het de Arabieren, die zijn lichamelijke weerloosheid allang hadden ontdekt? De Engelsen – tenslotte – hadden wel van slechtere prooi en misbruik gemaakt. Deze man, zo voelden zij het, was een Joodse 'Lawrence', een begaafd journalist, bezeten slechts van één ideaal: de vernietiging van het Zionisme. 'Een kanaaltje van de zee naar de Emek en al de kolonies laten verzuipen...' – dat zou hij durven zeggen tot Jacobus Kann, de vriend van Herzl, die sedert april 1924 het consulaat-generaal der Nederlanden te Jeruzalem bekleedde!

Dat was pas een bruikbaar instrument in de politieke heksenketel van het roerige Midden-Oosten! Wie zou alle duistere gangen van deze ongelukkige mens nog kunnen en durven volgen? Legende en laster hebben zijn biografie al tijdens zijn leven vertroebeld. Zoals hijzelf werd geslingerd tussen God en Satan – tussen ogenblik en eeuwigheid – tussen Amsterdam en Jeruzalem – zo slingerde zijn 'beeld' tussen heilig en onheilig. Maar was dat

signifisch niet hetzelfde KADOSJ van de Sabbath, Thomas van Aquino, het jongetje uit Bretagne, Jeruzalem en Adil Effendi? Het was alles één, de eenheid van de verscheurde! Eén, tot in alle dégoutante details, waarvan de rabbijnse stelregel wil dat het goed is één vuistbreedte te openbaren en er twee te bedekken. Maar op die ene vuistbreedte mogen nog twee aspecten naar voren treden, die Jacob Israëls nationale ondergang naar de zijde der buitenwereld afdoende illustreren: de Northcliffiade en zijn bezoek aan de Arabische koningen.

Toen Lord Northcliffe in 1922 naar Jeruzalem kwam, verscheen voor deze grote Britse persmagnaat ook een delegatie van de orthodoxe anti-Zionistische gemeente onder leiding van Raw Sonnenfeld en Mr. Jacob Israël de Haan, die het woord voerde. Wat daar is besproken is nimmer bekend geworden. De Haan heeft later in het openbaar beweerd, dat hij niet tegen de Balfour-declaratie had geageerd. Dit is mogelijk! Maar waarom ging hij eigenlijk naar de man, die in het voorjaar van 1918 in West-Europa al lang als een notoire antisemiet te boek stond? Ook in Nederland was toen door publikaties van Dr. Max Simon openbaar geworden, dat Lord Northcliffe in nauw contact stond met het voornaamste Russische antisemitische orgaan Nowoje Wremja. Bezat hij niet een groot deel van de aandelen daarvan en was aan de Times niet een bijzondere Russische bijlage toegevoegd, nota bene gesteund door de Russische regering en aan de Russische stations 'ambtelijk' verkocht! Bij de torpedering van de Lusitania schreef de Times: 'Het eigenaardigste verschijnsel is de teugelloze vreugde van Hamburg en de Joodse geldpers over de ondergang van zo'n machtig schip.' Haar Russische correspondent sprak in zijn *Russia and the world* over de Joden, die altijd een gevaar voor de Russen waren geweest en over de fundamentele tegenstelling van het Joodse karakter met wat voor de Slaven het waardevolst is.

Wat beoogde de dichter met zijn griezelige stap en wat is de waarde van al zijn dementi's?

Twee zaken staan toch vast! Na het bezoek van de grote Lord werd in de Engelse pers (vooral The Times) een felle anti-Zionistische actie ingezet, die kon beschikken over een uitgebreide inside-information. Dat was punt één. Maar het ergst van al was toch wel, dat de dichter van Het Joodsche Lied sedert dien optrad als Palestijns correspondent van de antisemitische Daily Express! Hij was nu ook expliciet de vijand geworden van – zichzelf.

Toen de Jisjoew in 1921 aan de High Commissioner de eis stelde de door hem bezongen Generaal Storrs als gouverneur van Jeruzalem te ontslaan, om-

dat hij niet in staat was gebleken de Arabische onlusten te voorkomen, had De Haan de Engelsman in het openbaar gehuldigd en zelfs zijn verontschuldiging aangeboden met betrekking tot de dwaze verlangens der Zionisten.

In die troebele sfeer der hoogst gevaarlijke verhoudingen koos de dichter weer meesterlijk het gruwelijke midden. Was de Hoge Commissaris geen Jood? En was Norman Bentwich, zijn hoogste juridische adviseur geen Jood. De Britten dienden rechtvaardigheid te betrachten tussen Zionisten en Arabieren. Zelf heeft hij in De Amsterdammer van 12 januari 1924 zijn bezoek aan de perskoning beschreven, naar aanleiding van Philip Graves' boek *The land of three Faiths*. De bespreking geeft De Haans standpunt volledig weer:

Graves kwam de laatste maal in Jeruzalem met wijlen Lord Northcliffe. Een donderslag door de geheele Joodsche wereld. Lord Northcliffe had tot dusverre gegolden voor pro-Zionist. De Times steunde de politieke Zionisten en gaf geen steun aan de Arabieren of aan Agudath Israël, de groote Joodsch-orthodoxe wereldorganisatie buiten de Zionistische organisatie. Toen Lord Northcliffe over Amerika naar Azië reisde, werd hij te New York begroet door eene delegatie van Zionisten met Nahum Sokolov aan het hoofd, die hem kwamen danken voor al hetgeen hij voor het Zionisme had gedaan. Hier, te Jeruzalem, sloeg hij om. Welke redenen? De ziekte, toen nog verborgen, waaraan hij kort daarna beweek? Of invloed van de woordvoerders van Agudath Israël? Dit laatste is niet aannemelijk. Het onderhoud tusschen Lord Northcliffe en de vertegenwoordigers van de Agudath heeft een kwartier, twintig minuten geduurd. Misschien heeft de anti-Zionistische stemming in de Mohammedaansche landen van Indië, waar hij juist vandaan kwam, invloed gehad. Lord Northcliffe was in de eerste plaats pro-Engelsch. Hij was ook tegen de Arabische politiek van de Engelsche regeering. Hij meende, dat Engeland, als heerscher over tientallen millioenen van Mohammedanen, meer pro-Turksch moest zijn. Hij heeft dit den Emir Abdullah van Transjordanië, een zoon van Koning Hussein van Mekka, gezegd, bij een haastig bezoek in het winterkamp van den Emir te Schuni-Nimrin in het Jordaandal, tegenover Jericho. Ik was de gast van den Emir toen Lord Northcliffe naar Jeruzalem kwam. En ik werd haastig naar Jeruzalem geroepen, omdat de Lord ons wenschte te zien. Maar 't heugt me!

Lord Northcliffe liet de Palestinensische Zionisten in een geweldige opwindung achter. Met Mr. Graves. Dat kwam mooi uit. Mr. Graves was de gast

van Generaal Storrs, die nauwkeurig weet, hoe de Zionisten over hem denken. Dat was in Februari, drie maanden nadat de Zionisten zeer verstandige, maar zeer mislukte pogingen hadden gedaan om Generaal Storrs als Gouverneur van Jeruzalem afgezet te krijgen, in verband met onbetekende onlusten te Jeruzalem, op den Balfour-Declaratie-dag te voren.

Zijn positie in Jeruzalem was sedert die tijd onmogelijk geworden.

Aan Van Eeden schrijft hij: (27 april 1922)

Beste Vriend, hoe schandelijk lang is het geleden sinds ik je geschreven heb. Maanden en maanden. Zeker niet na je doop. Ik heb er natuurlijk veel over gelezen in de bladen. Je briefkaart over Kattekopje heb ik gekregen. Hij zal wel in Genua zijn. Je hebt zeker ook gehoord van de vele moeilijkheden, waarin ik geraakt ben, sinds het bezoek van Lord Northcliffe. Dat is bijna drie maanden. Hoe is de verhouding met de vrienden? Hoe gaat het met de significa? Ik heb gezien, dat een Dr. Ewald Messing aan de Handelshoogeschool te Rotterdam iets dergelijks doceert. Weten jullie daarvan? Vandaag kreeg ik twee Groenen met je twee artikelen over Joodsche Heiligen. Heel mooi. Maar de Chassidiem willen niets van Buber weten. Er zijn hier nog wel Chassidiem en in Polen zijn nog wel heilige Rebbes. Je moest eens hier komen. De Roomsche-Katholieke patriarch (p.m. de rang van een aartsbisschop) van Jeruzalem is naar Europa, naar den Paus. Hij komt denkkelijk ook in Holland. Probeer hem eens te ontmoeten. Ik heb je naam op mijn kaartje geschreven. In Katholieke kringen zal men toch wel hooren, als hij komt. Mijn leven is moeilijk. Maar ik doe mijn plicht. Na vele maanden is nu ook de dichtlust weder wakker geworden. Kom je nog bij Hans? En bij Henriëtte? Ik stuur je maar geen gedichten meer. Je houdt er, geloof ik, niet van. Ik ben rustig en gelaten. Zonder verlangen en vrees. Het Leven is, geloof ik, eene vergissing van God.

Schrijf gauw eens, hoe het gaat met Truida en met de jongens en met iedereen.

Hartelijke groeten, steeds je vriend,

Joop.

Op deze laatste brief aan de jarenlange vriend is – exceptioneel – het concept-antwoord bewaard gebleven:

Beste Joop, ik ontvang je brief van 27 april. Dank je wel. Ik kan alleen maar mijn wensch herhalen dat je spoedig terug moogt komen. Voor uitvoerige correspondentie heb ik geen rust genoeg. Laat ons elkaar spoedig weerzien. Hoe kom je er bij dat ik je verzen niet graag lees. Ik lees ze altijd graag met

een enkele uitzondering. Als je het leven een Vergissing van God noemt, ja, dan haal ik mijn schouders op en lees niet verder. Gelukkig zijn zulke dwaasheden uitzonderingen. Het is hier heet en droog, ik weet niet, hoe ik rond kom, met zooveel tegenspoed. Alles verdroogt. Zondag werd hier de Signifische Kring gesticht, op 't grasveld, onder de kastanjeboom. Bij Hans kom ik geregeld, minstens ééns in twee weken.

Dag Joop.

Zij bleven bewaard, al deze epistels, ondanks de herhaalde smeekbeden van Jacob Israël om ze te vernietigen, zoals hij de zijne had verscheurd. Hoe vaak had hij het afscheidslied herlezen uit 1919!

Zoo vaar dan wel, en zoek u ruimer weegen.

Uw Leider sprak, 't is noodig dat gij gaat.

Ga met mijn dankbaarheid en met God's zeegen,
de dag is droef – omdat ge mij verlaat.

Gij ziet 'n mysterieuse toekomst wenken.

Ik blijf alleen met weemoedig herdenken.

En als ge dan op Hebron's hoogten zit

en 't ritsel-fluist'ren hoort der ranke palmen

en in de landstaal uwer vaadren bidt,

en zingt, inheems, uw zoo geliefde psalmen,

Zend dan uw ziel een wijl naar 't neevlig Noorden.

Gedenk den verren vriend – en deeze woorden.

1899–1922! Dat was afgelopen. Hoe was het ook weer? 'Voltooien en vernietigen. Voltooien: "de schrijver maakt zijn boek af". En vernietigen: "de beoordeelaar maakt het boek af". Dat stond in zijn dissertatie, verdedigd op 1 februari 1916 in de aula der Amsterdamse Universiteit. Van Eeden, Verwey. Gek, hij had op de grote Albert nooit een kwatrijn gemaakt. Maar dat was ook geen vertrouwd vriend geweest! Dat was – hij spotte – Roomse Freek, de 'chaloets' van Walden, die hem nog wilde sjmadden ook. De thans bekeerde, die hem nota bene zonder enige steun had gelaten, toen hijzelf worstelde om zijn Jodendom! 't Kon ver... keeren!

'Ik sta natuurlijk heel ver van het Katholicisme', had hij hem (8–10–1921) geschreven. Was dat wel zo? Stond hij ver van iets?

Hij lachte duivels! Reeds wenkten Arabische Koningen in de woestijn. Ze-

ker, hij had zich al vroeg als een vriend van Arabieren en Arabische jongetjes ontpopt. Tijdens pogromachtige relletjes verscheen hij, als enige Jood, op straat. Op het postkantoor sprak hij Joodse ambtenaren bij voorkeur aan in het Arabisch, dat hij zich spoedig had eigen gemaakt. Werd hem in het Hebreeuws geantwoord, dan maakte hij daarvan een zaak, zoals eenmaal tegen een Joods meisje. 'Het Hebreeuws was nog niet als officiële landstaal erkend...'

Hij ontzag zich zelfs niet in dit kader te hetzen op een wijze, die slechts als 'antisemitisch' kan worden uitgelegd:

Wij willen ditmaal onze inwoning niet zoeken in Tel-Aviv, maar in Jaffa. Want als onze chaloetsiem en onze gymnasiasten weten, dat een van de Northcliffe-delegatie in Tel Aviv woont, zou het wel eens tot moeilijkheden kunnen komen. Bovendien: met een Arabischen vriend in Tel-Aviv! Een Arabier wordt in een hotel te Tel-Aviv even slecht ontvangen als een Jood in vele Duitse of Amerikaansche hotels. Dat is het typische: de extreme Joden doen hier tegen iedereen, die hun niet aanstaat, precies datgene, waarvan zijzelf in de ballingschap zoo wreed geleden hebben. Onze chaloetsiem en onze gymnasiasten zouden den Arabieren wreede meesters zijn, wanneer er geen Engelschen waren. En wanneer men de Arabieren niet eenigszins vreesde.

Toch was het voor zijn vijanden nog een verrassing toen Reb Chaïm en zijn Zaanse minister zich opmaakten naar Amman, waar zij de gast zouden zijn van de later eveneens vermoorde Emir Abdoellah van Trans-Jordanië, die toen door zijn vader Hussein werd bezocht. Jacob Israëls doel was bereikt. Zoals hij, de gespletene, *intern* een wig had gedreven tussen antinationale en nationale Joden op basis van de eenheid van het traditionele Jodendom. Zo zou hij dit laatste *extern* consolideren door Engeland en de Arabieren samen te smeden tot één front.:

Het kwartier van onzen gastheer, Zijne Koninklijke Hoogheid den Emir Abdoellah van Transjordanië, is een tentenkamp, gespreid op zachte heuvelen noordwaarts van de stad Amman.

Het heete van den dag is al voorbij, wanneer wij aankomen. En er is het bonte, zwarte en witte spel begonnen van het licht en van de schaduwen over de heuvelen en de dalen. Er zijn de soldaten. Er zijn de paarden, gebonden aan groote steenen en etende vreedzaam van hun voeder, dat in een walletje van steenen op den grond ligt.

Aïd Effendi geeft vele bevelen. Wij zijn aangekomen. Er is een mooie tent gereed, op een kleinen heuvel, naast de tent, waarin het secretariaat van den Emir gevestigd is. En het zwarte jongetje Mohammed zal mij bedienen. Hier begrijpt men alles, wat men vroeger in den Bijbel heeft gelezen. Bijvoorbeeld: hoe heerlijk het is de heete, verbrande voeten te wasschen. Men begrijpt hier ook, waarom Omar Khayyam in zijne gedichten de waterkruik zoo lief heeft, waarin het water altijd koel blijft. 'Wanneer mijn heer iets wil', zegt het jongetje Mohammed beleefd, 'moet mijn heer maar klappen in zijne handen. Ik zal hier altijd zitten in de schaduw van de tent en mijn heer dienen.'

ALS DE BIJBEL

Hier begrijpt men alles, wat vroeger
in den Bijbel is gelezen.
Hoe heerlijk een moede man zijne
voeten wascht.
En men begrijpt, dat Omar Khayyam
de waterkruik heeft geprezen,
Waarin het altijd koele water ons verrast.

MOHAMMED

'Wanneer mijn heer iets wil, moet
hij maar klappen in zijn handen'
Zegt de kleine knaap: 'Ik zal slapen vóór de tent.'
Het laatste licht en de laatste
schaduw over de landen.
De nacht komt groot en onbekend.

Ralib Pasja ontvangt ons. Sidna Abdoellah heeft eene bespreking met den grooten sjeikh Abd el Milk el Hatieb, die gezant is van den Koning van Mekka in Egypte. Laten wij even wachten in de schaduw van de tent der twee kleine Emirs Tala en Naïf. De kleine zonen zelf zijn er niet. Hier op het veld voor ons voeren zij oorlog. De kleine Emir Naïf, die acht jaar is, voert een leger aan. De Emir Talal, twaalf, een ander leger. Er worden bevelen gegeven. Zij rennen weg op paarden, zwaar stuivend, de mantels en de hoofddoeken waaiend op den wind. Het juiste oogenblik is nu gekomen om den Emir Talal en den Emir Naïf de mooie, witte geitjes aan te bieden en hun te verzekeren, dat wat zij doen geen oorlog is. In den oorlog worden hunne

stoute, stuivende ruiters stukgeslagen uit de lucht of weggevaagd door giftige gassen. Maar de beide kleine Emirs zijn verdwenen als de wind. Daar rent het witte paard met den Emir Naïf.

Hoe lieflijk dit alles – tegen de achtergrond van de pogroms, die eerder waren en later zouden zijn. Maar de koningsdroom was vervuld. Als emir gekleed liet de zoon van de gazzen zich fotograferen. Een van die zeldzamen, die ook echt gegrepen moet zijn geweest door de sfeer van dit Oosten, waaraan hij zich verwant voelde. Gelijk die andere Jood Leopold Weiss, die in 1900 te Lvov werd geboren en in 1921 voor het eerst naar het Midden-Oosten kwam, waar hij een vooraanstaand buitenlands correspondent werd van de Frankfurter Zeitung. In 1926 werd hij Mohammedaan. Als zodanig bracht hij het tot gevormachtigd minister van Pakistan bij de Verenigde Naties. Weiss, als Moslem Moehammad Asad, schreef een bekend boek *The Road to Mecca*, dat ook in het Nederlands werd vertaald.

Jacob Israël kende hem; zij waren bevriend. Waarom ook niet, die beide jongens, geboren in Lvov en Smilde. Er was immers slechts één Joods Volk. Maar dat Volk vocht voor zijn bestaan onder de moeilijkste politieke omstandigheden en Jacob Israël, bijna 20 jaar ouder dan Leopold, wilde het Zionisme vertrappen, en zulks onder het mom van defensor fidei Judaicae! De maat was vol. Hoge woorden vielen. Er was geen terugweg meer mogelijk, niet voor Jacob Israël doch evenmin voor de Zionisten.

Bernstein schreef in de Joodsche Wachter (14-3-1924):

Het is natuurlijk tragisch, dat onze vriend tusschen den dag en de eeuwigheid zulke pijnlijke evoluties weet in te lasschen en het is aan te nemen, dat hij ons al het kwaad doet, waartoe zijne buitengewone en zonder scrupules gehanteerde begaafdheid in staat is. Maar waarom zouden niet ook wij ons geval van hoogverraad hebben, nademaal zulks tot de karakteristica van een normaal volksbestaan schijnt te behooren?

Lijkt het niet een teeken, dat de normaliseering van het onze is begonnen.

En het Bondsorgaan ging na enkele weken (4-4-1924) verder:

HET BEZOEK BIJ DEN KONING

‘Und alle die Tränen fliessen... und
ergiessen... sich in den Jordan hinein.’

De heer De Haan, lid van de Agoeda, die volgens hem meer dan een miljoen leden telt, oud-lid van den Nederlandschen Zionistenbond, en schrijver van schoone J.N.F.-gedichten, verhaalt in het ‘Handelsblad’ van zijn

bezoek bij den koning.

Hoogst eigenhandig. En hij doet krampachtige, doch zelfs van artistieke zijde bezien, totaal mislukte pogingen, om dit bezoek te verklaren en te beschrijven. Zelfs de geestigheid zijner stijl laat hem daarbij in den steek. De 'Sjechina' rustte niet op het hoofd des dichters. Hoewel hij nog wel, in kwaliteit van 'juridisch adviseur' ditmaal, met een Arabisch poëet-collega is gaan wandelen.

En hoewel de 'konkurrenz-Delegation', die onder zijn juridische auspiciën met hem reisde, het gebed van een langen reis buiten de poorten van Jeruzalem tot God heeft opgezonden. Tot denzelfden God, die ons uit Egypten-land heeft gevoerd.

Daar was de grijze Rabbijn Sonnenfeld, die in geen jaren buiten Palestina was geweest en nu 'ausgerechnet' voor deze reis de grenzen overschreed. Daar was de Rabbijn Jungreis, die zulks – zooals we tusschen de regels doorlezen – den Rabbijn verweet, doch ten antwoord kreeg, dat Transjordanië eigenlijk tot Eretz-Israël behoort. En daar was de dichter-jurist zelf.

De koning was in het groote kamp van Shunet-Nimrin. Toen hem de delegatie zag, zeide ze het gebed, dat wij Joden zeggen, een koning ziende. Men vergat een oogenblik, dat koning George, die dezen koning op zijn troon zette, dezelfde was, die ook de door de Delegatie gesmade Balfour-Declaratie had doen schrijven.

Toen ving men, vóór de kopjes koffie te gebruiken, aan te weenen. Dat was het beste, van Zionistisch standpunt uit beschouwd, hetwelk men kon doen. Alhoewel het eigenlijk nog geen Jom-Kippoer was. Gelukkig was de Jordaan vlak bij, zoodat bovenstaand citaat zonder veel technische hulpmiddelen kon worden verwezenlijkt.

Geweend hebbende, bood men het memorandum aan, dat op bloemrijke wijze – waarschijnlijk bij de Arabieren meer gebruikelijk dan werkelijk gemeend – begint met de heerlijkheid des konings te zingen. Daarna zingt het de heerlijkheid van de Agoedath-Jisroël. En dan komt het:

De organisatie 'Agoedath Israel' is onafhankelijk van elke andere organisatie. Haar laatste Congres, dat den vorigen zomer in Weenen gehouden is, en waaraan is deelgenomen door de afgevaardigden van het orthodoxe Jodendom, de Grooten van de Leer en de Hoofden van Israël uit alle werelddeelen, heeft uitdrukkelijk verklaard, dat Agoedath Israël hoegenaamd geen volmacht heeft gegeven aan eenige andere organisatie, te spreken in naam van de Agoedath of in naam van het geheele Joodsche Volk. Wij vertrouwen daarom, dat telkenmale als Uwe Majesteit belang stelt in de meening van Joden betreffende algemeene Joodsche aangelegenheden, Uwe Majesteit de goedheid zal willen hebben, aan de organisatie 'Agoedath Israël' de gelegenheid te geven te verschijnen als vertegenwoordiger van het orthodoxe Jodendom.

Wij verzekeren Uwe Majesteit, dat de Joden in alle landen hunner verstrooing niet anders dan vriendschap en genegenheid gevoelen voor hunne medebewoners. Ook in het Heilige Land, voor welks vrede, wederbevolking en herbouw wij driemaal daags bidden. Dit is ons een heilige plicht. En die goede verstandhouding wenschen wij ook in de toekomst te bewaren. Wij wenschen eendrachtig met alle bewoners samen te werken, aan den opbouw, de wederbevolking en den bloei van dit Land, dat de Liefde is van onze ziel, het middelpunt van het Joodsche leven, tot zegen en vrede van alle verschillende volken, die het bewonen.

Wij spreken ook onze hoop uit, dat Uwe Majesteit een deel van Zijnen grooten invloed zal aanwenden, ten gunste van de Joden in alle Arabische landen.

De Heer der Werelden, zegene Uwe Majesteit en Zijne dierbare Zonen, en de Zonen van Zijne Zonen. Moge Uwe Majesteit nog vele jaren het geluk van al Zijne volken zien.

In Uwe dagen en in onze dagen moge Juda verlost worden en Israël rustig wonen. Amen!

Als de koning het memorandum gelezen heeft, waar de juridische adviseur bij was, heeft hij hem misschien wel gevraagd, wat de Joden in hun gebed met de 'wederbevolking en opbouw' van het land bedoelen. En of dit iets minders is dan wat de Zionisten wenschen. De Haan vermeldt zulks niet, en evenmin wat die heele poppekasterij nu eigenlijk te beteekenen had. Een en ander intusschen heeft niet nagelaten een goed stuk van de Joodsche pers in E.I. en in de Diaspora op stellen te zetten. Ook wij weenen. Om de concurrentie. Om het verraad. Om de kopjes koffie. Om de verspilde zegewenschen. Om de tweedracht in het volk. Om de assimilatie en de Ghetto-lafheid in Eretz Israël.

Und alle die Tränen...

Wij hebben ons meer dan anderen het geval aan te trekken, omdat deze weggelooopen dichter eens een der onzen was. En dan is het dubbel hard, onze mooie nationale gedachte te zien komen... op de Arabische koffie. Wij zijn geen Moslems, en wij zeggen geen 'Min Allah'. Onze Vaderen hadden voor die dingen andere woorden. Een onzer vrienden, die het geval heeft zien aankomen, herinnert ons aan wat een Vader voor onzen Rechter zeide over zijn afvalligen zoon, die schande bracht over de familie:

'Deze zoon is een afvallige en een boosaardige.'

De eindstreep was bereikt. Het Handelsblad begon nóg voorzichtiger te worden dan hem vroeger al gebleken was. Dit alles werd de redactie te griezellig. In Het Vaderland en De Amsterdammer vond hij nog wel plaats. Maar de bron is bijna opgedroogd. Ze dragen – die laatste artikelen – een verlaten sfeer om zich, die niet alleen a posteriori zo moet worden aangevoeld. De dichter leeft uit een beklemmend isolement, gecompleteerd door een eenzaamheid de facto, die zijn creativiteit zo vernietigt, als eenmaal de

aankomst in Jeruzalem had gedaan met zijn *Joodse* dichterschap.

Dichterlijke en menselijke eenzaamheid hieven elkander op. Wéér een plus en een min als in de wiskunde; en het resultaat: wéér een nul. Hij werkte mechanisch door als een motor zonder drijfriem. Bij zijn laatste kwatrijnen bewoog zijn hand nauwelijks meer de pen, die in de blauwe schoolmeesterschriften dichtregels schreef, die met bolle glazen moeten worden gelezen.

En zijn artikelen? Zij waren niet eens meer dodend – eerder doodsdood...

Palestina, 1100–1000; 46000–15000; 1000–70 aldus de titel van het feuilleton, dat op 14 juni (!) 1924 in het Handelsblad verscheen. Vervelende cijfers, statistieken, die de ontoereikendheid der Zionistische instituten moeten bewijzen.

Hij was zelf de Dr. Cijfer geworden uit *De Kleine Johannes*. 'Alles viel uiteen tot cijfers, bladen vol cijfers. Dat vond doctor Cijfer heerlijk, en hij zeide, dat hem licht werd, als de cijfers kwamen, doch voor Johannes was dat duisternis.'

Wij worden herinnerd aan zijn polemieken met Mr. De Roos over de criminele statistiek van de Joden. Toen hij dat schreef (1910) stond hij met prachtige *Liederen* aan een begin, nu *telde* hij naar het einde.

EINDE

Telde, letterlijk!

Gedateerd 25 mei 1923 verscheen in het Handelsblad onder de titel 25 het volgende feuilleton:

I

Hoe onnoozel is de vijf-en-twintigste, als men den vier-en-twintigsten niet vermoord is. Aan den Brief heeft het overigens niet gelegen! Want die was zóó: 'De Haan! Bij dezen deel ik u mede, dat gij, indien gij ons Land niet vóór den vier-en-twintigsten van deze maand verlaat, zult worden doodgeschoten als een gemeene hond. Vergeefsch zullen al uw pogingen zijn, den schrijver van dezen brief te ontdekken. Vergeefsch zullen ook al uw pogingen zijn, u tegen ons te beschermen. Al zoudt gij omgeven zijn door politieagenten en rechercheurs, dan nog zullen wij u treffen, ten einde het Heilige Gebod te vervullen: "En Gij zult het kwade uit uw midden wegruimen."

Dus denk er aan en vergeet het niet: vóór den vier-en-twintigsten.

Onthoud uw Dag!

De Zwarte Hand.'

En deze verstandige en welwillende brief natuurlijk geschreven in het Hebreuwsch, de Taal van onze Nationale Wedergeboorte. Geen taalfouten en een stijl, waarvan ik de schoonheid natuurlijk niet wedergeven kan in het Hollandsch, dat niet wedergeboren is. En de enveloppe een ambtelijke enveloppe, met de mooie, groote woorden:

'On His Majesty's Service'.

Allah is groot.

II

Wat zal men in zóó nijpende omstandigheden beter doen dan den brief ter hand stellen aan onzen geheimen Joodschen politie-agent, die trouwens te dik is om geheim te blijven. Iedereen kent hem en de wedergeboren spotters zeggen, dat hij alles ziet, behalve zijn hoofd en zijne voeten. Een ernstig geval. Natuurlijk moet men zich door zóó dwaze brieven niet bang

laten maken. Maar men kan toch nooit weten. En men moet voorzichtig zijn Zijne Majesteit! Een beleediging. Hij zal rapport maken.

Des middags komt een alleraardigst Joodsch diendertje, dat de Taal der Wedergeboorte spreekt. Hij is héél jong en héél ernstig. Laat ik toch voorzichtig zijn. De Zwarte Hand is een machtig genootschap. Hij onderzoekt mijn tuinhuisje van top tot teen. Ja, een geschikt huis voor de executie van een doodvonnis. Ramen in drie muren. En een dunne deur. 'U moet denken,' zegt het verstandige diendertje: 'Zij hebben hun spionnen overal... zij zullen komen in den nacht... zij zullen het vuur concentreeren op uw ledikant... ik zou u raden, gaat u slapen onder het bed.'

Wil ik overigens de bescherming van eenen rechercheur? Wil ik een verlof voor het dragen van een revolver? Een week vóór men doodgeschoten wordt, is de Regeering goedhartig. Misschien was het beter, dat ik inderdaad het Land maar verliet. 'Tijdelijk', houdt het diendertje aan. 'Het is een machtig genootschap. En u kunt niet weten'.

III

Wat twee geheime dienders weten, kan niet onbekend blijven. Jeruzalem weet, dat ik mijn doodvonnis thuis gekregen heb. Het leven wordt nu héél belangrijk. Menschen, die voor mij anders veel te wedergeboren zijn, spreken me aan op straat: 'Is het werkelijk waar? Heb ik mijn doodvonnis thuis gekregen? Mogen wij den brief zien?'

'Ja', zeg ik, dicht bij den Dood: 'het is werkelijk waar... ik heb mijn doodvonnis thuis gekregen... maar den brief kan ik u niet laten zien... die is bij de politie. Vraagt u hem te zien... ik zal u een aanbeveling meegeven... ik heb daar nu grooten invloed.' Vele verstandige mensen raden mij, aan het billijke verlangen van de Zwarte Hand te voldoen. Maar ik ben dom en koppig.

Hoe wonderlijk is deze tijd! Als ik des avonds niet naar eene vergadering wil, zeg ik: 'Denkt gij, dat ik des avonds uitga? Ik steek niet eens een lamp op... als het donker wordt, kruip ik onder mijn sofa... als zij dan 's nachts komen, en het vuur concentreeren op mijn ledikant...'

Er zijn mensen, die mij willen bemoedigen. 'Dwaasheid', zeggen zij: 'de Zwarte Hand... er bestaat geen Zwarte Hand... laat u niet bangmaken'. Dezulken haat ik. Mogen zij mij misgunnen, dat ik mijn doodvonnis heb thuisgekregen? En dat ik den vier-en-twintigsten zal worden doodgeschoten? Is het leven al niet suf en onbelangrijk genoeg? Ik haat hen.

Ja, het zijn groote dagen! Een tegenstander van den rabbijn Koek komt mij vertrouwelijk mededeelen, dat zijn neef gehoord heeft, dat de bode van de Leenbank gezegd heeft: 'wacht maar, wacht maar', toen hij voorbijging. Denk ik niet, dat er geheime betrekkingen bestaan tusschen de Leenbank en de Zwarte Hand? 'Ga naar de politie', zeg ik huiverend. En de Dichter Victor met de lange haren, die trouwens geen gedichten schrijft. Hij heeft ronduit gezegd, dat hij er vijftien jaar voor over heeft.

's Middags komt het Joodsche Wachttertje weer. Neen, de politie heeft den schrijver van den brief nog niet gevonden. Ook de hoofdkwartieren van de Zwarte Hand houden zich nog schuil. Maar overigens. Als ik een revolver wil dragen, zal men mij verlof geven. En als ik van iemand hoor, die dreigende woorden heeft gesproken, laat ik het zeggen. Dan wordt hij ingerekend.

In den laten middag, éér het tijd wordt voor onder de sofa, ga ik wandelen langs den Jaffa-weg. Hoe teeder is de wereld. De zachte middagwind en de lucht vol fijn gestoven stof. Het werk is afgelopen. En de menschen gaan vredig. Maar wat zijn zij? Wie zijn zij? Als ik naar de politie ga en zeg, dat zij dreigende woorden over mij hebben gesproken, worden zij allen ingerekend en al de gevangenishokken van Jeruzalem zullen vol zijn. Ook kan ik een revolver nemen en hen allen neerschieten. Het Leven is groot. Waarom niet?

Het is de twintigste geworden. Vier dagen vóór den Dood. Of zal ik den vier-en-twintigsten niet sterven? Onzekerheid. Onzekerheid. Tusschen het Heden en de Toekomst staat een dun, strak gordijn van ijzer of van iets anders. Wie het met zijn vingertoppen openscheuren wil, rijt de toppen tot bloed. Wie er over nadenkt, wordt gek. Men moest er eigenlijk niet over schrijven. Des middags zendt de Zwarte Hand een tweeden brief. Zij hebben gehoord, dat ik nog altijd mijn paspoort niet heb opgevraagd. Laat ik niet denken, dat zij genade voor recht zullen laten gaan. Den vier-en-twintigsten!

Dan voel ik, dat de Dood dichtbij is. En dat ik in mijn doodsangst niet beter kan doen, dan naar de Politie gaan. Ja, het zijn ernstige tijden, die wij beleven. Weet ik wel, dat een van de Joodsche architecten ook eenen doodsbrief heeft gekregen? Hij wilde niet een contract teekenen, waarbij hij zich verplichtte alleen werk te geven aan leden van de socialistische arbeidersorganisatie. Hij was slecht en achterdochtig genoeg om te denken, dat hij

den dag na de onderteekening van zoo een contract, een staking hebben zou, zonder kans op plaatsvervangers. Daarom heeft hij Aziatische Joden aangenomen, die nog niet ontwaakt zijn tot het bewustzijn van de Vierde Internationale. En die liever werken dan staken en bedeed worden. Voor zóó een snooden architect is in Palestina geen plaats. 'Van de Zwarte Hand' vraag ik bevend. 'Neen', zegt de politie-officier: 'van den Hongerenden Chaloets'.

VI

Hoe wonderlijk is de drie-en-twintigste, wanneer men den vier-en-twintigsten wordt doodgeschoten! Over den vijf-en-twintigsten durf ik niet te denken. Dood en begraven. Alles in mijn kamer zal staan en ik zal niet komen. Want ik ben dood. Maar als ik niet weet, dat ik dood ben, dan ben ik ook niet dood. Dan heb ik het Eeuwige Leven. Maar als ik dat ook niet weet? Dit zijn groote, diepe gedachten, waarover veel te schrijven zoude zijn. Maar wat baat het, één dag voor mijn Dood? Beter is het rustig te wachten, en, zoo mogelijk, na mijn Dood te spreken met de spiritisten. Kan dat?

De drie-en-twintigste! Ja, de Zwarte Hand heeft lange vingers en ik zal het niet ontsnappen. Ik ben koud van angst. Want ik ben een lafaard. En mijn hart. O, mijn hart. Wat klopt het!

Ik til het briefje van den scheurkalender op, om te zien, hoe het cijfer 24 er uitziet. Het is geweldig. Ik heb het nooit beseft. En voor een verzoening is het nu te laat.

Is het óók wel noodig? Laat ik doen, wat de struisvogels doen en het vorige blaadje niet afscheuren. Ja, – ik zal ineens verspringen van den drie-en-twintigsten op den vijf-en-twintigsten. Als men het blaadje niet van den scheurkalender afneemt, bestaat de volgende dag niet. En het jaar blijft staan. Dwaas, dat ik niet eerder op deze goedhartige gedachte gekomen ben. Het is duidelijk: de vier-en-twintigste bestaat niet. Laat de Zwarte Hand of de Hongerende Chaloets daar iets tegen doen.

VII

Ik heb dien laatsten nacht rustig op de sofa geslapen. Ik heb gedroomd van het herfstlicht in de kleine stad, waar wij de kinderen van mijne Moeder zijn geweest. Het is alles gelukkig. De ramen staan open. De deur. En de wind, nog niet verbrand door de zon, waait door de wijde van den morgen. Voor mij bestaat de vier-en-twintigste niet. Het aardige Joodsche diendertje komt. Wij spreken Hebreeuwsch, nog altijd de Taal onzer Nationale We-

dergeboorte. Hij verzekert mij, dat ik niet bang behoef te zijn. Ik word den heelen dag bewaakt. Laat ik enkel opgeven, waar ik heden heenga. Ik zou hem natuurlijk kunnen zeggen, dat de vier-en-twintigste voor mij niet bestaat. Maar hij zou het niet begrijpen, omdat het zoo eenvoudig is.

Hij heeft het trouwens heel druk gehad. Want het Leven te Jeruzalem wordt dagelijks rijker en beter. Tot voor korten tijd konden wij nog verzekeren, dat onder de chaloetsiem, in weerwil van de benarde omstandigheden, geen dieven waren. Wij weten nu beter. Vier chaloetsiem hebben gisteravond eenen ouden Joodschen koopman, op weg naar huis, aangevallen, half gewurgd en heel bestolen. Zij zijn ontsnapt. Maar één heeft in dezen nationalen strijd zijn hoed gelaten. En er is dus alle hoop, dat men dien vinden zal. Wij gaan vooruit.

Wij hooren ook, dat er geschreven biljetten in de stad zijn aangeplakt, dat iedereen, die arbeid geeft aan de Arabieren, een verrader is, die dadelijk uit den weg zal worden geruimd. De biljetten zijn geschreven in het Hebreeuwsch en geteekend door den Hongerenden Chaloets en de Zwarte Hand.

VIII

En heden? Ach, – hoe onnoozel is de vijf-en-twintigste, wanneer men den vier-en-twintigsten niet vermoord is. Ik ben vroeg opgestaan en ik heb twee briefjes van den kalender gescheurd. Hoe goedhartig staat daar het mooie cijfer: 25. En ik ben niet dood. Ik geloof zeker, dat ik niet dood ben. Mijn nieuwe vriend Leo (bedoeld is Leopold Weiss) is vandaag gekomen. Als hij geld krijgt, zal hij een grote reis gaan maken over Damascus, Bagdad, Teheran, Erzeroem en Angora naar Konstantinopel. Hij zal over zijn groote reis schrijven in alle bladen van Europa. Hij wordt beroemd. Het geheele reisplan is klaar, behalve het geld en de verbindingen met de couranten. In afwachting daarvan logeert hij bij eenen dwazen oom, die met hard werken een kort stuk brood verdient. 'Men moet zich geen zorgen maken om geld', troost Leo goedhartig: 'ik ben er zonder geld altijd gekomen. Mijn oom is goed, maar burgerlijk, verbazend burgerlijk... voor een Pond loopt hij van hier naar Jaffa... ik geef niet om geld.'

Sroer komt van de markt. Hij heeft mooie, volle mischmisch (= abrikozen) medegebracht en de eerste toet (moerbeien). 'Besteelt hij u niet?' vraagt deze Leo bezorgd. Jammer, dat wij geen ijs hebben. Dan zouden wij de abrikozen kunnen koud maken en frisch met ijswater. Het geheele reisplan is klaar, behalve het geld en de couranten.

Maar heden is alles weder gewoon. Ofschoon wel wat onnoozel. Hoe zou

het geweest zijn, wanneer ik gisteren doodgeschoten was? Wat zouden de Amerikaansche bladen wel hebben gezegd? Zou er in het Engelsche Parlement zijn geïnterpelleerd? Maar zóó grootsch is het Leven niet. Op mijn kalender staat het heden veilig en zeker: 25.

Dit was, zoals wij weten, niet eens het eerste, dat handelde over zijn onnatuurlijk einde. Maar in 1923 lag zijn probleem ook voor hem zelf heel wat duidelijker dan in 1919. De Northcliffiade had, achteraf beschouwd, de banden tussen hem en de Zionisten voorgoed doorgesneden. Hij werd als verrader beschouwd en het briefje uit het feuilleton was niet gefingeerd. En was evenmin het enige, dat hij ontving. Er werd bewust gedacht en gesproken en geschreven over *politieke* moord, de eerste van de wordende Joodse staat. De derde Alija had daarvoor het klimaat geschapen. Een Joodse, militair georganiseerde, illegaliteit was een van de verworvenheden geworden van de na-oorlogse periode. Linkse Joden, Mopsen, uit Rusland, tegen de pogroms getraind in een revolutionaire omgeving, waren het land binnengestroomd, dat binnen drie decennia zichzelf vrij zou vechten van Britten en Arabieren.

Hun ideologie had hij visionair verwoord in zijn Lied *In den oorlog*:

Uw Dichter spreekt: mijn Volk, één kans, één keuze
Blijft u: keeren of machteloos vergaan.
Kies kloek van daad, slaat, die u schimpend kneuzen,
Dient langer niet, die u steeds dienstbaar slaan.

Hun komst had hij voorspeld in een brief aan 'Job' Oppenheim (19-8-1917). Oppenheim – later een Israëlich expert op het gebied van de Citruscultuur – werkte toentertijd op het Landbouwproefstation te Scheemda (Groningen) en woonde op kamers bij de gazzen van het naburige Winschoten. Vooral om de toon boeit het schrijven, dat ons nog eenmaal verplaatst naar Jacob Israëls meest harmonische Joodse maanden:

Amsterdam, 19-8-1917

Beste Vriend Jaap, wanneer ik niet reeds maanden lang minder op dreef was geweest, dan zou ik je wel eerder geschreven hebben. Want iemand schrijven is dicht bij hem zijn, dan aan hem denken, zoo terloops en door allerlei andere dingen heen. Maar ik heb het schrijven dagen, weken en maanden uitgesteld. Toen wilde ik het weer doen na lezing van je laatste bijdrage in Mizrachie. Weer niet gedaan. En toen kwam juist je brief. Jaap,

Jaap, wat voel je toch altijd het meest hetgeen je van de andere menschen scheidt! Je vindt niet veel goeds in de Winschoter menschen. Doe je ze geen klein beetje onrecht? Vergeet niet: je bent hier in Amsterdam de vriend geweest van de beste Joodsche gezinnen: Davids, Pinkhof, Tal; en daar kunnen zij niet tegen op.

Ik hoorde, dat Jo Davids je is komen troosten. Jullie hebt zeker heerlijke dagen gehad? En ben je zóó aan het Grieksch en aan het Latijn geslagen? Wijst dat naar een staats-examen B. met in de verte een doctoraat in de Plant- en Dierkunde?

Dat is dan een heele onderneming, kleine Jaap. Maar 't is je met Gods hulp toevertrouwd. Ik verheug mij als ik de jonge vrienden in deze zware tijden zoo goed aan het werk zie. Maar over Jaap verheug ik mij dubbel, omdat hij zijn leven beschouwt als een kapitaal, dat aan het Joodsche Volk toebehoort en waarvan hij niet anders dan de zorgvuldige beheerder is. Met het Nederlandsche Zionisme staat het slecht. Maar dat is de schuld van allerlei omstandigheden. Ik geloof vast aan de toekomst van ons Volk in het Heilige Land. Uit Rusland en uit Amerika zullen de nieuwe krachten opkomen. Wat doe je nu aan het Hebreeuwsch? Ik lees de Tehilliem en grammatica. Veel grammatica. Dat maakt de kennis stevig.

Ik begrijp hoe heerlijk dit leven is: landarbeid en studie in eene afwisseling, die ze beiden tot een eenheid maakt. En de stem van den Psalmddichter vindt zijn weerklank in iedere Joodsche ziel. In ieder Joodsch woord leeft alle leed en alle vreugd van ons volk door alle eeuwen heen. Heb onze taal maar heel lief, kleine Jaap.

Hierbij zend ik je een afdrukje van mijn laatste gedicht. God geve, dat je in Palestina even sterk en trouw als deze Helden zult zijn. Houd je maar goed, brave Jaap, beste groeten van je toegenegen Vriend,

Jacob Israël de Haan.

Ruim een jaar vóór zijn vertrek werd dit geschreven. Ruim vier jaar na zijn eigen bezoek aan de gevangenen van datzelfde Tsaristische Rusland, waaruit nu naar zijn mening geen 'nieuwe krachten' waren gekomen, maar zijn vijanden, die hem nu zouden bestrijden letterlijk tot zijn dood.

De open strijd tegen hem werd ingezet met de boycot van zijn juridische colleges. Ook zijn studenten werkten met woordspelingen. Jesaja 5 : 7 werd hem in het gezicht geslingerd: Hij heeft gewacht op recht (Misjpat), maar zie, het is schurftigheid (Mispag). Buber vertaalt – met behoud van het woordspel – 'er harrte auf *gut Gericht*, und da: ein *Blutgezucht*!'

Jacob Israël was geslagen.

Het gevolg was een taaie correspondentie, die jarenlang zal duren en hem geen succes zal brengen. Want voor de Britten was de casus-De Haan even hachelijk vóór zijn dood als daarna. Zij gebruikten hem achter de schermen, maar distantieerden zich zelfs van hem in het openbaar, waar hij voor hun belangen scheen op te treden. Politieke feeling wees geroutineerde ambtenaren de weg van voorzichtige afstand.

Government of Palestine
Legal Secretary's Office
Jerusalem
March 6, 1922.

Personal

Dear Dr. De Haan:

Thank you for your letter. The Directorate of the School has no intention whatever of appointing or recognizing any other lecturer than yourself for the Penal Law and Commercial Law in the Hebrew section. Mr. Bentwich and I are doing our best to secure the return of the students, but, if we fail, the alternative is not the appointment of another lecturer but the suspension of the lectures in Penal Law with, of course, the result that all the students of the Hebrew section would lose their year. I mention this possibility though I still hope that the good sense of a sufficient number of the students will triumph over their feelings and lead them to return.

May I, however, take this opportunity of impressing upon you the desirability of avoiding any remark with even the mildest political flavour about it, in the course of your lectures. The students may be unduly sensitive, but they are sensitive, and the fact must be borne in mind. Moreover, these events will have probably convinced you that you are not in harmony with the ideas of the bulk of your students in political matters. I am not required to pronounce on which side the right lies, for the question in dispute in no way concerns me, but it is quite clear that not all the learning in the world possessed by a lecturer will always suffice to make him acceptable to a body of students who regard his political action as intolerable. I am sure that during the War had there been any youths left in the Universities in England there would have been trouble similar to that which has arisen here, had some professor, however learned, made himself conspicuous as a leader of conscientious objectors.

While, therefore, I cannot require you as though you were a Government official to refrain from all political activity, I want you to understand that

as Director, I pray for the peace of the classes and as this can only be secured by the abstinence on the part of the lecturers from provocative political action, I expect them to recognize facts and to abstain from such action. Government officials are bound to do so, and those who have associated themselves with an institution such as ours should, even though they are not Government officials, recognize that they are morally bound by a similar understanding.

I hope you will not think that I am interfering with your political views, and you know that I am disinterested. I am supporting you in the trouble which has arisen with the students because, having confidence in your professional capacities, I do not think that we ought to encourage the students in uncontrolled expressions of feeling by asking a lecturer to resign merely because of some external political action on his part. Yours sincerely

Goadby

Government of Palestine
Legal Secretary's Office
Jerusalem
June 19th 1922.

Dear Dr. De Haan:

Mr. Bentwich has spoken to me of the understanding arrived at when you saw him last week, and it will be well to put the arrangement on record.

The Directorate of the Legal Classes is prepared to retain you as lecturer in Penal Law in the Classes next year, provided that you will give a written undertaking not to take any active part in any political society or movement, and not to write to the press anything on any question which can properly be called political. You will be subject, that is, to the same restrictions in your political or literary activity as a permanent official of the Palestine Government.

You will not be entitled to payment as a lecturer unless a minimum of six students as an average attendance at the lectures; and in any case where no student attends at lecture you will not be entitled to payment for that hour. I may add that I think that as no lectures have yet been given in Commercial Law, the Directorate of the School should be free to appoint another lecturer in Commercial Law if circumstances require it. Yours truly

Goadby

Government of Palestine
Legal Secretary's Office
Jerusalem
June 21st 1922.

Dear Dr. De Haan:

Mr. Bentwich has handed me your letter of the 20th June. We do not as a general rule ask our outside lecturers to undertake to accept so far as regards their political and literary activities the position of Government Servants. However, as practical persons we are bound to take note of the fact that your political activities have rightly or wrongly resulted in the abstention of all our Hebrew Students from your Classes. I am quite indifferent to the nature of your activities, but as Director of the Classes I do not see how I can reasonably be expected indefinitely to sanction the appointment of a lecturer whom circumstances show will have no Students to hear him. If you will give us your written undertaking to abandon your political activities we may then hope that a class would be formed. If you insist upon continuing your political work the probability in my opinion of a class being formed is so remote that it may be neglected.

With reference to the Commercial Law, it was at my suggestion that we added the last paragraph to my letter. You were appointed a lecturer in Commercial Law just about the time when these troubles broke out and on your application. I am not going to bind myself to appoint no other person, although I do not say that if a reconciliation between you and the bulk of your co-religionists was effected, I should not hope that you might resume the Commercial Law.

I assume that you are prepared to accept the financial arrangement mentioned in my letter. As to the ambiguity which you mentioned in conversation with me, my meaning was that unless a class averaging six was formed and continued to attend, we should not be bound to continue the appointment.

You suggest that someone in this Office has informed the Students of the reservation I have made as regards the Commercial Law. This is of course a serious allegation against us all, and I shall be much obliged if you could give me details which might enable us to trace the origin of the information. Please be kind enough to let me have a reply soon. Yours truly,

Goadby

Government House
Jerusalem
July 17th 1922

Dear Dr. De Haan:

From your letter of the 22nd June I gather that you are not prepared to give the undertaking for which I asked in my letter of the previous day, nor to accept our financial conditions. You object to any condition which is not imposed upon any other lecturer. If in the case of any other lecturer we had the same situation to deal with as that which has arisen in your case we should make the same demand. We are not making one rule for you and another for the other lecturers. We are only as practical men providing for a case which has arisen on precisely the same principles as those which we should apply in any other case. Please let me have from you within the next few days a definite statement that you reject or accept our conditions as stated in my letters of the 19th and 21st June – I cannot prolong the correspondence and I must ask you to answer definitely one way or another – yes or no. Yours sincerely,

Goadby

Eindeloos slepen de epistels zich voort. Hij wil niet bukken voor de eisen van het gouvernement, zoals duidelijk blijkt uit een schrijven van 20 juli:

Dear Dr. de Haan:

I am very sorry that you should adopt so uncompromising an attitude. You have throughout laboured under a complete mis-apprehension as to the result of your interview with Mr. Bentwich. Mr. Bentwich is clear that it was to be a condition of your re-appointment that you should give an undertaking to cease from political activity. In this opinion and in mine it was hopeless to try and reform your class if you continued your interest in politics and wrote to the papers articles which would excite the students against you.

Dan volgt, gedateerd 8 augustus 1922, het volgende schrijven van Bentwich:

Dear Dr. De Haan:

I have your letter of July 24th in which you state that you are prepared to give the undertaking which we asked for. I am glad to have that assurance and we shall do our best to bring about a reconciliation with the students. As Mr. Goadby pointed out in his letter, the undertaking will be to cease

from political activity and not to write anything which can properly be regarded as of a political character. That is what is laid down in the Colonial regulations for Government officials. I take it that you accept the other conditions about payment which were laid down in Mr. Goadby's letter. I sincerely hope, however, that it will not be necessary to apply those conditions if you come to a good understanding with the students.

1. Dr. De Haan will continue to be lecturer in Penal Law. Having regard, however, to the unfortunate state of feeling which has arisen between certain Hebrew Students and himself, he is prepared this year not to lecture or to examine in the 2nd. year.
2. An intensive course (probably three hours a week) on Penal Law by another lecturer will be shortly arranged for the students of the present 2nd. and 3rd. years who failed to attend Penal Law lectures last year. The examination in Penal Law at the end of this course will be deemed to be the final examination on this subject for the purpose of the Diploma.
3. Any student of the 1st Year who fails to attend Dr. De Haan's lectures will be deemed guilty of gross insubordination and liable to expulsion.
4. The Directorate reserves the right to cancel any special arrangement if they are satisfied that students of the 1st year are being dissuaded from attending Dr. De Haan's lectures.

Nog is de strijd niet ten einde. De studenten, georganiseerd door de toenmalige redacteur van *Al Hamisjmar*, A. Z. Ben Jisjai (de anonieme samensteller van de Brochure *Hakadosj De Haan*, die te Jeruzalem na De Haans dood verscheen) gaven hun oppositie niet zo maar op. Zij roken de aarzeling der Engelsen en bleven ageren.

De kwestie bleef hangende, ook gedurende de volgende maanden en jaren. Maar dat is niet meer interessant. De leeuw was gewond en wel op zijn gevoeligste plek. De mandataris liet de gewillige handlanger vallen tegen de 'lastige' Joden.

Ongewild verschaft de droge, zakelijke en redelijke correspondentie ons een merkwaardige kijk op de ambtelijke koloniale verhoudingen in die jaren. His Majesty's Service eiste vóór alles rust in het Mandaatsgebied. Voor de dichter resulteerden al zijn machinaties in het tegendeel van zijn bedoelingen. Zijn Joods-nationaal tekort en zijn 'Britse' overmaat hadden weer geleid tot een niets.

Met dit conflict aan de Rechtsschool, zo voelde hij instinctief, had de finale van zijn Palestijnse jaren definitief ingezet. Zijn correspondentie met de Nederlandse consul-generaal uit de maand juni van het jaar 1924 komt dit nog indringender bevestigen:

NEDERLANDSCH CONSULAAT

JERUZALEM, 18 Juni 1924

Vertrouwelijk.

Den Heer Mr. J. I. de Haan,
Alhier.

Waarde Heer de Haan,

Ik heb nog eens over ons onderhoud van gisteren nagedacht. Ik heb gaarne genoteerd, dat U bereid zijt om verder geen Zionistisch-vijandige berichten aan de pers te doen toekomen.

Begrijp ik het goed dat U dan ook Uw aanvallen op de Zionistische Organisatie en haar politiek zult staken en dus ook niet zult trachten bezoekers van Palestina tegen het Zionisme in te nemen? En dat U dus ook de anti-Zionistische propaganda, die van Arabische kant gevoerd wordt, niet verder zult steunen?

En tenslotte, dat U geenerlei politiek zult voeren in de rechtsschool, voor het geval dat U in het aanstaande najaar daar weer mocht worden herbenoemd?

Het spreekt vanzelf, dat hiertegenover van Zionistische kant Uw persoon voortaan buiten het geding moet gehouden worden.

Wilt U mij met een enkel woord laten weten, of U met het vorenstaande accoord gaat.

Met vriendelijke groeten,
Uw dw. J. H. Kann

Jeruzalem, 20-6-1924

Zeer Hooggeachte Heer!

Mijn dank voor uw vriendelijken brief en uwe goede bedoelingen. Als publicist heb ik het recht en de plicht objectief te zijn. Ik ben niet bereid mijn vrijheid te verkopen voor een lectoraat aan de rechtsschool, en ik vind het schandelijk, dat de Zionistische Organisatie het lectoraat aan de Regeeringsrechtsschool als een chantage-middel gebruikt. De Zionistische Universiteit belooft een model te worden van objectiviteit en leervrijheid! Ik heb in de rechtsschool nooit politiek gevoerd.

Ik wil gaarne in vrede en vriendschap leven met iedereen, en als u een oprechte vrede en oprechte vriendschap kunt bevorderen tusschen de Zionisten en mij-zelve, zal ik u gaarne dankbaar zijn.

Met beste groeten, ook aan uwe Vrouw en de huisgenoten, gaarne uw dienstwillige en toegenegen,

Jacob Israël de Haan

Consulat Royal

Jerusalem, 22 Juni 1924

Des

Pays-Bas

Den Heer Mr. J. I. de Haan,

Alhier

Hooggeachte Heer de Haan,

U zoudt het recht hebben om te spreken van het verkoopen van Uw vrijheid, indien ik U inderdaad een transactie had voorgesteld. Ik heb U echter niets toegezegd dat als zoodanig mag worden opgevat. Ik mis daartoe trouwens de macht.

Mijn brief van 18 dezer komt hierop neer, dat men van weerszijden de vijandelikheden zou moeten staken.

U hebt daarom ook niet het recht te zeggen, dat de Zionistische Organisatie het lectoraat aan de Regeerings-rechtsschool als een chantage-middel gebruikt.

Het gaat hier enkel om een poging, die ik zou willen doen om Uw gaven wederom dààr te brengen, waar U daarmee vruchtbaar werk doet, in plaats van ze in een strijd tegen Uw eigen menschen te verspillen. Het spreekt vanzelf, dat zulk een poging meer kans van slagen heeft, wanneer men in vrede tegenover elkander staat, dan wanneer door voortgezette strijd een verbitterde stemming blijft heerschen. Het verheugt mij uit Uw schrijven te zien, dat door U tenslotte toch ook vrede en vriendschap met de Zionisten wordt gewenscht. Mag ik er daarom nog eens op aandringen dat U den inhoud van mijn brief van 18 dezer overweegt in den geest van mijn vorenstaande opmerkingen, en dat U mij daarna laat weten of U mijn gedachtengang kunt volgen, en met de conclusies waartoe ik gekomen ben, kunt instemmen?

Met vriendelijke groeten,

Uw J. H. Kann

Jeruzalem, 24-6-'24

Zeer Hooggeachte Heer Kann, u moet niet denken, dat ik uw pogingen niet ten zeerste waardeer en dat ik u niet zeer dankbaar ben. Maar men moet toch duidelijk zijn. Ik heb persoonlijk met niemand eenige kwestie. De moeilijkheid is ontstaan door de Zionistische politiek van één Joodsche dwang-gemeente. Ik heb natuurlijk evenveel recht daartegen te zijn, als anderen recht hebben ervoor te zijn. Te onzaliger ure hebben een aantal extreme Zionisten, gesteund door de Zionistische Commissie de Rechts-school daarin gehaald. Het is nu tot dusver niet gelukt mij uit te hongeren en te breken. Men zou nu wel gaarne willen, dat ik niets deed en de kwestie van de school verder lopen liet.

Wij willen allen leven in vrede en vriendschap met iedereen. Ik volg uw gedachtengang volkomen. Ik heb eerbied voor uw goedheid, uw wijsheid en uw inzicht en ik wenschte, dat wij meer zulke mannen op belangrijke posten hadden.

Gaarne uw dwg. en eerbiedig toegenegen
Jacob Israël de Haan.

NEDERLANDSCHE CONSULAAT
Den Heer Mr. J. I. de Haan,
Alhier

JERUZALEM, 24 Juni 1924

Waarde Heer de Haan,

Wij komen zoo niet verder. Ik zou van U een antwoord willen hebben of U bereid zijt om de vijandelijkheden te staken, geheel in den omvang zooals ik in mijn brief van 18 dezer heb aangegeven. Enkel wanneer Uw antwoord bevestigend is, ben ik bereid om mijn poging te ondernemen. Mocht Uw antwoord ontkennend luiden, dan zou zooals ik U bereids schreef, mijn pogen doelloos zijn.

Wil mijn aandringen verontschuldigen, en mij gelooven
met vriendelijke groeten, Uw J. H. Kann

Jeruzalem 26-6-'24

Zeer Geachte Heer Kann, er is geen haar op mijn hoofd, dat er aan denkt, mij zóó in mijn vrijheid te laten beperken. Voor wien? Voor wat? Ik ben U ten zeerste dankbaar voor uwe bemoeiingen, maar op die wijze gaat het niet. Gaarne de uwe

Jacob Israël de Haan.

Op die 26ste juni, de dag van zijn laatste brief aan Kann, was reeds over zijn lot beschikt. Een veemgericht had het vonnis gevelde. De keuze was aanvankelijk gevallen op twee chaloetsiem, die de daad *niet* aandurfd. Toen namen Awraham Krizewski (in 1943 te Tel Aviv gestorven) en Awraham X. (thans woonachtig in de U.S.A.) de uitvoering van deze eerste nationaal-Joodse politieke moord vrijwillig op zich.

Er was in Joodse kringen eerder tot zo'n liquidatie aangespoord. En zelfs openlijk. De Haan bleef daarvan uiteraard niet onkundig. Maar hij ging door met een rechtlijnigheid, die aan het ongelooflijke grensde. Vereenzaamd, verstard, verloren. Rond wandelende in zijn gedichten, die hij uren achter elkander uit het hoofd kon citeren. Een schimmige zonderling, die met zijn onafscheidelijke actetas stijf onder de rechterarm nog maar weinig op straat kwam, waar de kinderen hem narieten: 'Kukeleku, Kukeleku,' Hij was weer 'Haantje' als eenmaal op de Haarlemse Kweekschool. In zijn gevoelige oren weerklonken kinderklanken van heel ver: 'Meester de Haan gaat nooit verloren...'

Soms spuwden ouderen hem in het gezicht, chaloetsiem – Palestina-pioniers – landbouwers, over wie hij eenmaal poëtische regels had geschreven van zuivere schoonheid.

Professor Obbink geeft in zijn *Op Bijbelschen Bodem* een levendige indruk van Jacob Israëls optreden in de Joodse hoofdstad:

Juist in den tijd dat wij te Jeruzalem waren, maakte de Waad van zijn recht gebruik, door belasting te leggen op de matses (het paaschbrood), een belasting dus, die alleen de orthodoxe Joden trof, omdat de niet-orthodoxen Joden zich niet houden aan het eten van matses. Op zichzelf dus reeds een uiterst hatelijke belasting op het vervullen der godsdienstplichten, was ze te hatelijker, omdat alle leden der Agoeda tot de orthodoxe groep behooren en deze arme kleine groep dus een onevenredig groot deel dezer door hunne tegenstanders ingevoerde belasting moest opbrengen. Bovendien werd de wet uitgevaardigd in den paaschtijd van 1923, zoodat de Agoeda geen tijd had om tegenmaatregelen te nemen. De Agoeda gaf te kennen dat ze bereid was de belasting te betalen, mits zij die zelf mocht heffen. Het ging hun niet om het geld, maar om hunne erkenning als zelfstandige Joodsche groep. Door deze vorm van belasting waren ze behandeld als onderdeel der politieke Zionisten, wat ze in geen geval wilden zijn. Sir Herbert Samuel weigerde. De Agoeda kocht nu inderhaast een eigen bakkerij, waarin matses werden gebakken, maar door toedoen hunner tegenstanders werd deze bakkerij gesteld onder toezicht van een regeeringsambtenaar, die order

had slechts tegen een cautie van £ 100 te vertrekken. Dat geschiedde op Zondagmorgen toen de banken gesloten waren en hunne tegenstanders hoopten, dat het hun op den Zondag niet zou gelukken de vereischte som bijeen te krijgen. Zij zouden dan genoodzaakt zijn, om óf ongeoorloofd brood te eten óf honger te lijden. Ik smaakte het eigenaardig genoeg in gezelschap van Mr. Israël de Haan dit akute stadium der Jodenruzie mee te maken en ik moet erkennen, dat de vijandschap hevig is. Of de Agoeda zich altijd behoorlijk gedraagt, kan ik niet beoordeelen, maar wel weet ik dat deze kleine groep het zwaar te verantwoorden heeft. Toen ik met den heer de Haan door Jeruzalems straten liep en zag hoe de ons tegenkomende Joden op den grond spuwden, als ze den heer de Haan in het oog kregen, zei ik: dat doen ze niet uit respect voor U! waarop de heer de Haan antwoordde: neen, dat doen ze uit respect voor U, want als ik alleen ben, spuwen ze in mijn gezicht! En ik herinner mij, hoe dat in het gezicht spuwen 2000 jaar geleden reeds een uiting van verachting was (Matth. 26 : 67). En toen ik hem bij het afscheid nemen vroeg, of we elkaar misschien spoedig in Holland zouden terugzien, schudde hij het hoofd en zei: ik zal wel in Jeruzalem sterven, wie weet hoe spoedig!

Het was dit boek, waarvan de recensie door Jacob Israël de Haan nog op zaterdag 5 juli 1924 (dus na zijn dood) in De Amsterdammer werd gepubliceerd, als laatste onderdeel van een serie *Schrijvers en Schriften*.

Eigenaardig het slot: 'Er zijn twee woorden in het boek, die een onaangename gevoeltoon hebben. Jodenkolonie waar bedoeld is 'Joodsche kolonie' en Jodenruzie waar bedoeld is 'ruzie onder Joden.' Natuurlijk bedoelt de schrijver het niet kwaad. Ik ook niet.

Enkele drukfouten zijn blijven staan, waarvan er ééne een goed figuur zou maken in de verzameling van Prof. Freud.

Laten alle lezers van dit blad het boek van Prof. Obbink koopen en die fout zoeken.'

Dat is toch nog helemaal de Jacob Israël van vroeger. Apologetisch op het stuk van de matzeheibel, pittig in zijn reactie op de hooggeleerde bezoeker en tot het slot speelt en geestig.

Maar dat alles mocht in Nederland nóg zo schijnen, zijn Palestijnse werkelijkheid was schrijnend. Hij verlangde naar de dood – maar naar een andere dan was voorbereid. Zoals hij verlangde naar een andere rustplaats, dichtbij Moeder en Vader, aan de Westzaandijk, vanwaar je op heldere dagen in de verte het Guispad kon zien:

Langs het Guispad tussen Koog en Westzaan
Ben ik vaak der zomerdagen gegaan.
Ga 't eenmaal als ik ging, en gij zult weten,
Dat 'k Holland te Jeruzalem niet kan vergeten.

Vader Izak de Haan was 1 mei 1924 gestorven.

In de 'sjiwwe' (treurweek) had hij van zijn oude Hollandse kring bijna niemand meer ontvangen. Kann was geweest, de Nederlandse consul-generaal, voorafgegaan – als iedere hoogwaardigheidsbekleder toen – door een Kawas met Turkse kledij, blauwe Fez, voorzien van zwaard en staf. Zo als Jacob Israël zelf had willen lopen. Hij had zijn 'Kawas' al uitgezocht; een foto van het knaapje werd ons nog in 1960 getoond!

Jacobus Henricus Kann was een burger-aristocraat, zoals men ze ontmoet in het proza van Huizinga; wiens geestelijke en maatschappelijke habitus tot in de hut van de sombere Jacob Israël contouren te voorschijn had geropen van de grachten van Amsterdam. Ze hadden niet veel gesproken. Wat viel er nog te praten?

Praten deed hij een enkele keer met S. A. van Vriesland, die hem was trouw gebleven. Een nobele figuur, die als penningmeester van de wereldorganisatie de zedelijke moed opbracht zijn oude kameraad van tijd tot tijd op te zoeken. Meldde hij zich in de avond bij het houten huisje op de binnenplaats aan de Manillastraat, dan werd niet opengemaakt. 'Wie is daar?' – 'Ik, Siegfried' – 'Ik geloof je niet, zeg nog eens wat' – 'Doe niet zo gek Joop en maak open...'

In de kleine vierkante ruimte, een prozaïsch kwatrijn van 4 kale, houten wanden, spraken dan de vrienden over de dagen van vroeger. Na heftige uitvallen kon Jacob Israël zich tegenover hem soms overgeven aan herinneringen. Langs de wanden, zo kon van Vriesland vaststellen, werden de boeken minder en minder. Hij verscheurde dagelijks en maakte zich gedurig zorgen over zijn talloze epistels. Aan Van Eeden had hij geschreven (9-7-1919) – en zulks bij herhaling:

Mijn allerbeste trouwe Vriend, twee brieven van je: 4 en 23 Juni. Wil je alle brieven, die je van mij hebt, verbranden? Later hebben de domooren en de nieuwsgierigen daar niets mee te maken.

Pijnlijk zulke momenten van hysterische destructie, waarop hij geschriften vernietigde, die hem dierbaar waren; vooral epistels uit de roemrijke jaren van De Beweging. Hoe ongrijpbaar snel was dit leven verpulverd! Hij was nu nog geen 43 jaren oud!

Van Vriesland, ruim vier jaar jonger, begreep meer van hem dan wie ook. Hij herinnerde zich de avonden, dat de dichter van *Het Joodsche Lied* zijn liederen had voorgelezen in de N.Z.S.O. Jacob Israël de Haan bleef voor hem een begrip. Ook hij kende zijn voorgeschiedenis, maar hij doorzag daarnaast de heroïsche levensgang van die gespleten gazzenszoon uit Zaandam, die eigenlijk zo'n doodgoeie kerel was. Een man met brains, die zich na een armoedige jeugd door een moeilijke Kweekschooltijd te Haarlem (waar hij, Siegfried, geboren was) had heengevochten naar een doctoraat in de Rechten. Een dichter van formaat, een Joods dichter bovendien, die op eigen kracht origineel en grandioos de weg had gevonden naar zijn Volk en zijn Land. Natuurlijk, hij was fout geweest en nóg fout. Maar wat deed dat ertoe? Exceptionele bouwstoffen hadden nu eenmaal een man gevormd, die niet met normale maatstaven te meten was. Wat was een verrader? Wat een moedige held? En als dat nog (signifisch!) iets voorstelde, wat had dat dan te maken met die gedetailleerde negentiende-eeuwer, die daar tegenover hem zat, omdat hij door een gril van het lot naar Jeruzalem was 'gedreven'. Een gefnuikte dromer, die niet paste in een tijdsgewricht, dat van het Zionisme van Herzl iets totaal anders had gemaakt dan ook hij voor mogelijk had gehouden. In 1914 lagen gymnasiumtijd (in Amsterdam en Den Haag) en studiejaren (te Leiden) al achter hem. Hij was daarna een paar jaar in Engeland geweest voor een stage. Mooie, rijke, onbezorgde jeugd van een intelligente jongen uit het Joodse burgermilieu van liberale zakenlieden en hun maatschappelijke zekerheden.

Hij had De Haan leren kennen door diens eerste Joodse gedichten in *De Beweging*. Later hadden zij samengewerkt bij de moeilijke propaganda van het Zionisme in West-Nederland en in de Mediene. In de *Inhoud* van het Vijfde Zionistisch Studentenjaarboek stonden ze onder elkander: '*Joodsche Humor* (Rede door S. A. van Vriesland) 112; *Jeruzalem* (door Jacob Israël de Haan) 134'. Nu zaten ze – in Jeruzalem – tegenover elkander.

De zin voor humor was bij Jacob Israël de Haan al lang verstikt door zijn achterdocht. Wat door Van Vriesland heenspeelde zou eens door J. C. Bloem worden geformuleerd: 'Een zonderling, van wien men alles kon velen, als men zijn gevoel voor humor deelde; bovenal een hart van goud, dat – weinig eigenschappen lijken mij zóó hoog in een mensch aan te slaan – geen oogenblik dupe van de menschen was en ze toch altijd met zijn gedesabuseerde goedheid tegemoet trad.'

Zo was hij inderdaad geweest: vroeger! Of was hij in wezen ook in dit opzicht zichzelf gebleven – ofwel: dezelfde?

Siegfried droomde terug. Sedert 1911 was hij advocaat geweest in Rotterdam. Gelukkige jaren, beleefd in een groot huis aan een kade, waar Jacob Israël wel op bezoek kwam. Hij herinnerde zich levendig de dag, dat de dichter weigerde te spreken met Siegfrieds literaire broeder Victor, omdat die met een niet-Joodse vrouw was getrouwd. Eigenaardige man. Hoe zou het nu met Hans gaan? Hij durfde niet te vragen. Even keek hij naar de mens tegenover hem, die daar straks voor het forum der wereld – te London – de ultra-orthodoxie van Reb Chaïm Sonnenfeld zou verdedigen...

Londen – de stad van Ernest Dowson. 'Let be at last. Give over words and sighing...' Engeland, het land van Oscar Wilde. En deze man 'was Zionist geworden'? Onzin, hij was het nooit geweest. Wat was 'Zionisme' genoemd vóór 1900 toen de dichter 'Bram' van Collem voorzitter was geweest van de Bond, de eerste n.b.! En wat had het voorgesteld tussen 1900 en 1914 toen de waarde van het Joods-nationalisme totaal anders was aanvoeld dan nu. Die goede oude tijd van Jacobus Kann, Isidore Hen, Eduard Pool en A. B. Kleerekoper? Zeker, het Haagse Congres had Joodse studenten geworven voor een nationalisme, dat zij nodig hadden in de geestelijke worsteling met het Galoet. Maar was dat ooit boven een theoretisch gefundeerd utopisme uitgeklommen? Een Zionist was een Jood, die een andere Jood het geld gaf, nodig om weer een andere Jood naar Palestina te sturen.

Toen kwam de oorlog en werd Den Haag een Zionistisch centrum van internationale allure. Nehemia de Lieme ('Neemie') werd de motor van een voortreffelijke Bond met een strakke, politieke lijn. De jaarvergaderingen – in de Kerstdagen – waren evenementen geworden van meer dan gewone betekenis. Hij, Siegfried, was – tussen 1914 en 1918 – bondssecretaris geweest, een diplomatieke leerschool op het hoogste Joodse niveau. Weizmann had hem in 1919 gekozen tot lid van de Zionist Commission (Wa'ad Hatsirim) die toen naar Palestina ging. Hij was geruisloos gegaan. Hoe anders dan Jacob Israël, wiens mooie, maar al te luidruchtige afscheidsavond nog in zijn geheugen stond gegrift. Voor hem was al die tam-tam niet nodig geweest. Hij vergeleek zijn stralende opgang met de tragische levensloop van die eminente, arme gazzenszoon voor hem. Een gevoel van warme genegenheid drong zich naar voren.

Wat had hem in godesnaam bewogen naar hier te komen? Wat voor vergissingen waren hier begaan, vóór en na de talloze ontsporingen, waar hij zichzelf en anderen trouwens een leven lang op had getracteerd en nog zou tracteren? Aan zijn eerlijke bedoelingen, hoe verwrongen die ook la-

gen in zijn gecompliceerde gemoedsleven, had hij – Van Vriesland – nooit getwijfeld.

Een onwezenlijke, vreemde stem onderbrak zijn gemijmer: 'Siegfried, mijn vader zei altijd, dat de ene Jehoede de andere niet vermoorden kan. Wat denk *jj* daarvan?'

Van Vriesland schrok op. In één enkele seconde flitste de evolutie van de Zionistische idee nogmaals door zijn geest. Uit de laat-negentiende eeuwse gedachten van Theodor Herzl was een nationalisme geëvolueerd, dat ook hij nauwelijks kon bijbenen. De ongelukkige tegenover hem was als Ba'al Tesjoewa van het fin de siècle verdwaald tussen de sterke, linkse bouwers aan een nieuwe toekomst van het Oude Volk. Hij stond op en nam afscheid.

Toen Awraham X. die ochtend van de 30ste juni 1924 opstond, scheen de zon reeds aan de hemel. Hij had, zo realiseerde hij zich nuchter, uitstekend geslapen. Waarom ook niet? De besprekingen van de laatste dagen hadden geen nieuwe perspectieven geopend. Hij wist zeer wel, dat zij beiden vrijwillig hadden gekozen voor de moord op die 'Hollandse verrader' en in zijn gedachtenwereld betekende dat het uitvoeren van een opdracht binnen het verband van de officiële Joodse illegaliteit.

Geboren was hij in Odessa (Ukraine), op 5 april 1903, vlak vóór de tweede Spoorwegstaking in Nederland, die Jacob Israël had geïnspireerd tot revolutionaire propaganda in dienst der Nederlandse arbeidersklasse.

Na zijn schooljaren was Awraham lid geworden van een Zionistische jeugdorganisatie, waar zijn ongewone organisatorische kwaliteiten terstond werden opgemerkt. Reeds in 1920 werd hij bestuurslid en twee jaar later zelfs voorzitter. Toen stond hij al op het punt Rusland te verlaten. Hij wilde naar Palestina.

Al vroeg was hij toegetreden tot de 'Hechaloets'. Hij koos de richting van de landbouw, overtuigd als ook hij was van de Joodse noodzaak ener 'Umschulung'. Het was immers niet waar, 'dat het Joodsche Volk naar aard en aanleg ongeschikt voor landbouw zou zijn...' Jongen met een fel temperament, groeide hij op tot een 'iesj kasjé', een moeilijke man, zoals zijn vrienden hem zouden typeren. Het resultaat van een bikkelharde Joodse jeugd in het machtige Tsarenrijk! Het Zionisme had hem gegrepen en hem de weg gewezen naar een eigen 'ik', dat moest opgroeien in Rusland, waar men doorging met het vermoorden van Joden. De stad van zijn herkomst was dikwijls door pogroms bezocht. 1871, 1881 en 1905 betekenden gruwelijke jaartallen uit een recente geschiedenis, die hem confronteerden met het Joodse volk, zijn harde lot, maar ook zijn eeuwige innerlijke krachten.

Jodendom en Odessa vormden van ouds een vanzelfsprekende synthese. Assimilatie, in de zin van Westeuropese verhoudingen, was daar bijkans onmogelijk. In zulke centra handhaafden zich waarden in de eigen gemeenschap, die het opbloeien van een nieuwe Joodse toekomst mogelijk maakten.

Nog vóór het optreden van Theodor Herzl was ter plaatse het *Odessaër Comité* gevestigd, de Executieve van de *Chibat Zion*, de legitieme proto-Zionistische beweging, die in oude stijl zionsliefde wilde continueren, mede door kolonisatie in het Joodse Land. Ook zij hadden door de nacht van het Russische Caloeth de stem vernomen van hun Stad Jeruzalem.

Zijn eerste president, de arts Leo Pinsker, die in Odessa had gestudeerd, had

na de pogroms van 1881/2 zijn befaamde brochure Auto-Emancipatie gepubliceerd, een van de voortreffelijkste diagnoses van het Joodse vraagstuk en zijn oplossing. Als het eerste document van het moderne Zionisme, vond Pinskers brochure de weg naar alle centra der Jodenheid. Zijn nuchtere conclusies vormden de basis van een nationalisme, dat sprak tot het gemoed van vele Joden:

De Joden zijn geen levende natie; zij zijn overal vreemden, derhalve worden zij veracht.

De burgerlijke en politieke gelijkstelling der Joden is niet voldoende, om hen in de achting der volkeren te doen stijgen.

Het juiste, het enige middel is het scheppen van een Joodse nationaliteit, van een volk op eigen grond en bodem; de zelfbevrijding der Joden, hun gelijkstelling als volk met de andere volkeren, door het verkrijgen van een eigen land.

Men stelle zich niet voor, dat de humaniteit of de beschaving ooit radicale geneesmiddelen zullen zijn voor de ziekte, die teert aan ons volk...

Maar niet alleen aan de vorming van een normale natie werd gedacht. Odessa was een cultuurcentrum waar door letterkundigen als Achad Ha'am en Bialik het modern Hebreeuws zijn eerste triomfen vierde.

Temidden van dit bruisende Joodse leven groeide Awraham op. Ten positieve en ten negatieve onderging hij de 'kansen' van het eigen lot. Als kind van vijf jaar had hij het oktober-pogrom van 1905 meegemaakt, waarvan de gevolgen tot ons nog in verbijsterende cijfers spreken: 301 doden, duizenden gewonden en verminkten, 140 weduwen, 600 wezen, 40.000 geruïneerde existenties! De oorlogsjaren en die erna hadden tot de ellende het hunne bijgedragen.

Awraham wilde weg, uit bittere noodzaak. 'Heengaan' uit een Rusland, waar wij Joden het altijd, altijd slecht hadden gehad. Maar niet minder wilde hij doelbewust ergens heen. Een beredeneerde weerkeer naar Eretz Jisraëel, dat een Joods geslacht wilde heroveren; 'ieder met zijn ene hand doende aan het werk, en de andere hield het wapen' (Nehemia 4 : 17).

Ook dat laatste! De pogroms, die van 3 tot 5 mei 1881 in Odessa hadden plaats gevonden, hadden een Joodse 'Selbstwehr' te voorschijn geroepen. In het begin van de eeuw waren de Joden op dit pad voortgeschreden. Een beslissende stoot was gegeven door de dichter Bialik, die (door een commissie tot onderzoek van pogroms naar Kischinev gezonden) de Joodse slachtoffers daar aangrijpend had bezongen in hun weerloosheid.

Als muizen vluchtten zij, als luizen kropen zij,
Als honden stierven zij...

Dat moest verleden zijn. Niet langer ons 'hart laten gaan in machteloze woede...' Vechten, verzetten. Voor het eerst werden in Homel bij vervolgingen Joodse eenheden ingezet. In een iets later stadium werd Joseph Trumpeldor de held, bij zijn dood ook door de dichter van *Het Joodsche Lied* bezongen.

Awraham had Trumpeldor in 1919 te Sebastopol ontmoet. Voor hem was deze echter niet alleen de held, maar tevens de man, die de Hechaloets had gevormd. In de jaren na 1918 spraken diens ideeën tot een generatie, die de groei tot manschap doormaakte in een Rusland, dat ten overmate gebukt ging onder de naweeën der Revolutie. Hij streed met de illegale Joodse 'Selbstwehr' tegen het Witte Leger en kwam wegens zijn activiteiten in Russische Gevangenen. Wij weten, wat dat betekent. Door het Rode Leger bevrijd, hield hij zich bezig met het illegale overbrengen van chaloetsiem naar Roemenië en Polen. Een griezelige, hachelijke onderneming. Nadat dit was uitgelekt, werd hij wederom door de politie gezocht, maar een administratieve fout leidde tot de arrestatie van zijn broeder Naftali. Toen deze na zes weken kon worden bevrijd, trachtten beidebroers de grens over te komen, wat tweemaal mislukte. Het waren tenslotte chaweriem uit de Hechaloets, die hen in de lente van 1922 naar Polen smokkelden, vanwaar het Awraham na zes maanden gelukte de Roemeense grens te overschrijden. Op de algemene conferentie van Hechaloets te Kischinev werd hij gekozen tot lid van de leiding. In het begin van 1923 vertrok hij als leider van een groep pioniers naar het Joodse Land. Eén van de kerels der Derde Alija!

In Palestina nam hij de toestand snel in zich op. Hij werkte hard als arbeider, maar bemoeide zich al spoedig minstens zo intensief met de organisatie der zelfverdediging, op welk gebied hij zich terstond als een expert had ontpopt. Het duurde niet lang of de leidende figuren in het Joodse Land zouden zijn briljante kwaliteiten als zodanig erkennen. Hij was intelligent, vlijtig, moedig, onverschrokken, keihard!

Voor de moord op de man, die bij Northcliffe was geweest en in Amman was ontvangen, was hij te vinden. Hij had voor hetere vuren gestaan. In zulke gevallen zag hij alleen het doel. De kortste weg daarheen leek hem de enig-juiste.

De late junidagen van het jaar 1924 waren heet, zinderend heet. Een hitte, die Jacob Israël vroeger had beschreven in zijn feuilletons. 'Jeruzalem verbrandt in zijnen zomer. De tuin is bruin gebrand. Het gras is hooi. En weg de bonte bloemen. Ziet, en ik schrijf u dit, gezeten in het tuinhuis, overvallen van zon. De donkere gordijnen van Damascus zijn gesloten. En wat zou ik vandaag beginnen zonder de roode kruik van Gaza, die het water altijd koel houdt! Ik denk aan Holland en aan den winteravond toen ik Holland heb verlaten.'

Winteravonden in Holland? Hij had er altijd tegenop gezien. Hoe vaak had hij dat niet aan Verwey geschreven. 26-8-'11: 'Ik zie erg tegen den winter in Holland op.' Hij was toen in Frankrijk. Nog later (28-11-'11): 'Met mij zelve gaat 't niet goed. De winter is altoos een tijd, dien ik slechts met de uiterste zorg en voorzichtigheid door kan komen. Bij de gewone moeilijkheden, die uit mijn karakter voortkomen, voegden zich dit jaar vele van zeer onaangename aard. Doch ik houd mijn hoop op lente en zomer en wil volhouden.' Begin 1912 (11-2), wederom aan Verwey: 'Ik ben bijna den geheelen winter zeer gedeprimeerd geweest, waardoor ik maar weinig wetenschappelijk werk heb kunnen verrichten...'

Hij had eens een zwak gedichtje gemaakt, dat zijn stemmingen op dit punt weergeeft:

Weet je wat ik zoo erg pijnlijk vind?
Dat almaar dichterbij komen van den winter
Och dag aan dag en eenmaal vind-'j'er
Smal tuintje leeg en bloemen stuk, stadskind.

Zóó gaan de tijden jonge, anders niet,
Winter nabij, lief-lente zal weer komen,
Tot op een keer -- och onder groene boomen
Slaapt het zoo goed na jaren van verdriet.

Nu kon hij de maandenlange zomer niet meer verdragen. In het huisje aan de Manillastraat, 'breed en wreed-wit in het geweld van de zon', verlangde hij naar
den Winter, als de dagen duister/
Schemeren over deze lage landen...

Hij rilde ondanks de hitte. Gelukkig zou hij over enige dagen naar Londen gaan. Voor hem op de simpele houten tafel lag het memorandum, dat de

basis zou vormen voor de diplomatieke gesprekken in de Engelse hoofdstad en later in Washington. Hijzelf zou optreden voor de wereldorthodoxie tegen Weizmann en Sokolov. Het Zionisme zou weten wiens diensten men in 1919 had geweigerd.

Hij las, zonder te lezen, in zijn droge, doffe *Memorandum on the situation of the Non-Zionist Jews in Palestine* en schrok toch nog zelf van zijn verdachtmakingen. Hij ging naar bed.

Since our talk in Beith-Hakerem a strange change occurred in Ithamar: in the expression of his face, in his movements, in all his appearance. He acted as though he were a different man. He became reserved and distant, and his eyes acquired a severe and morose look.

Was he really planning the attempt on Van Fried's life? – In vain I tried to find the answer in Ithamar's face; it did not betray his thoughts, and since our last talk he didn't utter a single word about Van Fried.

Weeks passed. The work at the Citadel came to an end and it was followed by a period of unemployment. But jobless days didn't spell leisure; they only meant free time, and all my free time was dedicated to the Haganah. Ithamar was busy with his company, and for days now we didn't see each other.

One morning I read in the newspaper that Van Fried was leaving for London the following day on an important political mission. At the banquet given in his honor by his followers, Van Fried made a bombastic statement, the newspaper said, promising to consolidate the forces opposing Zionism among the British, Arabs and Jews, and kill the already-staggering pro-Zionist policy of the British government.

I was boiling mad. Ithamar was right. Van Fried must be put out of the way, and I wished he would be. I tried to prevent it. I warned him, but it was all in vain. Now let Ithamar do what he felt was right. But it wasn't as simple as that. As soon as my anger subsided, the sober thinking took over again. Didn't I analyse all pros and cons time and again? Didn't I myself point out to Ithamar all the dangers of terrorism? No! I had no right to wash my hands and say I did what I could to prevent it.

I knew better than that. The duty of a halutz and a member of the Haganah was to do more than one could. How far would we be if the halutzim were to do just what they could? In my quandary I tried to lull the feeling of responsibility within me. 'Ithamar would never get permission from the Old Man,' I said to myself. 'And without permission he wouldn't dare.' But I wasn't sure and I wished that Van Fried had already left the country. That afternoon, at the office of the Command, I was told that Ithamar had been given a leave of absence and had left for Tel-Aviv. I felt a sudden pang.

I knew Ithamar wouldn't leave without saying good-bye or leaving a note. From the office of the Command I went home. I laid down and tried to rest, but I was too tense. I got up and paced up and down the room. I picked up a book and, without being able to absorb a single phrase, tried for some time to read. Nothing came out of the printed page, just a lot of little black bugs made of ink. When the evening approached my restlessness became unbearable. I left the room. Van Fried is in the hospital synagogue now, I thought when I reached Jaffa Street. 'I'll wait by the gate and see him leave the hospital. Then I'll know that everything is all right,' I said to myself.

The sun was setting in bloody glory and the light was failing rapidly. I passed a couple of times in front of the hospital, looking for a place from where to keep watch on the gate. East of the hospital, some fifty yards from the gate, on the opposite side of the street, was an alley between two houses. As I was crossing the street toward the alleyway, I saw a motionless figure leaning against the wall. Ithamar! He was wearing a shabby brown jacket and a grey cap, rusty with age, was pulled over his forehead. Our eyes met in a long stare.

A faint smile appeared on his wan and tense face. 'You mustn't be here now,' he whispered.

'Ithamar, don't! You hear me, don't!' My voice faltered. Ithamar's expression changed abruptly: the smile disappeared, his eyes narrowed and their look became sharp as a knife.

'Go away!' He said gruffly.

If you really want to stop him, you have got to do it now, right now, surged through my mind.

'I am not going to!' I squeezed through my dry throat. I felt as if here, in the alleyway, in the view of the gate from which Van Fried was to emerge any minute now, was going to be decided the fate of our movement. It was the turning point. Were we going to use our arms from now on in our internal struggle, too? Wasn't it enough that we were forced to kill in self defense? If the Old Man were to know, he would have sent men to put Ithamar under guard until Van Fried was safely away. I was sure he would. It was my duty to let the Old Man know, anyway. Now I had no choice. I was the only one who knew. I have got to prevent it, whirled in my mind. 'Ithamar, you have no right! I am not going to let you do it, and I really mean it,' I spoke harshly, gripping his shoulder and looking him straight in the eyes. I felt I was doing my duty and it made me forget that I was no match for Ithamar's strength.

'Get out of my way, you fool!' He said breathing heavily and at the same time jerking his shoulder and getting rid of my grip.

I stepped back, my hand in a tightening hold on my pistol in my pocket. 'Ithamar, you are an officer. You have no right to do it without permission.'

'Fool! I am not supposed to tell you,' he spoke under his breath. 'The Old Man does know!' He uttered with a hiss, turning his face away from me, his eyes towards the hospital gate.

I felt as if I had hit a stone wall. I had been fighting a lost battle. The real meaning of Ithamar's words strained through my mind slowly, but with a crushing impact. I felt numb. I knew I wasn't supposed to remain near Ithamar, but I couldn't force myself to leave.

The minutes dragged as though time itself were holding itself back in anticipation of what was to come. Numb as I was, I found myself watching with actual interest the antics of a stout woman scolding her child as she dragged it along by one hand.

'Naughty child, I'm angry at you!'

Soon, soon, I thought, my eyes following the woman as she herded the child down the street.

'I'll give you almonds yet. Clouts on the head you'll get!'

'You promised, you promised,' the child wailed.

'I'll give you slaps, not almonds!'

I felt pity for the child, whose tiny face was smudged with tears. 'Let him alone. What's a fistful of almonds?' I muttered to myself. We were conspicuous, standing in the alleyway, but the passers-by barely glanced at us. Across the street to our left was a small house. In front of it two Sephardic Jews sat crosslegged on small plush-covered stools, with a little table between them. They sipped Turkish coffee and played shesh besh with great animation. One of them was smoking a hookah, sucking the water pipe at close intervals. The twilight deepened until the stars began to appear like lightning bugs in the low-hung sky. Suddenly the hospital gate swung open. A bearded figure appeared, carrying a brown briefcase and an active cane. Van Fried! The heavy dignified figure walked slowly in our direction.

Ithamar tore himself from the wall and, walking diagonally across, began to cross the street, his hand in his pocket and his eyes focussed on Van Fried. With his fixed look and his measured strides he made the impression of a somnambulist walking in his sleep. In his detachment he was almost skinned by a car which cruised by, its rubber tires hissing on the tar surface.

When he reached the hospital side of the street he stopped abruptly and pulled out his pistol. He was no more than ten yards from Van Fried. His eyes wide in terror, Van Fried raised his briefcase as though to protect himself, pointing his cane. Ithamar fired. Van Fried cried out, his voice sounding soft and inhuman; a cry full of bubbles. The briefcase and the cane slipped to the ground. Ithamar fired again. Once more Van Fried cried out – even softer, as if in the high climax of lust. He swung his right leg, as though to turn and run, but his cry ceased abruptly as if he were out of breath and spent. For the third time Ithamar fired. Van Fried pitched forward to the ground, face downward, and lay still. He had accepted death.

...

After the lecture, in Ithamar's room, we sat in the dark.

'I didn't know it was going to be as easy as that,' he said.

'What?'

'I can't explain it. I went through hell thinking about it, but now it's nothing, just a feeling of emptiness.'

'I don't understand.'

'I thought, well... as if all human beings were connected to each other with some invisible string. I thought if I killed a man the invisible string would snap and I would feel actual pain. I was ready for it... I was afraid of it... very much.'

'Don't think about it,' I said.

A sad smile appeared on his lips. He didn't look like a hero nor did he think of himself as one.

'It had to be done,' he said, finally.

'What are you going to do now?'

'I'm leaving in the morning for Galilea.'

Maandag, 30 juni, verliep voor Jacob Israël als gewoon, 's Ochtends was hij sjoel gegaan in Schaäre Tsedek, waar hij na afloop met Mosché Wallach had ontbeten. Op de wandeling naar huis had hij stukken gehaald uit zijn postbus 163. In de middaguren wat geschreven en naar de gewoonte der laatste maanden het een en ander vernietigd. Het was hem daarbij opgevallen, dat hij sommige, vaak oude, epistels en zelfs korte briefjes lang bewaarde. Waarom? Daar lag nog een invitatie voor Dr. J. I. de Haan: 'Your presence is desired at an Assembly at Government House, Jerusalem (Mount of Olives) on Wednesday the 7th instant at 4 p.m. at which the Right Honourable Sir Herbert Samuel, P.Q., G.B.E., High Commissioner, will communicate a Message to the People of Palestine from His Majesty King George V, and will announce the Policy of the Government of Palestine.'

Een brief van Straschun; hij liet hem liggen. Aan beantwoorden dacht hij niet, had hij nooit gedacht. Had de rebbe hem niet verdrietig gevraagd, waarom hij niet reageerde op zijn talloze brieven? Hij had zich zo verheugd toen Jacob Israël bij het eten van 'gefüllte Fisch' aan hem had gedacht, zoals in het Handelsblad was verteld.

Weken lag daar nu dat hatelijke briefje van Bialik. Hij had de Hebreeuwse dichter zijn *Kwatrijnen* gestuurd, die in het voorjaar bij P. N. van Kampen (sinds lange tijd uitgever van zijn bundels) waren verschenen. Daarin stond ook een kwatrijn op Bialik:

Want toen ik las zijn woorden mild en machtig,
In maten zwaar, in maten blijde en lichter,
Toen sloeg mijn hart, het hart van mijn Volk, krachtig,
En ik was trotsch: ook ik ben een Joodsch Dichter.

De Hebreeuwse opdracht vóór in het boekwerk stond er wat onhandig en zelfs was de naam Bialik verkeerd gespeld. Maar niet daarom werd het – thans door wormen aangeknaagde – geschenk hem in figuurlijke zin in het gezicht gesmeten:

Tel Aviv, 15 Sivan 5684
De Heer Jacob Israël de Haan
te Jeruzalem.

W.H.,

Brief en boek heb ik ontvangen; mijn dank voor de intentie. Tot mijn spijt lees ik geen Nederlands, waardoor ik geen kennis kan nemen van hetgeen daarin over mij wordt gezegd. Evenmin ken ik de hand, die mij dit boek

heeft geschonken, en de persoon, die deze hand vertegenwoordigt. Ik heb van verre het een en ander over mijnheer vernomen. De mare, die het Volk Gods over hem verbreidt, is niet goed.

Wat mijn hart mij ingeeft, heb ik hier geformuleerd. God moge naar het hart zien.

Ch. N. Bialik.

Dit was erger dan een dreigbrief! Deze snijdende zinsneden, geschreven in de Taal van onze Nationale Wedergeboorte; in een stijl, waarvan de schoonheid niet kan worden wedergegeven in het Hollands, dat niet wedergeboren is. Dit was een vonnis. Hij voelde tot in zijn fijne nerven, dat de heilige gemeenschap der Joodse dichters ontbonden was.

Vooraf dat spel met de woorden van I Samuel 2 : 23 stak hem. Hij kende de tekst over de zonen van Eli maar al te goed: 'Waarom doet gij al zulke dingen, dat ik deze uw boze stukken hoor van dit ganse volk.' Eens had hij dichter willen zijn naast, ja boven Bialik, die als poëet had gewerkt in Odesa en vandaar had bezongen eenzelfde leed en eenzelfde verlangen als door zijn liederen waren gegaan. Amsterdam, Odessa ... was er dan niet één Joods Volk? Of bestond dit inderdaad, maar stond hij daar buiten?

Om vijf voor zes trok hij zijn zomerjasje, zijn 'Abaije' aan en verliet bedachtzaam als steeds zijn huisje. Nog even naar het postkantoor voor een telegram en dan naar sjoel. De tijd nam hij bij het loket nauwkeurig op: zes uur-vijf minuten! Hij wandelde langzaam naar het hospitaal.

Toen hij aankwam was er al minjan. Men wachtte op de 'Professor' die als 'owel' voorging in het gebed. Na Alenoe zegde hij Kaddisj, als steeds expressief en zangerig. In dezelfde Asjkenazische uitspraak, die zijn 'stemmen' spraken. Het minjan ging uiteen. Hij bleef nog even. Om acht minuten over half acht verliet hij het gebouw, kuierde over de plaats tot het hek, dat hij opende en sloot. Toen hij enige stappen naar rechts had gedaan, zag hij zich plotseling – bij de hoek – tegenover een jonge man, die zonder één woord te zeggen een revolver op hem richtte en schoot. Drie maal.

Personeel van het ziekenhuis, dat op het geluid van de schoten in allerijl was komen aanstormen, bracht de dodelijk getroffene naar binnen. Hij leefde nog enkele minuten, waarvan de laatste buiten bewustzijn. Of en wat hij voordien nog zou hebben gesproken, blijft omstreken.

Zijn 'Abaije', zijn klein Tallith – het oude 'Arbakanfes' – en zijn onderkleden bleken evenals zijn actetas volledig vernield en doorweekt van bloed. Twee kogels werden in het slachtoffer aangetroffen, waarvan één

dum-dum. De derde had blijkbaar het lichaam doorboord 'van de ene zijde naar de andere...' 'Min hakatsé el hakatsé'.

Ongeveer tezelfdertijd werd op het redactiebureau van de Daily Express zijn laatste telegram ontcijferd: 'Cablegrams from America state that the income of the Zionist funds dropped considerably last month, and that the budget of the Zionist organisation will not be collected.'

Eén ondeelbaar ogenblik zweeg de wereld ontzet. Toen maakte een wilde internationale perscampagne zich meester van het geval-De Haan. Van uiterst rechts tot uiterst links; in Palestina, in de Arabische Wereld, in het imperialistische Engeland, in de hele diaspora en ook in Nederland. Zij duurde slechts kort, want de werkelijkheid rondom deze dichter paste niet in één van de talloze, veelal religieus, politiek dan wel sexueel vertekende beelden, die men zich van hem zo gretig wilde vormen. Zo restte na luttele weken slechts een litteken in de huid der historie.

Maar van tijd tot tijd werden mensen getrokken naar de plek van deze moord in 'the heart of Jerusalem', en naar de man, wiens legendarische leven aldus organisch scheen afgesloten. Een singulier man, die – dichter, wijsgeer, jurist, politicus, journalist – tot *ons* uiteindelijk alleen blijft spreken als Rabbi Jangakouw Jisroeil, de zoon van Rabbi Jitzchok Haleivie de Haan, die eenmaal gazzen was in Smilde, Gorredijk en Zaandam.

Enkele weken na de moord werden voor wijlen Mr. Jacob Israël de Haan nog twee brieven ontvangen op het postkantoorje aan de Jaffastraat. Eén van zijn vrouw; een andere, geschreven op 23 juni 1924, van zijn broeder.

Amsterdam, 13 Juni '24.

Lieve Joop,

Dat is weer een afschuwelijk misverstand. Ik dacht dat je godsdienstig gevoel den laatsten tijd wat verminderd was en je daarom eenige malen aan mij schreef naar Jeruzalem te komen, zonder erbij te vermelden, dat ik eerst Joodsch moest worden. Daarom was de godsdienstmoeilijkheid in mijn gedachte en gevoel wat op den achtergrond geraakt. Maar lieve Joop, verplaats je toch eens even in mijn leven en voelen. Ik ben totaal anders aangelegd als jij; in mijn heele leven ben ik godsdienstig, politiek hetzelfde gebleven; ik ben niet godsdienstig opgevoed, sta er totaal vreemd tegenover. Jij daarentegen hebt steeds gewisseld; ik had ook gedacht, dat deze phase in je leven gauwer voorbij zou gaan, dat je weer meer naar links zou gaan voelen, ik bedoel gewoon joodsch, niet zoo orthodox. Hoe kan je je voorstellen, dat ik de woorden over mijn lippen zou kunnen krijgen, die een absolute leugen zouden zijn. Ken je me dan zoo weinig, Joop, ik ben zoo'n nuchter mensch, en religieus gevoel heb ik helaas niet. Zoo absoluut liegen, ik ben er niet toe in staat. Voor jou is het heel anders, is het alleen een quaestie van meer of minder. Jaren lang heb je geleefd zonder dat de godsdienst op den voorgrond stond en je was er zeker niet minder om. Met Meijer en Lientje is het een heel ander geval; bij Meijer was het ook een meer of minder, het was ook de godsdienst, waarmee hij opgevoed is. Ik heb nooit kunnen begrijpen, dat een onderbewust gevoel je niet tegengehouden heeft tot die orthodoxie over te gaan, evenals bij Meijer het tegenovergestelde. Je wist, dat je daarmee mij verliezen zou. En ik heb altijd nog hoop, dat je van die orthodoxe godsdienst af zal gaan, voor het te laat is. Voor mij, want ik geloof niet aan een bestaan na dit leven op aarde, ik weet het niet maar ik kan het niet gelooven. En oud worden zal ik zeker niet. Moet ik die laatste jaren dan maar eenzaam doorleven? Met Pinksteren: iedereen maakte plannen met elkaar uit te gaan of gezellige avonden thuis;

ik was heel alleen in dit groote huis. Waarom heb ik dit verdiend? Maar ik wil niet verder hierover schrijven, ik maak mij maar van streek. Misschien was het beter geweest, maar ik had er de kracht niet toe, dat we van elkaar waren gegaan, toen ik bemerkte, dat je je huwelijk met mij betreurde, toen je mijn brieven ging verscheuren, enz. Bedenk toch eens, dat alle moeilijkheden in ons huwelijk van jouw kant gekomen zijn, niet van de mijne en dat jij van mij bent weggegaan niet omgekeerd. Niet dat ik je dit verwijt, het is alleen heel ongelukkig voor mij. En daarom voel ik 't als zoo'n gemis, dat ik geen godsdienst heb, geen geloof aan een leven hierna; alles voor niets. Nog eens: lang zal ik niet meer leven, en misschien heel eenzaam en naar. Maar zoo valsch tegenover mijzelf, tegenover jou, tegenover de wereld kan ik niet zijn. Doe jij wat je vindt dat je moet doen. Het is het noodlot want als jij tot een andere godsdienst was teruggekeerd, de Protestantsche of de Katholieke b.v. dan had dit tusschen ons geen moeilijkheden gegeven. 15 Juni... Door den dood van je vader zal de band tusschen jullie, broers en zusters, ook wel losser worden en vooral als je ver van elkaar woont zooals Gerzon. Neen veel voor je vader gevoeld heb ik niet; Carry hield geloof ik nog het meest van hem. Je hebt natuurlijk nu al lang brieven van Jo en misschien van Meijer gekregen. Meijer was voor enkele dagen nog bij mij, hij ziet er schraaltjes uit, heeft veel last van zijn maag.

Om nog eens op ons terug te komen, zou je maar niet in elk geval terugkomen, Joop? Ik vind het zoo vreeselijk naar, dat je daar zoo onverzorgd leeft. Schrijf zelf maar welke oplossing je je denkt. Zal ik je dezen zomer komen halen? Maar schrijf dan onmiddellijk of telegrafeer, dan kom ik. Einde Juli begint mijn vakantie.

Ik ben zonder hoop, maar wacht af.

Dag lieve Jopie. Heel veel liefs van

Hans.

Amsterdam 23 Juni 1924

Beste Joop.

Ik ontving je aangeteekende brief met de volmacht etc. voor Van der Linden. Ik heb er dadelijk werk van gemaakt en als resultaat ontving ik een brief, waarin hij mededeelde: 'dat hij jou had geschreven.' Dus: ik zal nog even afwachten.

Het speet me van je te vernemen, dat je zoo weinig van ons ontving. Ik heb je toch twee brieven geschreven, één op 13 Mei en één op 29 Mei, heb je die niet ontvangen?

Nu over iets anders. Lien en ik waren gisteravond bij Hans, die er over sprak

om je met Augustus te gaan halen. Ik ben daar erg voor. De moeilijkheden hier in Amsterdam (d.w.z. de godsdienst van Hans) kunnen we niet wegwerken, maar we kunnen al het mogelijke doen, om het je tenminste zoo goed te geven als de omstandigheden het toe laten.

Zoo is het toch ook geen leven voor je.

Nieuws is hier na mijn laatste brief niet te melden, dus eindig ik.

Beste groeten ook van Lientje,
Je Meijer.

Karel du Jardinstr. 24 huis
Amsterdam.

DOCUMENTATIE

In verband met plannen alsnog een belangrijk deel van de gedetailleerde De Haan-documentatie in een apart boekwerk samen te vatten, vindt de lezer hieronder slechts een beknopte opgave van literatuur en bronnen.

Terzake van De Haans jeugd en zijn daarmee verbonden (her)oriëntering op het Jodendom én met betrekking tot de op hem gepleegde politieke moord – twee essentiële problemen der biografie – is hiervan afgeweken.

Voor al over de jeugd van Jacob Israël de Haan (en zijn zuster Carry van Bruggen) is veel gefabeld. Daarom werd door ons het bronnenmateriaal bijeengebracht, waarop dit eerste hoofdstuk is gebaseerd. Hieruit blijkt ondermeer, dat de boekjes van Mies de Haan (*Jacob Israël de Haan, mijn broer*, Amsterdam 1954 en *Carry van Bruggen, mijn zuster*, Amsterdam z.j., thans samen herdrukt onder de klaarblijkelijk aan de reeds lang bekende titel van onze monografie ontleende titel *De kinderen van de Gazzan*, Amsterdam 1966) voor een belangrijk deel op fantasie berusten. Evenzeer als de beschouwingen van M. A. Jacobs in haar *Carry van Bruggen—Haar Leven en Literair werk*, Gent 1962. Zie over dit laatste boek onze uitvoerige bespreking in *De Nieuwe Taalgids*, januari 1963.

GENEALOGISCHE GEGEVENS FAMILIE DE HAAN*

- I. Philips de Haan, geb. Edam 1773, debitant loterij, gest. ald. 27 dec. 1834, laatst getrouwd met Beletje Benjamins Mol, die hem overleeft.
Uit dit huwelijk: (behalve twee zoons Salomon en Benjamin)
- II. Joseph Philips de Haan, geb. Edam 15 aug. 1809, koopman en winkelier, gest. Haarlem 22 juni 1888, tr. Edam 15 februari 1835 Duijfe van Praag Pigeon, geb. Amsterdam 22 juli 1809, dr van Isaac Isaacs van Praag Pigeon en Lotje Jacobs Oudkerk.
Uit dit huwelijk:
 1. Philip de Haan, geb. Edam 19 februari 1837, gest. aldaar 19 maart 1837.
 2. Lotje de Haan, geb. Edam 4 februari 1838, tr. aldaar 8 november 1864 Moses Koekoek, geb. 's-Gravenhage 1841, hoofdonderwijzer te Zaan-dam, zn van Abraham en Mietje Slovis.
 3. Izak, volgt III.
 8. Benjamin de Haan, geb. Edam 27 april 1841, koopman, trouwt Heintje Gokkes (waarsch. geb. *Blokzeil* als dr van Jacob en Judith van Diepen-heim); hieruit:

*Hoewel de spelling van zijn naam officieel Jakob Israël is, noemt hij zich Jacob Israël. Op officiële stukken als de rapporten van de Kweekschool, zijn huwelijksacte en zijn pas komt de *k* tevoorschijn. Merkwaardig kan het worden genoemd, dat in de latere haatcampagne tegen de dichter twijfel werd geuit aan de rechtmatigheid van zijn twee-de naam Israël. Hij zou zich die ten onrechte hebben toegeëigend.

- a. Duijse de Haan, geb. Edam 28 april 1871,
- b. Judith de Haan, geb. Edam 10 december 1872,
- c. Joseph de Haan, geb. Edam 18 sept. 1874,
- d. Betje de Haan, geb. Edam 3 maart 1877,
- e. Lena Charlotte de Haan, geb. Edam 6 december 1878,
- f. Jacoba Henriette, geb. Edam, 7 april 1880,
- g. Jacob de Haan, geb. Edam 22 april 1882.
6. Betje de Haan, geb. Edam 19 november 1842.
8. Jacob de Haan, geb. Edam 21 februari 1845.
7. Gerson de Haan, geb. Edam 2 november 1846, in 1871 hulponderwijzer te Edam, later leraar Wiskunde te Haarlem.
8. Leon de Haan, geb. Edam 3 maart 1849, een Leon oud 82 ja. gest. Amsterdam 19 februari 1932!
9. Henriette de Haan, geb. Edam 28 mei 1851.
10. Rosette de Haan, geb. Edam 17 juli 1853.
- III. Izak de Haan, geb. Edam 25 september 1839, koopman en winkelier, godsdienstonderwijzer te Zaandam,
- tr. 1e Johanna de Vries, geb. Zwolle 1843, gest. Amsterdam 19 sept. 1874, dr van?
- tr. 2e (snel) Amsterdam 3 december 1874 Betje Rubens, geb. Zutphen 20 december 1852, dr van Mozes, winkelier, overl. 16 juli 1857 en Jetta Levison.
- Uit het eerste huwelijk:
 1. Joseph de Haan, geb. Edam 27 december 1871, afgevoerd van Zaandam naar Amsterdam 19 april 1887.
 2. Elisabeth de Haan, geb. Edam 16 juli 1873.
- Uit het tweede huwelijk:
 3. Mozes de Haan, geb. Amsterdam 28 sept. 1875, gest. aldaar 8 dec. '76.
 4. Benjamin de Haan, geb. A'dam 11 oktober 1876, gest. aldaar 22 dec. '76.
 7. Duijse Esther de Haan, geb. A'dam 19 dec. 1877, afgevoerd van Zaandam naar Bloemendaal (Meerenburg) 6 september 1897, gest. Apeldoorn 5 februari 1915.
 6. Carolina Lea de Haan, geb. Smilde 1 jan. 1881, afgevoerd van Zaandam naar Amsterdam 18 oktober 1900, letterkundige onder de naam Carry van Bruggen, overl. Laren (N.H.) 16 november 1932. Tr. 1e Cornelis Johannes Antonius van Bruggen (echtsch. uitgespr. Arr. Rb.). Tr. 2e: Laren (N.H.) 20 juli 1920, Dr. Adriaan Pit, geb. 's-Gravenhage 25 april 1860, litt. doct. dir. Ned. Museum voor Geschiedenis en Kunst, overl. Nijmegen 24 nov. 1944, zn. van Mr. August Nicolaas Marinus en Elizabeth Jacoba Mazel.

7. Jakob Israël de Haan, geb. Smilde, 31 december 1881, onderwijzer te Zaandam, afgevoerd naar A'dam 16 mei 1902, vermoord Jeruzalem 1924. Tr. A'dam 28 maart 1907 Johanna Belia Cornelia van Maarseveen, geb. A'dam, 15 december 1872, arts. Overl. Amsterdam 25 maart 1946, dr. van Petrus Franciscus en Johanna Wilhelmina Bokhoven.
8. Rosetta Sara de Haan, geb. 16 jan. 1883 te Gorredijk (overl. 6-2-1883).
9. Barend Juda de Haan, geb. 20 febr. 1884, te Gorredijk (overl. 27-4-1884).
10. Gerson de Haan, geb. Gorredijk 17 maart 1885, banketbakker te Zaandam, afgevoerd naar A.dam 8 sept. 1902.
11. Charlotte de Haan, geb. Zaandam 24 sept. 1887, overl. aldaar 24 april 1888.
12. Henriette de Haan, geb. Zaandam 6 oktober 1888, afgevoerd naar A'dam 24 december 1913, tr. Zaandam 24 dec. 1913 Hartog Hoogstraal wonende te A'dam.
13. Meijer de Haan, geb. Zaandam 30 aug. 1893, onderwijzer aldaar, afgevoerd van Zaandam naar 's-Gravenhage 2 september 1913.

GENEALOGISCHE GEGEVENS FAMILIE RUBENS

- I. Barend Salomon (sz.) Rubens, geb. omstr. 1775, winkelier te A'dam, overl. na 1815, tr. Parino Mozes (dr.) Polak, overleed na 1815.
- II. Meijer Barend (sz.) Rubens, geb. Amsterdam 1 mei 1797, kantoorbediende aldaar (1815), tr. Amsterdam 6 december 1815 Branca Abraham (sdr.) Curjel, geb. A'dam 9 mei 1784, dr. van Abraham Hartog (sz.) Curjel en Roosje Jacob (sdr.).
Tr. 2e maal Sara Wolff de Jonge 1827, getuigen S. B. Rubens, Jacob Wolff de Jonge, Abr. Em. de Beneditty, procureur.
- III. Mozes Meijer (sz.) Rubens, geb. A'dam 22 december 1818, winkelier te Zutphen, tr. Oss 12 aug. 1847 Jetta Levison, geb. Bergen op Zoom 16 september 1820.
Uit dit huwelijk:
 1. Barent Israël Rubens, geb. Oss 6 nov. 1848.
 2. Alexander Moisis Rubens, geb. Oss 25 mei 1850.
 3. Betje Rubens, geb. Zutphen 20 december 1852, tr. A'dam 3 december 1874 Izak de Haan, geb. Edam 25 sept. 1839, koopman en winkelier, godsdienstonderwijzer te Zaandam, zoon van Joseph Philips de Haan en Duijfe van Praag Pigeon en wedr. van Johanna de Vries.
 4. Carolina Rubens, geb. Zutphen 28 maart 1855.
 5. Marianne Rubens, geb. Zutphen 9 december 1857.

Een vrij zuivere familiehistorie biedt de schets *Hoe mijnheer Snoek examen deed* in Carry van Bruggen: *Het huisje aan de sloot*, Amsterdam 1921, pag. 121. *De Haan* is tot *Snoek* getransformeerd:

‘De vader van mijnheer Snoek had een winkel van petten en kousen en broeken en dassen, maar aan die winkel vond hij heelemaal geen aardigheid. Veel liever had hij, dat de menschen van dat stadje of de boeren uit den omtrek bij hem kwamen om raad of om ze de wetten uit te leggen, want daarin was hij knapper dan de knapste advocaat uit de heele buurt. Zoo iemand, legt mijnheer Snoek ze uit, wordt een zaakwaarnemer genoemd, maar veel geld ermee verdienen deed zijn vader niet en omdat hij nooit wist wat de mode was van petten en dassen, kwam er eindelijk niemand meer bij hem koopen. Mijnheer Snoek was pas barmitswo geweest en dus net dertien jaar, toen zijn vader den winkel verkoopen moest –, het heeft in dien tijd maar een haar gescheeld of hij zou naar een groote stad naar een groote school zijn gestuurd, bij menschen in de kost en dat zou door rijke heeren worden betaald, en zoo iets heet een “beurs”, maar die andere jongen kon beter rekenen en die kreeg toen de beurs. Hè, dat is grappig, dat mijnheer Snoek in dien tijd ook niet zoo heel goed rekenen kon! Het lijkt wel of juffrouw Snoek er nog altijd bedroefd om is, want ze snuit ineens haar neus, maar mijnheer Snoek wenkt haar, dat ze niet huilen moet –, het is al zoo lang voorbij ...

Toen is mijnheer Snoek met zijn vader en zijn broer “den boer op” gegaan, het pak met garen en band en knopen en kopjesdoeken op den rug – ja, jongen, ik zie het ook wel, dat er boterkoekkruidels in zijn baard hingen, één rolt er zoometeen nog uit, hou dan toch op, zit nu toch stil, daar dadelijk jagen ze ons naar bed! – en dat heeft hij een paar jaar gedaan. Maar de rechte slag van handel zat er niet in, zei zijn vader, hij was driftig en te druk en lang niet beleefd genoeg, en wat hij toen al niet bij de hand heeft gehad, tot zijn trouwen toe, om aan den kost te komen, daar zou hij een regenachtigen sjabbosmiddag mee kunnen vol-vertellen! Maar juffrouw Snoek – toen heette ze natuurlijk anders, toen heette ze Schoontje Pakke-dragers – die had van haar ouders een beetje geld geërfd en daarmee zijn ze toen naar de groote stad gegaan en daarvan zijn ze een eethuisje begonnen bij de markt, waar de Joodschen mannen om twaalf uur een kop koffie bij hun brood en als de zaken goed gingen, een hard ei of een stuk visch kwamen nemen. Maar hoe ging dat? Dan kwam er een arme man en die zou morgen wel betalen... of overmorgen... of de andere week... en dan wel kwam er een die honger had en heelemaal niet van betalen sprak... en wat

deed dan juffrouw Snoek? Nu weet mijnheer Snoek zelf niet goed of hij lachen of kwaad kijken wil en juffrouw Snoek zit te wenken dat hij nu ook niet alles van háár vertellen zal. Hoe grappig die groote menschen onder elkaar. Sst... doen of ze breit... keek vader daar niet? Mijnheer Snoek vertelt het nu toch. Nooit heeft juffrouw Snoek "nee" gezegd en nooit heeft ze later naar het geld gevraagd. En was er in de buurt een vrouw in den kraam of was er een ziek, dan nam ze de eieren en de gebakken bot uit den winkel en gaf ze weg. "Omdat ze het toch hadden." Of het van hen was! Geen cent begrip van wat een zaak is. Ach... die arme juffrouw Snoek, wat houdt haar man haar voor den gek... maar nu zal hij ermee ophouden, en ze nemen nog een klein stukje boterkoek...

Hoe het met dat eethuisje afgelopen is, dat kunnen vader en moeder, meent mijnheer Snoek, nu zelf wel begrijpen! Mijnheer Snoek was toen al bijna veertig jaar, Jozef en Sannetje waren er al, en 's nachts lag hij wakker in bed en tobde en peinsde hoe dat alles toch moest gaan en hoe het afloopen zou... voor den handel deugde hij niet en voor dat eethuisje deugde zijn vrouw nog minder... en in één van die nachten heeft mijnheer Snoek zijn besluit genomen, hij heeft zich van hier en van daar en van overal de boeken bij elkaar gescharreld en toen is hij stilletjes en heel alleen voor Rebbe gaan studeren. Hij heeft niemand iets verteld, want hij wilde niet uitgelachen worden.

Wat zit nu juffrouw Snoek rechtop en trotsch te kijken naar haar man... en het is toch alweer zoo lang geleden! Alle ochtenden om vier uur is mijnheer Snoek toen opgestaan en omdat Barend juist was geboren en hij thuis niet kon werken om het geschreeuw, want Barend had last van beeneters, en omdat het gelukkig voorjaar was, is mijnheer Snoek in een parkje dicht bij op een bank gaan zitten leeren...

Daar sprong de kluw uit het tobbetje en bijna op den grond, ze legt hem er heel voorzichtig weer in..., maar nu moet ze toch naar mijnheer Snoek kijken, terwijl hij vertelt... niemand trouwens let er op haar...

Na anderhalf jaar had mijnheer Snoek genoeg geleerd en toen moest hij examen doen. Examen doen... een groote man, met een zwarten baard. Met acht tegelijk op denzelfden dag, hij de oudste, de eenige getrouwde... en zes waren er van het seminarium, die hadden alles geleerd, en allen tijd gehad, vreemde talen, Latijn en letterlijk alles... Ze hadden afgesproken... kijk, nu lachen ze tegen elkaar, die groote menschen toch! - dat zijn vrouw van vier uur af op den uitkijk zou staan en dan zou hij zwaaien met een zak gemberbolusen als hij door zijn examen gekomen was...'

Bij Gorredijk

Een instructief artikel over de geschiedenis van de Joden te Gorredijk 'Ien en oar oer 'e skiednis fan de Gerdykster Joaden' in de Drachtster Courant van vrijdag 20 november 1953.

De door ons over de jaren 1882-1885 bewerkte protocol-boeken – door Izak de Haan zelf bijgehouden – zijn ontleend aan het archief, dat bewaard wordt op de Secretarie van de Joodse gemeente te Leeuwarden.

Bij Zaandam

Van het archief dezer Joodse gemeente zijn slechts fragmenten bewaard gebleven. Wij troffen een aantal – ten dele onvolledige – protocol-boeken aan over de jaren 1892 en later, die evenals de protocol-boeken van Gorredijk tot 1913 eigenhandig zijn bijgehouden door Jacob Israël's vader.

Omdat de bewuste jeugdgeschiedenis van Jacob Israël zich hier heeft afgespeeld, was Zaandam voor onze documentatie van belang. Wij hebben ter plaatse diverse onderzoeken verricht en verschillende personen, die Jacob Israël nog hebben gekend, geïnterviewd, o.m. (wij spreken van ± 1960) de toenmalige voorzitter van de Joodse gemeente aldaar, de Heer J. Drukker, Mejuffrouw Alida Brand, een vroegere vriendin van Carry en de Heer F. Mars van het culturele bureau der gemeente Zaandam.

Zie terzake van de omvang der kille het *Statistisch overzicht van het aandeel van personen van Joodsen bloede in de bevolking van de gemeente Zaandam op 1 maart 1941*.

Een beeld van de plaats geeft G. J. Blees Kz.: *De Westzijde te Zaandam in 1883*, Koog a.d. Zaan 1944.

Op te merken valt, dat de economische status van een rebbe te Zaandam mede bepaald werd door de 'gunstige' omstandigheid, dat Amsterdammers, die in de hoofdstad hun kerkelijke belasting niet hadden voldaan (of ook wel Amsterdamse weduwnaars, die het ethisch niet juist achtten te hertrouwen in hun oorspronkelijke woonplaats) hun kerkelijk huwelijk te Zaandam lieten voltrekken. Dergelijke bijverdiensten maakten het leven nog een beetje aantrekkelijk voor een ambtenaar, die door allerlei andere nevenverdiensten het hoofd boven water moest zien te houden. Vergelijk hier de mededelingen van Carry van Bruggen op verscheidene plaatsen. Een goede typering van de talloze functies van haar vader geeft *Avontuurtjes*, pag. 88 v.v. waar zowaar de boekhandel Joachimsthal ('Wittelstahl') optreedt, als welks depôt-houder te Zaandam onze Izak fungeert, die 'commissie' krijgt van verkochte 'magsourim' (gebedenboeken voor de feestdagen) en 'talleisiem' (bidkleden).

Het valt op, dat de jeugdherinneringen van Jacob Israël (hij begint daar-

uit te putten in dezelfde tijd als Carry; $\pm$ 1907) van meet af aan een volstrekt affectloos karakter dragen, dat – zulks in tegenstelling tot Carry – terstond de mogelijkheden tot Joods geïnspireerde kunst verraaft.

Het contact tussen broer en zuster is sedert $\pm$ 1900 uiterst problematisch geweest. Jacob Israël zou van Carry bij zijn vertrek naar Palestina geen afscheid hebben willen nemen, omdat 'jij je kinderen niet Joods opvoedt' (mededeling van wijlen de dochter van Carry).

Bij pag. 37

Een portret van Izak de Haan uit zijn nadagen werd gepubliceerd in Mies de Haan, *Jacob Israël de Haan, mijn broer*, Amsterdam 1954. Hij wordt ons geschilderd als een lange, schrale, cynische, enigszins schele Joodse man.

Bij pag. 37

'Onder legenden bedolven...' In Israël wist men mij in 1960 nog te vertellen, dat de vader en de zoon op 1 dag gestorven zouden zijn, waardoor er achter elkander twee treurweken moesten worden gehouden (twee sjiwweken).

De waarheid is, dat Jacob Israël op 30 juni 1924 werd vermoord, dus precies 2 maanden na de dood van zijn vader. Dat Jacob Israël en Carry tweelingen zouden zijn geweest, is en wordt vaker geponeerd.

Bij pag. 43-49

Het archief van de Haarlemse Kweekschool bevat uitsluitend de officiële gegevens betreffende leraren en de rapporten van leerlingen. Teneinde hier te documenteren heb ik nagezocht wie van zijn medeleerlingen nog in leven waren. Hoogst opmerkelijk was het, dat ik bij dit onderzoek nog een van zijn *leraren* mocht ontdekken en wel de inmiddels in 1966 op 104-jarige leeftijd overleden Heer A. C. L. Beekman, toen ik hem interviewde een 98-jarige.

Tot de kritisch geanalyseerde gegevens behoren vervolgens beschouwingen van M. J. F. Robijns en brieven van H. Woudt, klasgenoten van Jacob Israël.

De Heer A. van Meerten, directeur van de Rijkskweekschool te Haarlem, verschaftte de rapporten.

Over zijn blinde hospes publiceerde Jacob Israël in *Elseviers Geïllustreerd Maandschrift*, 1908, pag. 132, een van zijn *Fijne Fragmenten* (*Een blinde man*). 'Het was een oude man, tegenwoordig is hij dood, dichtbij wien ik gedurende jaren van mijne ontwikkeling heb geleefd, waardoor zijn storeloos, lijdzzaam blindzijn een rust en eene kalmte voor mij werd. Hij was op eene zeldzaamfraaie wijze blind...'

Bij pag. 46

Dat Jacob Israël en zijn zuster veel hinder hebben gehad van de locale *risjes*, het zogeheten maatschappelijk antisemitisme, blijkt evident uit *tal-loze* plaatsen in het oeuvre van Carry van Bruggen. Treffende voorbeelden vormen fragmenten uit haar eersteling *In de schaduw. Uitdrijving* kan op dit terrein gelden als een klassiek specimen. Maar ook *Revolutie* laat ons niet in twijfel.

'Van antisemitisme wisten we niets, noch met ons verstand noch met ons gevoel', aldus Cor Bruijn in zijn vrijmoedige Zaanse jeugdherinneringen *Wijd was mijn land*, Nijkerk z.j. (pag. 82/83). Carry wist en voelde beter! 'Jode bin heil andere menschen... 'k zal niet zegge, dat 't heelegaar geen mensche benne... maar...'

Sociaal-economisch is *Uitdrijving* bepaald beklemmend. Psychologisch is daar ook de passieve sfeer van de *mediene* in het hart getroffen. 'Een Jood vocht niet, mocht geen opspraak geven. Een Jood leed en verdroeg in stilte...'

Bij pag. 49-54

Over de Joodse Gemeente Haarlem schreef Dr. M. Wolff zijn *Geschiedenis der Joden te Haarlem*, deel I (1600-1815), 1917 en deel II (1815-1890), 1919.

Over de te Bergen Belsen omgekomen Rabbijn De Vries verscheen *Rabbijn de Vries, Dienaar des Jodendoms, ter gelegenheid van zijn afscheid als Rabbijn te Haarlem*, Amsterdam 1940. Vergelijk daarin vooral de *Levensschets* door S. Dasberg.

Als schrijver van *Ma'aneh Le-Zion, Een betoog voor het Zionisme van Joodsch traditioneel standpunt*, Haarlem 1905 (door orthodoxe anti-Zionisten, vooral rabbijnen, unfair bestreden en verdacht gemaakt), werd De Vries een der pioniers van het Mizrachisme (wetsgetrouwe Zionisme) in Nederland. In de Nederlandse Zionisten Bond was zijn gezag groot.

Bij Pijpeliyntjes pag. 60-84

De Pijpeliyntjes-affaire is door mij uitvoerig geanalyseerd in een studie *Lodewijk van Deyssel en Jacob Israël de Haan, Roeping*, april 1960, pag. 697-726, dat beschouwd moet worden als een bestrijding van W. J. Simons' *Een 'onzedelijk' boek / De geschiedenis van de Pijpeliyntjes-Affaire* (Maatstaf, nov. 1958).

Voor deze studie heb ik ook correspondenties doorgewerkt van Arnold Aletrino, aanwezig in de collecties van het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum te 's-Gravenhage. De De Haan-Collectie van dit museum is onbelangrijk. Ik heb haar in mijn studie wel betrokken.

Het notenmateriaal van mijn artikel in *Roeping* bevat alle gegevens, die voor de documentatie op dit onderdeel voldoende kunnen worden geacht. Zij werden later nog aangevuld met de brieven van De Haan aan Willem Kloos (zie deze biografie pag. 77/78/79) en het schrijven van Mr. H. Louis Israëls (pag. 82/83), alle ter K.B.

Intussen zond Harry G. M. Prick te Heerlen (beheerder van het Van Deyssel-archief, die zo vriendelijk was mij ook de brieven van De Haan aan Van Deyssel ter bestudering af te staan) nog het volgende schrijven van de uitgever van Pijpeliyntjes, gericht aan Scheltema en Holkema te Amsterdam, de uitgevers van *De XXe Eeuw*, en door deze heren terstond doorgezonden aan de Heer K. J. L. Alberdingk Thijm te Baarn.

Redactie van de xxe Eeuw, Alhier.

Amsterdam 10 Juni 1904

WelEd. Heer!

Beleefd verzoek ik U - U zult mij daar zeer mede verplichten:
re in *geen geval* het U toegezonden werk: Jacob de Haan, Pijpeliyntjes te bespreken,
ze mij - zoo mogelijk - het recensie-ex. te retourneren.

Bizondere redenen nopen mij daartoe.

U bij voorbaat dank zeggende.

Hoogachtend Uwbereidw. Jacq. van Cleef
Uitgever.

Van Deyssel behield het recensie-exemplaar. Maar aan het onder punt 1 gestelde hield hij zich wel. Waarschijnlijk onder invloed van dit schrijven beëindigde hij voortijdig een bespreking, waarvan slechts het begin werd teruggevonden.

Bezig met een algehele herordering van het Van Deyssel-archief kreeg Prick immers een folio onder ogen waarop een stukje over de *Japanse Verzen* door J. K. Rensburg, dat door Thijm werd gepubliceerd in *De XXe Eeuw* van aug. 1904, 256. De tweede helft van dit folio is doorgehaald. Juist het doorgehaalde – met daarboven de aantekening (N.B. Tot hier zetten) – is uiterst merkwaardig:

'*Pijpeliyntjes* door Jacob de Haan (...-...) – hier heeft Thijm blijkbaar nadien de uitgeversnaam willen invullen – Een droevig geval in de Nederlandsche Letterkunde. Toen ik dit boek gelezen had en voortreffelijk bevonden, vernam ik, dat de uitgave gestaakt was en het boek vernietigd. Dit is geschied om redenen buiten de Kunst.

In de schetsen van dit boek, vooral in de eerste, bemerken wij niets, dat wij bij wijze van spreken, een "mystisch waas" zouden noemen. Dit is het onaanvechtbaar bewijs dat het boek "kunst" is. Het is niet groot, niet sterk, niet schoon, maar het is echt en kunst. Het is echte kunst. Buitendien is het beter dan veel van het in de laatste jaren in onze Letterkunde uitbundig geprezene.

In dit boek wordt voorgesteld een verschijnsel, dat wij, heden-daagsche wereldbewoners' (hier is het folio vol en knapt de tekst dus af).

Bij pag. 71

Over Johanna van Maarseveen (soms gespeld Maarsseveen) de volgende gegevens:

Johanna Belia Cornelia Jacoba van Maarseveen werd 15 december 1872 te Amsterdam geboren als dochter van Petrus Franciscus van Maarseveen, fabrikant, en Johanna Wilhelmina Petronella Bokhoven. Zij was het eerste meisje, dat als leerling werd toegelaten aan de 5-jarige H.B.S. aldaar. Daarvoor moest een speciale vergunning worden aangevraagd.

Van 1892 tot 1898 studeerde zij in haar geboortestad medicijnen; in 1899 werd zij gemeente-arts. In 1922 (drie jaar na Jacob Israëls vertrek naar Palestina) werd zij benoemd tot arts, bij de afdeling kinderhygiëne van de Gem. Ge-

neeskundige Dienst, een functie, die zij vervulde tot 1935. Tien jaar eerder – in 1925 – verwierf zij de zilveren medaille van de stad Amsterdam. Haar vader, die gekant bleek tegen haar huwelijk met de Joodse dichter, was bij de voltrekking daarvan niet aanwezig; evenmin trouwens (begrijpelijk) de Zaanse rebbe en de rebbezeente. De tekst van de huwelijksacte luidt aldus: ‘Heden achtentwintig Maart negentienhonderd zeven zijn voor mij Ambtenaar van den burgerlijken stand van Amsterdam verschenen, ten einde een huwelijk aan te gaan:

Jakob Israël de Haan, leeraar bij het middelbaar onderwijs, geboren te Smilde, wonende alhier, oud vijftientwintig jaren, meerderjarige zoon van Izak de Haan, godsdienstleraar, en Betje Rubens, wonende te Zaandam, en ---

Johanna Belia Cornelia Jacoba van Maarseveen, arts, geboren en wonende alhier, oud vier en dertig jaren, meerderjarige dochter van Petrus Franciscus van Maarseveen, zonder beroep, wonende alhier en Johanna Wilhelmina Bokhoven, overleden. –

De ouders des bruidegoms hebben blijkens hierbij overlegde notariële akte in dezen echt toegestemd. –

De beide afkondigingen tot dit huwelijk zijn onverhinderd geschied, alhier zeventien en vierentwintig dezer.

Ik heb de aanstaande echtgenooten afgevraagd, of zij elkander nemen tot echtgenooten en getrouwelijk alle de plichten zullen vervullen, welke door de wet aan den huwelijken staat verbonden zijn. Nadat deze vragen door hen bevestigend beantwoord werden, heb ik, in naam der wet, uitspraak gedaan, dat zij door het huwelijk aan elkander zijn verbonden.

Als getuigen waren tegenwoordig: Johannes Hendrikus Karel Docters van Leeuwen, zwager der echtgenoot oud drie en veertig jaren, Gerard Ras, oud zes en twintig jaren, beiden leeraar bij het middelbaar onderwijs, Jozef de Haan, handelsagent, oud vijf en dertig jaren, en Gerson de Haan zonder beroep, oud twee en twintig jaren, beiden broeder des echtgenoots, allen wonende alhier.

Waarvan akte, enz.’

Bij pag. 87–88

Vergelijk voor de achtergronden van het *Spel van verwoest Jeruzalem*, o.m. L. Ginzberg, *The legends of the Jews*, Philadelphia 1946, IV, 128, V, 372 en VI, 280. Ook J. D. Eisenstein, *Otsar Ma'amare Chazal*, New York 1922, s.v. *Romi*.

Mogelijk spelen in de herinneringen aan het vaststellen van de nieuwe maan nog resten van zijn vroegere Joodse opleiding door. Het was (en is)

bepaald niet ongewoon met Joodse jongens een misjnatractaat als *Rosj Hasjana*, waarin wordt gesproken over de vraagstukken van de nieuwe maan etc., te leren.

Essentieel lijkt ons, dat het *eerste* Joodse motief, dat Jacob Israël dichterlijk (en volgens Albert Verwey niet zonder succes) beweegt, te maken heeft met de verwoesting van Jeruzalem. Zoals later bij herhaling in deze biografie zal blijken, was de band met de oude stad – door de Romeinen verwoest – wezenlijk voor zijn gevoelspatroon. Als hij in 1919 te Rome aan komt, bezoekt hij de Triumfsboog van Titus (zie pag. 231) en beschrijft hij de hier behandelde legende. Daar ook vermeldt hij, dat ‘wij, toen wij kleine Joodsche jongens waren’ elkander uitscholden met de naam Titus. Een herinnering blijkbaar aan een in zijn huis nog levende traditie rond ‘Titoes harasja’, de ‘roosje Tites’, die onze tempel had verwoest.

Opvallend is ook, dat zijn eerste Joodse liederen in *De Beweging* van november 1910 (in datzelfde jaar publiceert hij vrij veel gedichten als *Groote Verzoendag*, *Loofhuttenfeest* etc. in *De Gids*) beginnen met *Negen Ab* (als eerste van ‘Heilige Dagen’). Daarin komt de verwoesting van Jeruzalem uiteraard aan de orde. De vastendag van de Negende Ab immers, herinnert daaraan.

‘Geteekende Dag, toen Titus de klem
Van zijn legioenen stikkende sloot
Rond de teere keel van Jeruzalem...’

Zo reëel leeft deze oude historie nog in zijn puur-romantisch bewustzijn, dat hij later kan dichten:

‘Twee duizend jaren,
Het is mij heden
Of het Romeinsche rot mij zelf verdreef’

Hierbij dient ook vermeld de opvallende plaats, die de *Klaagmuur* (de Kotel Ma’arawie, de Kousel Mangarowie) in zijn gevoelsleven innam:

‘Mijn lippen kussen en mijn handen streelen
De steenen eeuwen van den Tempelmuur.’

Dat het klassieke ideaal om in Palestina te worden *begraven*, in zijn gedichten adequate formuleringen vindt, blijkt tot in zijn laatste kwatrijnen:

‘Wie te Jeruzalem sterft, vindt zijn stede
Waar de Olijfberg diep helt naar ’t lage dal.’

Bij pag. 89–95

Over Joods bijgeloof in het algemeen: L. Blau, *Das altjüdische Zauberwesen* (heruitgave bij Louis Lamm), Berlin 1914.

Over demonologie: *Encyclopaedia Judaica*, VI, Berlin 1930, s.v. *Engel* (626-647), alwaar ook literatuuropgave. Vooral onder invloed van de mystieke kringen te Safed in de 16e eeuw (Izak Luria) drongen kabbalistische elementen de Joodse liturgie en de Joodse levensstijl binnen. Eerst ± 1800 werden door de edities van het gebedenboek, verzorgd door Wolf Heidenheim ('der Mendelssohn des Machsor' = gebedenboek voor feestdagen) deze elementen goeddeels geëlimineerd. Vergelijk o.m. A. Berliner, *Randbemerkingen zum täglichen Gebetbuche* (Siddur), Berlin 1909.

Betje Rubens was nog in de oude sfeer grootgebracht en maakte daarvan tegenover haar kinderen geen geheim.

Op Jacob Israël (en Carry van Bruggen) maakten de resten van deze 'niegesj' diepe indruk. Carry's dochter Mop van Bruggen (gestorven 21 januari 1965; cf. Algemeen Handelsblad 12 februari 1965) vertelde mij hoezeer haar moeder gedurig door een schier pathologische angst werd verteerd bij de geringste afwezigheid van haar kinderen. Wat al 'boze invloeden' (denk o.m. aan 'het boze oog') konden hier geen rol ten kwade spelen. Vergelijk ook *Vreemde Nacht* (= nacht nl. na de seider) in Carry's eerste - en mede daarom - haar zuiverste, 'Joodse' boek *In de schaduw*, Amsterdam 1907, pag. 164 v.v..

Jacob Israël wordt reeds vroeg door de oud-Joodse demonologie beheerst. Vergelijk voor de 'sjeidem' H. Beem, *Jerosche - Jiddische spreekwoorden en zegswijzen uit het Nederlandse Taalgebied*, Assen 1959, pag. 34, waar geconstateerd wordt, dat het woord 'sjed' in de Nederlandse volkstaal (Van Dale) is overgegaan.

Bij dood en duisternis treden de duivelen bij voorkeur naar voren. Speciaal de dood van zijn moeder 'om middernacht' - zoals Jacob Israël uitdrukkelijk op de zerk heeft laten vastleggen - wekte extra spanningen in zijn psyche. De jaardag van haar sterven ('jaartijd') bleef hem een gedurige bron van bijgelovige ontroeringen. Jacob Israël en Carry waren toch al gegrepen door de herinnering aan de afgestorven zielen. Carry spreekt in *Het huisje aan de sloot* 1921, pag. 122 van 'giebette keewe'. Bedoeld is: *chibboet hakewer*, de tuchtigingen, die engelen op gestorvenen kunnen toepassen na de dood. 'Mazkier nesjomme' zijn (Carry spreekt later van 'maskar') - de ziel door een 'Jizkor' herdenken - komt in haar boeken herhaaldelijk voor (Vgl. *Avontuurtjes*, Amsterdam 1922, pag. 125).

In *De Verlatene* wordt de dood van haar moeder, die blijkbaar plotseling is gestorven, want zonder doodsgebed ('sjeimes' - Carry spelt 'sjeimets'; genoeg al haar Joodse herinneringen leggen getuigenis af van gebrek aan Joodse kennis) beschreven.

'In de ruw-houten kist kreeg ze onder het hoofd het zakje met Heilige Aarde. Totdat de bazuin van den Messias haar zou oproepen uit het graf – zooals geschreven staat: 'En Hij wekt de dooden op' – zou dat haar een durende aanraking met het Gewijde Land zijn.'

Een van Jacob Israëls vroegere vrienden schonk mij uit diens oorspronkelijk bezit een Hebreeuwse editie van Psalm 119 (*Seder Temanja Apej*) 'om te zeggen na het leren, ter herinnering aan de zielen van afgestorvenen', Amsterdam 1883. Aan het slot het 'gebed voor den zielenrust'. Het curieuze boekje is gebonden in een als schutblad gebruikte reclamefolder uit 1889 van de firma B. S. Rubens en Buckskins en gros. Gevestigd sedert 1738.

In de periode na zijn moeders dood ontmoet Jacob Israël herhaaldelijk de sejidem, zoals de 'demonische Edomiet', waarover hij Van Eeden schrijft. Hij staat dan aan de vooravond van zijn definitieve tesjoewa. Van al deze demonen boeien hem de *Ketowem* (pluralis van Ketew (K.T.B.)) het meest. Hijzelf spelt foutief *Ketef*.

Literatuur brengt het samenvattende artikel van A. Löwinger: *Der Windgeist Keteb in Jahrbuch für Jüdische Volkskunde*, Berlin/Wien 1925, pag. 157–170. Het geloof in deze duivel(s) gaat terug op bijbelse teksten als Deuteronomium 32:24 ('Ketef Merierie' = statenvertaling: 'bitter verderf') en Psalm 91:6 ('Ketef-Jochoed-Tsohorrojiem' = 'het verderf dat op den middag verwoest'). De beschrijving van de functies van deze demonen en hun uiterlijk ('één, die in het versche brood zijn schaamteloze boosheid houdt verborgen' – 'één, in 't schoonste zomerruur, een ossenhoren is zijn gestalte' etc.) is gebaseerd op oorspronkelijke Joodse voorstellingen. Ook de functie van de Ketew als dwarrelende wind is authentiek. Zie Löwinger, pag. 170. Vergelijk verder nog J. Levy, *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, Berlin/Wien 1924, IV, pag. 278, s.v. Ketew. De bekoorlijke 'Pagad Balajloo' is eveneens letterlijk ontleend aan Psalm 91:5 (statenvertaling: 'schrik des nachts'). Deze psalm wordt nog altijd in het gebed-voor-het-slapen-gaan uitgesproken.

Een duidelijke herinnering aan dit nachtgebed vormt o.m. ook het volgende kwatrijn (*Verzamelde Gedichten* II, 446 (3), dat uit dit Nachtlajenen een letterlijk citaat is (cf. *Hooglied* 3:7):

'Zestig helden rondom de stede
Van Salomo stelden hun wacht.
Ik leg lijdzaam mijn moede leden,
En wat hij doen wil, doet de Nacht.'

Dat de bijgelovige Betje Rubens op het punt van nacht en duisternis hypergevoelig was, blijkt op vele plaatsen. Het eerder geciteerde *Vreemde Nacht*

vertelt, hoe de moeder na de seider door het huis dwaalt en op de tafel (mét het glas wijn voor Elija de Profeet) rondscharrelt. De kinderen liggen in bed. Carry vertelt anno 1906/7:

'Even luisterden ze naar 't windgerucht buiten, en als dat weer stilde, zei Dolfje, droomerig:

'... Kijk... daar staat 't glas wijn voor... je-weet-wel...'

'Ja,' fluisterde 't meisje, begrijpend zonder omzien.

'Zou-die kommen, vannacht...?'

't Jongetje trok de dekens over z'n smalle schoudertjes...

'Zou je 't willen?' huiverde hij...

'Neè,' beweerde 't zusje, resoluut.

'Dat mag je niet zeggen,' berispte hij, plichtmatig... 'Ik zou wel willen... dan gaan we naar Palestina terug.'

'Zou 't daar èrreg mooi weze?'

'Noù,' verzekerde de jongen, met overtuigd enthousiasme... 'en daar groeie zùlleke sinaasappels... in 't wild...'

'En gane-we dan met 't spoor?' kwam ze nuchter...

'Met 't spoor?' herhaalde hij, onthutst, 'n onbestemde teleurstelling in z'n toon... 'nee, hóór... loope... heelemaal loope!'

'Is-et dan niet èrreg ver...?'

'Noù... ik heb 't gezien op de kaart... 't Is wat ver... en vlak bij 'n groote zee...'

Even zwegen ze. 't Meisje wendde zich om, trok haar kussen wat naar beneden, lei haar hoofd er op en tuurde zoo de kamer in. 't Jongetje, half-zittend, keek over haar heen.

'Hoe zou 't nou eigenlijk gaan, às-ie komt?' fluisterde 't meisje weer. Ze was wel twee jaar ouder dan Dolfje, die nog maar zeven was, maar ze vond hem erg knap en vroeg 'm altijd alles.

'Weet-je dät niet?' Er was triomf in z'n stem om z'n overwicht van jongeren maar knapperen broer op z'n ouder en dommer zusje... Maar daarna werd z'n stem weer geheimzinnig, z'n oogen vér, als zàg hij de dingen.

'Midden in den nacht... dan komt-ie, dan komt-ie (Elija de Profeet) overal in huis... en hij blaast op 'n groote bazuin... 'n sjoufer, zie-je, net als 'n sjoel... maar véél grooter en... veel hárdter geluid.'

De talmoedische bron voor Psalm 91 als 'lied van plaaggeesten' vormt het tractaat *Sjewoe'ot*, folio 15b. Vergelijk A. J. Wensinck, *Psalm 91*, *Theol. Tijdschrift* 43, 1913, herdrukt in *Semietische Studiën uit de nalatenschap*, Leiden 1941. Zie B. Gemser, *De Psalmen (Tekst en Uitleg)*, Groningen 1949, ter plaatse.

Voor Jacob Israël de Haan sprak nog extra de traditie (zie Kimchi ter plaatse) als zouden de 11 anonieme psalmen van Psalm 91 af zijn geschreven door Mozes, die immers als auteur van Psalm 90 wordt genoemd. Van deze psalmen – bedoeld voor Israëls stammen – zou dan 91 bestemd zijn voor de stam Levi, waartoe de dichter behoorde. Vergelijk ook zijn sterke associatie tot Salomo Alkabitz *de Leviet*, wiens Sabbatlied hem vaak inspireerde.

Dat deze psalm tot in de twintigste eeuw tot het bijgeloof van de Joden sprak, bewezen brieven van Prof. Dr. B. de Vries (Israël) en de Heer H. Beem (Hilversum). De Vries schrijft: 'Ik moest loten voor het (Nederlandse) leger met de vinger, waarop de gebedsriemen werden gelegd. Ik moest daarbij eerst Psalm 90:17 uitspreken "En de liefelijkheid des Heeren onzes Gods zij over ons; en bevestig Gij het werk onzer handen over ons, ja het werk onzer handen, bevestig dat", het laatste vers vóór de gevaarlijke psalm. Zulks, omdat er even later in Psalm 91:7 staat geschreven: "Aan uw zijde zullen er duizend vallen, en tienduizend aan uw rechterhand; tot u zal het niet genaken"' (vgl. de tekst van De Haan: 'Pagad Balajloo in den Nacht niet *naken*').

Belangrijk is ook de invloed van het symbool van de *schaduw* in zijn gedichten. Bijv. *Verzamelde Gedichten* II, 425 (3):

'Een schaduw beweegt langs de rozenmuur
Omdat een Man beweegt in het ravijn.
Bedenk in 't bloeien van dit zonnig uur,
Dat wij misschien schaduw (van welke Mannen?) zijn.'

Literatuur hierover bij I. Maarsen, *Een vreemde schaduw*, in *De Vrijdagavond* I, II, pag. 55. Het daar aangehaalde standaardwerk van M. Güdemann, *Geschichte des Erziehungswesen und der Cultur der Abendländischen Juden*, Wien 1880, Amsterdam, 1966², I. pag. 205 env. geeft ook over demonologie opmerkelijk materiaal.

Dat men ter bestrijding van demonen gebruik maakte van amuletten, was tot in onze jeugd heel gewoon. De Vries schrijft: 'Ik zelf heb als kind vóór ik een klein bidkleed (talit katan) kreeg, een "heitje" (amulet met 5e letter van het alfabet = Gods naam) gedragen.' Vgl. *Jüdisches Lexikon*, Berlin 1927, I, pag. 295-298, s.v. *Amulette*, waar ook afbeeldingen.

Bij pag. 90-91

Voor de gebroeders (Hirschel, Meijer en Akiba) Lehren en hun Joods mystieke levenspatroon verwijzen wij naar J. Meijer, *Erfenis der Emancipatie, Het Nederlandsche Jodendom in de eerste helft van de 19e eeuw*, Haarlem 1963, pag. 21 v.v..

Dat Jacob Israël zich deze 'verwantschap' tot het laatst van zijn leven bewust bleef, bewijst o.m. een zich in ons bezit bevindend schrijven van

(thans: wijlen) M. J. Levie uit Israël, d.d. 24-5-1962, waarin zulks wordt medegedeeld op gezag van Mr. Izak Prins, een van De Haans vertrouwde vrienden, thans in Jeruzalem woonachtig.

In *De Verlatene* stuiten wij op eigenaardige details. De broer Jozef had zijn naam aan de *Lehrens* te danken en kreeg via die familie een baantje. Wij ontmoeten een 'oom *Rubensohn*', van wie een van de jongens een Megille (perikamenten Esther-rol) ten geschenke had gekregen etc.

Over Heele Braadbaart vertellen apocriefe verhalen bijvoorbeeld, hoe deze eens op een ochtend mededeelde, dat hem per droom was bericht, dat hij zou sterven en derhalve orde op zaken moest stellen. Dit lijkt op verhalen uit *De Verlatene*. Vaak wordt door Carry zulk een legendarische achtergrond aangehaald om sociale minderwaardigheidscomplexen af te reageren en stelt de schrijfster (in *Vier Jaargetijden*), dat rijke kinderen 'volstrekt niet te goed zijn om met de achterklein-dochter van Rebbe Heele Arjei te dansen...' Elders (in *Het huisje aan de sloot*) heet het – nu met betrekking tot Jacob Israël –: 'misschien is de juffrouw er toch achter gekomen en dat ze daarom van arme-jongens sprak toen ze háár broertje bedoelde, die toch een achterkleinzoon van Rebbe Heele Arjei is.'

Bij pag. 95

De Haans 'openbaring' (ons door meerderen bevestigd) wordt het duidelijkst beschreven door Jacob Israëls vriend Simon Tal c/o Bank Leumi Le-Israel B.M., Tel Aviv, in een uitvoerig schrijven aan ons, gedateerd: Tel Aviv, 5 oktober 1959. Wij citeren:

'Tegenover ons later, – en vooral in een grote, aandoenlijke rede in "Our Chodosj" in februari 1917 – sprak hij niettemin met tamelijke afschuw over die (vroegere) tijd. Hij was zo in een poel van seksuele genoegens verzonken, dat hij – die in de vorige jaren zó veel uitnemende gedichten had geschreven – toen lange tijd geen vers meer uit de pen kon krijgen.

En dan kwam de kentering. Op een prachtige, zoele zomeravond in 1912 – zo vertelde hij in bovenvermelde rede – wandelde hij, doodongelukkig en wanhopig – alleen in het stille Vondelpark in een afgelegen laantje. En op eens hoorde hij 'een Stem', die duidelijk sprak: "Sjoewo eilaj kie gealtiecho" (natuurlijk Holl.-asjkenazische uitspraak). En toen was het of een zware steen van hem afviel. Hij ging naar huis, zette zich aan zijn schrijftafel en schreef – voor het eerst weder na jaren – een goed gedicht. Hij beschouwde dit voorval als een duidelijke Openbaring van de Schep-per aan hem, hij begon weer verschillende Mitswoth te vervullen, in de Synagoge te gaan enz. Weliswaar: met Sjabbath houden begon hij eerst –

als gezegd – enige jaren later. Hij wilde langzamerhand een Jood worden in de allervolste zin des woords. Het liefst had hij zich dadelijk bij de Mizrachie aangesloten. Maar als gemengd gehuwd man was dat niet wel mogelijk.'

Jacob Israël hoorde gedurende zijn gehele leven 'stemmen'. Hij schrijft er bij voortduring over aan Albert Verwey en Van Eeden. Zij zeggen hem zijn gedichten voor, zij dicteren hem zijn vaak gruwelijke verhalen.

In het geval van de hier bedoelde tekst uit Jesaja (44:22) – 'Ik delg uw overtredingen uit als een nevel, en uw zonden als een wolk; keer weder tot Mij, want Ik heb u verlost', ligt een hallucinatie (hij gebruikt dit woord t.o. Verwey – pag. 110) voor de hand, omdat hier sprake is van een reminiscentie aan een overbekend stuk uit de Smeekbeden (Selichot). In de synagogen werd en wordt vooral op de Grote Verzoendag het liturgisch fragment, waarin dit vers voorkomt, door de gemeente en de gazzen op luide toon gereciteerd. Even later gevolgd door de zondenbelijdenis, de Widdoej, het prototype van al zijn Joodse liederen en van al zijn kwatrijnen.

Dat synagogale melodieën diepe indruk maakten op de muzikaal gevoelige kinderen van Rebbe De Haan blijkt uit *Hedendaagsch Fetischisme*, Amsterdam 1925, waar Carry schrijft (pag. 103):

'Mijn jeugtherinneringen, de onuitputtelijke bron van mijn ontroeringen, zijn in synagogedeunen als geconserveerd'.

Het begin van *Eva*, Carry's levensroman, schijnt geïnspireerd op geluiden als *Kol Nidre*, het rinkelen van de zilveren schelletjes van de siertorens op de wetsrollen en het *lajenen*, het melodieuze voorlezen van het Thora-verhaal in Genesis, n.b. in het *Hebreeuws* geciteerd: 'Wajehie ngeref, wajehie wouker, joun egod...'

Op vele plaatsen blijkt, dat Jacob Israël ook later door de hier bedoelde tekst wordt beheerst, bijv.

'God sprak: "Leg dan heden al uw ellende,
Gelijk Mijn hemel al zijn wolken, af.
Ik, die u in uwe moederschoot kende,
Geleid u zeker naar uw graf."'

Hier herinnert de 3e regel aan Jeremia 1:5.

Eerder is met betrekking tot dit hallucinatieve (door Wolfgang Weisl, *Der Kampf um das Heilige Land*, Berlin 1925, *Die Ermordung de Haans*, pag. 196 v.v.) gewezen op het parallel met Strindberg. Vergelijk A. J. W. Kaas, *August Strindberg, een psychologische studie*, Arnhem 1948, pag. 133 v.v.

Bij pag. 97

'Reminiscenties kropen bijna tastbaar langs zijn huid omhoog.' Men vergelijkte Jacob Israëls beschouwingen over de gebedsriemen:

'Maar dat ik jong, mijn heilige Tefillien
Voor het laatst afwond, toen voor altijd borg;
Mijn hart en mijn lied vermoordt nu de zorg
Om vreugd, die wroegt, om rust, die ik verloor.
Nu wringt de wroeging zijn knellende riem
Nacht en dag om mijn hoofd en om mijn hand,
Bij droom en daad voel ik de straffe striem
Rood opgelopen, die koortspijnend brandt.'

Bij pag. 99

Salomo ben Mose Halevi Alkabit, 16e eeuwse liturgisch dichter, behorende tot de kabbalistische kring van Safed. Wordt beroemd door de Sabbat-hymne *Lecha Dodi*, die ook Heinrich Heine inspireerde, die overigens in zijn *Prinzessin Sabbat* die hymne abusievelijk toeschrijft aan Jehuda Halevi. Cf. over structuur en betekenis van *Lecha Dodi*, I. Elbogen: *Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung*, Frankfurt a. Main 1924², pag. 108.

Israël Nagara (1555-1628), geboren te Safed, leefde sedert 1579 in Damascus en werd nadien rabbijn te Gaza. Een Nederlandse vertaling van zijn in de tekst genoemde Vrijdagavond-lied in J. L. Palache, *De Hebreeuwsche Literatuur*, Amsterdam z.j., pag. 331.

Zie over hem ook M. Waxman, *A History of Jewish Literature*, New York/London 1960, II, pag. 93 v.v.

Bij Albert Verwey en Frederik van Eeden

Belangrijke bronnen voor deze biografie vormen de brieven van Jacob Israël aan Albert Verwey en Frederik van Eeden. Van de brieven van deze letterkundigen aan De Haan is slechts een enkel exemplaar, vaak min of meer toevallig, bewaard gebleven.

De meeste brieven van De Haan – in één collectie aanwezig – werden door mij aangetroffen in de *verzameling-Verwey*, die – evenals de brieven aan Van Eeden – worden bewaard op de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam. In dit speciale geval wil ik Mevrouw dr. Mea Nijland-Verwey te Santpoort dank zeggen voor het verlot deze correspondentie te mogen bewerken en voor haar stimulerende belangstelling. Ook enkele ongepubliceerde gedichten werden bij de brieven aan Verwey aangetroffen; dit was eveneens het geval bij die aan Van Eeden.

Voor De Haan was het contact met Verwey essentieel. Voor hem, die deze honderden brieven heeft doorgenomen, blijft er niettemin een gevoel van deernis over met de Joodse dichter, die alles wilde geven met terzijdestelling, ja verloochening van zich zelf, en die in dit contact eenzaam moest blijven, omdat het element vriendschap ontbrak.

In 1941 had ik het voorrecht met Mevrouw Kitty Verwey-Van Vloten in Noordwijk (Villa Nova) te mogen spreken over de verhouding van haar man tot Jacob Israël de Haan.

Deschool van Albert Verwey heeft De Haan gevormd. Ten huize van Victor E. van Vriesland heb ik deze Joodse letterkundige en de dichter J. C. Bloem over hun relatie tot Jacob Israël de Haan uitvoerig gesproken (20-6-1959).

Bij pag. 115

In het present-exemplaar van *Het Joodsche Lied*, dat hij Verwey zond, schreef hij als opdracht:

Aan Albert Verwey
O, mijn Meester,
O, mijn Dichter.

Bij pag. 119 en 141

Over de promotie sprak ik met enkele personen, die daarbij aanwezig waren. Verwey kwam wel! Henri Borel zou de tweede paranyf zijn ge-

weest. Van Eeden 'acteerde' zo ostentatiet, dat een der aanwezigen (waarlijk niet de geringste) als zijn indruk weergaf, dat 'het scheen alsof Freerk zelf promoveerde...'

Bij pag. 130

Vergelijk voor De Haans vroege Engelse contacten: J. Meijer, *Jacob Israël de Haan en de kring van Oscar Wilde in Levende Talen*, april 1957.

Bij pag. 132

'Zijn portret in woorden'. Over zijn uiterlijk spraken wij met: J. C. Bloem, Dr. Mea Nijland-Verwey, I. Dasberg, arts te Amsterdam, (thans wijlen) M. J. Levie, en anderen.

In tegenstelling tot zijn vader wordt J. I. ons getekend als vrij klein (dat klopt met de lengte van 1.67), 'Nog iets kleiner dan ik' (Bloem). 'Tamelijk gezet, met waterige ogen' (M. J. Levie). Liep vreemd ('als een kikker' Dr. Mea Nijland-Verwey). 'Had een rood baardje. Nam het hoofddeksel, dat hij altijd droeg, vreemd af' (I. Dasberg). 'Hij gaf opmerkelijk vreemde handdrukken' (velen).

Mevrouw Dr. Mea Nijland-Verwey stelde mij – bij het ter perse gaan van dit boek – nog het volgende principiële schrijven ter hand van Albert Verwey aan J. I. de Haan, betrekking hebbende op De Haans Russische activiteiten en de poging daaraan meer publiciteit te geven, ook via de socialistische pers.

22 Oct. r '12

Waarde Heer de Haan,

Zooals ik u zooeven telegrafeerde, ben ik tegen de voorafgaande uitgave. De reden daarvan is niet dat ik schade ervan vrees voor De Beweging, maar ik voorzie er schade van *voor uw zaak*.

Uw artikel is geschreven zonder politieke voorkeur, met gevoel, maar zakelijk. Het gevolg zal zijn, en is nu al geweest, dat lezers uit verschillende kampen u bijvallen, dat er stemming gemaakt wordt naar verschillende richtingen. *Als dat gebeurd is*, begint de taak van de dagbladpers, *maar naar mijn meening moet die buiten u omgaan*. U moet, in het belang van de zaak, de oordeelkundige en van politieke bedoelingen niet te verdenken berichtgever zijn, op wien het publiek vertrouwt en op wien het zich in ieder milieu be-roepen kan. De dagbladen daarentegen moeten, ieder in den kring van zijn lezers, uw mededeeling(en) overbrengen en zij willen dat doen voorzover zij het met hun staatkundige overtuiging kunnen vereenigen.

Het Volk zal het natuurlijk in ruime mate doen en ik zou mij zelfs zeer ver-

bazen als de redactie dan de juistheid van mijn argument niet erkennen zou.

Zij moeten ingrijpen als tengevolge van uw derde artikel en de daaraan toevoegen aanvulling, de stemming ten gunste van de russische politieke gevangenen werkzaam is. Middelerwijl kunnen zij van uw eerste artikelen uitvoerig verslag geven en de belangstelling levend houden.

Zij kunnen dat in dit geval te eerder omdat uw stukken in *De Beweging* en niet in een half- of heel-liberaal tijdschrift verschenen zijn.

Dat ik mijn oordeel niet grond op het belang van De Beweging wordt ten overvloede duidelijk als ik wijs op het geval Berlage. Voor De Beweging was het schadelijk, dat Berlage na zijn terugkomst uit Amerika overal lezingen hield, voor hij zijn reisverhaal in De Beweging plaatste; maar het was goed voor zijn zaak: de moderne bouwkunst en daarom gebeurde het. Laat Het Volk eveneens doen: het dagblad in dienst stellen van deze zaak, ook al dient die zaak daardoor minder het dagblad. Ik geloof dat het de beste politiek zal zijn.

Hartelijke groetend de uwe
Albert Verwey

Bij pag. 137

Dat hij 'valschelijk' opgaf 'gereformeerd' te zijn, werd hem in Joodse kringen zeer kwalijk genomen.

Vergelijk over de Russische reizen van De Haan: W. J. Simons, *Mijn lied stikt in mijn hart als 'k aan U denk*, *Maatstaf*, nov. 1959.

Bij pag. 142 v.v.

Een samenvattende studie over De Haans signifisch werk is thans het door ons in de tekst genoemde opstel van Prof. Mr. G. C. J. J. van den Bergh, *Jacob Israël de Haan en de rechtstaal*, *Rechtsgeleerd Magazijn Themis*, 1964, v, pag. 339-358, alwaar ook een bibliografie van *Rechtskundige Significa*. Zie ook Van den Bergh, *Themis en de Muzen*, De functie van de gebonden vormen in het recht, Haarlem 1964, pag. 145.

De recensie van L. E. J. Brouwer over De Haans dissertatie verscheen in *Groot Nederland*, 1916.

Veel heb ik te danken aan wijlen Prof. Dr. L. E. J. Brouwer te Blaricum, die mij enige malen ontving. Zijn indringende beschouwingen over De Haan (en over de relatie Van Eeden/De Haan; zeer speciaal in verband met Van Eedens *Lied van schijn en wezen*) waren voor mij van betekenis.

Ook aan Brouwer ('Loeris' - 'Booze Bertus') denkt Jacob Israël nog als hij

al lang in Palestina woont, zoals uit de brieven aan Van Eeden blijkt. Hij wijdt aan hem twee kwatrijnen.

Ook mijn erkentelijkheid ten opzichte van professor Mannoury kan ik tegenover de levende niet meer uiten. Mannoury – goed en trouw vriend van De Haan – stierf in 1957 (vgl. het *In Memoriam* door E. W. Beth, *Euclides*, juni 1957). Ook deze mathematicus wordt in de kwatrijnen niet vergeten.

Bij pag. 156

Dat De Haan ten behoeve van zijn professoraat toch nog contact heeft gezocht met vooraanstaande socialisten, blijkt uit een brief, toevallig in een Haarlems antiquariaat tevoorschijn gekomen uit een overdruk van Jacob Israëls opstel *Strafrechtelijke Significa* in *De Beweging* van december 1917 en gericht aan W. H. Vliegen (5-12-1917).

‘Hierbij zend ik U een overdrukje van het opstel, waarover ik U sprak, toen ik U in den zomer bezocht. Troost U maar over den afloop v/d hoogleeraarsbenoeming. En wat Mr. Bonger betreft: als hij de crimineele sociologie werkelijk zoo een belangrijk vak vindt, laat hij er dan privaat-docent in worden.

Hoe gaat het den braven Huib? Hij zal er wel komen, maar hij heeft toch al een groot verdriet gehad.’

Bij pag. 156/157

Tot zijn wetenschappelijke projecten behoorde in die dagen het plan tot uitgave van een zuiver Nederlands woordenboek. Officiële gegevens daarover heb ik in Den Haag niet kunnen vinden. Hijzelf schrijft erover in het *Handelsblad* van 6 juli 1919 (Zondagochtendblad). Sprekende over *Hebreeuwsche Significa* luidt het:

‘Ik heb mij eenige jaren geleden tot de regeering gewend met een klacht over de woordenboeken. Ik heb toen een onderhoud gehad met den welwillenden, ijverigen referendaris, mr. Duparc. Hij was bereid de uitgave van een goed woordenboek te steunen met een jaarlijksche bijdrage van f 1500, gedurende vijf jaar, natuurlijk als de post werd goedgekeurd. De heer L. Simons wilde het Woordenboek uitgeven, zonder eenig voordeel. Een mooi plan, nietwaar? Ten slotte wilde ik toch de bewerking niet op mij nemen, omdat de wijsgeerige *significa* al mijn werkkraft eischte.’

Bij pag. 158

Dat de aanvallen op Taverne in een iets later stadium voortduren – ja, dat hij – zoals door meerderen werd verzekerd – ook in zijn colleges met naam

en toenaam op hem inhakte, wordt bewezen door de pagina's 116 v.v. van zijn *Rechtskundige Significa*, Amsterdam 1919. 'Het ongeluk van de Nederlandse wetenschappelijke rechtstaal is: de metaforen-bombast van de schrijvers. En maar al te gaarne wordt die nagedaan door de goede vrienden en de gedweeë leerlingen etc.'

Bij pag. 161

Over *Een Nieuw Carthago* schreef W. J. Simons in *Amsterdams Tijdschrift voor letterkunde*, juli 1954.

Bij pag. 169 v.v.

Vergelijk voor de geschiedenis van de 19e eeuwse 'Chibat Zion' (liefde voor Zion)beweging: N. Sokolov, *Hibbath Zion* ('Stating the principles and activities of the pre-Herzl Palestinophile Movement in Religion, Literature and Live'). De Haan is als dichter van *Het Joodsche Lied* niets meer, maar voorzeker ook niets minder dan een echte minnaar van het eeuwige Zion, ook al wordt zijn oorspronkelijke optreden als zodanig verduisterd door zijn latere evolutie. Het kan Joods gezien als betreurenswaardig worden beschouwd, dat zijn gedichten in het Nederlands zijn verschenen. Het is niet onduidelijk, dat zijn monumentale afscheidsrede (zie deze biografie pag. 210 v.v.) feitelijk het credo omlijst van een geheel aparte *Chowew Zion*. Schematisch komt de inhoud neer op: a) Het lot van het Joodse volk is *herdenken*, het herdenken nl. van de Joodse gevallen tijdens de oorlogsjaren; hierbij sluiten zich – in tweede instantie – de Palestijnse sjomeriem aan. b) Dit herdenken dient gepaard te gaan met de wraak op de moordenaars. De oude idee der *Aw Harachamim* van zijn eerste Joodse gedicht in *De Beweging*. Dat is de negatieve kant! En de positieve? c) Het dichterschap bij uitstek schept het door wijsbegeerte gelouterde, intuïtieve woord, dat hem drijft naar de eenheid. d) De nooit verbroken eenheid van woord en daad, van Gods woord en traditie, van traditie en land en van land en volk. Wij gaan – omdat we nooit weg zijn geweest. Wij krijgen terug – wat wij nooit hebben verloren. Oerkracht *drijft* ons. e) Die oerkracht brengt hem uiteindelijk naar de 'Jisjoew Erets Jisroëil' – de gewijde plicht van het *wonen in*, het *bezetten van* (hij – de eeuwige grammaticus, noemt de piël-vorm, die 'sterk bezetten' betekent) het heilige land. f) Oerkracht van het Jodendom = natuurkracht! Hij voelt het gaan naar Jeroesjalajim als een natuurlijk teruggaan naar zijn oorsprong. De Joodse hoofdstad vormt het moeder-motief in grote gedichten als *Jeruzalem*.

'Eer ik U dan, Jeruzalem vergete,
Vergeet ik mijne Moeder en mijn Jeugd.'

'Moeder; stad van mijn Land, laagt gij niet wakker,
Eeuwen lang in één blinde nacht?'

'Moeder: zijt gij niet jong geweest
En Gods gewijde bruid?'

Bij pag. 172

'De Zionisten exponeerden hem nimmer'. Vergelijk pag. 239 van deze biografie: het citaat uit J. E. Vleeschhouters bijdrage tot het *De Lieme*-nummer van *De Joodse Wachter*, juni 1952 (*Nehemia de Lieme als Jood – Een levensloop als phase van Nederlandsch-Joodsche geschiedenis*).

Over De Haans positie binnen de Nederlandse Zionistenbond spraken wij met thans wijlen Alfred Polak, gedurende jaren onze mederedacteur van *De Joodse Wachter*, (thans wijlen) M. J. Levie (Israël), (thans wijlen) Rabbijn De Vries, Mirjam de Leeuw-Gerzon (Israël), Dr. Victor E. van Vriesland en anderen. Dat Jacob Israël Ornstein stelde boven De Lieme werd ons door meerderen verzekerd (o.m. door Van Vriesland). Dat hijzelf De Lieme op vergaderingen sarde – dat hij ook wel na afloop van bijeenkomsten – innerlijk gewond – huilende achterbleef, het zijn verhalen, die zijn apartheid ook in de kring der Zionisten illustreren. De talloze mededelingen van Rabbijn De Vries op dit punt, ons bij herhaling gedaan (ook en vooral in Westerbork), vormden de basis voor onze beschouwingen. *Essentiële* verschilpunten traden in al onze interviews ter zake *niet* naar voren.

Tot het huldigingscomité van eind november 1918 (op initiatief van mej. Mr. Hans Hillesum en Mr. Izak Prins tot stand gekomen) behoorden zowel De Lieme als ook Ornstein. En met hen een keur van andere Zionisten en Mizrachisten als E. Asscher Ezn, M. H. van Campen (toen nog Zionist), Joseph Gompers, Mr B. P. Gomperts, Mr. M. L. Kan (de laatste vooroorlogse voorzitter der N.Z.B., omgekomen in Bergen Belsen) en Rabbijn S. Ph. de Vries.

Bij pag. 173

Vergelijk voor Isaac da Costa als Joods dichter, J. Meijer, *Isaac da Costa's weg naar het christendom*, Amsterdam 1941; *Martelgang of Circelgang*, Paramaribo 1954 en laatstelijk in *Zij lieten hun sporen achter*, Utrecht 1964.

Jacob Israël deed zich terstond kennen als een dichter, die naar oer-Joodse substantie zocht. In zijn eerste – door Verwey geaccepteerde – lied in *De Beweging* (Negen Ab) bewerkt hij het lied der martelaren (*Aw Harachamiem*). Uit liturgische motieven groeit langzaam maar zeker een 'nationaal' element. Dan al – in 1910 – heet het:

'Volk zonder Vaderland: der volkren spot,
Verwoest is ons land, verbitterd ons lot.
Vader, Vader, die in de Heemlen woont,
De zon verlicht, op bonte wolken troont:
Arenden zijn snel, maar zij waren sneller

De vromen van mijn volk, als leeuwen sterk
 Om uwen wil te doen en heilig werk,
 Om hun wil gedenk ons, nu vijand feller
 Geduchter drijft, leg uwe Rechterhand
 Die bloedschuld wreekt, over Russische steden
 Waar uw volk diep-bloedende heeft geleden,
 Verzoen ons, Heer, met het Heilige land.'

Bij pag. 177 en 178

Dat de kwestie van de dubbele loyaliteit hem boeit en opgelost wordt naar de Joods-nationale zijde, bewijst, dat hij het Zionisme dan al zeer ernstig neemt!

Voor 'Israël, die misdreef blijft Israël' vergelijk het Talmoedtractaat Sanhedrin 44a. 'Als hij ook gezondigd heeft, toch blijft hij Jood. Rabbi Abba zei: "Dit is wat de mensen zeggen, ook de myrthe die tussen doornen groeit, blijft myrthe en men noemt haar zo".' De spreuk maakte een diepe indruk op hem. Vergelijk pagina 205. J. E. Vleeschhouwer – thans in Israël – zond mij destijds wel zijn collectie De Haan-brieven ter inzage, doch gaf deze niet voor publicatie vrij.

Bij pag. 191

Over De Haans kennis van het Hebreeuws wordt verschillend geoordeeld. Onze conclusies zijn gebaseerd op gesprekken met velen en op een nauwkeurig onderzoek van zijn oeuvre. Aanvankelijk was zijn onwetendheid onvoorstelbaar. Het zegt wel iets, als iemand uit zijn milieu – na welke verwijdering ook – kan spreken van *Kaul-Nidrei*! Over de Joodse onwetendheid van Carry van Bruggen werd eerder gesproken. Het staat vast, dat zijn afscheidsspeech op 1 december 1918 als zijn enige (bekende) Hebreeuwse product moet worden beschouwd. Van de signifi sche beschouwingen door Straschun en De Haan in het *Hebreeuwse Bijvoegsel* van het *Maandblad Mizrachie* (Zie o.m. de jaargang III, 1918), dient de *Hebreeuwse* inbreng als die van Straschun te worden gezien.

J. L. Schraschun was een Oost-Jood, die behoorde tot die groep Aufklärer ('Verlichters'), die naast een gedegen kennis van de Rabbijnse bronnen, ook beschikten over een voortreffelijk inzicht in de Hebreeuwse taal en letterkunde. Hij sprak en schreef een natuurlijk Hebreeuws. Of het juist is, dat – zoals De Haan, gedateerd 27-1-1919, in het *Handelsblad* schrijft (pag. 226) – hij op de jesjewe in Wolodzin met Bialik in één klas zou hebben gezeten, is niet meer na te gaan. Dit feit is op zichzelf niet oninteressant in de biografie van Jacob Israël, die het vaak over Bialik had.

Straschun was (naar mededelingen van Prof. Dr. B. de Vries, Israël) destijds de enige modern-Hebreeuwse leraar in Amsterdam. De Vries, die met hem deel uitmaakte van de toenmalige *Mo'adon Iwri*, gaf van Jacob Israëls leraar een sympathiek beeld, dat ook door de correspondentie van de dichter en zijn rebbe wordt bevestigd.

Uit latere publicaties van De Haan blijkt, dat hij verzot is en blijft op grammatica. Lexicologische en signifi sche onderzoeken stonden zijn bestudering van het Hebreeuws misschien wel in de weg. 'Veel grammatica. Dat maakt de kennis stevig' – heet het in een brief aan 'Job' Oppenheim.

Zijn beschouwingen over Ben Jehoeda (*Handelsblad* 31-5-1919 en 18-6-1919 – gevolgd door *Hebreeuwsche Significa* 6-7-1919) schijnen eerder onverteerde verlengstukken van Nederland en als zodanig een weg terug, dan voorboden van iets nieuws. Wat kon het Ben Jehoeda schelen dat het Nederlandse woordenboek van Koenen vol zat van fouten.

Overzien wij zijn signifi sche publicaties dan treft het ons, dat hij nageenog uitsluitend Hebreeuwse bronnen citeert, hem toegankelijk in bij voorkeur Nederlandse vertaling. Behalve de in de biografie genoemde voorbeelden, wijzen wij op de noot op pagina 175 van zijn dissertatie (ter zake van 'rente') – op beschouwingen over het voegwoord 'kie' in *Nieuwe Rechtsstaal-Wijsbegeerte* (*Rechtsgeleerd Magazijn*, 1915, pag. 464) – op citaten uit Ibn Gabirol in zijn *Openbare Les*, pag. 11 etc.

Dat Bialik (als Hebreeuws dichter) en Ben Jehoeda (als lexicoloog) hem innerlijk dwars zaten, blijkt op vele plaatsen. Eigenaardig de opmerking van zijn vijand A. Z. Ben Jisjai (*Ha 'kadosj' De Haan*, Jeruzalem 5685). De Haan zou hemeens – na een conflict – op straat hebben aangehouden. 'Luister' – aldus De Haan fluisterend in dit verhaal – 'waarom zou je mij haten? Laten we vrede sluiten. Ik schrijf in het Nederlands gedichten, die schoner zijn dan die van Bialik. Laten we vrede sluiten en tezamen die gedichten in het Hebreeuws vertalen – dan zullen we beiden beroemd worden...'

Straschun schreef 31 januari 1919 in 'de Groene' over 'Een merkwaardig man naar een merkwaardig land':

'Hoe groot de magische kracht van Zion is, heeft men nu weder kunnen zien bij Mr. Jacob Israël de Haan. Daarom baart zijn vertrek naar Palestina groot opzien.

Merkwaardig is Mr. J. I. de Haan. Wie zijn persoon en zijn levensloop kent, wie zijn Joodsche liederen leest, is er onmiddellijk van overtuigd, dat hij een buitengewoon man is. Hoewel jong in jaren is hij helaas rijk aan bittere ondervinding, bedrogen illusies, ontevredenheid en knagend berouw. Ondanks de waardeering, die hij vond, als signifi cus en taal-philosoof, als

rechtsgeleerde en dichter, voelde hij zich toch ongelukkig. Zijn werkzame geest is rusteloos, hij tracht grootsche dingen te volbrengen ten bate van anderen en tot zijn eigen bevrediging. Mr. de Haan heeft dit in verschillende bewegingen gezocht, doch niet gevonden, tot hij zich bij de Zionistische beweging aansloot. Daar vond hij troost, daar voelde hij zich wél.'

Een bewaard gebleven epistel van De Haan aan zijn rebbe luidt:

Jaffa, Briefadres Jeruzalem

P.O.Box 163 10-9-'19

Zeër waarde Heer Straschun, ja, ik schrijf weinig. Maar ik heb het hier al net zoo volhandig als in Holland. Ik ben bang, dat u hier niet licht eene betrekking zult vinden, waarvan u met vrouw en drie kinderen leven kunt. Een onderwijzer of leeraar verdient hier 15 Pond per maand. Dat is f 180.— Dat lijkt nog heel wat. Maar alles is hier zoo duur. Men zegt, dat het van den winter nog veel duurder zal worden. Het blijft maar wachten, wachten. Ik heb gehoord, dat u solliciteert voor leeraar. Weet wat u doet. Het geld smelt hier weg.

Ik ben een maand in Jaffa geweest. De feestdagen hoop ik te Jeruzalem door te brengen. Dan denk ik naar Hebron te gaan. En daarna Jaffa en de koloniën.

Ik heb goed van u geleerd. Dank u wel. En ik spreek al fijn Sephardisch. Weet u wie hier is? Dr. I. Epstein, u weet wel, over wiens boek wij samen in het Hebreeuwsch hebben geschreven. Hij is inspecteur van onderwijs. Een beste man. Hier in Tel Aviv spreken ze veel Hebreeuwsch. Ik lees de krant al goed vlot. Maar wat een hoop nieuwe woorden!

Veel groeten aan uw vrouw, aan de kinderen en aan alle vrienden en bekenden van uw hartelijk toegenegen

Jacob Israël de Haan.'

Bij pag. 203

'Beste Joodse gezinnen' vgl. Jacob Israëls brief op pag. 308/9. Hij noemt daar (N.) Davids, (Dr. H.) Pinkhof en de familie van Simon Tal. Het drietal is gemakkelijk aan te vullen met de namen van Rabbijn De Vries, Opperrabbijn A. S. Onderwijzer (de schoonvader van zijn broeder Meijer), Rabbijn J. Vredenburg etc. In zijn gelegenheidsgedichten herleven deze contacten. Daarover schreef J. C. Bloem, *Verzamelde Beschouwingen*, pag. 101:

'Het gelegenheidsgedicht staat tegenwoordig niet in goeden reuk (misschien omdat de dichters het niet meer kunnen schrijven?), maar was het Goethe niet, die zei, dat alle gedichten eigenlijk gelegenheidsgedichten zijn? In zijn diepsten zin spreekt dit vanzelf, elk gedicht heeft natuurlijk

een aanleiding. De bedoeling is echter, dat De Haan, in tegenstelling met bijna alle hedendaagsche dichters, in tal van uiterlijke levensgebeurtenissen aanleiding vond om die als het ware van een zingend commentaar te voorzien.

Benijdenswaardige gave!’

Bij pag. 204

Het originele concept van de eerste Hebreeuwse brief, die De Haan van Simon Tal ontving – het schrijven nl. waarin deze van de ‘Groenburgwal 47 Alhier’ contact met de ‘beroemde Zionistische dichter’ opneemt – is thans in ons bezit. Het blaadje papier draagt als datum ‘zondag 11 ijar 5675 (=1915)’

Bij pag. 205

De brief aan Dr. H. Pinkhof ging – naar mededeling van diens dochter Clara Asscher-Pinkhof (Israël) – vergezeld van een Sabbatlied ‘tot mijn Vader gericht, nadat hij een Vrijdagavond in de kring van mijn ouderlijk gezin had doorgebracht. De brief, waarmee hij het gedicht aan mijn Vader opdroeg, hebben wij kinderen nooit te zien gekregen, hoewel we al volwassen waren, mijn ouders eerbiedigden te zeer zijn geheim. Wel herinner ik me, dat ze het samen lazen en huilden.’ (Brief van 8–11–1964).

Bij pag. 210 v.v. (De Haans Joods credo)

Jacob Israël was – om het in specifieke Nederlandse Réveil-termen uit te drukken – ‘bevindelijk vroom’ en als zodanig ‘een man des gebeds’. Gebrek aan vormkracht en wijsgerige bezinning (dit gevoegd bij zijn provinciaal-Nederlandse afkomst en de daarmee samenhangende complexen – nog extra gecompliceerd door zijn psychologische structuur) mogen de vorming van een ‘theologisch systeem’ in de weg hebben gestaan – hem was (om hem zelf te citeren): de Joodse oerkracht. Daaruit resulteerden een godsdienstige dadendrang (*Awoda*) en een gedurige behoefte aan verterend contact met het hogere (*Hitlahawoet*). Gestimuleerd dat alles door een ongeremde wroeging, die hij als creatieve potentie koestert.

Getuige ook dat merkwaardige, gespleten kwatrijn (hier tussen *lied* en *hart*):

‘Laat mijn lied gerust herhalen:

“Keeren is schooner dan dwalen.”

In mijn hart weet ik wel zeer:

“Dwalen is schooner dan keer.”’

Hierbij een aantekening over zijn relatie tot Chassidisme, dat hij in Palestina en in Europa had ontmoet en dat hem te Jeruzalem blijkbaar ook en vooral zinnelijk boeide (*Chassidische dansen, Vrome Dans* in de Kwatrijnen). Hoezeer hij nochtans het wezen van een 'Soede' (maaltijd) aanvoelt.

'Chassidisch Feestmaal

Zeg niet: Uw Maal ontwijdt Gods Heilige Stede.

Neen: Gods Heiligheid wijdt ons vrome Maal.

In Brood en Wijn proeven wij hemelvrede.

Gesprek en gebed één van Taal.'

Zijn extase beproeft hij bij de Klaagmuur

'Op den gewijden grond tegen de Muur,

Lig ik van alles ontdaan, uur en uur.

Het Lijf verdwijnt sidderend in 't Heelal.

Dit is het Uur, dat God mij spreken zal.'

Hoe dicht in Europa Martin Buber langs hem scheerde, blijkt uit diens principiëel schrijven 'over de mogelijkheid van bewuste, individuele, actieve signfica' aan de Raad van Bewindvoerders van het Internationaal instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam, geciteerd in *Rechtskundige Significa*, pag. 85 ('Das Werden des Wortes ist ein Mysterium, das sich in der entbrannten, aufgetanen Seele des weltdichtenden, weltentdeckenden Menschen vollzieht'). Van enig intern-Joods contact Buber-De Haan is ons echter niets gebleken.

Dat hij om God te benaderen in zijn kwatrijnen bidt en vloekt was voor deze dichter uiteraard hetzelfde. Werd 'vloeken' en 'zegenen' in het Hebreuws niet door hetzelfde werkwoord weergegeven? 'Want langs de wegen der gebeden gaat mijn ziel Gods eeuwigheid binnen' – aldus formuleert hij ergens zijn zekerheid op dit punt.

Op geheel originele wijze leest hij in de simpele zevenstuiverstefille, waar op bladzijde 32 wordt vermeld: 'Op den 9den Ab wordt het vers Jesaja 59:21 niet gezegd.' De significus constateert in *Rechtskundige Significa*, pag. 17/18:

'Ook de stilte is een machtig symbool. Er is een machteloze geslagen stilte. Maar ook een machtig zwijgen, Eén voorbeeld: iederen ochtend wordt in de Joodsche ochtendgebeden een bepaald gebed gezegd. Op den treurtag van den negenden Ab wordt uit dit gebed de tweede zin weggelaten. Die weglating staat in de gebedenboeken aangegeven. Iederen ochtend zien wij dat. Ieder zal wel eens gevraagd hebben naar de reden van die weglating. Wanneer die zin niet wordt gezegd, wordt hij juist diep dóórvoeld. Dat is: kinetisch verzwegen, potentieel machtig uitgesproken.'

Dat Joodse woordmystiek hem beheerst en dat hij op dit punt gaarne

'zwevende' is blijkt uit het zoëven aangehaalde boek op pag. 24:

'De Talmudisten (De Haan doelt op de Talmoedplaats Tractaat Chagiga 14b) kennen vier punten. Bekend is de uitdrukking: "De Leer wordt verklaard Be-Pardijs". P.R.D.S. zijn beginletters van vier Hebreeuwsche woorden, die beteekenen: op gewone wijze; als wenk beschouwd; diepervorschend; geheim.'

Op pag. 47 volgen dan beschouwingen over Fabre d'Olivet (*Langue hébraïque restitué*) en Saint-Yves d'Alveydre.

Bij pag. 233

Opvallend de plotselinge sterke herinnering aan zijn jeugdjaren 'als open wegen' en het citaat uit de Zaterdagavond-liturgie (Jesaja 12:6).

Bij pag. 237

Gedurende mijn verblijf in Israël (aug.-oktober 1960) had ik uitvoerige besprekingen met:

A. Z. Ben-Jisjai, Tel Aviv. Deze was destijds redacteur van het nationale *Al Hamisjmar* en een der organisatoren van de staking op de Rechtsschool tegen De Haan. Na de moord op De Haan stelde hij de bekende brochure *Ha'kadosj' De Haan* samen. Zelf zou hij een tijdlang in arrest zijn gehouden omdat men hem van de moord verdacht.

A. Stern, Jeruzalem. Bij Stern thuis woonde De Haan in de voorlaatste periode van zijn Palestijnse tijd. Eigenaardig is het, dat ook deze man nog anti-Zionistische, pro-Arabische denkbeelden koestert.

Mevrouw J. D. Oppenheim, Ramat Gan, weduwe van 'Job' Oppenheim. Zij ontmoette De Haan in Jeruzalem omstreeks 1924.

M. J. Levie, Cholon. Hij kende De Haan vóór 1919.

M. Ben Jechiezkel, Jeruzalem. Deze literator gaf een uitnemende analyse van de weerstanden, die De Haan in zijn laatste periode opriep.

S.L. de Beer, Bne Berak.

S. Tal, Tel Aviv.

Mirjam de Leeuw, Haifa. Ontmoette De Haan in Palestina, waar zij sedert 1920 verbleef, regelmatig.

B. Dasberg-De Vries, Bne Berak. Dochter van Rabbijn De Vries, die omstreeks 1922 in Palestina vertoefde.

Bij pag. 238

'Verpletterende ontvangst'. Alle geïnterviewde personen spreken daarover. A. Stern deelt ons – zondag 4-9-1960 – mee, dat 'Professor' De Haan

gezegd zou hebben tot de dienstdoende Amerikaanse functionaris (voor wie hij 'twee pakken' materiaal meebrengt; cf. pag. 233): 'Ich bin bereit dies zu übernehmen'. Hij werd niet serieus genomen, uitgelachen en veranderde *terstond* en wezenlijk van mentaliteit. In deze geest uitten zich alle ter zake bevoegde kenners van deze periode.

Bij pag. 239

Zie over S. A. van Vriesland het herdenkingsboekje *Siegfried van Vriesland – May 2nd, 1886–December 4th, 1939*. Met bijdragen o.m. van Victor E. van Vriesland ('My Brother's House'), Abraham Granovsky, Harry Sacher en anderen.

Ik ben Mevrouw Mirjam de Leeuw te Haifa dank verschuldigd voor de inzage van vertrouwelijke correspondentie.

Bij pag. 245 (vergelijk ook pag. 67 v.v. de Verzen van Jezus)

In hoeverre Jacob Israël – vroeger en later – gefliert heeft met het Christendom en zijn gedachten (en gedichten) op dit punt serieus dienen te worden genomen, vormt een probleem apart. Veel is hier nog niet opgelost. Er bestaan gronden om te vermoeden, dat hij *misschien* zelfs een korte periode in een klooster (waar? in België? wanneer?) heeft vertoeft. Zijn zinnelijke Christusverzen doen o.i. niet zeer christelijk aan. In de correspondentie met Van Eeden blijkt o.i. niets van toenadering in dat late stadium. Uit de nagelaten *Kwatrijnen* valt wel op te merken, dat de Joodse dichter met dit element blijft *spelen, maar op afstand*.

'Een kardinaal is in de stad gekomen,
Men verlicht feestelijk het Hooge Huis.
De nacht ligt stil. De jaren stroomen:
Jeruzalem onder het stralend Kruis.

De Kerk viert feest voor een van zijne vorsten.
Een Kruis van Licht brandt op 't hoog huis van 't klooster.
Jeruzalem liet één aan 't Kruis verdorsten.
Eenen Vervoerder of een Trooster?'

Bij pag. 243 v.v.

R. Chaïm Sonnenfeld was – naar veler mening (wij noemen speciaal Prof. Dr. B. de Vries) geen Raw (Opperrabbijn) in de eigenlijke zin, doch in eerste instantie een 'sjocheet', en als zodanig (naar Oosteuropese maatstaven)

zeker een Talmid Chagam, een geleerde. Niet te vergelijken evenwel met de hier genoemde Diskin, die door sommigen wordt beschouwd als een 'van de groten van het geslacht', 'migedole hador'. Deze behoorde tot de fanatici par excellence. Sonnenfeld stond als Jood wel sympathiek tegenover De Haan, in zijn gedachtengang een jekke (West-Jood), die baltesjoe-we was geworden. Een man overigens, die het wezen van R. Chaïm evenmin doorgrondde als deze het zijne.

Bij pag. 253

Verrader. Toen Dr. M. E. Bolle als student aan een orthodox leraren-seminarium te Jeruzalem bij de literatuurles een opstel wilde schrijven over Jacob Israël de Haan, werd hem dit door zijn leraar Mordechaj ben Jechezkiel verboden onder de toevoeging: 'De Haan haja boged' = De Haan was een verrader. Eigenaardig is het, dat De Haan omstreeks 1920 blijkbaar ook het directeurschap van een leraren-Seminarium schijnt te hebben gambaïeerd, zoals blijkt uit een ingezonden mededeling van A. W. Brod in *Ha'arets* 28-2-1960.

Bij pag. 258

De *Kroniek der Nederlandsche Letteren* van Carel Schar ten (1916) riep van Joodse zijde felle reacties tevoorschijn. Vgl. ook M. H. van Campen, *Over Literatuur* (Tweede Bundel), Leiden z.j. (*Een antisemitische criticus?* pag. 92 v.v.).

Van Campens bundel begint met een uitvoerig essay *Oude en Nieuwe Joodsche dichtkunst*, 'Naar aanleiding van en over Jacob Israël de Haan's Het Joodsche Lied'.

Van Campen sprak ons in 1941/42 over de indruk, die dit critische opstel op De Haan blijkbaar had gemaakt. Toen het verschenen was, wilde deze zich terstond de daaropvolgende sjabbat naar de essayist begeven, die in de Watergraafsmeer woonde. Omdat de wandeling van de Frans van Mierisstraat naar 'de Meer' de orthodoxe Jacob Israël in conflict zou brengen met de Sjabbatgrens ('Techoem'), logeerde hij 'over sjabbes' bij de familie Jonas Davids, die in de buurt van de Van Campens woonde.

In de *Kwatrijnen* is de fijnzinnige Michel van Campen (in de oorlog omgekomen) vereeuwigd als 'een rechter, streng maar goed. / Van dwaze boeken en van dwaze schrijvers.'

Bij pag. 263

In *Westerbork* mocht ik (juni 1943 - barak 67) Jacob Israëls Jeruzalemse rechtscolleges inzien. Een zoon van zijn (in 1940 reeds lang overleden) broeder

Meijer had deze van zijn tante Hans ten geschenke gekregen. De jonge A. de Haan stak de documenten, die hem blijkbaar dierbaar waren als een talisman, in zijn rugzak toen hij des ochtends op weg ging naar Auschwitz. Eigenaardig is het zeer zeker, dat meerdere Joden in de concentratiekampen historische documenten – voor hun persoonlijk leven van belang – mee hadden genomen. Rabbijn De Vries toonde mij zijn vroeg 20ste eeuwse correspondentie met Opperrabbijn L. Wagenaar over het Zionisme en wees mij nadrukkelijk – toen nog en dáár – op de unfaire strijdmethoden van zijn tegenstander. Jacobus H. Kann (die eveneens in dit boek voorkomt) had zijn correspondentie met Herzl meegenomen.

Bij pag. 266 (en passim)

F. (Perets) Bernstein, thans in Israël, werd geboren in 1899. Figuur van betekenis in de Nederlandse Zionistenbond, die hij jarenlang diende als redacteur van de *Joodse Wachter* en later als Voorzitter. Publiceerde o.m. *Der Antisemitismus als Gruppenercheinung*, Berlin 1926 en *Over Joodsche Problematiek*, Arnhem 1935. Maakte deel uit van de oude Rotterdamse koffie-firma Veder en Co. Vertrok vóór de tweede wereldoorlog naar Palestina. Leidende figuur in de liberale, algemeen Zionistische partij aldaar. Maakte in 1948 als minister voor Handel en Industrie deel uit van de eerste regering-David ben Goerion van de Staat Israël. Een typering van hem (*Rotterdams koffiemakelaar wordt minister*) door E(lias) in Elseviers Weekblad van 6 mei 1948.

Wij kozen Bernstein als Jacob Israëls politieke tegenvoeter, omdat in diens rechtlijnigheid het politieke Zionisme volstrekt onromantisch wordt geponeerd. Het is duidelijk, dat talloze scribenten zich met het geval-De Haan bezig hielden. Het valt daarbij op, dat al spoedig enkele Oost-Joden naar voren komen, van wie wij noemen Jeremia Bornstein en Jakob Rothstein, over welke laatste ons ook A. Z. Ben-Jisjai sprak. Deze vertaalde n.l. na de moord 'bezwarende' kwatrijnen en is mij verder bekend als jiddische dichter van *Di Harfe, Nationale un Volkstimliche gedichte*, Rotterdam, 1916. Een uitgave van 'Verlag Pardeis', waarover de *Catalogus Oorlogsliteratuur* 1917, enkele gegevens brengt. Een felle aanval in het *Algemeen Handelsblad* van 22 maart 1921 lanceert Carolina Eitje, onder de titel *Verspieters*. Van zijn vroegere medestanders zijn J. H. Kann en Mr. Izak Prins hem blijven verdedigen.

Bij pag. 268

De tekst van het bedoelde gedicht luidt:

'Vijf jaren brachten u ruim winst, mochten vijf verdre jaren
Het eind zien van uw Bond

Daar ons volk, eens verloren in wervling van gevaren
Zijn veilig Land hervond.'

Wij worden herinnerd aan Hermann Cohen en diens 'sporen der Masjjeach'. Zie Franz Rosenzweig in zijn *Einleitung* van Cohens *Jüdische Schriften*, Berlin 1924, pag. xxxv. Vergelijk ook Rosenzweig: *Jehuda Halevi, Hymnen und Gedichte*, Berlin z.j., pag. 239.

'Hermann Cohen sagte einmal zu mir – er war schon über siebzig –: "Ich hoffe doch noch, den Anbruch der messianischen Zeit zu erleben". Damit meinte er, ein Gläubiger des falschen Messias des neunzehnten Jahrhunderts, die Bekehrung der Christen zum "reinen Monotheismus" seines Judentums, die er in der liberalen protestantischen Theologie sich vorbereiten zu sehen meinte. Ich fuhr zusammen vor dieser Gewalt des "bald, in unsern Tagen" und wagte nicht zu sagen, dass diese Zeichen mir keine Zeichen wären, sondern erwiderte nur, ich glaubte es nicht zu erleben. Darauf er: "Aber wann meinen Sie denn?" Da hatte ich nicht das Herz, keine Zahl zu nennen und sagte: Wohl erst nach Hunderten von Jahren. Er aber verstand: wohl erst nach hundert Jahren, und rief: "O bitte sagen Sie fünfzig!"'

Cohen zag in gebeurtenissen als de Dreyfus-affaire barensweeën van de masjjeach. Zo beschouwde Jacob Israël de Haan het oorlogsgebeuren 1914-1918.

'Ziet: van de Teekens van God bloeit de Tijd
Zóó vol als de avondhemel van de sterren.'

Bij pag. 272

Vreemd de kennelijke fout: *Bar Tenoera*. Hier wordt bedoeld Obadja di Bertinoro (Bartino), de populaire misjnamcommentator, afkomstig uit het Italiaanse Bertinoro, abusievelijk door de dichter herdoopt als Bar (= zoon van) Tenoera (in de wandeling spreken Joden over Bartenoere).

Dat *Amarcaliem* op 'een mooie plaats' (nl. Numeri 3:22) voorkomt, moet zeker worden verklaard met een toespeling op Jacob Israëls *Levieten*-afstamming 'En de vorst van de vorsten van Levie...' door Onkelos vertaald als: 'En de Amarcalie, die was aangesteld over de Levietische vorsten...' Bartenoere's associatie aan *Emir* is de dichter dierbaar.

Dat de 'Amarcalie' over *alles* te zeggen had berust op volksetymologie (Amar Kol), vgl. Talmoed Tractaat Horajot 13a. Een andere fantasie leidt via 'Mar Lakol' tot: *heer over allen*. Vgl. J. Levy, *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, Berlin-Wien 1924 s.v. *Amarcal*.

Scherp geanalyseerd levert dit feuilleton-fragment een beknopte auto-

biografie op:

1. Amsterdam! Zijn leven.
2. Pekiediem = ambtenaren = 'vreeselijke stam', dubbelzinnig. Zij 'knoeien' hem.
3. De vervanging van *die stam* in de grammatica door *doden*.
4. Tenslotte: zijn koningsdroom als vorst (Amarcalie) der Leviëten.
5. Hij is *erfelijk* vorst (familietraditie).

Het N.I.W. van 4-7-1924 brengt met de berichten over de moord, op de voorpagina, een officiële verklaring van *Pekiediem en Amarcaliem*. Daaraan is toegevoegd een Hebreeuws schrijven van Sonnenfeld en Diskin. De toegevoegde vertaling luidt:

'Jerusalem, Siwan 5684 - 10 Juni 1924

Aan het College van Pekidim en Amarcalim der Isr. Gemeenten in het H. Land gevestigd te Amsterdam.

WelEd. Heeren,

Van verschillende zijden werd ons medegedeeld dat men de positie van prof. dr. J. I. de Haan tracht te ondermijnen en men ook moeite wil doen hem bij de heren Pekidim in een kwaad daglicht te stellen.

Wij willen nu trachten hem recht te doen wedervaren en verklaren, dat prof. dr. de Haan op buitengewone wijze zich opoffert, om de orthodoxe gemeente te redden van hen, die tegen haar opstaan en trachten haar ten onder te brengen, te verwoesten; daarom wordt hij achtervolgd door de vrijgeesten en hunne organisatie in alle opzichten; zij belagen hem en staan hem naar het leven. Door hun drijven is het hun reeds gelukt hem in zijn bestaan te benadeelen, doch, in spijt daarvan, houdt hij moedig stand voor de heilige beginselen en beschermt hij de orthodoxie.

Nu zijn de vrijgeesten tegen hem opgestaan, om zijn eer aan te tasten en hem te vernederen en zij bekladden hem in hun couranten, om hem in verdenking te brengen. Deze lieden hopen hierdoor te bewerken, dat hij zijn werkzaamheden in het belang der Jodenheid zal moeten staken en zij dan hun eigen plannen beter zullen kunnen uitvoeren.

Prof. De Haan is een zeer hooggeschatte kracht en zijn werkzaamheid en hulp in het belang der Jodenheid is zeer groot; de geheele Jodenheid in Palestina en daarbuiten is hem daarvoor dank verschuldigd.

Wij verzoeken u dus, geenerlei aandacht aan deze lastertaal te willen schenken, integendeel: steunt dezen zeer achtenswaardigen man en staat hem ten dienste in alle opzichten, want hij werkt in oprechtheid en trouw.

Wij onderteekenen met groeten, in het belang van de waarheid en vrede in Jerusalem.

(w.g.) J. Ch. Sonnenfeld
Chief Rabbi of the Ashkenasic Community
Jerusalem.

(w.g.) Rabbi Isaac J. Diskin,
Jerusalem.'

Bij pag. 284

Meijer de Haan weigerde als reserve-officier een bevel van een meerdere op te volgen, dat hem in conflict bracht met de Joodse Sabbatwetten. De sfeer van het probleem (een echte De Haan-casus) tekent een ingezonden stuk in *De Joodsche Wachter* van 13 sept. 1918, geschreven door Rabbijn De Vries, die ook voor deze zoon van Izak de Haan als geestelijk raadsman optrad.

Bij pag. 285

Het noemen van de Nederlandse socialisten is merkwaardig, om de affecten. 'Burgeres' H. Roland Holst. Zij wordt *geacht*. Dan de beide Joden *met parallelle rebbe-achtergronden*: niet *geacht*! A.B.K. mét de toevoeging 'nog uit zijn Zionistischen tijd'. En tenslotte de Troelstra uit de *Pijpeliyntjesdagen*! En al die laster ongevaarlijk, omdat niet hij, maar 'zij' het hebben gezegd!

Bij pag. 286

Dat alle reizigers zich lieten voorlichten door De Haan én dat hier een groot gevaar voor de Jisjoew lag, blijkt ook uit het later aan te halen schrijven van J. H. Kann (cf. pag. 315): 'en dus ook niet zult trachten bezoekers van Palestina tegen het Zionisme in te nemen.'

Bij pag. 290

De uiting tegenover J. H. Kann is ons door meerderen (o.m. S. L. de Beer) bevestigd. Wat Kanns consulaat betreft, vermelden wij nog, dat bij K.B. van 20 april 1924 het vice-Consulaat der Nederlanden te Jeruzalem verheven werd tot een consulaat en dat de heer J. H. Kann als consul benoemd werd buiten bezwaar van 's Lands schatkist.

Het ressort van het consulaat omvatte de onderdistricten Jeruzalem, Bethlehem en Jericho van de provincie Jeruzalem, Jaffa en het onderdistrict Nablus van de provincie Samaria en voorts de onderdistricten Beersheba en Hebron van de Zuidelijke provincie.

Bij pag. 293

Hoe na de Northcliffiade De Haans leven in gevaar was, blijkt uit mededelingen van de *Daily Express* na zijn dood.

'A graphic description of him was written by Mr. James Douglas in the "Sunday Express" of March 18, 1923. At this time Mr. Douglas was in Jerusalem with Lord Beaverbrook.

"An orthodox Jew came to our hotel, like Nicodemus by night, in order to expound the fears and to analyse the wrongs of his non-Zionist co-religionists. He came in the teeth of Zionist intimidation. He had been told by Zionist zealots that if he dared to communicate with Lord Beaverbrook he would pay dear for his treachery and his temerity".

That Orthodox Jew, whose name, for obvious reasons, was withheld at the time, was Dr. de Haan.

Before this time, when the late Lord Northcliffe was in Palestine, Dr. de Haan took part in an anti-Zionist delegation which was set on in the streets and stoned.'

Bij pag. 295

Over De Haans Arabische relaties is niet al te veel bekend. Men moet aannemen, dat hij zelf veel bezwarend materiaal terstond vernietigde.

In zijn nalatenschap bevonden zich een paar cahiers met aantekeningen over contacten. Eén schrijven (te Leiden ontcijferd) bleek te zijn de door De Haan opgemaakte verklaring te Amman (1922), waarin door Arabieren en orthodoxe Joden aan de Zionistische organisatie het alternatief wordt voorgelegd van vrede met de Arabieren, doch dan opgeven van de Balfour-declaratie ofwel een strijd op leven en dood.

Een eveneens in de nalatenschap aangetroffen bezwarende brief – met een moeilijk leesbare ondertekening – is gedateerd, Amman the 10th February 24.

Bij pag. 299

'Het Handelsblad begon nog voorzichtiger te worden'. De journalist L. Aletrino schreef ons (d.d. 13 juni 1960), dat hij in overleg met zijn toenmalige hoofdredacteur Mr. J. Kalf 'menigmaal passages in de Haans artikelen heeft geschrapt'. Ook om andere dan politieke redenen.

Bij pag. 300

Het artikel 1100–1000; 46000–15000; 1000–70 handelt over het feit, dat zich gedurende het eerste kwartaal van 1924 1100 Joden in Palestina hebben geves-

tigd, terwijl 1000 het land verlieten. Het Palestina Opbouw Fonds (Keren Hajesod) heeft de laatste maand 46000 Pond ontvangen, het grootste deel uit de U.S.A. terwijl het maandelijks inkomen van het J.N.F. was gestegen van 3000 tot 15000 Pond. Tenslotte spreekt hij over een congres van de socialistische arbeiderspartij, waar 70 afgevaardigden aanwezig waren en 1000 gasten.

Dat De Haans artikelen – die later dus ook in *Het Vaderland* en elders verschenen – grote invloed kregen op de Nederlandse publieke opinie, blijkt uit diverse reacties in *De Joodsche Wachter*. Op 7 maart 1924 reageert C(ohen?) zeer fel op de ‘geloovige Jood’, die voortdurend Allah aanroept, ‘bij Koning Hoessein en zoovele andere aanzienlijke Arabieren volgens zijn eigen zeggen, in en uit gaat en dan in alle kranten van Nederland welke hij weet te bereiken, de groote pers en de provinciale pers, fél kwaad spreekt van de Zionisten...’

Volgt een bestrijding van De Haans voorstellingen, zoals die door de *Dordrechtse Courant* in een artikel *Ahasverus* zijn verbreid.

I

De inleiding tot de laatste fase vormde de boycot van de studenten aan de Rechtsschool. A. Z. Ben Jisai was een der organisatoren. Omdat ook op dit punt diverse oncontroleerbare verhalen de ronde doen, leek het ons juist de bronnen te laten spreken en enkele brieven van Goadby en Norman Bentwich integraal op te nemen. Zij typeren uitstekend – in alle zakelijke onbewogenheid – de ambtelijke, koloniale sfeer. Zij zijn – evenals de epistels van J. H. Kann – ontleend aan de nalatenschap ter Rosenthaliana. De jurist Norman Bentwich – geboren 1883 – bekleedde in het toenmalige Mandaatgebied tijdens het bewind van Herbert Samuel – de functie van Legal Secretary.

Wel contrasteren deze epistels met de sympathieke, menselijke brieven van J. H. Kann. Zie over hem ons artikel van 7 oktober 1949 in *De Joodse Wachter* (J. H. Kann – Haags bankier en vriend van Herzl). Typerend voor Kanns loyale houding t.o. De Haan – zulks in tegenstelling tot nagenoeg alle Zionisten – is het volgende *Ingezonden* in *De Joodsche Wachter* van 5-5-1922:

‘Geachte Redactie,

In Uw laatste nummer tref ik twee ingezonden stukken aan, waarin de schrijvers zich m.i. veel te fel uiten ten opzichte van Jacob Israël de Haan. Laat mij dadelijk vooropstellen, dat ook ik zijn bezoek aan Lord Northcliffe betreur. Maar het is niet juist wat Dr. van Raalte zegt, dat als gevolg van dat bezoek de Northcliffe-pers, die vroeger de Zionistische zaak steunde, thans van front zou zijn veranderd. Die frontverandering dateert reeds van vóór het bezoek van De Haan. Dr. van Raalte acht hetgeen De Haan schrijft gevaarlijk en acht voortzetting daarvan voor onze zaak ongewenscht. Ik kan de meening niet delen. De Haan heeft in de loop der jaren een diep inzicht gekregen in de omstandigheden, die in Palestina heersten. Hij ziet scherp en geeft m.i. zijn indrukken weer naar zijn beste weten. Hij blijft daarbij een dichter. En dat is het juist wat mij, ook veel anderen, in tegenstelling met hetgeen Dr. van Raalte schrijft, steeds naar de courant doet grijpen, wanneer daarin een artikel van De Haan verschenen is. Al is het niet altijd alles even tactvol en al hoort zeker niet alles nu juist in de groote pers, zoo staat het meestal toch op een heel wat hoger niveau, dan wat er verder in de couranten over de Joodsche zaak te lezen is...

Waar ik het voor de geschiedenis van het Zionisme jammer zou vinden, dat Jacob Israël de Haan zijn taak van "contemporain historicus" niet meer zou voortzetten, en ook, omdat door beide inzenders, al is het niet opzettelijk, in de kaart wordt gespeeld van hen, die een campagne voeren om bij deze schoone gelegenheid den lastigen man weg te krijgen, heb ik gemeend het vooreenstaande in het midden te mogen brengen.'

Met beleefden dank voor de plaatsing,

J. H. Kann

Onderschrift (van de Redactie):

Vershil van meening ten aanzien van J. I. de Haan's manier van schrijven, achtte ik in Zionistische kringen ondenkbaar. Ik heb me blijkbaar vergist.'

Wij komen nu tot de eigenlijke moord.

II

Na een langdurige periode van taai voortwoekerende legenden (waarin veelal homoseksuele problematiek werd misbruikt om de waarheid te verdoezelen) is in de Israëlische pers van 1960 een eerste poging gedaan tot het poneren van *feiten*.

Op 24 en 26 februari 1960 publiceerde Chaviv Kena'an in Ha'arets een beschouwing over de moord op De Haan, die in een enigszins verkorte en vrije Duitse vertaling van S. Braun (die aan de inhoud overigens niets veranderde) ook verscheen in *Jedioth Chadashot* van 11 april d.a.v. Het belangrijkste van Kena'ans uiteenzettingen is wel, dat hij stelt, dat het twee *Joden* waren, die de moord op zich hadden genomen. Hij noemt zelfs de naam van een der daders (de toen reeds gestorven Abraham Krizewsky alias Giora). De naam van de (nog) levende werd begrijpelijk verzwegen, hoezeer deze ook in bepaalde Israëlische kringen als bekend geldt.

Het publiceren van deze feiten betekende het begin van de ontrafeling van deze uitermate ingewikkelde casus.

Onderzoekingen – vooral in Israël – hebben mij in staat gesteld de historie van deze slotacte vrij nauwkeurig te omlijnen. Om haar te begrijpen is verdieping in achtergronden noodzakelijk.

Het bleef een dichter voorbehouden inzet te worden van de eerste *politieke* moordcampagne in onze tijd bedreven door moderne Joden – daartoe gestimuleerd enkel en alleen op politieke gronden. *Moordcampagne!* Want aan de drie fatale schoten lag een planmatige organisatie ten grondslag, die het o.m. mogelijk maakte, dat – ondanks de algemene beruchtheid van het geval-De Haan – *te* de moord volstrekt *onverwacht* kwam – *ze* plaats en tijdstip

zo gekozen waren, dat getuigen (althans bezwarende getuigen) niet ter plaatse waren – en je – tenslotte – dat de daders snel en ongemerkt konden ontkomen en wel naar een plaats (Schenoenat Borochov?), waar niemand ze zocht. De wel in arrest genomen personen (wij denken b.v. aan de ook in de rapporten van de Nederlandse consul-generaal genoemde – intussen overleden – Manja Schochat) moesten spoedig in vrijheid worden gesteld. 'The apparent coolness of the act, and the speed with which the murderer – or murderers – was lost in the maze of ancient Jerusalem, suggests that the crime was planned and carried out by someone who had calculated the risks and was well acquainted with the habits of the victim' (*Daily Express*).

Kenners zijn dan ook geneigd deze moord te vergelijken met die (in 1933 uitgevoerde) op Chaïm Arlosoroff. Zowel wat het zuiver politieke element aangaat, alsook terzake van de voorbereiding en de onoplosbaarheid.

III

In de reacties, die terstond na de moord van Joodse zijde verschenen, valt op, dat *naar buiten* als officiële lezing gold de oud-Joodse afwijzing van de broedermoord. De afbuiging van het geval-De Haan in de richting van homoseksuele moeilijkheden met Arabische jongetjes diende vooral om invloedrijke Westeuropese orthodoxe kringen (zoals te Frankfurt am Main) huiverig te maken. De tendentieuze – en historisch waardeloze – brochure van A. Z. Ben Jisjai wordt daardoor bepaald ontsierd. Hoe gunstig steken daarbij af de eerder genoemde eigentijdse beschouwingen van Wolfgang Weisl. Weisls (psychiatrische) analyse geeft een aanvaardbaar beeld van de Jeruzalemse Jacob Israël, wiens Nederlandse achtergronden de schrijver uiteraard niet kon kennen. Diens chicaneuse journalistiek wordt raak getypeerd. Het pathologische ziektebeeld van de dichter schijnt hier en daar misschien aan de oppervlakkige kant. Maar in elk geval gaf Weisl naar de zijde der buitenwereld een aannemelijke verklaring op een aanvaardbaar niveau. Hij verdoezelt eigenlijk niets en durft zelfs stellen, dat 'die Kugel des Mörders barmherzig war...' Hij toont zich naar buiten bepaald opgelucht!

Naar binnen was men zelfs *blij*. Letterlijk uitte zich Harry Sacher tot S. A. van Vriesland (zij zitten samen aan tafel bij J. H. Kann als het bericht van de moord komt; naar mededeling van Dr. V. E. van Vriesland): 'I am glad'. Andere mededeling uit Israëlische bron: een man, die het bericht verneemt, zegt plechtig: 'Gezegend hij die hem heeft vermoord' (Baroech sjeretsacho).

Het is niet onmogelijk, dat de 'diehards', die de daad voorbereidden en volbrachten, zo overtuigd waren van het *rechtvaardige* van hun daad, dat zij van meet af aan zelfs de publieke opinie hebben willen confronteren met deze moord als een duidelijke uiting van Joods terrorisme! Tussen hen en de gematigden heerste terzake verschil van mening. Achter de moord op Jacob Israël gaat een principiële controverse schuil tussen de *militaire* interpretatie van de heel vroege Hagana en de *terroristisch subversieve*. Dit blijkt ook uit *Blood and Fire*, een soort geromantiseerde memoires van A.X. (een typoscript van 357 pagina's), waaraan door mij het fragment over de moord werd ontleend (zie pag. 329–332, corresponderende met het typoscript folio 85–90). Dit typoscript én een bundel authentieke brieven (door X. tussen 1955 en 1957 gezonden aan een redacteur van het *Sefer Toldot Hagana* – Geschiedenis der Hagana – zulks ten behoeve van de geschiedenis van het Israelische leger) vormen mijn voornaamste bronnen.

IV

Gaan wij uit van *Blood and Fire* dan concentreert zich X's problematiek op de volgende punten:

A. Het verraad

1. De Haan ('Van Fried') is 'a traitor' (folio 37).
2. Zijn reis naar Amman wordt met name genoemd (38).
3. 'And all this in the name of God' (38).
4. De Haans 'geloof' wordt gesepareerd van de *echte* orthodoxe Joden, die nooit tot verraad in staat zijn.

B. De moord

1. Mening van de gematigden: 'terrorism is even more dangerous. Our aim is not just a country for the Jews. We want to create here a better life, a life of justice and freedom. We cannot achieve this ideal walking over dead bodies...' (39).

.Extreem standpunt = X: 'Van Fried is a mad dog. It is our duty to put him out of the way' (39).

Zo blijkt uit een dialoog ('our talk in Beith-Hakerem'). Alles culmineert tenslotte in de vraag of 'men' de moord zou begrijpen en accepteren:

'It won't be understood!' I cried. 'Maybe here, in Palestine, people will understand, but not abroad. The Jews outside Palestine won't understand. Never! And we need their understanding and good will more than anything in the world. We are preparing the country for them; we are just the pioneers.'

Dat deze dialoog als neerslag van bestaande standpunten dient te worden

beschouwd is wel zeker. Wij citeren:

'We created the Haganah because our work and our lives were imperilled. The impending danger from within is as great as the possibility of an Arab attack.'

'Terrorism can boomerang, it might create new and even greater dangers. The fight against Van Fried is not the job of the Haganah. Let somebody else take care of Van Fried.'

'Who?'

'Let the politicians worry about it.'

'Don't be silly. Politicians don't order acts of terror, they just approve of them, unofficially, after they are done.'

'I did not mean that. There are other ways to fight Van Fried. Our leadership won't condone terrorism anyway.'

'It doesn't look so when you read what they write about Van Fried in the newspapers.'

'We are officers of the Haganah and our only job is to build the nucleus of our future army.'

'But betrayal is betrayal, no matter what Van Fried's reasons are. It must be punished.'

Dawn stained the sky and a new day descended on Jerusalem.'

V

Wij ontmoeten in *Blood and Fire* als hoofdfiguren personen, die ook in X's correspondentie voorkomen. Hijzelf – Ithamar – noemt 'the Old Man' en 'the high command'. Volgens mededelingen van bevoegde zijde is met de *Old Man* bedoeld Zecharja Oeriëli, destijds leider van de Hagana in Jeruzalem. Deze zou een van degenen zijn geweest, die geweigerd hebben zelf de opdracht uit te voeren. Met de 'high command' is wellicht bedoeld de leider van het *Veemgericht*, die uit de brieven van A.X. oprijst als een onverschrokken, keiharde man (schrijven van 12-7-1955). Toendertijd de 'hoofdgezworene' van de militaire kerngroep van de prille Hagana. Alles hing in die dagen af van het individuele prestige en de innerlijke kracht van zulke persoonlijkheden. Hij was niet eens een beroepssoldaat, maar psychologisch geschikt voor het uitoefenen van gezag, ja van dwang! Leest men het portret dat A.X. van deze man geeft, dan verwondert men zich er niet over, dat beiden – de president en de dader – thans al lang de Hagana hebben verlaten, X. zelfs het land. Zij beiden behoren tot de romantische episodes van revolutionaire bewegingen, die zich later zo gemakkelijk tot aangepaste organisaties evolueren. De S.D.A.P. en de Nederlandse illegali-

teit weten er van mee te spreken! In het geval van deze Joodse vechtersbazen ligt het allemaal nog gecompliceerder, omdat de huidige staatkundige arrivé's van de Staat Israël gaarne zullen toegeven, dat zonder zulke figuren onze Joodse Staat niet was herboren. Vreemd ligt die episode in het geheugen van velen; met alle onverteerde kost van glorierijke én gevaarlijke dagen.

VI

Want *dat* waren de junidagen van 1924. Alles wijst daarop. Wij bestudeerden in Jeruzalem de stukken uit het dossier-De Haan, bewaard in *The Zionist Central Archives* (No. 25/583), met brieven van De Haan aan Colonel Kisch (zie over hem A. Böhm, *Die Zionistische Bewegung*, II, Jerusalem 1937, o.m. pag. 231) en andere documenten, rakende de periode van 16-5-1923 tot na de dood van de dichter (6-7-1924). Vergelijk vooral ook het door ons als bijlage III opgenomen *Memorandum on the situation of the non Zionist Jews in Palestina*, dat in de nalatenschap werd aangetroffen. Met Wallach zou De Haan op of spoedig na 1 juli naar Londen gaan. De *Daily Express* schreef: 'He was due to leave for London this week as a member of a delegation to lay before the Colonial Office the objection of the Orthodox anti-Zionist Jews to the draft ordinance for regulating the Jewish communities, which, they contend, would place them under Zionist domination.'

Hoe belangrijk De Haan in die dagen was, demonstreert de omstandigheid, dat de onafhankelijke krant – toen een klein orgaan – *Ha'arets* van 22-5-1923 tot 19-8-1924 56 (zes en vijftig!) berichten, mededelingen etc. over of n.a.v. diens optreden publiceerde. In juni 1924 ontmoeten wij hem 4x. Na zijn dood nog 17x in juli. Daarna ebt het weg. X. schrijft letterlijk (*Blood and Fire*, folio 85):

'One morning I read in the newspaper that Van Fried was leaving for London the following day on an important political mission. At the banquet given in his honor by his followers, Van Fried made a bombastic statement, the newspaper said, promising to consolidate the forces opposing Zionism among the British, Arabs and Jews, and kill the already – staggering pro-Zionist policy of the British government. I was boiling mad. Ithamar was right. Van Fried must be put out of the way.'

VII

De bestaande antithese in het kamp van De Haans vijanden, leidt tot nóg een voorzichtige conclusie. De dreigbrieven die de dichter ontving, dienden misschien in eerste opzet uitsluitend het doel hem uit het land te ver-

drijven. Zo gezien dus een actie der gematigden. Vóór deze theorie pleit de lange periode, gedurende welke deze dreigementen werden verzonden (*jaren lang!*). Men wilde hem een kans geven – liever dan zich overgeven aan – toen nog ongewone, terroristische avonturen. Toen deze actie afstuitte op De Haans innerlijke kracht (hoe deze ook verklaard moge worden) wonnen de extremisten aan invloed. Maar zelfs nu viel het niet gemakkelijk uitvoerders te vinden. Na de weigering van enkelen, werd van bepaalde zijde om vrijwilligers gevraagd. Waardoor men vanzelfsprekend werd gedreven naar de alleruiterste vleugel, waarvoor ‘men’ misschien *toen reeds* een zekere angst gevoelde. Toen de daad eenmaal *was volbracht* hadden de leiders der Joodse gemeenschap alle reden de daders te beschermen. *Naar binnen en naar buiten*. Hoezeer ook toen de gematigden zich terstond officieel van dit terrorisme distantiëerden. Wat mannen als X. irriteerde! Van zijn standpunt: begrijpelijk! Zelf de persreacties op de moord analyserend, komt de gesignaleerde geprikkeldheid bij X. om de hoek kijken. Daarbij treedt een tweetal, gematigde mannen op (Ben David en Jochanan Ben Jitzchak) in wie wij gemakkelijk de toenmalige arbeidersleider David Ben Goerion en de latere president Jitzchak ben Tswi herkennen (de laatste getekend als ‘a tall, ascetic looking man ... he was expounding the history and customs of the peculiar sect of the Samaritans...’) en wellicht ook diens nog levende vrouw, hier Mirjam genoemd. X. schrijft (folio 132):

“I would like to know why our newspapers, who for months called for Van Fried’s blood, suddenly turned against the man who had the courage to do what was clamored to be done? And I also want to know why our leadership is silent now. Why don’t you say where we stand?”

“Our press is free, and it often makes mistakes, but we are against terror. The Haganah is a military organization, not a band of terrorists. We are not going to tolerate terror, never!”

Was it the Old Man who made the decision alone, without asking the High Command in Tel-Aviv, or did the High Command know about it and was it that the political leadership suddenly got cold feet? Something had gone wrong, somewhere. Miriam, too, spoke about hotheads and terrorists. It sounded like a conspiracy of silence. If Ben-David is really against terror, why doesn’t he condemn the assassination of Van Fried, openly? Why doesn’t he speak up before the people? He must know what the people think. It wasn’t just Greenstone and Giora, every man in the street believed it to be the work of the Haganah.

“The members of the Haganah believe that we did it,” I said’.

VIII

De authentieke gegevens die wij over A.X. brachten, vertonen ons – dit als slotconclusie – het beeld van een extreme man, die – wij laten nu de problematiek rond de opdracht én de vrijwilligheid terzijde – de moord op Jacob Israël de Haan zag als “the first political assassination of our modern history”, sec.

In zijn brieven komt zijn dynamische persoonlijkheid duidelijk voor ons te staan: een man die (zulks in tegenstelling tot de dichter van *Het Joodsche Lied*) slechts één uiterste kent. Door zijn jeugdervaringen een koelbloedige; bereid en in staat de moeilijkste en hachelijkste opdrachten in alle evenwichtigheid te volvoeren. Een van zijn subversieve daden wordt door hem tot in details beschreven. Rustig afwachten of de primitieve bom ontploft, en zo niet – dan in alle kalmte naar de gevaarlijke plaats terug. Een man ook, die op den duur niet meer zonder verzet kon leven. Het vuur was hem bloed geworden!

Dat hij vroeger en later met de rechtse revisionist Jabotinsky vrij vertrouwelijke contacten onderhield, is begrijpelijk. Dat hij in de historie van het jonge Israël te boek staat als een van de inspiratoren van de Irgun Tswai Leoemi, de subversieve nationaal-militaire organisatie tijdens de tweede wereldoorlog, trekt zijn levenslijn door. De levenslijn van een man, die nota bene de leraar wordt geheten van de Poolse Jood (in 1942 omgekomen) Abraham Stern, wiens Stern-groep (‘strijders voor Israëls vrijheid’) het meest extreme verzet incorporeerde tegen de Engelse Mandataris. Historisch aldus gezien, staat de moord op Jacob Israël de Haan aan het begin van een bewogen stuk proto-Israëlsche geschiedenis. Met welke conclusie ook de kortsluiting van onze dichter met *zijn* Jeruzalemse realiteit het zuiverst is gesteld.

Jacob Israël toog naar het land van zijn verleden. Zijn wrede dood was een der eerste symptomen van een genormaliseerd Joods heden...

Het is begrijpelijk, dat X. zelfs in zijn brieven niet graag ingaat op informatieve vragen over de moord. Op 22-5-1955 schrijft hij:

‘Volgens mij is de tijd nog niet aangebroken de bijzonderheden over het geval-De Haan te publiceren.’

Ten aanzien van de vraag wie de opdrachtgevers waren:

‘Volgens mijn mening zou het openbaar maken daarvan in strijd zijn met het nationaal belang en een orzaak tot het oprakelen van vergeten dingen en tot broedertwist.’

IX

Deze laatste, ietwat ondoorzichtige opmerking brengt ons naar het vage terrein der talloze legenden, die al vroeg opdoken, verder werden verteld en groeiden. En die van tijd tot tijd ook bepaalde figuren in opspraak brachten. Hun troebele 'bron' vormen de zogeheten laatste woorden van de dichter.

Het staat niet vast hoeveel minuten de getroffen De Haan nog heeft geleefd. Dit moet *zeer kort* zijn geweest. Er wordt gesproken van 'enige minuten'. Een deel daarvan was hij bovendien buiten bewustzijn. Hij zou gezegd hebben... Hier beginnen verhalen, waarvan één het hardnekkigst schijnt: een vrouw zou hem hebben vermoord; opvallend facet van het einde van *deze* man.

Aan de tweede druk van zijn roman *De Vriendt kehrt heim* (1956) meende Arnold Zweig te moeten toevoegen:

'Hinzufügen darf ich hier noch, dass Israël de Haan in Wirklichkeit von einer Frau getötet wurde, gleich der Attentäterin auf Lenin und das der gleichen politischen Sekte. Solange das britische Mandat Palästina verwaltete, gab es für Morde keinerlei Verjährung. Falls sie noch lebt, genießt sie jetzt die Hochachtung, die ihr damals insgeheim entgegengebracht wurde.' Apocrief, ook deze mededeling. Niet helder en ('falls sie noch lebt') bewust geladen van vage suggesties. Tenslotte: niet betrouwbaarder dan de talloze fantastische en fantasieloze ingezonden stukken, die van tijd tot tijd in de Israëlsche kranten schemeren en ons worden toegezonden. Met historie heeft dit niets uitstaande. Waarschijnlijk ontleent *dit* verhaal zijn ontstaan aan een ander, dat vertelt, dat Jacob Israël zou hebben gezegd: 'Een man in witte kleren heeft op mij geschoten...'.
'

Doordat Mania Schochat in hechtenis werd genomen, combineerde men 'witte kleren' al spoedig met deze vrouw. En van die ene vrouw kwam een tweede! En zo borduurde en borduurt men verder. Te meer en te eerder omdat het geval-De Haan in ultra-orthodoxe kringen der *Netoeré Karta* nog niets van zijn actualiteit heeft ingeboet. Het blijft zeer wel mogelijk, dat bepaalde anderen (en waarom ook niet vrouwen) in de voorbereiding én bij de uitvoering (wachtposten, vervoer van de daders) diensten hebben verleend. Maar daarover is in dit stadium althans niets met enige zekerheid te poneren.

De *gehele* waarheid hier zal misschien nooit worden geopenbaard. Onze omlijsting van het geheel moge intussen als *historisch verantwoord* aan dit boek worden toegevoegd.

Rest ons nog een enkel detail. Ongeveer kwart over 8 arriveerden op die maandagavond J. H. Kann, de recherche en de medici. Vergelijk ook *Kol Jisraël* – het officiële orgaan van de Sonnenfeldgroep – van *vrijdag 4 juli 1924*. De recherche vorderde sectie. De artsen Biskind, Wallach en Schabtai verwijderden operatief de kogels. Eén kogel had hem in zijn hart (waarop de dader blijkbaar mikte) getroffen. Het is niet onmogelijk, dat de dichter zich met zijn tas wilde beschermen. De richting van 2 kogels (1 door de bovenarm, een ander door de zijkant van het lichaam) kan daarop wijzen. Over de juiste plek van de misdaad bestaat nog enig meningsverschil. De *Daily Express* vermeldt, dat hij op de plaats van het hospitaal zou zijn neergeschoten. 'He was fired at in the courtyard of the hospital...' Dit is onwaarschijnlijk!

De Nederlandse Consul generaal J. H. Kann liet terstond (dit moet eerst in de loop van de avond zijn gebeurd) het schamele huisje verzegelen. Het 'huisje', waarvan een dagboekantekening in *The Central Zionist Archives* zegt: 'a single room – a kind of cell – in an Arab courtyard in Jerusalem'.

De 'lewaja' – de begrafenis – gaf aanleiding te over tot nieuwe moeilijkheden, vooral over de route. Men vreesde ongeregelde heden. Driehonderdvijftig man volgden de baar. Aan het hoofd schreed Dr. Wallach. Kann was verschenen in vol ornaat! En niet te vergeten de leiders der orthodoxe gemeenschap.

Chaïm Sonnenfeld hield de Hespel (treurrede) en gewaagde van het 'offer van ons geslacht' ('korban hador'). Ook Jacobus Kann voerde het woord. Het eerder aangehaalde dagboek zegt: 'He (Jacob Israël) made of religious orthodoxy a political weapon, which he used unscrupulously against his fellow Jews, a Jewish Jesuit'.

De Haans laatste gesprek met Siegfried van Vriesland werd geconstrueerd naar authentieke gegevens. Inderdaad geloofde de Joodse jongen uit de Lage Landen niet, 'dat de ene Jehoede de andere kon vermoorden...'

*I Stukken betrekking hebbend op de moord**

1. Officieel rapport van de Nederlandse Consul generaal (Jeruzalem, 3 juli 1924).
2. Schrijven van de Nederlandse Consul S. Hoofiën te Jaffa (in opdracht van het Consulaat generaal te Jeruzalem) over de nalatenschap van de vermoorde (Jaffa, 15 september 1924).
3. Schrijven van S. Hoofiën over de arrestatie van Mania Schochat (Jaffa, 21 september 1924).

I.

Consulat Royal des Pays Bas

Dr. de Haan verliet Maandagavond de synagoge van het ziekenhuis van Dr. Wallach. Direct nadat hij buiten was, werden drie schoten op hem gelost, waarvan één het hart trof, en onmiddellijk den dood ten gevolge had. De moordenaar is tot nog toe niet gevonden. Er bestond hier een scherpe tegenstelling tusschen Dr. de Haan en de overgrootte meerderheid van de Joodsche bevolking. Bij de begrafenis-plechtigheid heb ik een kort woord gesproken. Ik heb daarbij gewaagd van de grootte gaven van den overledene, en hoe hij behoorde tot de grootte Nederlandsche dichters. Voorts hoe hij besloot om zich alhier te vestigen en de dichter te zijn van het Joodsche volk. Maar ook hoe hij hier in de politiek verwickeld raakte, en ten slotte hier weinig vrienden, maar veel vijanden telde.

Ik sprak ten slotte het vertrouwen uit, dat deze ongelukkige ziel bij God den vrede zou vinden, die hij niet hier in Palestina gevonden heeft.

Tevoren hadden het gouvernement en de Zionistische organisatie door hun vertegenwoordigers hun afschuw met den moord betuigd. En had de rabbijn Sonnenfeld den overledene in een rede herdacht.

Jeruzalem, 3 Juli 1924

De Consul:
J. H. Kann

*De schrijver is het Ministerie van Buitenlandse Zaken te 's-Gravenhage erkentelijk voor de toestemming tot het publiceren van deze stukken, die behoren tot het archief van bedoeld Ministerie.

Jaffa, September 15th 1924
 The Chargé d'Affaires of the Netherlands'
 Cairo*

Sir,

I beg to confirm receipt of your letter of 11th. instant No. 1279 addressed to The Jerusalem Consulate in which you informed me that Dr. Wallach of Jerusalem has been appointed Executor of the Estate of the Late Dr. De Haan, and have taken good note of this Communication.

When Dr. Wallach will apply to me, I shall hand over to him such Documents and Objects belonging to the Estate, as are still under my Custody.

I have the honour to be,

Sir, Yours very respectfully,

Consul for the Netherlands' at Jaffa
 in Charge of the Netherlands' Consulate
 Jerusalem.

S. Hoofiën

Jaffa, September 21st, 1924
 Den Heere Chargé d'Affaires der Nederlanden,
 Cairo

HoogEdelGestrenge Heer,
Inzake De Haan.

Naar ik verneem is een zekere Mania Schochat, een zeer bekende figuur in de arbeidersbeweging, thans gearresteerd in verband met den moord op wijlen Mr. De Haan.

Ik ken deze dame sinds vele jaren en het valt mij voorloopig moeilijk mij voor te stellen, dat deze arrestatie de justitie veel verder zal brengen. Van den verderen gang van zaken zal ik U op de hoogte houden.

Ik heb de eer te zijn,
 HoogEdelGestrenge Heer,
 Uw zeer dienstwillige dienaar,
 De consul der Nederlanden te Jaffa.
 S. Hoofiën

*Blijkbaar verbleef J. H. Kann gedurende de maand september niet in Palestina.

II Memorandum van de anti-Zionistische Jeruzalemse orthodoxie, gericht tot de Volkenbond. Het uit Jacob Israël de Haans pen stammende stuk, werd door de dichter gezonden aan de toenmalige Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken, Jhr. H. A. van Karnebeek (1874-1942), teneinde van deze zijde steun te verkrijgen voor het standpunt van de groep-Sonnenfeld.

The League of Nations

Geneva.

Sirs,

Our Community which represents an important part of the Orthodox Jews of Jerusalem, living in the city of religious sanctity, the source of prophecy and everlasting peace, respectfully beg to submit the following memorandum to the notice of the noble conference whose object is the initiation of peace and brotherhood in the world.

We express to you our most profound gratitude for including in the sphere of your activities, the approval of the Palestine Mandate to Great Britain on ground of that magnificent declaration which promises to give to the suffering and wandering Jewish people the possibility of returning and rebuilding a faithful home in the land of its two thousand years' yearning to which it has been devoted, notwithstanding its compulsory separation therefrom for nigh twenty centuries.

The observations to which we respectfully beg to draw the attention of the League of Nations, are as follows:-

1) In the terms of the Mandate, the Zionist Organisation is recognised as the representative of the whole Jewish people. The true fact, however, is, that about a million of orthodox Jews, for religious reasons, have deemed it necessary to organise themselves separately, under the banner of 'Agudat Israel', who do not recognise the Zionist Organisation as their representative, so that a great and important part of the people are really unrepresented in the Jewish Agency of Palestine. Depriving an important part of the Jewish people from representation rights is not only a negation of the fundamental laws of justice, but in a certain measure it also retards the reconstruction of the country, which is so precious to their hearts and souls.

We therefore request the League of Nations' conference to amend this clause in a manner as shall be acceptable to the wishes of all the sections of the Jewish people, who have the right to enjoy the benefits of the Balfour Declaration, by co-opting representative of the Agudat Israel in the Jewish Agency.

2) The Orthodox Jews, jealous for the preservation of the Jewish Faith and who find therein their complete guide in life, are ever ready to defend it, if, according to their viewpoint it is in danger. And because our community, who are the pioneers of the present settlement and its institutions, have recently viewed it from the danger standpoint, they have been led to organise their community independently, being convinced that only by this course could the future preservation of the Jewish religion be assured in the country, and that by independence alone could disputes and quarrels be avoided.

A similar course was pursued by many Jewish communities in different countries, whenever Judaism was threatened by irreligion and religious enemies.

In virtue of the above observations and in the name of religious freedom, we request that a special clause be inserted in the Palestine Mandate that will assure the absolute rights and freedom of the different Jewish communities in Palestine who exist independently with their own particular rabbis, and that proper recognition be accorded them in their internal communal matters and also in their dealings with the official authorities externally.

Such a protective clause would prevent undesirable and useless compulsion of one part of the community on another part of the same community, which for reasons of principles, cannot recognise the former's authority. Such compulsion, besides creating much pain and bitterness, endangers also our views and aspirations. Only an assurance of complete freedom will attract to this country Jews of all shades and opinions who are anxious to rebuild the ruins and convert desolated places into a Garden of Eden, for the good of the land and all its inhabitants.

Hoping that the above mentioned observations will receive the kind attention of the League of Nations' Conference,

We beg to remain,

Yours very respectfully

President Rabbi M. L. Bernstein

Secretary Rubin S. Jungreis

III *Memorandum on the situation of the non-Zionist Jews in Palestine**

I

Before all I should like to make a remark as to the use of the word 'Zionist'. Once it is used in the sense of a man who loves Zion; and sometimes it is used in the sense of being and adherent of the Zionist Organisation. I, however, am going to use it in the latter sense.

In the first sense all the Orthodox Jews are Zionists; in the latter sense they are not. A part of the Orthodoxy is organised in the world organisation Mizrahi which has branch societies in different countries. The Mizrahi as a Federation, is a part of the Zionist Organisation. Another part of the Orthodox Jews are organised in the world Organisation of the Agudat Israel, which has its branches principally in the countries of Middle and Eastern Europe. The Agudat Israel refuses to unite itself with the Zionist Organisation since the latter in theory is religious, but in practice anti-religious. The Agudat Israel has hundreds of thousands of adherents in Middle and Eastern Europe. They belong for the greater part to the Talmudic scholars, merchants, handicraftsmen, etc. They hardly take part in politics and journalistic propaganda. The Zionists, although they are less numerous, have come to the foreground since they take part in general political activity of the times. The leaders of the Zionist Organisation, Dr. Weizmann and Mr. Sokolow, have during the war and thereafter, always allowed themselves to speak on behalf of the whole Jewish people, although they had no right and authority to do so, except on behalf of the Zionist Organisation whom they represented.

II

The Zionists in Palestine always avoid to call themselves by the name of Zionists because they want to create the impression abroad that all the Palestinian Jews are political Zionists.

The Palestinian Zionists have elected an Assembly to which they have given the name of Jewish Deputies of Palestine (Ashifat Hanivcharim). These in turn have elected an Executive Committee for conducting daily affairs, which designates itself the National Council of Palestinian Jews (Vaad Haleumi). In different places the Zionists have elected councils for administering Zionist affairs who call themselves Local Councils (Vaadei

*Dit memorandum bevindt zich in de nalatenschap (Bibliotheca Rosenthaliana).

Hair) of the Jews of Jerusalem, Jaffa, and so on. The non-Zionist Orthodoxy do not take part in any of these elections and they do not recognise any of these councils.

The period for which these councils have been elected has expired a long time since. New elections were not held despite which the Government continues to recognise these councils as the only representatives of the whole of Palestinian Jewry. It has been asserted by Zionist Propagandists that from 70% to 80% of the Palestinian Jews participated in the elections for the National Council (Vaad Haleumi). This is not true. The fact is that the elections took place about three years ago. Immediately after the San Remo Declaration, when it was still thought that Palestine would within a short period, become a Jewish State and the National Council (Vaad Haleumi) a Jewish Parliament. Many people who were then attracted by this fancy repented later on at having taken part in the elections. If new elections were held now, the number of electors would be much reduced. Besides a greater part of the Zionist Orthodoxy organised their own elections, and their deputies, although they sometimes cooperated with the Zionist Council of Deputies (Ashifat Hanivcharim), are not at all in sympathy with the anti-religious movement in Palestine. As already mentioned above, the Agudat Israel never participated in these elections. It may be ascertained from the following fact how insignificant is the authority of the National Council (Vaad Haleumi).

The National Council (Vaad Haleumi) has asked every Jew in Palestine to pay only one shilling for its administrative expenses, but even its own electors refused to pay this shilling, and the National Council (Vaad Haleumi) is supported only by Zionist institutions and a small number of Zionist propagandists.

III

I am anxious to avoid personal remarks, but I feel obliged to draw attention to the following facts. In Palestine, a country with a non-parliamentary system, the legislative power is vested in the hands of High Commissioner, Sir Herbert Samuel, and his principal advisor in all legislative matters, is the Attorney General Mr. Norman Bentwich. Now it happens that Mrs. N. Bentwich is a niece of Lady Samuel, one of the Zionist leaders in Palestine is Mr. David Yellin. One of his sons is married to one of Mr. Norman Bentwich's sisters. What do we now see? The Government appointed three Jewish members in the Municipality of Jerusalem: one of these two is Mr. David Yellin. The Zionists are under the impression that Mr. Yellin has

a special great influence with the Government. They have elected him President of the National Council (Vaad Haleumi) and vice-president of the Local Council (Vaad Hair).

Another well-known Palestinian Zionist is Mr. Joseph Meyuhas. Mrs. Meyuhas and Mrs. David Yellin are sisters. Mr. Meyuhas is a member of the Zionist Executive. He is also the president of the Local Council of the Jerusalem Jews (Vaad Hair). Mr. Yellin and Mr. Meyuhas have been appointed by the Government on a great number of committees and so until the Government has made itself ridiculous and given matter to Jewish satirists and cartoonists to make jokes of this. In Jewish affairs one is always under the impression that things are done by a family government of ardent Zionists, Meyuhas, Yellin, Bentwich and Samuel.

IV

The purpose of Sir Herbert Samuel has from the first day been the formation of a politico-religious Jewish Community, which was in fact going to be a Zionist one.

The political Organs of the Community are the National Council (Vaad Haleumi) and the different local councils (Vaadei Hair). The religious organisations are Chief Rabbinate in Jerusalem and Rabbinate in other Palestinian towns and villages.

The National Council (Vaad Haleumi) and the local councils (Vaadei Hair) were going to pay for the Chief Rabbinate and sub-rabbinate. To affect this plan, Sir Herbert Samuel recognises only the National Council (Vaad Haleumi) and the different local councils (Vaadei Hair) as representatives of the whole of Palestinian Jewry. He has simply resolved that in every place there shall be only one Jewish Community, viz. the community which works together with the Zionist Organisation. He recognises only the Zionist Rabbinate and he forces the non-Zionist Orthodoxy to accept their jurisdiction. He also intends to bring under their supervision all the charitable institutions even those which were founded and are being supported by organisations in Palestine and abroad which have religious objections against the Zionist Rabbinate.

The non-Zionist Orthodoxy is simply boycotted. Their advice in Jewish matters is never asked. They are excluded by Sir Herbert Samuel from all official committees and their representatives are the only ones that are not invited to official functions. The non-Zionist Orthodoxy have frequently protested against this attitude. They asked liberty for the non-Zionist Jews to organise themselves without the influence or interference of the Zionist

Organisation. They consider Sir Herbert's Jewish policy absolutely contrary to the Palestine Mandate, especially as concerns Articles 2, 9 and 15, which guarantee absolute religious freedom to all Palestinians.

v

The Zionist National Council (Vaad Haleumi) and the Zionist Local Councils (Vaadei Hair) have always tried to get from the Government the right of levying taxes on all Jews, whether they be Zionists or non-Zionists. The non-Zionist Orthodoxy have strongly protested against this compulsion and they have pointed out that the right of levying compulsory taxes belongs only to the State, the Municipality and other Public Bodies. Such a right cannot be given to private organisations as the Zionist Organisation. The right of levying compulsory taxes is also contrary to Mr. Churchill's statement made in last summer, in which he clearly said that the British Government did not intend to give to the Zionist Organisation in Palestine the sovereign rights of a State. The right of levying compulsory taxes is also a most dangerous privilege because if the Government gives it to the Zionist National Council (Vaad Haleumi) and the Zionist Local Councils (Vaadei Hair) it cannot be refused to the anti-Zionist Arabic Organisations and councils which represent the Arabic people in Palestine at least in the same degree as the Zionist National Council represents the Jews. This would cause a sharp and bitter struggle of nationalities which is surely not in the interests of the peaceful development of Palestine.

The Secretary of State for the Colonies has till now refused to give to the National Council (Vaad Haleumi) and local councils (Vaadei Hair) the right of levying compulsory taxation on all the Jews. The non-Zionist Orthodoxy hopes that the Government will adhere to this point.

vi

Since the Zionists did not get this right from the Secretary of State for the Colonies, the Palestine Government is endeavouring to give them this right of levying compulsory indirect taxes on all Jews. Sir Herbert Samuel has issued an Ordinance under date of December 14th 1921, in which he obliges every Jewish baker of unleavened bread to pay a tax of 2 piastres (five pence) per rotl (3 kilos) of unleavened bread to the Zionist Local Council (Vaadei Hair) in any place where there exist Jewish communities. The non-Zionist Committee of the Ashkenazim Jews of Jerusalem has continually protested against this ordinance. They think it grossly unjust to levy such a heavy tax on religious objects by an organisation which is

indifferent to all religion. They consider compulsory indirect taxation also contrary to Mr. Churchill's statement and opposed to the principle of religious freedom. Seeing that all their protests were in vain, the Council of the Ashkenazim Jews opened their own bakery: they did not pay the tax to the Zionist Local Council (Vaadei Hair) which brought an action against the Ashkenazim Council in the Courts which will be heard shortly.

The Government has the intention to give the Zionists also the right of levying compulsory indirect taxation on the ritually slaughtered meat; which tax will also have to be paid by the non-Zionist Jews. It is already been asked in the Arabic press, why the Government does not grant such rights to the National Arab Organisation.

vii

Sir Herbert Samuel bases his whole policy on paragraph 4 of the Palestine Mandate which recognises the Zionist Organisation only as the Jewish Agency. The non-Zionist Orthodoxy asks: 1) That the Orthodox World Organisation Agudat Israel shall be recognised by the British Government and the Palestine Administration absolutely on the same footing as the Zionist Organisation, especially in relation with paragraph 4 of the Mandate which refers to the Jewish Agency. 2) That every well-organised Jewish community in Palestine should equally be recognised by the Palestine Government without distinction between Zionist and non-Zionist. 3) That every well-organised Rabbinate should be recognised in the same way and given the same rights without any discrimination between Zionist and non-Zionist Rabbinate. 4) That the principle should be maintained, that with the exception of the State, no other Organisation shall have the right to levy compulsory taxation whether direct or indirect.

BEKNOPTE LIJST VAN JOODSE UITDRUKKINGEN
voorzover deze niet reeds in de tekst zijn toegelicht

ACHTERGRONDEN

Gazzen (mv. Gazzonem) – voorzanger. Zo werd de provinciale ‘leraar der gemeente’ in eerste instantie genoemd.

Kille (Kehilla) – gemeente.

Kille Koudesj – heilige gemeente.

Sjoel (‘Schule’) – synagoge.

Chewre – vereniging – ‘pieus genootschap’.

Parnes (Parnosem) – bestuurders van een kille.

Balboos (mv. Balbattiem) – pater familias – lidmaat ener kille.

Lernen – het bestuderen van de Joodse Wet.

Oren (orare) – bidden.

Jiddisjkat (Jüdischkeit) – het geheel van Joodse voorstellingen en gevoelens.

Minjan – getal (nl. van 10 meerderjarige Joden, het benodigde minimum voor een Joodse godsdienst oefening).

Mediene – gewest, provincie.

Mediene-Joden – provinciale Joden.

Soucher – koopman, marskramer.

Rebbe (Rabbi) – leraar.

Almemor (Hebr. Biema) – verhoging in de synagoge, waarop o.a. de Wet wordt voorgelzen.

Sjofar (sjoufer) – bazuin.

Versjtopt gemouch – een verstopte hersenpan – iemand, die het altijd beter weet.

Sjouchet – ritueel beestensnijder.

Jomtef – feestdag.

‘Vier weken Jomtef’ – de periode van de (eigenlijk) 3 herfstweken, beginnende met *Rosj Hasjana* (Nieuwjaar) en eindigende met *Vreugde der Wet*.

Moré – leraar.

Morétitel – deze kan wijzen op de bevoegdheid tot het nemen van rabbinale decisies – ook wel op de hoogste Joodse eretitel (een soort rabbijn honoris causa).

Gijntjes – grapjes.

Meinses – verhalen.

Galitzoschoen – schoen, op een rabbinaat aanwezig, ten gebruike bij de Leviraatsceremonie (zie Deuteronomium 25:5-10). 'Zo zal zijns broeders vrouw voor de ogen der oudsten tot hem toetreden, en zijn schoen van zijn voet uittrekken, en in zijn aangezicht spuwen, en zal betuigen en zeggen: Alzó zal dien man gedaan worden, die zijns broeders huis niet zal bouwen. En zijn naam zal in Israël genoemd worden: Het huis desgenen wien de schoen uitgetrokken is.'

Keiwer-owes – graf der vaderen; begraafplaats.

JEUGD

Kiddoesj – heiliging; liturgisch fragment, waarmee de Sabbat en de Jomtef wordt ingewijd.

Benschen (benedicere) – uitspreken van het dankgebed na de maaltijd.

Barmitswa – dag, waarop een Joodse jongen van 13 jaar meerderjarig wordt.

Cheider – Joodse godsdienstschool (eigenlijk: kamer).

Risjes – boosheid (maatschappelijk antisemitisme).

Resjo'em (enkelv. 'Roosje') – booswichten (antisemieten).

Jehoede – Jood.

Posjeter Jieden – gewone, simpele Joden.

Niggoen – melodie.

Tefille (Tefilla) – gebed; ook: gebedenboek.

Machzor – gebedenboek voor de feestdagen.

Arba'Kanfot (Arbkanfes) – 'vier hoeken'; vierhoekig kleed met schouwdraden (Tsisit, 'Tsitses'), dat traditioneel levende Joden *onder* hun bovenkleden dragen. Dit noemt men het kleine Tallith. Het grote Tallith ('Talles') wordt *over* de kleden gedragen o.a. bij het ochtendgebed, zowel thuis als in de synagoge. Vergelijk voor de schouwdraden (Statenvertaling: snoertjes): Numeri 15:37-41.

Tefillin – gebedsriemen. Vergelijk Deut. 6:8. 'Ook zult gij ze tot een teeken binden op uwe hand, en zij zullen u tot voorhoofdspannels zijn tussen uwe oogen.'

Rachmones – medelijden, sociale bewogenheid.

ZION ZONDER ZIONISME

Galoet (Goles) – diaspora.

Jaartijd – verjaring van de sterfdag van verwanten (ouders vooral); op die dag wordt een jaartijdlichtje aangestoken.

Kaddisj – gebed – hier: door rouwbedrijvend en uitgesproken.

Owel – treurende, rouwbedrijvende.

Alenoe-tg sloebed.

Asjkenaziem (Asjkenazisch) – Joden van Midden- en Oosteuropese afkomst. Tegenover Sefardiem = Mediterrane Joden. Hun uitspraak van het Hebreeuws vertoont vrij grote verschillen. Jacob Israël de Haan was een Hederlandse, Asjkenazische Jood.

Jacob Israël de Haan, naar een foto
uit het bezit van zijn vrouw

De synagoge van Gorredijk

Jacob Israël de Haan

Naar de afbeelding uit Pathologieën (1908)

De Haan in Arabische kledij

ZANGLIESTER

Naar een trekning van G. KRAMER

EEN VOGEL

Een vogel floot en deze stoorde
 Stilte met zijn ongehoorde
 Tintelende fluit.
 Die vogel floot voor zich alleen
 Uit hart en keel ten hemel heen
 Zijn hoog geluid.

Een vogel kent geen roem of loon,
 Ijdeltijd niet. Dus fluit hij schoon
 Uit eigen lust.
 Als vogels zoo fluit ik, een dichter,
 Maak het donker leven lichter,
 Rustloos hart gerust.

JACOB ISRAËL DE HAAN

Het gedicht *Een vogel* als eenbladsdruk

Het huisje aan de sloot

"DAILY EXPRESS" COR

JERUSALEM CRIME MYSTERY.

DR. DE HAAN SHOT DEAD
IN A COURTYARD.

ESCAPE OF THE MURDERER.

MOTIVE OF THE ACT NOT YET
ASCERTAINED.

DR. JACOB ISRAEL DE HAAN, the Palestine correspondent of the "Daily Express," was shot dead by an assassin in the heart of Jerusalem on Monday night.

His murderer has not been captured, nor is it yet possible to state the motive for the crime, whether political or otherwise. He had frequently been threatened, and for a considerable time had felt that his life was in danger.

FAMOUS POET.

Dr. de Haan was one of the greatest of modern Dutch poets, and was a jurist of high distinction. Although once a prominent Zionist he had become a leader of the anti-Zionists, and his despatches to the "Daily Express" aroused widespread interest everywhere. His last message was sent only two hours before his death.

The crime has been officially denounced by the Palestine Zionist Executive.

WOUNDED THREE TIMES.

By courtesy of the International "Down with the Zionists!" were

AMERICAN FLAG TORN DOWN.

CLIMAX TO JAPANESE
DEMONSTRATIONS.

NEW HYMN OF HATE.

"Daily Express" Correspondent.
TOKYO, Tuesday, July 1.

The climax in the nation-wide anti-American demonstrations held here to-day was reached when the American flag was torn down in the American Embassy grounds by a Japanese demonstrator. The culprit escaped.

Remnants of the flag are now in the possession of the Embassy officials, and Baron Shidehara, the Foreign Minister, has formally offered the Government's apology for the incident. Nevertheless, considerable anxiety prevails regarding the possible reaction in California.

Other anti-American demonstrations were held throughout Japan to emphasize the disgust at the anti-Japanese Immigration Law in America, which comes into force to-day.

PILGRIMAGE.

Many thousands of people gathered at the Shinto shrine and prayed to Amaterasu, the sun goddess, to aid Japan in her present time of stress. Thousands of young recruits attended the National Tokyo demonstration held at the Meiji shrine.

Various patriotic activities in Tokyo put eyes on the telegraph and telephone poles throughout the city, declaring: "Japanese must never forget July 1, when America inflicted an irreparable injury on Japan. They must prepare for such steps, when the occasion comes, as are demanded by the Japanese nation." An American flag was burned at the following point:—

1. Along your route of travel to insure the best and most efficient use of your time.

2. Also, everything American, but not

De 'lewaje' (begrafenis) van De Haan

Form for Deferred Plain Language Telegrams.

E. T. Co.

ADAMARO 984

No.	NAME
Address	
City, State	Country

Sent At	5 July 28
By	

Western Union

Official Instructions

To Receiver's Name: *Mr Celer The Hague*
Address:

Consul Jerusalem ask to ^{Dehaan} communicate to family ~~deceased~~
Sir Herbert Samuel wired from London he is deeply shocked by murder of Dehaan and asked convey condolences to family of victim of this shameful crime

Schuller
Achttie

England

Altkun

IN MEMORIAM

In liefde volg ik de onrust van zijn tochten
De wereld door, en, door zijn eigen hart.
De handen, die het zoetst der zonden zochten,
Zijn plotseling in hun laatste greep verstard.

Maar ook de duistere driften van dat leven
Hebben de dorst naar God in hem gevoed,
En dit is 't beste dat hij heeft gegeven:
Een ranke vlam, een reinigende gloed.

Die brandt, nu 't stil werd, daar de driften zwichtten
En 't lichaam, dat hen aandreef, niet meer deert,
Hel in de zilveren lamp van zijn gedichten
Van de enige olie die geen vlam verteert.

P. N. VAN EYCK

Naar de speciale editie van het Genootschap Jacob Israël de Haan

